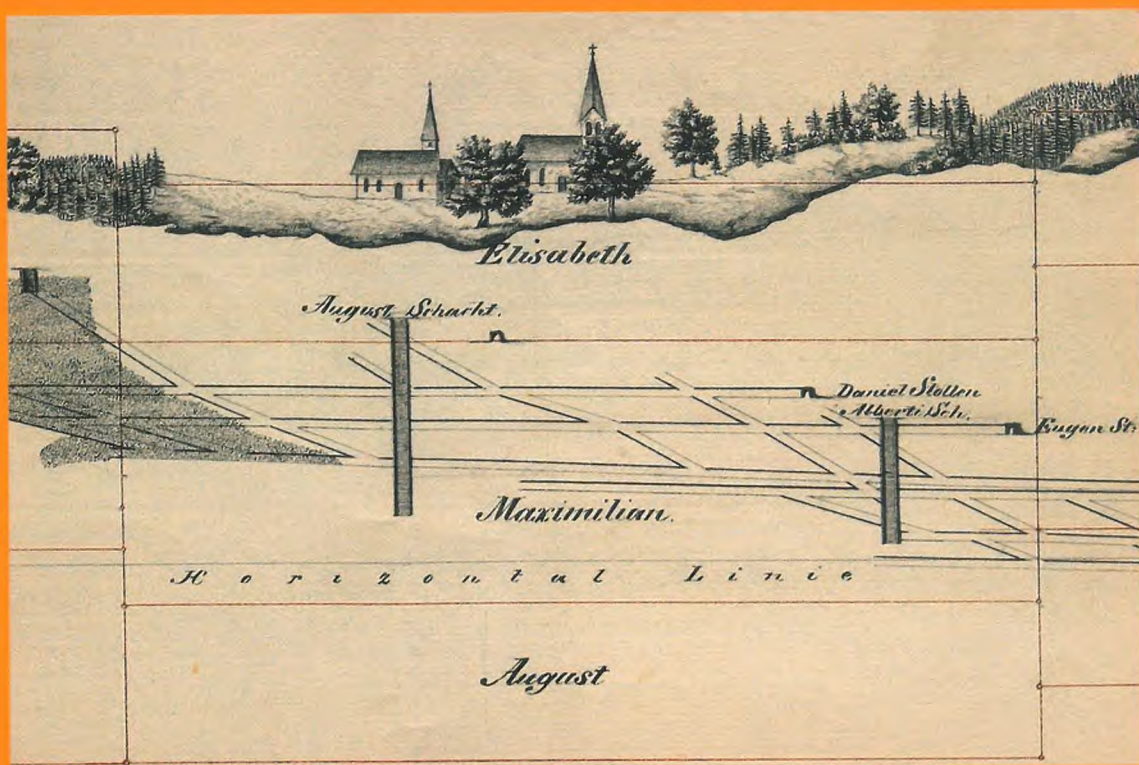

2 KRONIKA 59

2011

časopis za slovensko krajevno zgodovino

59
2011

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

mag. Vlasta Stavbar (Maribor) in mag. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

12. junija 2011

Naslednja številka izide/ Next issue:

oktober 2011 / October 2011

Prevodi/ Translations:

Manca Gašperšič – angleščina (*English*)

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ *Individuals* 20,00 EUR

za upokojence/ *Pensioners* 15,00 EUR

za študente/ *Students* 10,00 EUR

za ustanove/ *Institutions* 26,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue*: 10,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za knjigo RS/ *Slovenian Book Agency*

Ministrstvo RS za šolstvo in šport/ *Ministry of Education and Sport*

Računalniški prelom/ Typesetting:

Franc Čuden **Madija** d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Nagode Qco d.n.o.

Naklada/ Print run:

600 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Načrt premogovnika na Lešah (detajl). / *Plan of the Leše (Leischa) coal mine (a detail).*

(KLA, fond Rosthorn, šk. 7)

KAZALO

Razprave

Elica Boltin Tome :	Predloka v rimskem času – po pripovedi arheoloških najdb	189
Andrej Hozjan :	Franc III. Nádasdy in Prekmurje. Ob 340. obletnici usmrtnitve protihabsburškega zarotnika	211
Ana Lavrič :	Cerkev sv. Rozalije na ljubljanskem Gradu	231
Pauline Ringoot :	Župani v času Ilirskih provinc	247
Tanja Gomiršek :	Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju	257
Katarina Keber :	Rudarji premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. stoletju	283

Odzivi

Marjan Rožac, Alberto Pucer: Piranske notarske pergamentne listine I. del. Predbeneško obdobje 1173–1283. 1. zvezek 1173–1212 (<i>Darja Mihelič</i>)	295
Popravek in dopolnitev (<i>Božidar Premrl</i>)	299

Po razstavah

Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani, december–februar 2009/2010 (<i>Tea Anžur</i>)	301
Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 29. 11. 2010 – 30. 11. 2011 (<i>Tatjana Dekleva</i>)	302

Jubilej

Franc Rozman – sedemdesetletnik (<i>Peter Vodopivec</i>)	305
--	-----

Ocene in poročila

Vasi v objemu žitnih polj: Primskovo, Klanec in Gorenje (gl. ur. Drago Papler) (<i>Marjana Žibert</i>)	309
Branko Marušič: Mejačevi iz Komende. Slovenska družina v dogajanju miru in vojne (<i>Neva Makuc</i>)	312
Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918 (<i>Tea Anžur</i>)	313

Zbornik 90 let Univerze v Ljubljani – Med tradicijo in izzivi časa (<i>Tea Anžur</i>)	314
Darko Knez: Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije /From Dawn till Dusk. Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia (<i>Mitja Potočnik</i>)	316
Marko Planinc, Irena Ivančič Lebar: Hrastnik (<i>Andrej Šumer</i>)	317
Izvestja Pomorskega muzeja Piran 2, 2010, Strenna del museo del mare di Pirano 2, 2010 (<i>Ljudmila Bezljaj Krevel</i>)	319
Moj kraj Vinska Gora (<i>Silvo Grmovšek</i>)	321
Na Kalu, Zbornik občine Naklo (ur. Stane Mihelič) (<i>Janez Kopač</i>)	322
Jože Ciperle (ur.): Zbornik » Ljubljanska univerza in njeni profesorji 1919–1960«. Fotografski zbornik IV. del (<i>Tatjana Dekleva</i>)	325
Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič: Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte (<i>Andrej Rahten</i>)	326
Kronika Srbske pravoslavne parohije v Celju, napisana leta 1937 (Ilija D. Bulovan); za objavo pripravili Bojan Cvelfar, Jelica Reljić, Tatjana Dragičević (<i>Ignacij Voje</i>)	328
Damir Globočnik: Pavliha 1870. Levstikov satirični list (<i>Filip Čuček</i>)	330
Dve kolesi in par nog, publikacija TMS 48 (ur. Boris Brovinsky) (<i>Ljudmila Bezljaj Krevel</i>)	332
Vesna Humar: V pesti je moč, v žilah krepost, v mislih domovina: (o prvačkem sokolu) (<i>Ksenja Sulič</i>)	335
Zbornik soboškega muzeja 15 (ur. Branko Kerman) (<i>Klaudija Sedar</i>)	336
Tonček Luskovič: Kog – krajepis in zgodovinopis (<i>Aleksander Žižek</i>)	340
Grad Sevnica (ur. Oskar Zoran Zelič) (<i>Dejan Zadravec</i>)	342
Karel Rustja: Belokranjska železniška proga. Knjižna zbirka Belokranjskega muzejskega društva 12 (<i>Eva Holz</i>)	343
Petra Leben Seljak in Alojz Demšar: Knjiga hiš na Žirovskem. Naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900 (Zbirka Knjižnica Žirovskega občasnika; zv. 14) (<i>Boris Golec</i>)	345
Navodila avtorjem	347

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 903.4/.5(497.472)"5/11"

Prejeto: 5. 4. 2011

Elica Boltin Tome

univ. dipl. arheologinja v pokoju, Oljčna pot 16, SI-6330 Piran

Predloka v rimskem času – po pripovedi arheoloških najdb

IZVLEČEK

Med desetletnimi arheološkimi raziskavami v Predloki so bili odkriti rimski naselbinski ostanki, zgodnjerimsko grobišče in skeletno grobišče (6.–12. st.). Na dan so prišli staroslovanski grobovi (9.–12. st.), ki še vedno veljajo za prve staroslovanske grobove v Slovenski Istri. Ker so najpomembnejši rezultati raziskav grobišča že objavljeni, želi avtorica članka predstaviti le rezultate raziskav rimskih naselbinskih ostankov in zgodnjerimsko grobišče.

KLJUČNE BESEDE

Predloka, rimska vila rustika, zgodnjerimsko grobišče, žarni grob, poznorimsko naselje

ABSTRACT

PREDLOKA IN ROMAN TIMES – ACCORDING TO THE NARRATIVE OF ARCHAEOLOGICAL FINDS

The ten-year long archaeological exploration in Predloka unearthed the remains of a Roman settlement, an early Roman burial site and a skeleton burial ground (6th–12th century). The excavations also brought to light old Slavic graves (9th–12th century), which are still considered the first of their kind in Slovenian Istria. The most important results of the exploration of the burial site having already been published, the author of the article aims to focus on presenting the results of research into the remains of a Roman settlement and an early Roman burial site.

KEY WORDS

Predloka, Roman villa rustica, early Roman burial site, urn grave, late Roman settlement

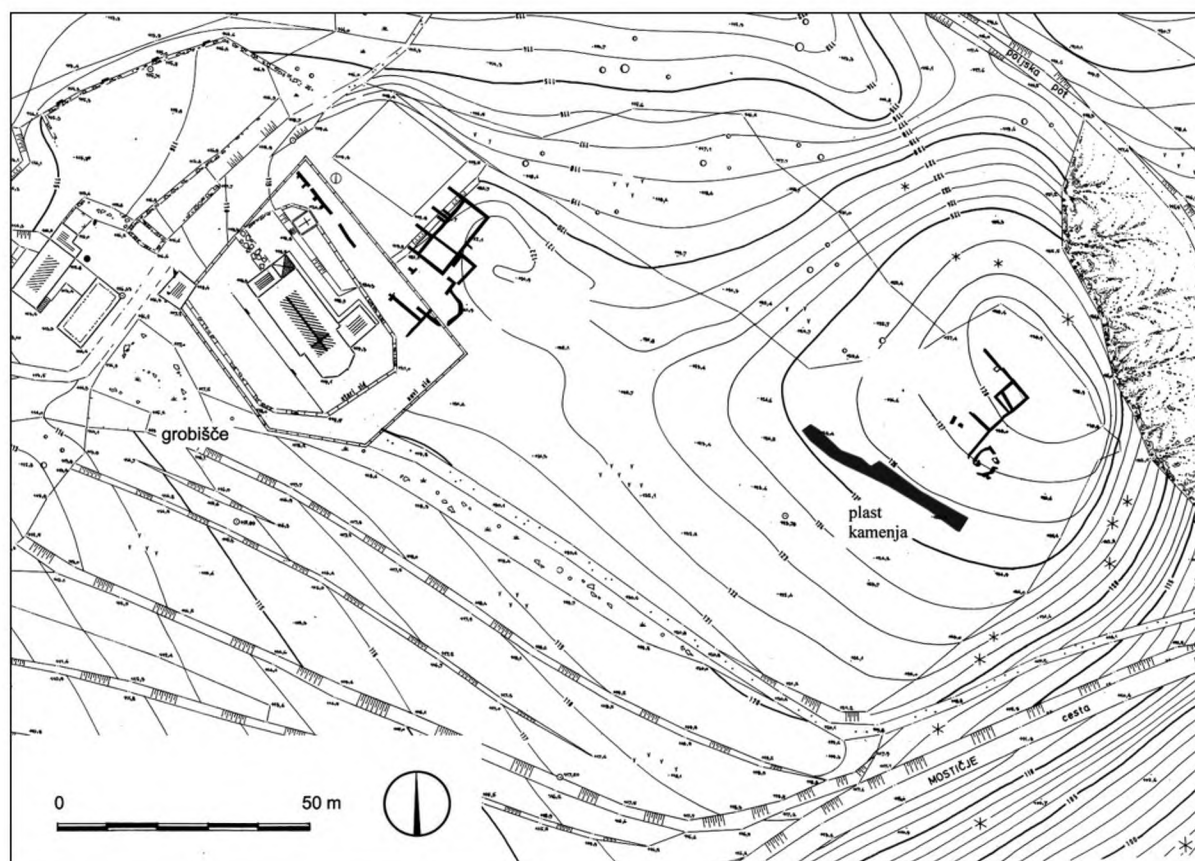
Uvod

Naselje Predloka z župnijsko cerkvijo sv. Janeza Krstnika in pokopališčem leži v bližini Kopra, južno od Črnega Kala. Nad Predloko se dviga visok in strm skalnat rob, ki se vleče od Socerba, Ospa, Črnega Kala, Loke, Bezovice in Podpeči ter dalje proti hrvaškemu Buzetu. Na zahodni strani ravnice stoji župnijska cerkev sv. Janeza Krstnika, ki jo obdaja pokopališče. Vzhodno in deloma jugovzhodno stran ravnice obrobja strm in visok flišnat klif. Velik del tega prostora je arheološko raziskan.

Topografski podatki, naključne arheološke najdbe ob pokopališču in bližnji okolici ter zgodovinski viri so vzbudili pozornost arheologov. Leta 1972 so stekle prve sondažne, leto kasneje pa sistematčne arheološke raziskave. V kontrolnih sondah ob današnjem pokopališču so prišli na dan rimski in tudi mlajši temeljni zidovi, odlomki rimskih amfor, opek in srednjeveške keramike. Zlasti pestri so bili podatki o rimskih naselbinskih ostankih, ki so opozarjali na obsežnost v tem času poseljenega prostora. Arheološki teren naj bi segal od današnjega poko-

pališča proti zahodu, ob cesti Predloka–Loka, proti vzhodu do roba ravnice in dalje proti jugu do hriba »Mklau«, kjer so bili med sondažnimi raziskavami najdeni temeljni zidovi in odlomki rimskih amfor.

Neposredno ob SV strani današnjega pokopališča so bili naselbinski ostanki najgostejši in najbolj izpovedni. Najvišji, 2–2,2 m visoko ohranjen in 15 m dolg zid je tvoril rob terase in hkrati parcele št. 987/1 k. o. Loka. Ta parcela je segala do nekako 150 m oddaljenega klifa na skrajnem V in JV robu, kjer je ležalo drugo, dokaj bogato najdišče. Sistematčne arheološke raziskave ob SV strani današnjega pokopališča so potekale v letih 1972–1974 in leta 1983. Leta 1980 sta bili raziskani V in JV stran parcele, saj so na arheološki pomen tega terena opozorile že leta 1974 opravljene sondažne raziskave. Odkrito je bilo zgodnjorimsko grobišče in poznorimsko naselje. V letih 1975–1979 je bilo na JZ strani današnjega pokopališča raziskano poznorimsko in zgodnesrednjeveško skeletno grobišče (6.–12. st.).¹ Nad starimi grobovi ob cerkvi na pokopališču so prišli na dan tudi grobovi (13.–20. st.).

Geodetski posnetek terena z najdiščema ob pokopališču in najdiščem na vzhodnem delu ravnice.

¹ Boltin Tome, Skeletno grobišče v Predloki, str. 238–252.

V Predloki je raziskoval Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran pod vodstvom arheologinje Elice Boltin Tome. Leta 1973 je pri raziskavah sodeloval arheolog Pokrajinskega muzeja Koper Luka Štrenar, od leta 1976 do 1983 pa arheolog Matej Župančič iz istega muzeja. Redna in nepogrešljiva člana arheološke ekipe sta bila Leopold Belec, restavrador in modelar v Pomorskem muzeju, ter restavratorka in tehnična risarka istega muzeja Ilonka Hajnal. Leta 1974 je pri raziskavah sodelovala tudi arheologinja Milena Horvat. Zadnje leto raziskav je na terenu občasno fotografiral Edi Gardina, pri risanju pa je pomagal Alojz Umek. Geodetske posnetke sta opravljala geometra Štefko Kokole in Ema Merše. Novčne najdbe je v letih 1981, 1982 in 1983 strokovno obdelal arheolog in numizmatik dr. Peter Kos v Narodnem muzeju v Ljubljani. Kostno gradivo je leta 1982 opredelil arheolog dr. Ivan Turk na Arheološkem inštitutu SAZU v Ljubljani, glinast stenski omet, ksilotonske in karpološke analize pa je leta 1982 opravil dr. Alojz Šercelj na Biološkem inštitutu SAZU v Ljubljani.

Nekaj iz zgodovine Istre v rimskem času

Slovenska Istra je v zadnjem stoletju pr. n. št., to je v rimskem republikanskem obdobju, ležala na mejnem območju. Reka Formio - Rižana je predstavljala rimsko državno mejo. Ko je Avgust v drugi polovici 1. stoletja prenesel meje Italije z reke Formio na reko Arso - Rašo, je bil slovenski del Istre vključen v teritorij mesta Tergeste, ki je segal do reke Ningus - Mirne. Delil je usodo vsega istrskega polotoka.² Po priključitvi rimski državi se je v Istri začel proces kolonizacije. Naseljevati so se začeli kolonisti, nastajala so nova naselja, obrtne delavnice, predvsem ob morski obali pa pristanišča in trgovska središča. V bližnjem zaledju so nastajala posestva - latifundije - bogatih meščanov Akvileje in drugih mest zahodne jadranske obale. Pripadali so jim pogosto razkošno urejeni podeželski dvorci - vile rustike. Na teh posestvih so pridelali največ vina in olja, kar so izvažali v prvi vrsti po pomorskih poteh v Akvilejo in druga trgovska središča ob Z jadranski obali. Vile rustike so bile tedaj središče gospodarskega in ekonomskega življenja v Istri.

Poslabšanje političnih razmer na območju rimskega imperija in nagel porast ekonomske moči v severnoafriških provincah v 4. stoletju sta povzročila poslabšanje gospodarskih in ekonomskih razmer tudi v Istri. Iz teh provinc so začeli uvažati olje in vino, nekdanj najbolj cenjena in dobičkonosna istrska kmetijska proizvoda. Med drugim je tudi to povzročilo propadanje latifundij in podeželskih dvorcev. Poleg tega pa so grozili tudi napadi barbarskih ljudstev.

Po razdelitvi rimskega imperija leta 395 je Istra pripadla zahodnorimskemu cesarstvu, po razpadu vzhodnogotske oblasti, ki je bila v Istri med letoma 493 in 539, pa je prišla pod rimsko-bizantinsko oblast. V tem času je Istra predstavljala posebno upravno-obrambno enoto vzhodnorimskega cesarstva. Kot posebna oblika novega bizantinskega obrambnega sistema so bili v Istri v 6. in 7. stoletju ustanovljeni »numerusi«. Na njihovem ozemlju je bilo v vojaško organizacijo vključeno vse aktivno prebivalstvo, ki je poleg vojaške službe obdelovalo tudi zemljo. Severna Istra, ki je bila najbolj izpostavljena roparskim napadom Langobardov, Avarov in Slovanov, je bila vključena v tržaški numerus. V tem času, ko je bilo zaradi roparskih barbarskih napadalcev prebivalstvo Istre močno razredčeno, je dobila nove priseljence, najverjetneje iz vrst sosedov - napadalcev.³ Kot kažejo rezultati arheoloških raziskav, je bilo v tok dogajanj tistega časa vključeno tudi območje Predloke, ki je v rimskem času ležalo na strateško pomembnem predelu Istre.

Ostanki najzgodnejšega zgodnjorimskega objekta

Med naselbinske najdbe ob današnjem pokopališču sodijo ostanki rimskih arhitekturnih objektov in arheološke drobne najdbe. Nekateri temeljni zidovi so slabo ohranjeni, zelo nizki in komaj opazni. Preko njih so bili zgrajeni mlajši zidovi. Nekateri od teh so bili ohranjeni tudi do 2,2 m visoko. Vidna je bila tudi njihova gradbena struktura, ki je bila ponekod dokaj zgovorna. Struktura zidov, njih lega in medsebojna povezava ter ponekod ohranjeni ele-

³ Istra je po dokončni razdelitvi rimskega imperija (leta 395) pripadla zahodnorimskemu cesarstvu. V 5. in v začetku 6. stoletja ni trpela številnih napadov barbarskih ljudstev, ki so skozi postojnska vrata silila na ozemlje današnje Italije. Hujše čase je preživljala v drugi polovici 6. stoletja po propadu vzhodnogotske oblasti v Istri (493–539), ko je prišla pod rimsko-bizantinsko oblast in hkrati pod eksarhat v Raveni. Po odhodu Langobardov iz Panonske nižine v Italijo leta 568 je ostala Istra pod bizantinsko oblastjo (skupaj z okolico Ravene in Rima ter južno Italijo). Langobardi, ki so v Furlaniji ustanovili svojo kneževino s sedežem v Čedadu, so skušali večkrat osvojiti tudi Istro, kar pa jim ni uspelo. Že leta 588 in 590 so prišli v severno Istro, predvsem v tržaško zaledje, kjer so pustošili in ropali. V času bizantinske oblasti je Istra predstavljala upravno-obrambno enoto vzhodnorimskega cesarstva. Njena glavna značilnost je bila v tem, da je bila civilna in vojaška oblast združena v eni osebi. Tribuni, ki so bili na čelu mest (civitas) in kaštelov (castellum), njihovi pomočniki in drugi državni uradniki so bili podrejeni magistru militum. Imenoval ga je sam bizantinski cesar, imel pa je vojaško in civilno oblast v tedaj združeni bizantinski Beneški Istri. Že v svoji najstarejši fazi razvoja (5. stoletje) se je bizantinska vojska delila na graničarje (limitates), ki so bili istočasno vojaki in poljedelci in so varovali mejo pred manjšimi napadi sovražnikov, ter na redno vojsko (comitatenses), ki je bila nastanjena na pomembnejših strateških položajih. Slednja je prišla na pomoč četam obrambne milice - graničarjem - v primeru hujših sovražnih napadov (Marušič, Istra u ranom srednjem vijeku, str. 8).

² Degraasi, Aquileia e l'Istria str. 821; Isti, Il confine nord-orientale, str. 54–60.

Zidovi rimskih stavb ob pokopališču (foto E. Gardina).

menti notranje ureditve prostora so v pomoč pri poizkusu kronološke opredelitve ohranjenega dela objekta in pri ugotavljanju namembnosti odkritih prostorov in objekta v določenem času. Raziskave so pokazale, da so ohranjeni arhitekturni ostanki le deli objektov, ki so bili v rimskem času zgrajeni kot posledica takratnih političnih, gospodarskih, ekonomskih in družbenih razmer. Po analizi ostankov objekta so ti pripadali trem gradbenim fazam. Toda zaradi redkih dobro ohranjenih drobnih najdb so gradbene faze kronološko le domnevno opredeljene.

Temeljni zidovi domnevno najstarejšega objekta so zelo slabo ohranjeni. Najnižji ohranjeni so vkopani v matično plast fliša. Objektu pripadajo temeljni zidovi, ki so se ohranili na SZ delu skupine zidov in prihajajo izpod pravokotno nanje zgrajenega najdaljšega in najvišje ohranjenega SZ zida. Isti gradbeni fazi pripada še zunanji temeljni SV in pravokotno nanj zgrajeni zunanji JV temeljni zid. Slednja se spajata z 1,7 m visoko ohranjenim vogalnim zidom. Struktura tega vogalnega zida, ki je grajen iz le površno obdelanega večjega kamenja, spominja na zgodnjorimsko tehniko gradnje večjih zgradb. Tak način gradnje zidov so v zgodnjorimskem času uporabljali tudi drugod v Istri.⁴ Domnevo o zgodnjorimskem objektu na tem prostoru opravičujejo sicer redke drobne najdbe. To so ustja in dna amfor tipa Dr. 6 A (Dressel 6 A), Dr.

2–4 in amfore tipa Dr. 6 B vrste Brindisi.⁵ Omenjeni tipi amfor so bili v uporabi že v 1. stoletju pr. n. št.⁶

V tem času naj bi v Predloki že stal najstarejši arhitekturni objekt. Ker so arheološki viri zelo skopi, so pri poizkusu kronološke opredelitve domnevno najstarejše zgradbe pomembni tudi historični podatki in geografska lega Predloke. Ta leži v neposredni bližini reke Rižane, v zgodnjorimskem – republikanskem obdobju mejne reke. Zato ni odveč misel, da je najstarejši arhitekturni objekt v Predloki še iz predavgustovskega časa, ko so meje Italije segale do reke Rižane. Morda je na tem mejnem in strateško pomembnem kraju stala v republikanskem obdobju manjša vojaška postojanka, ki je bila opuščena, ko je Avgust konec 1. stoletja pr. n. št. mejo Italije prenesel z reke Rižane na reko Rašo. Vsekakor pa ta domneva ni dovolj utemeljena.

⁴ Suić, Antički grad, str. 83–149.

⁵ Rimske amfore so vrčem podobne glinaste posode trebušaste ali cevaste oblike z ozkim vratom in dvema navpičnima ročajema za lažje prenašanje. Ozek vrat je bil navadno zaprt s keramičnim zamaškom. Spodnji del trupa amfore prehaja v ozko ravno dno, pogostejše je krožno ali konično dno, ki je zaključeno z različno oblikovanim zatičem. Preučevalci amfor jih uvrščajo med transportno posodje, ki je najbolj uporabno za prevoz po morju. V njih so tovorili ali hranili predvsem vino, olje, ribje omake in drugo. Po barvi glin, obliki ustja, vratu, trupa dna, zatiča in drugih posebnostih so amfore opredeljene tipološko in kronološko.

⁶ Vidrih Perko, Amfore v Sloveniji, str. 426–427.

Rimska vila rustika

Na ruševinah domnevno najstarejše zgradbe je bila, kot kažejo naselbinski ostanki, kaj kmalu zgrajena nova zgradba, saj so se na ostankih najstarejših temeljnih zidov ohranili mlajši zidovi. Nekateri teh zidov so dokaj visoko ohranjeni. Med seboj povezani nakazujejo več manjših prostorov. Dokaj poveden je najdaljši, 15 m dolg in do 2,2 m visoko ohranjen zid na SZ strani ohranjenega dela objekta. Njegova konstrukcija nakazuje več gradbenih posegov, ki naj bi se zvrstili na objektu. Ta najdaljši zid, ki je bil zgrajen preko najstarejših temeljnih zidov, obdaja še neraziskan prostor, njegov krajši zahodni del pa je SZ stena arheološko zelo povednega prostora s komaj 35,5 m² površine. Tu je ob SV in JV zidu ohranjen 0,6 m globok kanal v obliki črke L, ki je ob daljšem SV zidu širok 0,7 m, ob krajšem JV zidu pa 0,45 m. Obložen je bil z opekami, vezanimi z apneno malto. Ta se je ohranila deloma tudi na stenah obeh zidov prostora. Ob zidu krajšega kraka kanala so ohranjeni tudi 0,6 m visoki opečnati stebrički. Nosili so opeke – tegule, ki so bile na drugi strani kanala naslonjene na apneno podlago tal prostora in so tako prekrivale kanal. Tegule so bile prekrte s tanko apneno plastjo. Ker je bila taka podlaga najdena še na več mestih na dnu prostora, je bila verjetno podlaga tlaku, ki se ni ohranil. Morda so bila tla prekrita s pravokotnimi glinastimi ploščicami, ki so bile najdene v plasti žganine na dnu prostora. Ob zidu nad opečnatimi stebrički so se ohranili in situ tudi majhni deli votlakov – tubulusov.

Kot kaže, je bil ta razmeroma majhen prostor prvotno ogrevan, saj so predstavljene najdbe nedvomno elementi rimske kopalnice. Verjetno je bil urejen kot tepidarij. V kanal ob zidu naj bi bila speljana para iz kurišča hipokavsta – prefurnija preko kaldarija, ki pa ni ohranjen. S pomočjo pare, speljane skozi votlake, položene ob zidu, naj bi ogrevala prostor. Morda je bil prefurnij urejen ob SV strani tepidarija v neraziskanem prostoru ali v sosednjem SZ prostoru, kjer so na dnu izkopa ob zidu prišli na dan ostanki oglja, ožgano kamenje in deli tegul, ki bi lahko pripadali prefurniju. Ti ostanki so se ohranili pod kamnitimi ploščami, s katerimi je bilo kasneje, ko je bila že spremenjena prvotna namembnost prostora, prekrito dno. Da je bil domnevni tepidarij povezan s sosednjima prostoroma, kažejo sledi kasneje zazidanih vratnih odprtín.

Neposredno ob ogrevanem prostoru je bil večji, 9,7 m širok prostor, ki je bil na JV strani zaključen s 7,6 m široko in 4,6 m globoko polkrožno apsidno. Njegova nasprotna SZ stran je povsem uničena. Površina prostora zato ni znana, ni pa dvoma, da gre za največji, še razpoznavni prostor odkritega dela stavbe. Tla tega prostora so bila skoraj povsem uni-

čena. Ohranile so se le sledi dveh kanalov. Eden je prihajal iz polkrožne apside, drugi pa iz njene SV strani, kjer ni bilo nikakršnih razvalin. Kanala sta se združila v večji kanal v prvi tretjini prostora. Na dnu, ob levi, notranji steni apside, je ležal par večjih kamnitih plošč, večja plošča z ostanki malte pa je ležala na dnu v srednjem delu prostora. Sledi hipokavsta tu ni bilo. Možno je, da so to ostanki frigidarija s kadjo za hladno vodo v polkrožni apsidi.

Po teh značilnostih je gotovo, da sta bila oba prostora sestavna dela kopalnice domnevno dokaj obsežne rimske vile rustike. Številni danes raziskani prostori zasebnih rimskih kopalnic kažejo, da so bile kopalnice v privatnih rimskih vilah pogosto podobne manjšim javnim termam, kajti nega telesa je imela v rimskem življenju pomembno vlogo. Dokaj dobro ohranjeni ostanki prostorov rimske kopalnice z enako razporeditvijo prostorov, ki so pripadali rimski vili rustiki, so bili odkriti tudi v Grubelcah pri naselju Dragonja v Sečoveljski dolini.⁷

Kljub dokaj rustikalni gradnji zidov je znanih nekaj za kronologijo objekta pomembnih podatkov. Na 2 m visoko ohranjenih zidovih se kaže tehnika gradnje, imenovana opus incertum, ki je bila zlasti na podeželju vodilna skozi vso antiko. S kamenjem različnih velikosti, ki so ga polagali drug na drugega, so skušali obdržati videz ravnih vrst. Praznine, ki so nastale med kamenjem, so zapolnili z malto.⁸ Tako je bil zgrajen večji del ohranjenih zidov domnevne vile rustike in tudi polkrožni zid apside. Posamezni deli nekaterih zidov kažejo še drugo tehniko gradnje, ki kaže, da so bili porušeni ali poškodovani deli zidov kasneje nadzidani ali popravljeni s poševno položenimi lomljenci. To se vidi na zidu polkrožne apside in na zidu, ki se nanjo naslanja na JZ strani. Tak način nadzidave in dopolnjevanja starejših zidov je ugotovil tudi B. Marušić na ostankih poznorimskih zgradb v Istri.⁹

Ohranjeni deli zgradbe so verjetno ostanek vile rustike. Manjši deli rimskih temeljnih zidov, ki so bili odkriti v neposredni bližini, pod cerkvijo med poglobljanjem cerkvenega dna, v sondah na pokopališču in ob njem, so dokaz, da je bila domnevna rimska vila rustika dokaj obsežna. Raztezala naj bi se pod današnjim pokopališčem in bližnjim, danes pozidanim prostorom, in dalje proti zahodu. Ostanke rimskega mozaika so bili po pripovedi domačina najdeni tudi na kraju z ledinskim imenom »Žardin« ob cesti Predloka–Loka. Med sondažnimi raziskavami najdeni zidovi so sicer kronološko neopredeljeni. Glede na številne odlomke amfor iz zgodnjee in poznorimskega obdobja, ki so ležali v sondah, in odlomke amfor, ki so že pred raziskavami ležali

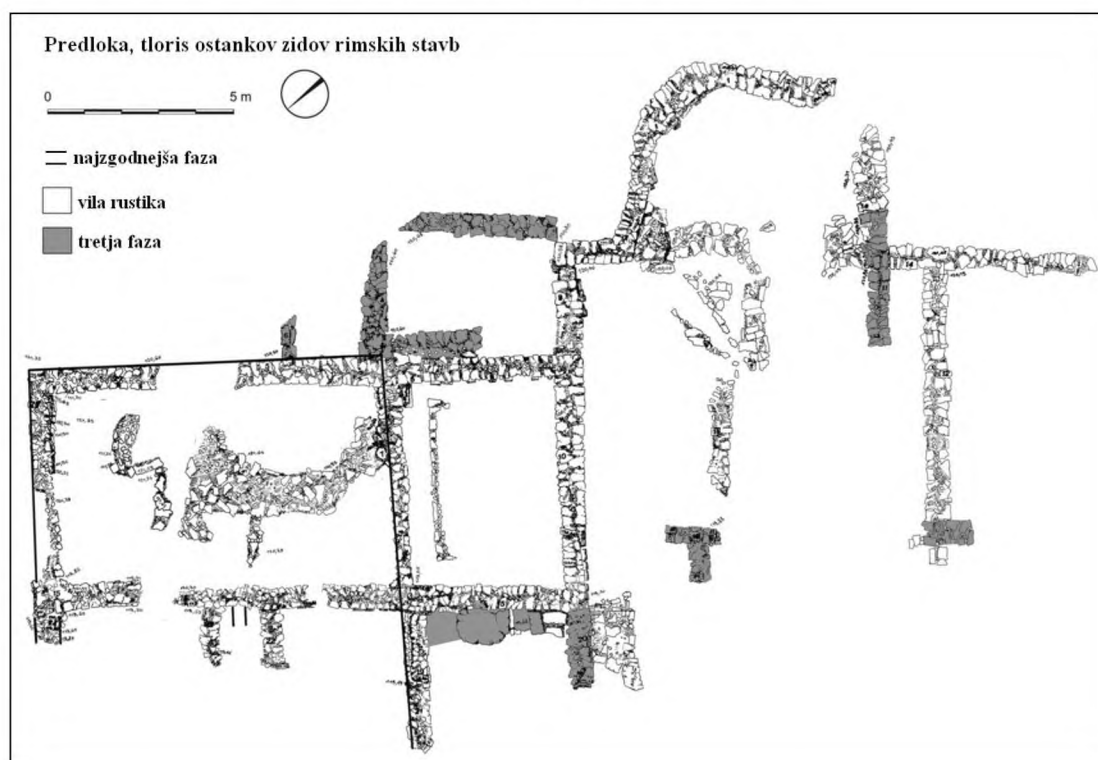
⁷ Boltin Tome, *Antična stavba v Grubelcah*, str. 129–138.

⁸ Suić, *Antički grad*, str. 109.

⁹ Marušić, *Prilog poznavanju kasnoantičnog Nezakcija*, str. 154–157.

Prostor s polkrožno apsidno (foto E. Boltin Tome).

Tloris ohranjenih zidov rimskih stavb, odkritih ob pokopališču z označenimi gradbenimi fazami (risala I. Hajnal).

predvsem ob SV strani starega pokopališkega zidu, kamor so bili odvrženi med gradnjo pokopališča in poglobljanjem cerkvenega dna, ni dvoma, da je velik del zidov pripadal prav zgodnjerskemu objektu.

Zgradba v Predloki je bila gotovo dolgo v uporabi. Bila je tudi obnovljena, po njenem propadu pa so, kot kažejo ostanki zidov, propadajoči objekt novi uporabniki prilagodili svojim potrebam. To domnevo opravičujejo kasneje prizidani zidovi, zazidane vratne odprtine, tlak iz kamnitih plošč, ki so se ohranile na dnu deloma ohranjenega prostora ob S steni ogrevanega prostora, na peščenem sipu zgrajen zid in nenazadnje drobno arheološko gradivo, najdeno med raziskavami na tem prostoru.

Drobni arheološki predmeti so zelo fragmentarni in slabo ohranjeni. Prevladujejo odlomki grobe keramike, med katerimi je največ odlomkov rimskih amfor. Odlomki amfor so ležali že na površju ob zunanji strani pokopališkega zidu. Največ amforičnega gradiva pa je prišlo na dan med sistematičnimi raziskavami. Razen odlomkov amfor tipov Dr. 6A in Dr. 2 - 4 iz 1. stoletja pr. n. št., ki bi bile lahko v uporabi tudi v 1. stoletju n. št., je bilo evidentiranih še nekaj odlomkov tipa Dr. 6 B iz druge polovice 1. stoletja pr. n. št. do 2. stoletja n. št., ki so jih izdelovali v Istri. Evidentiran je bil le en slabo ohranjen odlomek male amfore z gumbastim zatičem, domnevno tipa Bonis 31/5 iz 2. stoletja, in nekaj odlomkov amfor tipa Forlimpopoli jadranske proizvodnje iz 2.–3. stoletja. Nekaj najdenih odlomkov kaže, da so bile v drugi polovici 2. stoletja, v 3. stoletju in deloma na začetku 4. stoletja tudi v Predloki v uporabi amfore cilindrične oblike afriške proizvodnje. V isti čas prištevamo tudi odlomek ustja male amfore Benghazi ali MR 1 in nekaj odlomkov male amfore MRA 1 tipa Keay 81 z ravnim dnem tunizijskega izvora. Pojav teh amfor pri nas je po mnenju avtorjev razumljiv, posebej če upoštevamo, da je konec 3. in v 4. stoletju tržišče rimskega imperija preplavila afriška keramika, predvsem amfore in sigilatno gradivo. Zato ni čudno, da so tudi v Predloki najštevilnejši odlomki cilindričnih amfor tipa Keay 25 variant C, P, R, O, S, X, Y, Z iz obdobja 4. in 5. stoletja. Te amfore naj bi bile namenjene v prvi vrsti za olje, vendar so v njih našli tudi ostanke ribjih omak. Iz poznega 3., 4. in 5. stoletja je tudi nekaj odlomkov španskih amfor oblike Almagro 51 A, B ali Keay 19. Med pozne variante sodijo odlomki malih spatjeonov tipa Keay 26 G in F. Najštevilnejši pa so odlomki tega tipa z variantami A, B, E, M, ki so jih uporabljali predvsem v drugi polovici 5. in v 6. stoletju za prevoz garuma - ribje omake. Med raziskavami antične zgradbe ob pokopališču so bili najdeni tudi odlomki vzhodnomediterskih poznih amfor LRA 1, LRA 2, LRA 3 in LRA 4, ki so datirane od 4. pa vse do 7. stoletja.¹⁰

¹⁰ Vidrih Perko, Amfore v Sloveniji, str. 443.

Veliko redkejši kot odlomki amfor so odlomki fine namizne keramike. Zelo redki in slabo ohranjeni so ostanki sigilatnega posodja.¹¹ Omembe vreden je odlomek dna padske sigilatne temno sivo žgane skodelice z nizko nogo. Na zunanji strani dna je ohranjen del žiga L GEL(LIUS). Skodelica je bila, kot kaže, izdelana v eni od delavnic L. Gelliusa v času Tiberija do Klavdija.¹² Razpoznavnih je še nekaj odlomkov poznopadskih sigilnih skodelic ter odlomkov krožnikov vzhodne sigilate 1. in 2. stoletja, ki so dokaj podobni odlomkom iz bližnjega najdišča Školarice pri Spodnjih Škofijah.¹³ Med najzgodnejšimi je bilo nekaj odlomkov oblike Hayes 8 A iz poznoflavijskega in antoninskega obdobja. Največ odlomkov je pripadalo posodju produkcije C in D iz 4. in 5. stoletja, nekaj pa je tudi odlomkov Hayes 99 C, Hayes 80 B/99 in Hayes 80 B iz 6. stoletja. Med finim namiznim posodjem je največ nerazpoznavnih majhnih odlomkov.¹⁴

Na tem delu naselja je bilo veliko ostankov grobe kuhinjske keramike. Največ odlomkov je ležalo v domnevem tepidariju, v 0,2–0,3 m visoki plasti žganine in v enaki plasti ob zunanji strani njegovega SZ zidu, to je v 0,3–0,5 m visokem nasutju, ki se je vleklo ob zunanji strani najdaljšega in do 2,2 m visoko ohranjenega SZ zida. Odlomki so pripadali skodelam, trebušastim loncem in manjšim plitvim lončkom z ravnim dnem iz rjavo in tudi temnosivo žgane gline, mešane z drobnim peskom. Na več odlomkih tega posodja je ohranjen okras iz eno- ali večtračne valovnice. Speljana je bila po gladki površini posode ali po polju vodoravnega metličenja. Valovnica je bila najdena tudi na notranji strani ustja lonca. Tipološko pestremu izboru valovnic so ugovarjane najbližje analogije v hrvaškem delu Istre, na poznorimskih najdiščih Slovenije¹⁵ in v sosednji Italiji.¹⁶ Redki so analogni primeri v Kopru.¹⁷ Keramiko, okrašeno z valovnico, avtorji datirajo v 5.–7., pa tudi v 8. stoletje. Posodje te vrste je bilo, kot kažejo predvsem drobne najdbe v Predloki, v uporabi od konca 4. pa vse do 7. ali celo 9. stoletja.

¹¹ Terra sigillata je fino namizno lončeno posodje, pripravljeno za en pogrinjek. Posodice so bile pestrih oblik, z okrasom ali brez njega, včasih tudi z vtisom žiga izdelovalca. Bile so pečene iz dobro prečiščene in obdelane gline, svetlordeče do temnordeče barve in prevlečene z loščem zelo razredčene gline, ki je, pomešana s soljo, pri pečenju dobila več nians rjavkastordeče do rdeče barve. Izdelovali pa so tudi sivo do skoraj črno pečeno sigilato. Terro sigillato so izdelovali v zgodnjerskih italjskih delavnicah in po njihovem vzoru tudi v delavnicah v vzhodnem delu rimskega imperija (Mikl-Curk, *Terra sigillata*, str. 2–7).

¹² Brukner, Rimska keramika, str. 19.

¹³ Žerjal, Sigilata s Školaric, str. 266–271, T. 3: 3, 4, 9, T. 4: 1, T. 6: 1–3.

¹⁴ Vidrih Perko, Amfore v Sloveniji, str. 443.

¹⁵ Boltin Tome, Poskus kronološke opredelitve, str. 80–83.

¹⁶ Gelichi, Ceramica Grezza, str. 127–129.

¹⁷ Cunja, Poznorimski in zgodnjersrednjeveški Koper, str. 122, T.: 354.

Kot v sondah ob pokopališču so tudi v zgornjem delu gruša med sistematičnimi raziskavami na tem prostoru prihajali na dan odlomki posod iz temne sivorjave in dobro prečiščene glin. Okras je bil izveden iz plitvih vzporednih kanelur ali iz plastičnega rebra na zgornjem delu posode. Rebro je bilo okrašeno s prstnim vtisom. To posodje je datirano od 13. do 15. stoletja.¹⁸

Med številne drobne najdbe sodijo tudi odlomki opek – imbreksov in tegul. Pri gradnji je bila uporabljena opeka iz več opekarn, saj so bili najdeni odlomki peščeno rumene in svetlo do temnordeče barve. Na treh odlomkih tegul so ohranjeni le deli žigov Q. CLODI AMBROSI, L. EPIDI THE-ODORI in žiga CRISPINI. Vsi trije žigi izhajajo iz zgodnjorimskih opekarn in so med najbolj razširjenimi pri nas oziroma na območju rimskega teritorija Tergeste.¹⁹

Ceprav so bili kovinski predmeti ali njihovi deli redki, so med njimi nekateri zelo izpovedni. Najzgodnejši je lok bronaste aucissa fibule iz druge polovice 1. stoletja, ki je bil najden v neposredni bližini pokopališkega zida.²⁰ Lok bronaste fibule s samostrelno peresovino, dvema profiliranima gum-boma na loku in deloma ohranjeno nogico tipa Almgren 236 je ležal na dnu 1,10 m globokega izkopa v prostoru s polkrožno apsido.²¹ Ta tip fibule panonsko-noriškega izvora sodi med pogoste grobne najdbe 1. in začetka 2. stoletja v Sloveniji, Avstriji in na Madžarskem.²² Kot poroča S. Ciglenečki, so pri nas znani le posamezni primeri tudi iz poznoantičnih vojaških postojank, vendar le kot predmeti sekundarne uporabe.²³ Mlajša je dvodelna bronasta vojaška pasna spona, ki ji pripada ploščica s klinastim vrezom in bogato okrašeno zgornjo površino. Najdena je bila v plasti ogljenine, nasute ob zunanji strani SZ zidu domnevnega tepidarija. Tipološko sorodni sponi iz Italije in iz Francije, ki se med seboj razlikujeta le po okrasu, sta datirani v drugo polovico 4. in prvo polovico 5. stoletja. V isti čas sodi tudi del spona iz Predloke. Del pasnega okovja predstavlja majhna okrogla bronasta ploščica z bradavičastimi izrastki. Zgornjo površino ima okrašeno z vbodenimi koncentričnimi krogi, na spodnji strani pa so ohranjene sledi pritrtjevanja. Ploščica je nedvomno del okrasa pasnega okovja. Variante pasnih okovov z najdišča Celei v Romuniji datira Büllinger v drugo polovico 4. in v prvo polovico 5. stoletja.²⁴

Železni predmeti so slabo ohranjeni. Izjema so le puščične osti. Na poznorimskih najdiščih so kar pogoste, vendar jim le redki avtorji posvečajo več pozornosti. V Predloki je zastopanih več oblik puštic. Najpreprostejša je ost štirioglatega ali okroglega prereza s tulcem za nasaditev. Te oblike osti so dokaj pogoste in so po analognih najdbah datirane v 4. stoletje.²⁵ V 4. stoletje je po analogni najdbi iz Nezakcija pri Pulju²⁶ in Hrušice²⁷ datirana tudi puščična ost s krožnim tulcem za nasaditev in masivno ostjo v obliki tristranične piramide. Mlajša je manjša sulična ost z ozkim in razmeroma dolgim nastavkom, ki se končuje z majhno trikotno konico na eni strani in kratkim tulcem za nasaditev na drugi strani. Datirana je v 5.–6. stoletje.²⁸ V neposredni bližini, na dnu prostora s polkrožno apsido, je ležala še ost v obliki lovorovega lista. Take osti so pogoste na vojaških višinskih postojankah.²⁹ Pogosto se najdejo v grobovih. Po več v enem grobu je bilo najdenih v Kranju (Kranj – Lajh) na grobišču iz časa preseljevanja ljudstev. Vinski jih datira v drugo polovico 6. stoletja.³⁰ V skeletnem grobu 63, ki je bil neposredno ob desni fasadi cerkve v Predloki, je ležala močno korodirana puščična ost s trikotnim listom. Povsem analogna ji je ost, ki je bila naključno najdena v Motovunu,³¹ in ost iz Kuzelina pri Zagrebu, ki je datirana v zadnjo tretjino 6. stoletja.³² Puščična ost iz groba 63 po tej dataciji ne pripada pokojnemu iz groba 63, kajti prav pod tem grobom je bil odkrit staroslovanski grob 65 z luničastim uhanom.³³ Kot več drugih rimskih in srednjeveških najdb s tega prostora tudi ta puščična ost gotovo sodi med naključne najdbe. Verjetno izhaja iz antičnega naselbinskega kompleksa, ki naj bi se raztezal tudi pod današnjim pokopališčem.

Med železne predmete sodi tudi majhen obroč, ki je povsem analogen obročem – kosirjem iz sebenjskega zaklada iz Sebenj pri Bledu iz 9. stoletja. Kot ugotavlja Pleterski, so kosir uporabljali za pritrtjevanje kose na kosišče.³⁴

Razmeroma malo je bilo najdenih dobro ohranjenih bronastih rimskih novcev. Ležali so v 0,6 m visoki plasti gruša. Kronološko so uvrščeni od 1. do 4. stoletja. Razpoznavnih je bilo 10, štirje pa so bili le deloma določljivi s sledečimi podatki: Ant, 2. pol. 3. st., ? RIC?, ?; Fol/Mai, 4. st., ?, RIC ?, ?;

¹⁸ Tomadin, Brevi note, str. 75–85, T. 1: 2, 3, T. 6: 1, 4.

¹⁹ Zaccaria – Župančič, I bolli laterizi, str. 140–143, št. 13, 19, 24.

²⁰ Horvat, K rimskim fibulam, str. 47–56.

²¹ Bavdek – Cunja, S fibulo v fabulo, str. 117, št. 144.

²² Boltin Tome, Poskus kronološke opredelitve, str. 75, T. 3: 2.

²³ Ciglenečki, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit, T. 1–4 in dr.

²⁴ Büllinger, Spätantike Gürtelbeschläge, T. XXXVII: 3, 4.

²⁵ Sokol, Rimski metal s Kuzelina, str. 24.

²⁶ Marušić, Neki nalazi iz vremena seobe, str. 159, 160, T. 4: 4.

²⁷ Ulbert, Ad Pirum (Hrušica), str. 74, sl. 5: 4.

²⁸ Sokol, Rimski metal s Kuzelina, str. 24, sl. 24.

²⁹ Ciglenečki, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit, T. 9: 22.

³⁰ Stare, Kranj, str. 25, T. 4: 3, T. 5: 1, 2.

³¹ Marušić, Neki nalazi iz vremena seobe, str. 175, T. VI. 4.

³² Sokol, Rimski metal s Kuzelina, str. 24, sl. 25.

³³ Boltin Tome, Skeletno grobišče v Predloki, str. 242, sl. 2: 12.

³⁴ Pleterski, Sebenjski zaklad, str. 283, 284, sl. 38.

Fol/Cen, 2. pol. 4. st., ?, RIC ?, ?; PCen, 2. pol. 4. st. – 1. pol. 5. st., ?, RIC ?, ?.

Razpoznavni so bili naslednji: dva kovanca Augusta (Augustus za Tiberiusa, As, 10/11, Rim, RIC 2; Augustus, As, 11/12, Rim, RIC 9), kovanec Tiberija (Tiberius, As, 22, Rim, RIC 18), kovanec Aleksandra Severa (Severus Alexander, D, 223, Rim, RIC 27), Diva Klavdija II. (Divus Claudius II., Ant, po 270, ?, RIC 261, K), Licinija I. (Licinius I. za Licinius II, Fol, 317, Are, RIC 125, PARL, L S), Konstancija I. (Constantinus I. za Constantius II., Fol, 5–7, ?, RIC ?, ?), Konstans (Constans, Fol, 341–346, Sis, LRBC, 791, ? SIS), Konstancija II. (Constantius II, Fol, 341 – 346, Aq, LRBC 701, AQP; Cen, 351–355, Aq, RIC 199, AQP; Mai 351–361, ?, RIC ?, ?) in Magnencija ali Decencija (Magnentius ali Decentius (?), Cen, 350–353 (?), ?, RIC ?).

V plasti ogljenine ob najdaljšem SZ zidu je bil najden bizantinski zlatnik – Justinjanov solidus (Iustinianus, Sol, 527–537, Con, MIB 5, CO-NOB).³⁵

Zgodnjerimsko grobišče

Komaj 70–100 m V od pokopališča so na skrajnem V in JV delu parcele št. 978/1 k. o. Loka prišle na dan nove najdbe. Temeljni zidovi so ležali na 460 m² raziskane površine skoraj do roba ravnice, ki prehaja v strmo padajoči klif. Krhke flišne plasti se krušijo, drsijo v dolino in uničujejo ravnico. Morda je bil tako uničen tudi del arheološkega terena, kajti v času raziskav so bili arhitekturni ostanki največ 30 m oddaljeni od roba klifa, ostanki domnevno mejnega in hkrati zaščitnega zidu pa so ležali ob robu klifa.

Na skrajnem SV delu ravnice, kjer se stikata najdaljša ohranjena zidova, je bila pod plastjo ruše plast strnjenega zbitega kamenja, med katerim je bilo ožgano kamenje ter več koščkov stenskega lepa, žlindre in grobe keramike. Ta plast je prekrivala skoraj 30 m² površine. Široka je bila 3–5 m in se je raztezala 6–7 m proti SZ. Na JV strani, kjer je bila visoka le 0,3 m, je prekrivala grušč in temeljne zidove manjšega prostora z dobrimi 16 m² površine skoraj kvadratne oblike. Dalje proti SZ pa je prekrivala še kakih 14 m². Tam je bila plast grušča globlja (0,8–1,3 m).

Po odstranitvi plasti kamenja so prišli na dan temeljni zidovi prostora dimenzij 4,5 m, 4 m, 4,3 m in 3,9 m. Le 0,2 m globlje je bila samo ena plast dvovrstno grajenega, 4,2 m dolgega zida, ki je po-

tekal poševno od JV proti SZ in notranjost prostora razdelil v dva, po velikosti in obliki neenaka dela. Pod to plastjo dvovrstnega zida je bil le enovrsten zid. Dno ožjega prostora ali matično plast fliša je prekrivala 5 cm debela plast peščene zemlje, ki je bila na ožjem delu prekrita z večjo kamnito ploščo. Ploščo in ostali del tega prostora pa je prekrivala 0,2–0,3 m debela plast žganine, v kateri je bilo tudi nekaj večjega kamenja. Plast žganine je bila najvišja v JZ delu ožjega prostora, kjer je segala tudi preko JZ zida in prekrivala še ozek pas zemlje ob njegovi zunanji strani.

V žganini je bilo najdenih več železnih, močno korodiranih delov manjših predmetov, med njimi dva dela železnega obroča, del okovja večjih vrat, več odlomkov grobe rimske keramike, stenskega lepa, rimski novc iz 4. stoletja Magnencija, 351/352 ali Decencija, 350–353 (Magnentius, Mai, 351/352, ?, LRBC?, ?) in mnogo zoglelenih plodov, luščin, manjših delov živalskih kosti in zoglenelega lesa.

Povsem drugačen je večji del prostora, ki je bil 0,8 m globoko vkopan v matično plast fliša. Ima obliko nepravilnega pravokotnika s 4,2 m dolgo JZ steno, 3,9 m dolgo SV in 3,4 m dolgo JV steno. Te stene so obložene z enovrstnim zidom. Ob SZ strani pa ta prostor omejuje 2,4 m dolgi, 0,8 do 1,1 m visoko ohranjeni in 0,6 m široki, z malto vezani dvovrstni zid, ki stoji na matični plasti fliša. Kot kažejo sledovi malte, so bili zidovi vkopanega prostora prvotno obloženi z apneno malto, tla pa prekrita z estrihom. Enovrstni zidovi so bili po 0,8 m višine nadzidani v 0,5 m široki dvovrstni temeljni zid, ki je zato le deloma stal na matični plasti fliša. Notranji del teh dvojnih temeljnih zidov je ležal na enovrstnem zidu, drugi, zunanji, pa na matični plasti fliša. Ob SV steno vkopanega prostora je bil naslonjen 0,7 m visok trikotni prizidek. Nad njim sta se dokaj dobro ohranili dve manjši niši, večjo nišo ali odprtino v tem zidu pa nakazuje njen deloma ohranjen spodnji rob in porušeno kamenje nad njim, ki kaže na porušeni zid. Odprtina skoraj kvadratne oblike (0,5–0,6 m) in kot zid 0,6 m globoka, se je ohranila 0,2 m od tal v SZ zunanjem zidu. Ker pa je na nasprotni – zunanji strani odprtine ležalo večje kamenje, je možno, da je bila prvotno v zidu le večja niša, katere zadnja stena je bila kasneje porušena.

Vkopani del opisanega prostora je bil napolnjen z gruščem. V spodnjem delu te plasti je bilo med zemljo več drobnega kamenja, v zgornjem delu pa je bilo kamenje večje in tudi ožgano. Mnogo je bilo nerazpoznavnih delov železnih predmetov. Med odlomki grobe rimske keramike je bilo evidentiranih nekaj manjših odlomkov boljše rimske namizne keramike in drobnih steklenih posodic. V zgornji polovici plasti grušča so bili zabeleženi trije rimski kovanci, in sicer kovanec Magnencija (Magnentius, Mai, 351/352, ?, LRBC ?, ?), kovanec

³⁵ Novce iz Predloke je strokovno obdelal in določil numizmatik dr. Peter Kos iz Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani. Rubrike v seznamu novcev po vrstnem redu so: tekoča številka, nominal, leto kovanja, kovnica, literatura in priznak.

Obranjeni del rimske grobnice (foto E. Boltin Tome).

Valensa (Valens, Cen, 364–367, Sis, RTC7(b)i) in kovanec Valentinijana II, Teodozija I. Arkadija ali Honorija (Valentinianus II., Theodosius I., Arcadius ali Honorius, PCen, 388–402). Nezanemarljivi so ob kosih žlindre predvsem kosi glinastega stenskega lepa in zogleneli kosi hrastovih desk, ki so bili pogostejši v zgornji polovici te plasti. Večji kos zoglenele hrastove deske je ležal v grušču ob notranji strani SZ zida vkopanega prostora, od zgornjega roba notranjega zida pa skoraj do dna prostora. Preko dela zgornjega roba notranjega zida in deloma ob njegovi SV steni je ležala plast glinastega stenskega lepa.

V grušču, ki je napolnjeval ta prostor, je bilo več za kronologijo najdišča pomembnih najdb. Čeprav so slabo ohranjene, so še vedno dovolj dokumentarne, saj kronološko zajemajo skoraj vse rimsko obdobje. Na dnu izkopa, tj. na estrihu blizu niše v SV zidu, je ležal rimski novc Domicijana (Domitianus, 81–96, Rim, RIC ?). V njegovi bližini je bil najden lok bronaste fibule tipa Almgrin 69³⁶ s samostrelno peresovino in s po enim gumbom na loku in na nogi. Kot fibule z dvema gumboma na loku so tudi bronaste fibule z enim gumbom in samostrelna

peresovino panonsko-noriški proizvod iz 1.–2. stoletja.³⁷ V Sloveniji se najdejo v grobovih 1. stoletja.³⁸

Približno 2 m zahodnjeje je na dnu prostora ležal del pasnega jezička (8,4 x 5,2 cm), ki je pripadal vojaški pasni sponi. Na zgornji površini se komaj vidi žigosan ornament iz krožno razporejenih kvadratkov, trikotnikov in krogcev. Po analognih najdbah iz vojaških grobov je datiran v zadnjo tretjino 4. in na začetek 5. stoletja.³⁹

V neposredni bližini je ležal še kamen žrmelj. Omembe vreden je tudi majhen odlomek sigilatne skodelice tipa Conspectus 34 padske proizvodnje, ki je bila v uporabi v 1. in deloma v 2. stoletju. Pod zoglenelo desko 0,4 m od tal je ležala poznorimska železna sulična ost v obliki lista iz 4. stoletja⁴⁰ in del pasnega okovja, imenovanega propeler ali metuljičasti tip okovja. Rekonstruiran bi meril komaj 2,2 x 4 cm. Ta tip okovja je znan iz vojaških grobov zadnje tretjine 4. in začetka 5. stoletja.⁴¹

³⁷ Garbsch, Eine neuerworbene, seznam E, 256, 4.

³⁸ Boltin Tome, Poskus kronološke opredelitve, str. 78.

³⁹ Prav tam, str. 80, T. I: 5.

⁴⁰ Ulbert, Ad Pirum, str. 76, sl. 5: 10.

⁴¹ Boltin Tome, Poskus kronološke opredelitve, str. 80, sl. 4.

³⁶ Bavdek – Cunja, S fibulo v fabulo, str. 120, št. 159.

Zelo povedna je tudi 2,5 cm široka in 3,4 cm visoka ploščica iz bronaste pločevine s cizelirnim okrasom, ki je del vojaške pasne spona oz. vojaške pasne garniture (5,6 x 5,4 cm). Na ploščici sta razpoznavni dve človeški figuri in stebriček med njima. Ležala je v grušču na dnu ob odprtini v SZ zidu vkopanega prostora. Pasna spona, ki ji je pripadala ploščica, je, kot je ugotovil Župančič, povsem analogna sponama iz Gellepa, ki sta sedaj v essenskem muzeju. Zaradi analogij, ki jih je ugotovil med sponami, jih predstavlja kot gellepsko-predloško varianto, ki naj bi se razvila na prelomu iz 4. v 5. stoletje.⁴² Po opravljeni arheometalurško-kemični analizi je po Župančičevem mnenju celo možno, da so bile vse tri pasne garniture izdelane v isti delavnici.⁴³

Ko je bil vkopani del prostora izpraznjen, sta se pokazala njegova oblika in ureditev. Pojavilo se je vprašanje njegovega prvotnega namena. Kvadratni, z dvojnim zidom obdani prostor, je bil razdeljen v dva neenaka dela. Največ analogij temu prostoru kažejo konstrukcije nekaterih tipov žarnih grobov z vkopano grobno jamo, obloženo z obdelanimi kamnitimi ploščami ali obzidanimi in ometanimi, pogosto tudi poslikanimi stenami. Grobna jama je bila pri teh grobovih pogosto s ploščami ali kamenjem razdeljena v dva neenaka dela, od katerih naj bi bil večji namenjen za pridatke, manjši pa za žaro. V večjih zidanih grobovih so bile pogosto ob zidu tudi poličke za manjše predmete. Taki grobovi so bili evidentirani na Dolenjskem, v takratni provinci Panoniji in drugod.⁴⁴ Gotovo so bili grajeni po vzoru večjih italških grobnic uglednejših meščanov.

Tudi grobnici v Predloki je treba iskati analogije na bližnjih italških grobiščih. Dokaj obsežen prostor, obdan z deloma ohranjenimi zidovi, naj bi bil le del rimske grobne arhitekture. Večji vkopani del kaže kar nekaj značilnosti, ki opravičujejo to domnevo. Tla so bila prekrita z estrihom, stene ometane, za polaganje manjših predmetov pa naj bi bile namenjene niše v steni in trikotni prizidek ob SV steni. Tudi ožji del prostora, ki je bil le nekaj centimetrov poglobljen, dno pa prekrito s tanko plastjo peščene zemlje, naj bi bil namenjen večjim predmetom ali žaram. Lahko pa so ga uporabljali za posmrtno obredo. Morda je bil prostor za žaro tudi v niši v SZ zidu. Vhod v grobnico je bil verjetno s SV strani, saj je ob manjših nišah na notranji strani stene tudi nakazan. Nadzemni del objekta se ni ohranil. SZ zid, ki je segal do dna vkopanega dela grobnice, je morda predstavljal njeno čelno stran. Verjetno je prav tej zgodnjerimski grobnici pripadala zgodnjerimska nagrobna plošča z reliefno upodobitvijo moškega in ženskega doprsja, ki je v zidana

v glavno fasado cerkve sv. Janeza Krstnika na pokopališču v Predloki. Njeno najdišče še vedno ni znano. Zaradi velikosti, konstrukcije vkopanega dela grobnice in njene notranje ureditve je možno, da gre za družinsko grobnico, v kateri je bilo morda dno ožjega prostora namenjeno za žare umrlih članov družine.

Ostanki drugega žarnega groba so bili odkriti 10 m južneje ob 1,8 m dolgem, slabo ohranjenem delu temeljnega zida. Del zida je na notranji strani prekrival eno stran 0,55 m širokega in 0,7 m dolgega prostora. Dno je bilo tlakovano z glinastimi ploščicami, ki so se ohranile na dnu groba. Ob robu teh ploščic so se na dveh straneh do 0,15 m visoko ohranile navpično položene tanke in obdelane kamnite ploščice, s kakršnimi so bile verjetno obložene stene groba. Na glinastih ploščicah so ležali koščki zoglelenih kosti, oglja in drobci stekla. Med njimi je ležal tudi del dna amfore, v katerem je bilo nekaj odlomkov njenega ostenja. Ostanki so verjetno del amfore cevaste oblike tipa Dr 26, ki je po Dresslu iz 3.–4. stoletja.⁴⁵

Nedvomno gre za dno zgodnjerimskega žarnega groba, ki mu je pripadalo tudi dno amfore, v katero naj bi bil položen pepel umrlega. Zgornji del groba je bil uničen med kasnejšimi spremembami na tem prostoru. Ostanki groba kažejo, da sodi v skupino žarnih grobov pravokotne ali kvadratne oblike, obloženih s kamnitimi ploščami. Taki grobovi so bili navadno prekriti s kamnito ploščo, ki pa se ni ohranila.⁴⁶ Na isti matični plasti fliša in v neposredni bližini dna groba je bil najden slabo ohranjen rimski kovanec, domnevno kovanec Avgusta (11–12), in lok zgodnjerimske bronaste fibule s samostrelno peresovino, z enim profiliranim gumbom na loku in z enim gumbom na koncu ploščate, trapezoidno oblikovane noge vrste Almgren 68/69 iz 1.–2. stoletja.⁴⁷

V neposredni bližini tega groba so bili ugotovljeni manjši vkopi v matično plast fliša. Vkop A (0,4 x 0,5 m, gl. 0,25), vkop B (0,2 x 0,15 m, gl. 0,15 m) in vkop C (0,6 x 0,6 m, gl. 0,3 m) so bili deloma prekriti z mlajšim zidom, deloma pa tudi z mlajšo kompaktno, zbito plastjo kamenja, kakršna je ležala tudi nad ostanki grobnice. V vkopih so bili najdeni drobci kosti in komaj prepoznavni drobci fine namizne keramike, v vkopu A pa še rimski novc Tiberija (Tiberius, As, 14–37, Rim, RIC ?). Ob manjših vkopih je ležalo kamenje, ki je morda ostanek nekdanj ob robovih naloženega kamenja. Ob robu vkopa C in v neposredni bližini so ležali še kosi rimskih tegul z debelejšimi robovi ob zgornjem robu vkopa. Del vkopa pa je bil prekrit z večjim kosom tegule. Tudi ti vkopi so morda ostanek

⁴² Župančič, Kann die Verschiebung, str. 231, 237, sl. 5 : 1, 2.

⁴³ Župančič, Archaeological hypothesis, str. 252–255.

⁴⁴ Breščak, Oblike antičnih grobov, str. 36–41, T. 5; 4.

⁴⁵ Lamboglia, Sulla cronologia, str. 242, 243.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Boltin Tome, Poskus kronološke opredelitve, str. 78, T. I: 3; Bavdek – Cunja, S fibule v fabulo, str. 119, št. 156.

Dno rimskega žarnega groba (foto E. Boltin Tome).

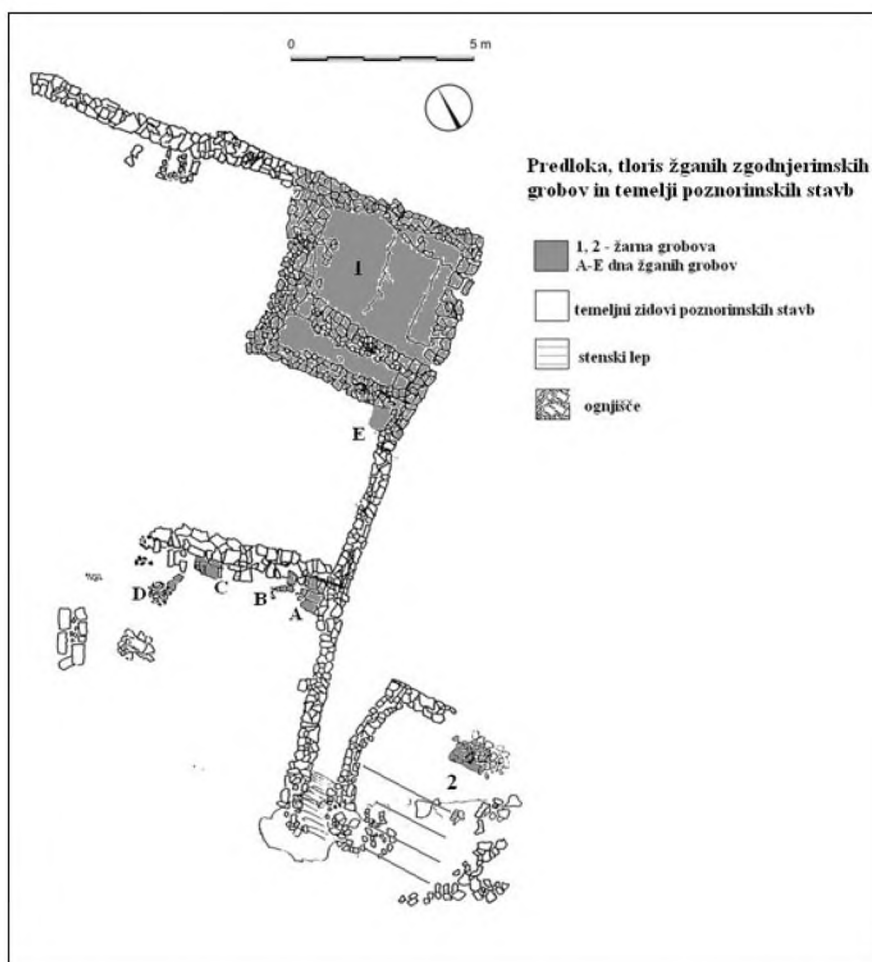
zgodnjerskih žganih grobov, na kar opozarjajo rimske tegule v vkopu C in ob njem ter kamenje ob vkopani jami.⁴⁸ Več odlomkov ostenj amfor je ležalo tudi v plitvem, komaj opaznem vkopu D JZ od vkopa C in na manjšem kupu v neposredni bližini. Tu je bila matična plast fliša prekrita z največ 0,6 m debelo plastjo grušč, dno prostora pa povsem uničeno. Vkop E (0,54 x 0,3 m, gl. 0,3 m) je ležal ob ohranjenem kratkem podaljšku JV zida grobnice. V njem je ležala manjša kamnita plošča, ob njem pa večja. Morda je kratek ohranjeni podaljšek JV zidu grobnice pripadal sosednji, sedaj povsem uničeni grobnici, ali pa gre za ostanke nam neznane grobne arhitekture ali mlajšega objekta. Zgornji deli domnevnih grobnih jam so povsem uničeni. Ohranjeni

so le vkopi v matično plast fliša, zato se ne ve, ali je bil v njih pepel raztresen po dnu ali v glinasti posodi. Vsekakor pa gre za zelo preprost način žganega pokopa, kakršen je bil v navadi v zgodnji antiki v rimskem imperiju. Na tem prostoru je bilo verjetno več grobov, od katerih pa zaradi kasnejših posegov v prostor ni sledi.

Zgodnjerskemu grobišču je bil v Predloki namenjen vzhodni in hkrati najvišji del ravnice, od koder se na južni in vzhodni strani teren s strmim klifom spusti v dolino pod kraškim robom. Grobišče naj bi pripadalo domnevni bližnji vili rustiki. Grobnica, verjetno gospodarja latifundije, je v tem primeru stala na najvišjem, dominantnem položaju. Ker je bil prostor ob SZ in JZ strani grobnice poglobljen, je možno, da je bil prostor ob njej stanu pokojnih primerno urejen ali pa je bila ob deloma ohranjeni grobnici še ena, morda manjša grobnica, od katere se je ohranil le kratek, komaj 0,8 m dolg in solidno grajen zid, ki je povezan z mlajšim zidom. Domnevni grobovi pokojnikov iste latifundije, vendar nižjega socialnega statusa, so bili od grobnice oddaljeni najmanj 6 m. Manj je bil od domnevnih vkopanih grobov oddaljen drugi manjši žarni grob.

Zaradi bližine naseljenega prostora je bilo grobišče morda obdano s primerno visokim zidom. Na to misel navajajo sledi in ostanki zidov ob grobišču med plastnicama 125 m in 126 m nadmorske višine.

⁴⁸ V zgodnjerskem času je bil v navadi žgan način pokopavanja - crematio. Način pokopa in ureditev grobne jame sta bila odvisna od socialnega statusa pokojnika in njegove družine. Pepel pokojnega s pridatki so položili na dno manjše jame okrogle ali pravokotne oblike, jo prekrili ali le zasuli. Pri žarnem pokopu so pepel in ostanek kosti shranili v glinasto, redkeje v stekleno žaro in jo s pridatki vred položili v grobno jamo. Te so se razlikovale po ureditvi in velikosti. Stene grobne jame so bile lahko obložene s kamnjem, kamnitimi ploščami ali glinastimi tegulami. Stene zidov so bile lahko ometane in poslikane, dno je bilo naravno ali prekrito z estrihom ali z glinastimi ploščicami. Grobne jame so bile prekrile s kamnitimi ali velikimi glinastimi ploščami - tegulami. Bogatejše grobove z grobnicami ali kamnitimi skrinjami je pogosto krasila bogata nadzemna arhitektura z napisi in reliefno okrašenimi površinami.

Tloris žganih rimskih grobov in temeljev poznorimskih stavb (risala I. Hajnal).

Prav na tem kraju, kjer je 1 m višji teren pred raziskavami nakazoval mejo med SZ in JV delom ravnice, se je ohranila 0,15–0,3 m visoka, 2–4 m široka in 36 m dolga plast kamenja, ki se je vlekla ob JZ strani zgornjega dela ravnice proti SV. Od grobov je bila oddaljena 30–36 m. Čeprav je bila precej poškodovana, je spominjala na ostanke porušenega zidu. Sledi te plasti kamenja so se ohranile še na SZ delu plastnice s 126 m nadmorske višine. Ob skrajnem SV robu ravnice in hkrati ob zgornjem robu klifa, kjer teren strmo pada v dolino pod kraškim robom, se je ohranil do 0,2 m visok, 0,25 m širok in 8 m dolg del zida. Prvotno je bil širši in vezan z malto. Zaradi klifa, ki obdaja ravnico in se kruši, je skoraj gotovo, da je s časom zunanja stran prvotno širšega zida zdrsnila v dolino. Zid, ki je sedaj le 10–12 m oddaljen od stene rimske grobnice, naj bi bil prvotno primerno oddaljen od propadajočega klifa. Domnevno je bil tudi ta del zida, ki ga kronološko ni mogoče opredeliti, del zida, ki je obdajal SV stran zgodnjorimskega grobišča.

Poznorimsko naselje

Temeljni zidovi, ki so prišli na dan na V delu ravnice pod 0,15–0,3 m debelo plastjo ruše, so bili grajeni v suhozidni tehniki. Kamenje je bilo vezano s tanko plastjo gline. Na JV strani se je na zid grobnice navezoval 12 m dolg, v suhozidni tehniki grajen in na koncu porušen zid. SV zid grobnice pa je bil podaljšan s prav tako suhim zidom, ki se ga je ohranilo le 9 m. Oba na koncih porušena zida sta obdajala sedaj raziskani del nekdanj obsežnejšega objekta. Temeljna zida sta bila ohranjena do 0,5 m visoko in široka 0,4–0,5 m. V stičišču obeh zidov je tik pod površjem ležala strnjena, močno stlačena plast manjšega kamenja, pod katero je bila odkrita rimska grobnica.

Na notranji strani SV zida se je 0,65 m pod površjem in 4 m SZ od grobnice na močno zbitem grušču iz drobnega kamenja in peščene zemlje ohranila tanka plast ožgane gline površine 0,5 x 0,55 m. Prekrita je bila z 0,12–0,15 m debelo plastjo žganine, na njej pa je ležalo nekaj drobcev rdeče pečene keramike in odlomek črno pečene posode s komaj

opaznimi ostanki valovnice. Kaže, da gre za ostanke kurišča.

Na notranjo stran daljšega JV zida se je v pravem kotu naslanjal prav tako suh 0,4–0,6 m širok in 6 m dolg temeljni zid. Ta je deloma prekrival vkope A, B in C, ki so domnevno ostanki jam žganih, morda žarnih grobov. Ti vkopi so bili deloma prekriti z mlajšo plastjo zbitega kamenja, ki je do 2 m široka ležala pod rušo vzdolž kratkega zida. Ta plast kamenja je bila identična plasti, ki je ležala pod rušo nad ostanki grobnice na skrajnem SV delu objekta.

Drugi, domnevno manjši objekt, ki je stal neposredno ob JV strani daljšega zida, nakazuje, da je ostanka dveh med seboj pravokotno ležečih temeljnih zidov. Prvega se je ohranilo le 1,8 m, drugi, rahlo polkrožno oblikovan, pa je bil po 3,5 metrih povsem uničen. Velikost in oblika prostora zato nista znani. Na dnu tega prostora, kjer so ležali ostanki žarnega groba, je le 0,2 m zahodnje prekrivala dno tanka plast grušča, nad njo pa je ležala plast stenskega lepa z ohranjenimi ozkimi vzporednimi žlebički na spodnji strani.⁴⁹ Lep, ki je prekrival nekako 3 m² površine, je prekrivala 0,4 m debela plast grušča. Segala je prav do zidu, ki je na JV obdajal večji sosednji prostor. Nad stenskim lepom in v grušču ob njem je bilo tudi nekaj bolje ohranjenih in prepoznavnih drobnih železnih predmetov, ki jih prištevamo med delovno orodje oz. pripomočke.

Ostali del raziskanega prostora je bil tudi napolnjen z gruščem. V zgornjem delu grušča, kjer je bil teren poraščen s grmičevjem, je bilo manjše kamenje pomešano s humusno zemljo. Kjer je bil izkop globlji, je bilo kamenje v bolj peščenji zemlji. Na večjem delu raziskanega prostora je bila plast grušča visoka do 0,75 m, le na SV delu je segala do 1,3 m globoko. V grušču je bilo po vsej raziskani površini mnogo drobnih najdb, predvsem kosov rimskih amfor in opek. Najdeni so bili tudi koščki bronaste pločevine, zakovice, železne spojke, manjši kosi stenskega lepa, močno luknjičaste železne žlindre,⁵⁰ diskasto oblikovan kos svinca in deli neopredeljivih predmetov. Za kronologijo najdišča so pomembni odlomki rimskih amfor, redki in slabo ohranjeni odlomki namizne in kuhinjske keramike ter več ostankov bronastih in železnih predmetov.

Med drobnimi najdbami, raztresenimi v grušču po vsem raziskanem delu najdišča, so tudi tu najštevilnejši odlomki amfor, predvsem deli ustij z vratom ali brez njega in dna amfor predvsem poz-

nejših oblik. Mnogo je tudi odlomkov tipološko in kronološko neopredeljivih ostenj. Med doslej pregledanim amforičnim gradivom je od zgodnejših oblik zastopan le odlomek amfore tipov Dr. 6 A in Dr. 6 B. Povsod pa, kot med naselbinskimi ostanki ob pokopališču, prednjačijo tipi amfor afriške proizvodnje. Številni so odlomki cilindričnih amfor tipa Keay 25 iz 4. in sredine 5. stoletja istih variant kot ob pokopališču. Nekaj je tudi ostankov spatejonov tipa Keay 26 variante A, B, E, M, F, ki so bile v uporabi predvsem v drugi polovici 5. in v 6. stoletju, ter male pozne variante spatejonov Keay 26 G in F. Evidentiranih je bilo le nekaj odlomkov pozne velike cilindrične amfore Keay 35 A in B iz srede 5. in 6. stoletja, odlomkov amfor Keay 52 in Keay 62 iz 5. in 6. stoletja in odlomkov vzhodnomediterranskih poznih amfor LRA 1, LRA 2 in LRA 3, ki se pojavljajo od konca 4. do 7. stoletja.⁵¹

Tudi tu so ostanki namiznega posodja zelo slabo ohranjeni in doslej le deloma tipološko in kronološko opredeljeni. Omembe vreden je majhen odlomek ustja in ostenja sigilatne skodelice oblike *Conspetus* 34 padske proizvodnje, ki je bila v uporabi od flavijskega obdobja do sredine 2. stoletja. Iz poznoflavijskega in antoninskega obdobja je tudi majhen odlomek skodelice tipa Haey 8 A. Kot je pokazala strokovna obdelava keramičnega gradiva, je tudi ostankov sigilatnega namiznega posodja največ iz 4.–5. stoletja.⁵²

Razmeroma mnogo je bilo na tem najdišču odlomkov kuhinjskega posodja. Tako po strukturi, po barvi pečene gline, obliki in velikosti posod kot po obliki valovnice so tu najdeni odlomki analogni odlomkom tovrstnih posod iz najdišča ob pokopališču. Tudi tu prevladujejo odlomki grobe keramike iz 5. do 8. stoletja. Kot ob pokopališču pa je bilo tudi tu nekaj odlomkov posod iz 13. do 15. stoletja.⁵³

Iz kulturne plasti nad stenskim lepom sta prišla na dan dva železna ključa, ki sta po analognih primerih datirana v 4. stoletje.⁵⁴ Iz tega časa so tudi puščične osti s krožnim tulcem za nasaditev in masivno konico v obliki tristranične piramide, kakršna je bila najdena tudi med ostmi ob pokopališču.

V drugo skupino najdb sodijo železni predmeti – orodje ali delovni pripomočki, ki so ležali na stenskem lepu in ob njem. V grušču neposredno ob stenskem lepu sta ležala železna žagica s komaj opaznimi zobci (9,8 x 5 cm) in železen dvoredni glavnik (9 x 7 cm). Kot žagica je tudi glavnik močno korodiran. Zobci na 6 cm dolgem in 2 cm širokem glavniku so komaj opazni.

⁴⁹ Vzorci stenskega lepa so bili poslani v analizo dr. L. Šerclju na Inštitut za biologijo ZRC SAZU v Ljubljani. Ugotovil je, da je stenski lep sestavljen iz koščkov lehnjaka, ki se izloča iz močno karbonizirane vode na slapovih ali na mahovnatem potočnem koritu, in karbonalnega blata, odloženega v koritu ter pomešanega z glino.

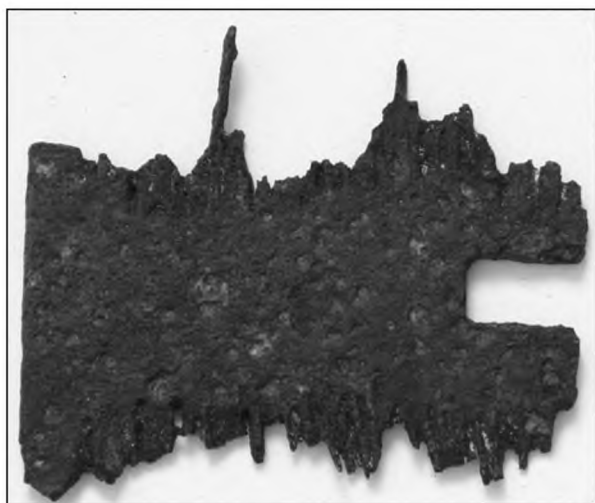
⁵⁰ Vzorci žlindre so bili poslani v analizo dr. L. Šerclju na Inštitut za biologijo ZRC SAZU v Ljubljani. Ugotovil je, da gre za slabo lito železo ali slabo limonitno rudo, ki postane luknjičasta zaradi veliko plinov ob hitrem strjevanju.

⁵¹ Vidrih Perko, *Amfore v Sloveniji*, str. 443.

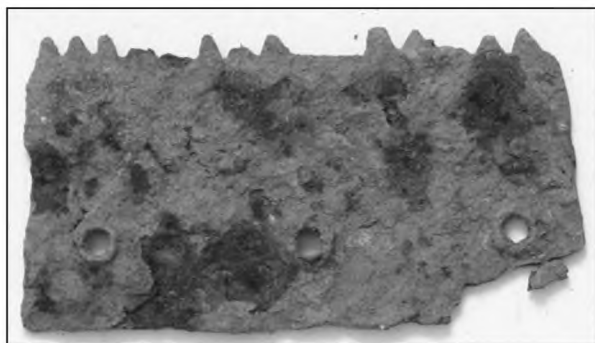
⁵² Prav tam.

⁵³ Tomadin, *Brevi note*, str. 75–85, T. 1: 2, 3, T. 6: 1, 4.

⁵⁴ Sokol, *Rimski metal s Kuzelina*, str. 32, sl. 71, 72.

Železen glavnik (foto I. Presl).

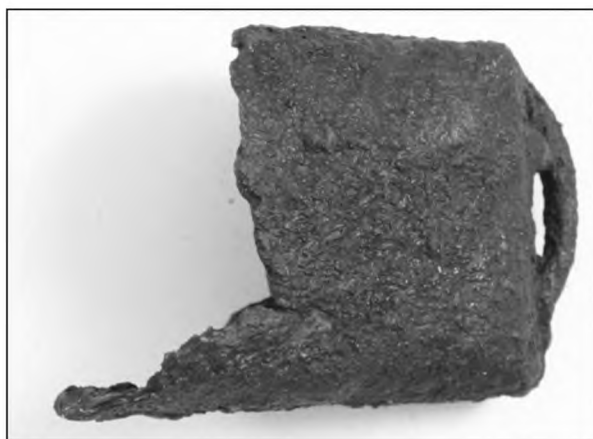

Železna žagica (foto I. Presl).

Dvoredni glavniki s slovenskih najdišč so kronološko opredeljeni s pomočjo drugih dobro dokumentiranih naselbinskih najdb iz 5. in 6. stoletja.⁵⁵ Glavnik iz Predloke se od teh primerov nekoliko razlikuje, ker ima na srednji ploščici plitev pravokotni vrez, verjetno za namestitev ročaja. Omembe vreden je vsekakor tudi železen zvonček (9 x 6,3 cm) iz grušča nad stenskim lepom. Tudi njega je močno načela rja. Tehnološki podatki so zato pomanjkljivi, manjkajo pa tudi rentgenski posnetki. Vseeno so opazne nekatere tipološke značilnosti. Plašč zvončka je izdelan iz nekoliko debelejše železne pločvine, spojni šiv se komaj vidi. Njegov prerez je oglat, robovi pa so zaobljeni. Ročaj na vrhu je plitev in polkrožen, večji del obroča ročaja je verjetno poteg-njen v notranjost plašča kot pri večini železnih zvončkov s slovenskih najdišč. Kaže pa, da je živinski zvonček iz Predloke po obliki, tehniki izdelave in verjetno tudi po velikosti še najbližji zvončku z utrjene višinske postojanke Ajdna nad Potoki na Gorenskem, ki je datiran v 5.–6. stoletje.⁵⁶

⁵⁵ Bitenc, Iron combs, str. 27–30.

⁵⁶ Knific – Murgelj, Železni zvonci, str. 45–53, sl. 3: 4, kat. 12. st.

Železen živinski zvonček (foto I. Presl).

V isti kulturni plasti nad stenskim lepom je ležal tudi železen lesni sveder s podolgovato polkrožno žličko in klinastim nasadiščem. Sveder je podoben lesnim svedrom iz več poznorimskih naselij v Sloveniji, ki so živela od 4. do 7. stoletja.⁵⁷ Znani so tudi iz depojskih najdb.⁵⁸ Podobna svedra sta znana iz sebenjskega zaklada iz Sebenj pri Bledu.⁵⁹ Obdelavi lesa je bil gotovo namenjen tudi predmet s ploščato, precej poškodovano žličko in tulastim nasadiščem. Oba predmeta sta ležala v isti kulturni plasti in sta bila zato gotovo tudi istočasno v uporabi. Med železnimi predmeti na tem prostoru sta bila najdena še dva železna tulasta predmeta s poškodovano konico in poškodovanim tulcem za nasaditev. Oba sta dokaj analogna klinastim lemežem iz sebenjskega zaklada, ki pripadajo oralu – dvema sohama. Soha je bila, kot ugotavlja avtor, namenjena za oranje krčevin, kamnite zemlje in za drugo prečno oranje, ki je sledilo prvemu z oralom. Pleterski po historičnih dogajanjih datira sebenjski zaklad v 9. stoletje.⁶⁰

Le nekaj metrov zahodnje od stenskega lepa sta bila v kontrolni sondi najdena železen srp in majhno polkrožno rezilo. Skoraj polkrožno oblikovan del lista srpa trikotnega prereza je na koncu zravnšan s 5 cm dolgo konico. Na rezilu se morda zaradi močne korozije ne vidi zobcev. Morda bi jih pokazal rentgenski posnetek. Nasadišče srpa je kvadratnega prereza. Srp iz Predloke je analogen naključno najdenemu železnemu srpu iz nekropole na Ptujskem gradu. P. Korošec ga s pomočjo grobnih najdb iz istega horizonta in grobnih najdb izven Slovenije datira v 8.–9. stoletje.⁶¹ V 8.–10. stoletje spadajo

⁵⁷ Feugère – Guštin, Iron Blacksmiths, str. 187–205.

⁵⁸ Sagadin, Late Antique wood-working tools, str. 205–208, 194, fig.: 2, 10, 13.

⁵⁹ Pleterski, Sebenjski zaklad, str. 285, sl. 40 b, c, sl. 41a, b.

⁶⁰ Prav tam, str. 257–278, sl. 19, str. 291.

⁶¹ Korošec, Nekropola na Ptujskem gradu, str. 44, T. 47: 1.

taki srpi tudi po J. Henningu.⁶² Srp iz Predloke po vsej verjetnosti sodi s skupino drugih zgoraj navedenih najdb v okvir 6.–9. stoletja. Beranova ta tip srpov uvršča med slovanske srpe, ki so bili v uporabi vse do 13. stoletja.⁶³ Po A. Bertoškovi pa so jih uporabljali vse do 14. stoletja.⁶⁴

Neposredno ob stenskem lepu in navedenih železnih predmetih je ležal še kamen žrmelj, ki je povsem analogen kamnu, ki je ležal na dnu vkopanega dela grobnice.

Z mlajšimi temeljnimi zidovi, s hišnim lepom in kulturno plastjo nad njim kronološko sovпада plast ogljenine z zoglenelimi luščinami, plodovi in živalskimi kostmi, ki je prekrivala ožji del zidane grobnice. Karpološka in ksilotomska analiza vzorcev zoglenelih najdb iz žganine je pokazala, da je bilo med lesnim ogljem borovo oglje, deloma tudi oglje bukve, največ pa je bilo oglja hrastovega lesa. Med plodovi so bili ostanki hruškinih krljev, orehov oziroma drobci orehovit lupin, graha in boba vzhodnoevropskega porekla. Bobova zrna so bila deloma tudi zdrobljena in črvida, to je preluknjana od fižolarja.⁶⁵ Iz analize kostnega gradiva je I. Turk izluščil kar nekaj podatkov, čeprav je bilo mnogo kosti zelo fragmentiranih, ožganih in zoglenelih. Ugotovil je, da med kostnimi ostanki iz tega dela naselja prevladujejo ostanki drobnice, ovc, predvsem pa koz, ki jim po njegovem mnenju pripada tudi večina neopredeljivih kostnih ostankov. Ostale določljive vrste, kot so govedo, svinja, pes, kokoš, so zastopane v neznatnem številu.⁶⁶ Da gre za isto kulturno plast, potrjuje tudi rezultat analize vzorcev stenskega lepa, ki je ležal na ruševinah antične grobnice, saj je identičen lepu z ozkimi vzporednimi žlebiči in tudi z manjšimi kosi lepa, ki so ležali v grušču po vsem raziskanem prostoru. V sklop teh najdb sodijo tudi mlajši temeljni zidovi, ki kažejo povsem drugačno gradbeno strukturo kot zidovi rimske grobnice in ostanki arhitekturnega objekta ob pokopališču. So šibkejši in površno grajeni. Kamenje je bilo vezano le z glino, kar je bilo v navadi v Istri še več stoletij kasneje. Ti temelji so nosili le lesene stene ali stene iz drobnih palic ali trstike, obložene le s slabim glinenim lepom. Lesena je bila gotovo tudi strešna konstrukcija. V ta poznorimski objekt je bil vključen tudi tedaj že izpraznjeni del grobnice, kar dokazujejo v vkopanem prostoru najdena zoglenela hrastova deska, kosi zoglenelega lesa iz nasutja tega prostora in kamen žrmelj. Verjetno je bil tedaj nadzidan še notranji 4,2 m dolg enovrstni zid grobnice,

kajti preko zgornje nadzidane plasti kamenja in ob njem je ležala manjša plast stenskega lepa. Da je bila grobnica vključena v mlajši objekt in zasuta veliko kasneje, dokazujejo tudi ostanki drobnih poznorimskih vojaških predmetov iz 4.–5. stoletja, odlomki lončenine istega časa in rimski kovanci iz 4. stoletja. Kaže, da so bili ti predmeti vanj odvrženi med zasipavanjem vkopanega prostora oziroma med izravananjem površja.

Ugotovitve in domneve

Desetletne arheološke raziskave v Predloki so potrdile domnevo o dokaj pomembnem arheološkem najdišču. Ni čudno, da so zaradi številnih kasnejših posegov v obsežen arheološki teren tudi sledi nekdanjih objektov povsem izginile, da so drobne najdbe le fragmentarno ohranjene, stratigrafija pa skoraj povsem uničena. Kljub temu pa so ohranjeni arhitekturni ostanki in redke drobne najdbe dovolj povedni in kažejo, da je bila Predloka z bližnjo okolico vključena v dogajanja, ki so se odvijala na območju Istre v zgodnje- in poznorimskem času.

Rimska vila rustika v Predloki z domnevno obsežnim posestvom in pripadajočimi gospodarskimi poslopji je po topografskih podatkih pripadala le eni od zgodnjerimskih latifundij na območju tržaškega agra. Za kronološko opredelitev ohranjenega dela objekta in hkrati rimske vile so pomembni prav vsi tu zbrani arheološki podatki. Dokaj dobro in visoko ohranjeni zidovi kažejo rustikalni, vendar solidni zgodnjerimski način gradnje, kažejo pa tudi na kasnejše dozidave in na popravila zidov. Nekaj dokumentarnega gradiva je med drobnimi najdbami. Številni ostanki lončenine so kronološko uvrščeni že od 1. stoletja pr. n. št. dalje. Iz 1.–2. stoletja so evidentirani odlomki amfor (Dr. 2 – 4, Dr 6 B, Bonis 31/5), sigilatno posodje padske proizvodnje (odlomek z žigom GELL in H 8 A) in za to obdobje pomembni odlomki opek, med katerimi so trije odlomki tegul z ohranjenimi žigi opekarn. Omembe vredni so majhni deli belega in rdečega stenskega ometa, lok bronaste aucissa fibule in lok bronaste fibule s samostrelno peresovino iz 1. in 2. stoletja. Zastopani so tudi odlomki mlajših amfor iz 2. in 3. stoletja.

Arheološki podatki o nastanku vile so dokaj skromni. S pomočjo arhitekturnih ostankov in drobnih najdb je mogoče le domnevati, da je rimska vila na območju današnje Predloke delovala že v drugi polovici 1. stoletja ali najkasneje v prvi polovici 2. stoletja. Imela je zelo ugodne pogoje za svoj gospodarski in ekonomski razvoj. Ležala je v neposredni bližini glavne ceste, imenovane Via Flavia, ki je bila v zadnjem času ugotovljena v krožišču Klanec–Ankaran.⁶⁷ Ležala je tudi na območju tržaškega agra in hkrati v neposredni bližini njego-

⁶² Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*, str. 88, 90, T: 38, 39, 40.

⁶³ Beranova, *Slovanské žnové nástroje*, str. 101, 102.

⁶⁴ Bartošková, *Slovanské depoty*, str. 13, 14, 38, 39, 67.

⁶⁵ Vzorca so bili poslani dr. A. Šerclju na Inštitut za biologijo ZRC SAZU v Ljubljani.

⁶⁶ Kostno gradivo je opredelil dr. I. Turk na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU v Ljubljani.

⁶⁷ Trenz, Poročilo o arheoloških raziskavah.

vega upravnega središča Tergeste. Nenazadnje je ležala v zaledju morske obale, ob kateri so delovala obmorska tržišča in urejena pristanišča. V tem času je predvsem po pomorskih poteh cvetela trgovina s sosednjo Akvilejo in drugimi mesti zahodne jadranske obale. Trgovanje z oljem in vinom je omogočalo hiter razvoj in razcvet latifundije.

Po kronologiji drobnih, predvsem keramičnih najdb, je latifundija na tem območju delovala kar nekaj stoletij. Bržkone je preživela posledice velike ekonomske krize, ki je nastopila v rimski državi v postmarkomanskem obdobju. Prinesla je kup gospodarskih in ekonomskih sprememb, ki so povzročile tudi propadanje latifundij v Istri.

Že v 3. stoletju je opazna trgovina z afriškimi deželami. Iz tega časa so v Predloki najdeni ostanki iz Sredozemlja importiranih amfor (male amfore z ravnim dnom tipa Benghazi MR 1, Keay 81). Z nekaj odlomki so zastopane tudi druge oblike sredozemskih amfor (LRA 1, LRA 2, LRA 3, LRA 4), ki so datirane od 3.–4. stoletja. V 4. stoletju pa je prišlo do naglega razcveta ekonomske moči v severnoafriških provincih in do razcveta pomorskega in rečnega prometa, kjer je bil prevoz težkih tovorov lažji kot po cestah. To je očitno tudi v Predloki, saj med keramičnim gradivom prevladujejo odlomki amfor afriškega izvora iz 4.–5. stoletja. Zastopano je tudi sigilatno gradivo tega časa. Na večjo uporabo afriškega posodja pa je po mnenju avtorjev vplival tudi način plačevanja annone – takse, ki so jo severnoafriške province plačevale v agrarnih pridelkih. Z oljem in žitom so preskrbovale mesta in vojaške enote. Ob tem je pomembna ugotovitev, da so bili precej podobni podatki o amforičnem gradivu 4.–5. stoletja kot v Predloki ugotovljeni tudi na poznorimskih najdiščih v Šmarati, Rodiku, Štanjelu, Povirju, Biljah in Ledinah pri Novi Gorici. Na teh najdiščih, ki ležijo dokaj blizu Predloke, so ostanki tega posodja sicer redkejši, kar pa ni čudno, saj so bila ta naselja bolj oddaljena od obmorskih pristanišč, kamor je iz severnoafriških provinc prihajal težji tovor, predvsem olje in vino, s katerim so preskrbovali mesta in vojaške enote.⁶⁸

Nagla porast ekonomske moči v severnoafriških provincih v 4. stoletju, od koder sta prihajala tudi olje in vino, nekdanj najbolj cenjena in dobičkonosna istrska kmetijska proizvoda, je povzročila poslabšanje gospodarskih in ekonomskih razmer tudi v Istri. To je med drugim pospešilo tudi propadanje latifundije v Predloki, ki naj bi po razdelitvi rimskega imperija leta 395 dokončno propadla.

Z vilo rustiko ali drugim pomembnejšim objektom na tem prostoru kronološko sovpađa grobišče z dovolj izpovednimi ostanki zgodnjericke grobnice z žarnim pokopom in žarnega groba. Dokumentarne so tudi zgodnjericke drobne najdbe, ki so

ležale na dnu grobnice, ob dnu žarnega groba in v neposredni bližini domnevnih uničenih grobov. Čeprav je bila večina grobov uničenih, odkrita žarna grobova potrjujeta obstoj manjšega grobišča. Ohranjeni del zgodnjericke grobnice pa govori o možnosti pokojnika, verjetno lastnika latifundije.

Številni odlomki lončenine, predvsem amfor iz 4.–5. stoletja, ki so bili najdeni ob pokopališču in na skrajnem vzhodnem delu ravnice, ter deli vojaških pasnih garnitur istega časa odpirajo vprašanje vloge, ki jo je odigrala Predloka v času postopnega propadanja vile rustike ali po njenem propadu. Deli bronastih vojaških pasnih garnitur in spon iz 4.–5. stoletja kažejo na vojaški pomen Predloke v tem času pomembnih političnih sprememb.

Omembe vredna je ugotovitev M. Župančiča, ki bronasto pasno spono, katere majhen bronast odlomek s cizelirnim okrasom je bil najden v Predloki, opredeljuje kot gelepsko-predloško varianto in jo datira v prvo desetletje 5. stoletja. S to pasno garnituro naj bi bil, kot ugotavlja avtor, arheološko dokazan premik rimskih čet z Rena v Istro v letih 401–402.⁶⁹ Te čete naj bi vsaj začasno domovale v Predloki, morda začasni vojaški postojanki in bile celo vključene v takratni vojaški obrambni sistem.⁷⁰

Del bronaste vojaške pasne spon s cizelirnim okrasom (fototeka Pokrajinskega muzeja Koper).

⁶⁹ Župančič, Kann die Verschiebung, str. 231–241, sl. 5, 6.

⁷⁰ Istra je bila v 4. pa tudi v 5. in 6. stoletju odmaknjena od glavnih poti, ki so vodila barbarska ljudstva v Italijo. Ni pa bila povsem varna. Iz Akvileje je vodila v Istro glavna cesta Tergeste–Pola, imenovana Via Flavia. Njena trasa po današnjem slovenskem ozemlju je bila speljana nedaleč od Predloke. Doslej le domnevna trasa je bila potrjena pod Školaričami pri Spodnjih Škofijah med zaščitnimi raziskavami v letih 2002–2003 (Trenz, Poročilo o arheoloških raziskavah).

⁶⁸ Vidrih Perko, Amfore v Sloveniji, str. 434, 435, 444.

Bronast pasni jeziček (fototeka Pokrajinskega muzeja Koper).

Arhitekturni ostanki in ostanki materialne kulture na vzhodni strani ravnice že v drugi polovici 5. stoletja, predvsem pa v 6. stoletju, kažejo povsem drugačno podobo kot ob pokopališču. Amforičnega gradiva je malo. Zabeleženih je bilo le nekaj odlomkov poznorimskih cilindričnih amfor iz 5. in 6. stoletja in amfor, ki so bile v uporabi od sredine 5. do 7. stoletja. Prav tako podobo kaže sigilatno gradivo. Razmeroma mnogo pa je bilo kuhinjskega posodja iz 4.–7., nekaj tudi iz 8. stoletja. Največ je bilo ostankov skodel in loncev z ravnim dnom brez okrasa ali z okrasom valovnice. Ker je bila valovnica pogost okras na poznorimskem posodju, o izdelovalcu tega gradiva ni moč govoriti. Kemična analiza te keramike bi morda privedla do izdelovalca predloškega posodja in pojasnila marsikatero odprto vprašanje.⁷¹

Temeljni zidovi so bili na tem delu naselja grajeni preprosteje, v suhozidni tehniki. Domnevno lesene stene stavbe naj bi bile obložene z glini podobnim materialom. To pa kaže na skromnejšo arhitekturo kot na najdišču ob pokopališču in na povsem drug značaj naselja. Iz istega časa so verjetno tudi suhi zidovi (kamenje ni vezano z malto),

Del bronaste vojaške pasne spona okrašene s klinastim vrezom (fototeka Pokrajinskega muzeja Koper).

ki so bili dodani verjetno porušnim zidom nekdanje vile ob pokopališču.

Za kronološko opredelitev naselja na vzhodni strani ravnice in njegovega značaja so dokumentarni železni predmeti (žagica, glavnik, žličasti lesni sveder in drugi predmeti), ki so s pomočjo dokaj analognih najdb vsaj okvirno kronološko opredeljeni. S temi najdbami je tudi ta naselbinski kompleks uvrščen v okvir 6.–10. stoletja. Kronološko širok razpon dovoljujejo tudi najdbe, ki so dokaj analogne najdbam iz 9. stoletja, iz sebenjskega zaklada pri Bledu. Nezanemarljiv je tudi odlomek posode iz rjavo žgane gline, močno mešane z drobnim peskom in z dvema vzporednima vtisnjenima valovnicama na zunanji površini. Po strukturi gline in okrasu je povsem analogen najdbi iz Starega Gočana pri Pulju iz 9.–11. stoletja.⁷²

Gospodarski položaj naselja in socialni status njegovih prebivalcev razkrivajo tudi rezultati ksilotonskih in karpoloških raziskav ter raziskav kostnega gradiva, ki je bilo odkrito med raziskavami na vzhodnem delu ravnice in ob pokopališču. Pozornost vzbuja razmeroma mnogo v žganini (iz pretežno hrastovega lesa) najdenih zогlenelih luščin, plodov (bob, grah, orehi), hruškovih krhljev in ostankov živalskih kosti, predvsem koz in ovc. Zelo redki so bili ostanki goveda, svinj, kokoši in psa. Tako močna zastopanost drobnice in navedenih plodov ob znatno redkejših ostankih drugih vrst

⁷¹ Boltin Tome, Valovnica na keramiki, str. 127–138.

⁷² Marušić, Materialna kultura Istre, str. 116–118, sl. 1, 2.

kaže, da je bilo kozje in ovčje meso v poznorimskem času in v zgodnjem srednjem veku pomemben vir prehrane prebivalcev Predloke in okolice. Ovčereja in kozjereja pa je bila gotovo njihova pomembna gospodarska panoga. Prav v tej panogi je nepogrešljivo tu najdeno železno orodje. Pozornost vzbujata razmeroma veliko manjših, nekaj pa tudi večjih kosov železne žlindre v grušču. To vprašanje ostaja nerešeno, kajti na raziskanem delu prostora ni bilo sledi taljenja železove rude.

Odlomki kuhinjskega posodja z okrasom valovnice, ki so bili najdeni v plasti žganine ob najdaljšem SZ zidu ob pokopališču in na dnu domnevnega tepidarija, ter Justinijanov zlatnik iz iste plasti, vzbujajo domnevo, da je bil v 6. stoletju vsaj nekaj časa naseljen tudi prostor ob pokopališču. Morda je ta del naselja, ki je nastal na ruševinah rimske vile rustike, v 6. stoletju uničil požar. Ker pa je v neposredni bližini že nastajalo skeletno grobišče, ta del naselja ni bil obnovljen. Ostanki morskih školjk med najdbami ob pokopališču verjetno pripadajo še zgodnjerimskemu naselju, človeške kosti iz istega prostora pa so gotovo iz uničenih grobov bližnjega grobišča.

Nastanek poznorimskega naselja v Predloki je domnevno povezan s historičnimi dogajanji deloma v 5., predvsem pa 6. in 7. stoletju. Nemirni časi, ki so jih spremljali napadi tujih ljudstev, so prebivalstvo Istre močno razredčili. Pustili pa so tudi svoje sledi, kajti napadalci so v Istri gotovo pustili nekaj svojega prebivalstva. Verjetno pa je Istra sprejela tudi ubežnike, ki so se pred napadalci zatekli vanjo. Na nov etnični sestav prebivalstva Istre pa je bržkone vplivala tudi tedanja upravno-obrambna ureditev vzhodnorimskega cesarstva.

Severna Istra, ki je bila najbolj izpostavljena napadom tujih ljudstev, je bila vključena v tržaški numerus. Zajemal je celotno ozemlje takratne severne Istre. Kot kažejo grobišča iz 6. in 7. stoletja v Istri, je v drugi polovici 6. stoletja sprejela nove, predvsem barbarske priseljence, ki so obdelovali zemljo in po potrebi opravljali vojaško službo. To potrjujejo tudi viri, ki poročajo, da so bili v bizantinski vojski že v 6. stoletju barbari, ki so stopili vanjo kot prostovoljci ali ujetniki. Poročajo pa tudi o večjih barbarskih pomožnih enotah.⁷³

Posledice etničnih sprememb v deželi se kažejo v načinu življenja priseljencev in staroselcev. Tako eni kot drugi so se morali prilagajati novim razmeram in spremembam v načinu življenja. Priseljenci so sprejeli od domačinov - staroselcev - pridobitve na antični tradiciji nastale civilizacije, to je njihovo materialno kulturo, skeletni pokop, prostor in način pokopavanja. O tem pa največ povedo njihova grobišča.

Glede na tipologijo in kronologijo predvsem drobnih najdb je v tem času, domnevno v 2. polovici 6. stoletja, tudi v Predloki in njeni okolici domovala skupina bizantinskih graničarjev. Po takratni bizantinski upravno-obrambni ureditvi naj bi bili poljedelci in vojaki. Ta teza, ki je le hipotetična, je toliko bolj verjetna, ker je bilo na poznorimskem delu skeletnega grobišča v Predloki najdenih več skeletnih grobov, ki so s pomočjo grobnega inventarja kronološko uvrščeni od 6. do 8. stoletja. Ti grobovi kažejo vse značilnosti grobišč 7.–8. stoletja, ki so bila odkrita v severnem in deloma srednjem delu hrvaške Istre. B. Marušić jih na osnovi natančnejše analize drobnih najdb, načina pokopa in ugotovljenih obrednih običajev pripisuje romaniziranim in kasneje barbariziranim staroselcem ter etnično mešanemu sestavu bizantinskih mejašev - graničarjev.⁷⁴ Večina značilnosti teh grobišč je bila ugotovljena tudi na starejšem delu grobišča iz 6.–8. stoletja v Predloki. Zaradi pomanjkanja inventarja v grobovih ti grobovi etnično niso opredeljivi. Možno pa je, da so na poznorimskem delu grobišča v Predloki poleg grobov staroselcev tudi grobovi priseljencev iz poznorimskega naselja v Predloki in bližnje okolice. Naselje na vzhodnem delu ravnice naj bi bilo v 9., najkasneje pa v 10. stoletju, opuščeno.

Zaključek

Arheološke raziskave v Predloki so dale zadovoljive rezultate, čeprav so zlasti zgodnjerimske drobne in dokumentarne najdbe zelo redke, predvsem pa slabo ohranjene. Ohranili so se le deli amfor, to je najbolj grobe in odporne rimske keramike. Kljub temu je bilo z razmeroma skromnimi rezultati preučevanja tega gradiva in ohranjenimi arhitekturnimi ostanki ugotovljeno, da je bil prostor današnje Predloke skoraj kontinuirano poseljen v zgodnjem in poznorimskem času.

Vila rustika v Predloki z domnevno obsežnim posestvom je bila le ena izmed tovrstnih zgradb na območju današnjega slovenskega dela Istre. Med topografskimi raziskavami je bilo evidentiranih več najdišč, ki opozarjajo na obstoj večjih in arhitekturno bogatih zgradb, kot so bile vile rustike. Z že znanimi rimskimi obmorskimi pristanišči in tržišči vred pa se kaže predvsem njihov gospodarski pomen v zgodnjerimskem času.⁷⁵

Arheološki podatki kažejo, da je po propadu vile rustike, najkasneje pa v 6. stoletju nad zgodnjerimskim grobiščem nastalo novo naselje. To naselje kaže povsem drugačno podobo in povsem drug socialni status prebivalcev. Sodeč po ostankih njihove materialne kulture so bili poljedelci in morda

⁷³ Marušić, Istra u ranom srednjem vijeku, str. 7; Grafenauer, Zgodovina, str. 299–315.

⁷⁴ Marušić, Nekropole, str. 3–341.

⁷⁵ Arheološka najdišča Slovenije, str. 146, 147; Boltin Tome, Slovenska Istra, str. 52–55.

tudi vojaki, niso pa etnično opredeljivi. Vsekakor pa nastanek naselja v tem času opravičujejo politične razmere v takrat bizantinski Istri. Kot kažejo najdbe, pa je to naselje v Predloki najkasneje v 9. stoletju dokončno uničil požar. Na to misel navaja debela plast žganine z ožganimi kosi lesa, plodov in druge najdbe iz žganine. Kasnejše najdbe so zelo redke.

Zahvala

Iskreno se zahvaljujem vsem v uvodu omenjenim članom arheološke ekipe in zunanjim sodelavcem, ki so veliko pripomogli k uspešnim arheološkim raziskavam naselbinskih ostankov na terenu, pri izdelavi dokumentacije na terenu in v muzeju. Hvala kolegoma dr. Timoteju Knificu iz Narodnega muzeja in Mateju Župančiču iz Pokrajinskega muzeja Koper, ki sta mi posredovala nekaj novejših literature, ter kolegici Snježani Karinja iz Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran, ki mi je razen tega pomagala tudi pri iskanju slikovnega gradiva. Nenazadnje iskrena hvala mag. Nadji Terčon, ki je poskrbela za objavo članka. Ta kratek in slikovno zelo omejen članek predstavlja le del rezultatov arheoloških raziskav v Predloki. Monografijo o Predloki za tisk pripravlja Inštitut za dediščino Sredozemlja UP.

LITERATURA

- Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1975.
- Bartošková, Andrea: *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*. Praha, 1986.
- Bavdek, Alma, Cunja, Radovan: *S fibulo v fabulo* (katalog k razstavi). Koper : Pokrajinski muzej Koper, 2010.
- Beranova, Magdalena: *Slovanské žňové nástroje v 6.–12. století, P. A. 48*. Praha, 1957.
- Bitenc, Polona: Iron combs for wools or flaxprocessing instrumentum. *Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité* 15. Montagnac, 2002, str. 27–30.
- Boltin Tome, Elica: Antična stavba v Grubelcah. *Arheološki vestnik*, 19, 1968, str. 129–138.
- Boltin Tome, Elica: Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon. *Slovensko morje in zaledje*, 2–3, 1979, str. 41–61.
- Boltin Tome, Elica: Predloka – antična in zgodnj srednjeveška lokaliteta. *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, 11/2, 1987, str. 189–207.
- Boltin Tome, Elica: Poskus kronološke opredelitve antičnega naselja v Predloki. *Annales*, 3, 1993, str. 73–84.
- Boltin Tome, Elica: Valovnica na keramiki iz Predloke. *Histria archaeologica*, 20–21, 1995, str. 127–138.
- Boltin Tome, Elica: Skeletno grobišče v Predloki in začetki notranje migracije v Slovenski Istri. *Acta Histriae*, 13, 2005, str. 237–252.
- Breščak, Danilo: Oblike antičnih grobov na Dolenjskem. *Dolenjski zbornik*, 1985, str. 1–160.
- Brukner, Olga: *Rimska keramika u jugoslovanskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd, 1981.
- Büllinger, Herman: Spätantike Gürtelbeschläge. *Diss. Arhaeologicae Gandenses* 12, Milan 1969.
- Ciglencečki, Slavko: Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. *Arheološki vestnik*, 45, 1994, str. 239–254.
- Ciglencečki, Slavko: *Höhenbefestigungen aus der Zeit von 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Višinske postojanke iz časa 3.–6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Dela 31, Inštitut za arheologijo, 15. Ljubljana: SAZU, 1987.
- Cunja, Radovan: *Poznorimski in zgodnj srednjeveški Koper*. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1996.
- Degrassi, Attilio: Aquilea e l'Istria in età Romana. *Scritti vari di antichità* 2, Roma, 1962.
- Degrassi, Attilio: *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*. Ricerche storico – topografiche. Bern, 1954.
- Feugère, Michel, Guštin, Mitja: Iron Blacksmiths and Tools, Ancient European Crafts. *Acts of the Instrumentum Conference at Podsreda (Slovenia) in April 1999*. Montagnac, 2000.
- Garbsch, Jochen: Eine neuerworbene silberne panonische Flügelfibel, *Römisch-Germanisches Zentralmuseum*. Mainz, 1963.
- Gelichi, Sauro: Ceramica grezza altomedievale. *Ravenna e il Porto di classe*. Bologna, 1983, str. 27–129.
- Giumlia-Mair, Alessandra R., Lucchini, Elio, Župančič, Matej: Archaeological hypothesis and scientific check. *A case study. International conference Archaeometallurgy in Europe 24–25–26 september 2003*, 2. zvezek. Milan, 2003, str. 649–656.
- Grafenauer, Bogo: *Zgodovina slovenskega naroda I*. Ljubljana : DZS, 1978.
- Henning, Joachim: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. *Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Berlin, 1987.
- Knific, Timotej; Murgelj, Ida: Železni zvonci v Sloveniji. *Razprave /Dissertationes/, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*. Ljubljana, 1996, str. 45–69.
- Korošec, Paola: *Nekropola na Ptujskem gradu*. Ptuj : Pokrajinski muzej Ptuj, 1999.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev III*. Ljubljana : SAZU, 1911.

- Lamboglia, Nino: Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II–I secolo A. C.). *Rivista di studi Liguri* 21/3–4. Bordighera, 1955, str. 243.
- Marušić, Branko: *Istra u ranom srednjem vijeku*. Pula : Arheološki muzej Istre, 1960.
- Marušić, Branko: Neki nalazi iz vremena seobe naroda u Istri. *Jadranski zbornik* V, 1961–1962, str. 159–175.
- Marušić, Branko: Nekropole VII. in VIII. stoletja v Istri. *Arheološki vestnik*, 18, 1967, str. 3–7.
- Marušić, Branko: Prilog poznavanju kasnoantičnog Nezakcija. *Starohrvatska Prosvjeta* III/16, 1968, str. 154–157.
- Marušić, Branko: Materialna kultura Istre od IX.–XII. stoljeća. *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* II/1, 1987, str. 107–122.
- Matejčič, Radmila: Gradina Badanj kod Crikvenice. *Jadranski zbornik* X, 1976–1978, str. 239–270.
- Matijašić, Robert: Gospodarstvo antičke Istre. »*Zakan Juri*«. Pula, 1998.
- Mikl - Curk, Iva: *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija, Disertaciones IX*. Beograd, Ljubljana : Arheološko društvo Jugoslavije, Slovensko arheološko društvo, 1969.
- Pleterski, Andrej: Sebenjski zaklad. *Arheološki vestnik*, 38, 1987, str. 237–280.
- Sagadin, Milan: Late Antique wood-working tools from Grdavov hrib near Kamnik (Slovenia). *Iron, Blacksmiths and Tools, Anciet European Crafts, Acts of the Instrumentum Conference at Podstreda (Slovenia) in April 1999*. Montagnac, 2000, str. 205–208.
- Sokol, Vladimir: Rimski metal s Kuzelina (iskapanja 1990–1997). Sesvete, 1998.
- Stare Vida: *Kranj: nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. Ljubljana : Narodni muzej, 1980.
- Suić, Mate: *Antički grad na Istočnom Jadranu* III. Zagreb, 1976, str. 83–149.
- Tomadin, Vinicio: Brevi note sulle ceramiche rinvenute nei castelli friulani. Ceramica dall Basso-medioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. *Archeologia di frontiera* 2. Udine, 1999.
- Trenz, Alfred in dr.: *Poročilo o arheoloških raziskavah na lokaciji križišče na trasi AC Klanec–Ankaran; Srmin–Socerb*. Piran, 2003 (neobjavljen tipkopis).
- Ulbert, Thilo: Ad Pirum, (Hrušica), Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, Band 31. München, 1981.
- Vidrih Perko, Verena: Amfore v Sloveniji. *Annales* 22, 2000, str. 421–456.
- Zaccaria, Claudio, Župančič, Matej: I bolli laterizi del territorio di Trieste romana. *Cataloghi e monografie archeologiche dei civichi musei di Udine* 3. Udine, 1993, str. 135–179.

Žerjal, Tina: Sigilata s Školarič pri Spodnjih Škofijah. *Arheološki vestnik* 59, 2005, str. 263–292.

Župančič, Matej: Kann die Verschiebung der römischen Truppen vom Reinland nach Norditalien in den Jahren 401/402 archäologisch bezeugt werden? *Miles romanus dal Po al Danubio nel Tardoantico*. Pordenone, 2002, str. 231–241.

S U M M A R Y

Predloka in Roman times – according to the narrative of archaeological finds

Predloka is a small settlement near Koper situated on Breg under Črni Kal. In 1973–1983 the Maritime Museum »Sergej Mašera« Piran conducted systematic archaeological excavations in cooperation with the Regional Museum Koper near the graveyard and on the easternmost edge of the plain where the parish Church of St. John the Baptist and the adjacent graveyard are located. The remains of an early Roman settlement were found just south-east of the graveyard, whereas a late Roman and early medieval skeleton burial ground (6th–12th century) came to light on its south-west and south portion, together with the first old Slavic graves (9th–12th century) to be discovered in Slovenian Istria. An early Roman burial site and part of a late Roman settlement were discovered in the easternmost section of the plain.

The architectural remains at the graveyard are relatively well preserved and represent only a fragment of a large architectural building that, as the remnants of the discovered walls suggest, stretched under the present-day graveyard and further west and north-west. The oldest foundation walls are assumed to have belonged to a building from the period of the Roman Republic, during which the Roman state border still reached as far as the Formio (Rižana) River. The largest volume of records has been preserved for the remains of the presumed Roman villa rustica that may have existed from the end of the 1st to not later than the end of the 4th century. Its early Roman existence is demonstrated by the remains of a tepidarium and a frigidarium, two rooms of the Roman baths. Rare and minor finds (the bottom of a cup of Padua production bearing the seal GELL., the bow of a bronze fibula, fragments of Roman amphorae, Roman coins) are important in determining the chronology of the building. The villa rustica with its vast estate in Predloka was one of rare latifundia that operated in Istria during the period of the Roman Empire. Its produce – primarily wine and oil – was exported

mainly by maritime routes to trading centres along the western Adriatic coast. Villas rusticas and their estates were the centres of the economic life in Istria.

Two urn burial sites found on the same plot only 70–100 m away most certainly belonged to the villa rustica. The bottom covered with clay tiles is the remnant of a smaller grave. In the direct vicinity a part of a larger Roman tomb for urn burial was found embedded in the source flysch layer. The traces of shallow excavations of presumed graves and small early Roman grave finds suggest that these are the remains of an early Roman burial site.

Mention ought to be made of parts of military belt sets (4th–5th century) that lay in the gravel backfill of the tomb. A considerable number of fragments of amphorae from the same period were found scattered in the gravel across the entire excavated surface. A Roman military unit is assumed to have been stationed at least for some time in Predloka in the 5th century.

The foundation walls built using the dry-stone technique, which were found lying in this area, belonged to a larger building that also incorporated the subterranean part of an abandoned tomb. The other, barely recognisable building included shorter foundation walls at the south-eastern side of the larger building. In the gravel at the south-western corner of the former tomb a layer of burnt human remains was uncovered mixed with a considerable amount of burnt fruits and shells, as well as burnt

bones of animals, especially goats. There were also many pieces of clay slip. Other finds included a layer (3m²) of clay slip with small grooves on one side. Over this layer of clay slip and beside it parts of iron tools and working instruments were found (6th–9th century).

The remains of a settlement in the eastern section of the plain suggest that its population had a completely different social status as that in the early Roman villa rustica. The inhabitants engaged in agriculture as well as goat and sheep breeding. The establishment of the settlement was most likely a result of the political conditions in Istria, which was under the Byzantine rule during the fiercest incursions in the 6th and partly 7th century and divided into »numeri«. In accordance with the Byzantine defence system, border guard units »limitates« also incorporated barbaric settlers who worked the land and, if necessary, served as soldiers. Perhaps it was during this time, when northern Istria belonged to the Trieste numerus, that a small group of settlers came to Predloka. They may have either been deserters from the ranks of barbaric attackers or refugees from neighbouring areas that had by then belonged to the Lombards or Slavs. On the other hand, the remains of the settlement do not provide any evidence as to the ethnic background of the late Roman inhabitants of Predloka. According to the archaeological data, the settlement was devastated by fire no later than the 9th century and was never rebuilt.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5(497.411=511.141)

Prejeto: 30. 4. 2011

Andrej Hozjan

dr. zgodovine, docent, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino,
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
e-pošta: andrej.hozjan@uni-mb.si

Franc III. Nádasdy in Prekmurje. Ob 340. obletnici usmrtitve protihabsburškega zarotnika

IZVLEČEK

Sestavek govori o grofu Francu III. Nádasdyju (1623–1671), članu ene od znamenitejših in svojčas najpomembnejših madžarskih visokoplemiških rodbin. Zapis o eni od vodilnih osebnosti madžarske zgodovine 17. stoletja je hkrati lepa priložnost predstaviti delček iz opusa o plemstvu iz nam sosednjega prostora. Še posebej, če je bila ta oseba do svoje smrti tudi lastnik večje zemljiške posesti na ozemlju današnje Republike Slovenije, v Prekmurju. V zgodovino se je zapisal kot eden od vodilnih zarotnikov zoper kralja Leopolda I. Habsburžana. To ga je po razkritju zarote in insceniranem sodnem procesu naposled stalo glave: obglavljen je bil 30. aprila 1671 na Dunaju. Spodnji del današnjega Prekmurja je v letih njegovega gospostva znova doživel težke čase, s smrtjo pa je prešel v roke madžarske kraljevske komore. Osrednji del predstavlja dva vira – popisa posesti v okviru njegovega gospostva Beltinci: prvi je iz leta 1662, drugi, nedatiran, pa iz časa kmalu po zaplembi.

KLJUČNE BESEDE

Franc III. Nádasdy, rodbina Nádasdy, rodbina Esterházy, Madžarsko kraljestvo, Prekmurje, protihabsburška zarota, Beltinci, Dolnja Lendava

ABSTRACT

FERENC III NÁDASDY AND PREKMURJE. ON THE 340TH ANNIVERSARY OF THE ASSASSINATION OF THE ANTI-HABSBURG CONSPIRATOR

The paper focuses on Count Ferenc III Nádasdy (1623–1671), member of one of the most famous and most prominent Hungarian noble families in its day. At the same time, the presentation of a leading figure of the Hungarian 17th century history makes for a splendid opportunity to reveal a fragment from the opus on nobility from the neighbouring area. Especially since until his death this person was also in the possession of a vast estate in the territory of the present-day Republic of Slovenia, Prekmurje. Ferenc III Nádasdy passed into history as one of the leading conspirators against King Leopold I of Habsburg. The exposure of the conspiracy and a mock trial ultimately cost Ferenc his head: he was beheaded on 30 April 1671 in Vienna. During the years of his lordship, the lower part of the present-day Prekmurje was again facing turbulent times, but after Ferenc's death it came into the possession of the Hungarian Royal Chamber. The central part of the paper presents two sources – surveys of property within the framework of his Beltinci estate: the first dates back to 1662 and the second, undated, dates back to the time immediately following the seizure of property.

KEY WORDS

Ferenc III Nádasdy, Nádasdy family, Esterházy family, Hungarian kingdom, Prekmurje, anti-Habsburg conspiracy, Beltinci, Dolnja Lendava

O družini Nádasdy v slovenskem zgodovinopisju ter v posestnih razmerah na Slovenskem

Madžarska magnatska družina Nádasdy je bila skozi stoletja ena od znamenitejših in svojčas najpomembnejših madžarskih visokoplemiških rodbin, točneje rodbin, skozi stoletja živčih na tleh Madžarskega kraljestva. Kot taka je danes sestavni del vseh nekdanjih in sedanjih srednjeevropskih ter drugih historiografij, enciklopedičnih korpusov, temeljnih leksikografskih zbirk itd.; v zadnjem času je tudi obvezno prisotna na straneh vseh vidnejših svetovnih spletnih brskalnikov. Njeni redki neposredni potomci so danes prisotni v ZDA, Kanadi in Nemčiji.

Slovensko zgodovinopisje jo zelo slabo pozna. Omenjena je le v redkih pregledih zemljiškoposestne strukture v Prekmurju, pa ob začetku protireformacije v sosednji Notranji Avstriji z epizodo izgnancev iz Štajerske v tedanjem njihovem kastelu na Petanjcih. Še največkrat so jo doslej v svojih objavah omenjali Ivan Zelko, Ivan Škafar, Darja Kerec in Andrej Hozjan. Franc Nádasdy¹ se v več starejših in novejših slovenskih objavah pojavlja kot eden od poglavitnih zarotnikov v znani protihabsburški zaroti madžarskih, hrvaških in štajerskih magnatov. To je pravzaprav tudi vse, čeprav je v Prekmurju posestno neprekinjeno prisotna od prve polovice 13. – tedaj še s starejšimi rodbinskimi predniki Petanjskimi/*de Pethened* – pa tja do druge polovice 19. stoletja. Ker bosta o tej njeni prisotnosti v kratkem izšli dve temeljni razpravi, se avtorju ne zdi smiselno na dolgo in široko predstavljati genealoškega razvoja rodbine.² Zato pa je pred desetletjem v domačem večjezičnem zborniku izšla zagotovo prva na Slovenskem objavljena obširnejša razprava o le-tej, sicer v madžarščini, ki – jezikovno primerno usposobljenim bralcem – s kratkim slovenskim povzetkom vred večplastno nudi osnovne informacije o njenih vodilnih možeh v 16. in 17. stoletju, o njihovi tedanji vlogi v državi, geografsko gledano še posebej v Prekdonavju (= madž. Dunántúl)³ ter seveda v Prekmurju, in o njihovem podpiranju širjenja reformacije v teh prostorih.⁴

Nosilni stebri rodbine od 15. stoletja naprej so bili ljudje, ki jih tako ali drugače moramo upoštevati v vsakdanjiku Prekmurja, več tukajšnjih obmejnih županij in vsekakor tudi kraljevine. Rodbinski toponimični priimek Nádasdy/*de Nadasd* so si prav tedaj nadeli po še danes obstoječi vasi Nádasd 15 km južno od Körmenda, kjer so predniki iz rodu Darabos konec 12. oziroma v zgodnjem 13. stoletju pridobili prvotno posest. V toku tega stoletja je več njenih članov opravljalo funkcijo podžupana Železne (Vas) oziroma Žalske (Zala) županije (megye). Franc/Ferenc I. Nádasdy, oče znamenitega Tomaža/Tamása, po poreklu manjši posestnik v Erdelju (Sedmograška, danes del Romunije), je kot zvest vojak kralja Matije Korvina napravil vojaško kariero, opravljal je razne funkcije širom po državi, hkrati pa poskrbel za posestno utrditev rodbine v Prekdonavju. Vojak, vplivni povzpetic, zemljiški posestnik (881 vrat/*porta*⁵ sredi 16. stoletja!) v štirih zahodnoobmejnih županijah (Somogy, Zala, Vas, Sopronj/Sopron) in končno palatin (kraljevi državni namestnik) Tomaž Nádasdy (1498–1562) je kot prvi v rodbini okusil milost prvega kralja iz dinastije Habsburžanov, Ferdinanda I.; zato so o njegovem življenju in delu začele nastajati študije že v 1. polovici 19. stoletja.⁶

Dokaj pozno, le sedem let pred smrtjo, se je Tomažu rodil sin Franc II. (1555–1604), mož proslule »krvave grofice« Elizabeth Bathori, katerega vojni podvigi ter domala nepremagljivost v bitkah z Osmami so mu prinesli baronski naziv, nesmrtno slavo ter vzdevek Črni vitez/a feketé bég. Z njim je rodbina med drugim dobila v dedno last tudi dohodkovno privlačno službo velikega župana Železne županije, ki jo je obdržala vse do zarotnikove smrti.⁷ Da je bila tedaj že dolgo vrsto let med recimo šestimi najmočnejšimi posvetnimi posestniki v okviru te županije, ni smiselno poudarjati. Ni pa bila najmočnejša, saj so jo konec 16. stoletja po številu podložniških vrat prekašali magnati kot Franc Batthyány pl. Güssing/Németújvár, grof Jurij Zrinski, Tomaž Seči pl. Rima-Seči (z Gornje Lendave) in celo češki baron Ladislav Poppel pl. Lobkovice s soprogo Marjeto, roj. Salm, potomko ter dedinjo izvirnih Sečijev Gornjelendavskih.

¹ Simbolika dne usmrtilve naslovne osebnosti in dne oddaje pričujoče razprave je očitna – posvečena je prav 340. obletnici tega dogodka.

² Doma in nato še v tujini (Avstrija) bosta letos in prihodnje leto izšla dva prispevka: Darja Kerec bo osvetlila posestno prisotnost neposrednih prednikov rodu Nádasdy v Prekmurju do konca srednjega veka, avtor pričujoče razprave pa bo enako temo nadaljeval do sredine 19. stoletja.

³ Ime področja med Muro in Donavo – ogromnega prostora na zahodu države gledano iz vzhodnega dela, izvirno latinsko *Transdanubia*.

⁴ Söptei, A Nádasdy család és a Magyarországi reformáció (Družina Nádasdy in reformacija na Madžarskem), str. 91–106. Avtor je med drugim odličan poznavalec življenja Tomaža Nádasdyja.

⁵ Vrata = popisna enota podložniškega kmečkega gospodinjstva na Madžarskem in tudi v Slavonskem kraljestvu od 15. stoletja naprej, v velikosti od četrtrinske, pozneje (od zgodnjega 17. stoletja) pa celo od osminske kmetije navzgor. Druga najpogostejša vrsta popisne enote je bila »hiša« = dom/*domus*, kot bo razvidno iz popisa hiš 1598.

⁶ Odtlej so rodbina in njeni posamični člani predmet mnogih raziskav in študij. V informacijo kot eno najnovejših obsežnejših del (z ustreznim registrom literature): Bessenyei, A Nádasdyak (Rodbina Nádasdy).

⁷ Söptei, A Nádasdy család, str. 91–93 in pripadajoče opombe.

Frančev sin Pavel/Pál (1597–1633), kljub kratkemu življenju uspešen vojak in karierist, je bil oče Franca III. Takoj pa je treba zapisati še, da so širša rodbino v 16. stoletju tvorili mnogi bolj ali manj pomembni člani dveh temeljnih rodbinskih linij, primogeniturne in drugih, ki so hkrati imeli zemljiško posest tudi v Prekmurju. Nemogoče je začeti našo »prekmursko« zgodbo o Francu III. brez vsaj fragmentarne osvetlitve njihove tukajšnje posestne prisotnosti. Natanko sredi 16. stoletja so si sorodniki Tomaž, Ivan ter Martin Nádasdy lastili podložne kmetije v okviru časovno še srednjeveške »otočne« posesti na Petanjcih – v krajih Srednji in Dolnji Petanji, ter na novih posestih, pridobljenih v tem stoletju v krajih na osrednjem Goričkem – Čepinci, Markovci, Strelci (= to niso današnji Strehovci!) in Andrejci.⁸

Če natančneje pogledamo posestno stanje po objavljenem državnem štetju hiš iz leta 1598, sta obe tedanji rodbinski liniji tu imeli naslednje:⁹

- »otočna« posest v Gornjih, Srednjih in Dolnjih Petanjcih v obsegu 25 hiš, katerih solastniki so bili: Ladislav/László, Peter/Péter, Ivan (=Janez)/János in Pavel Nádasdy;
- v vaseh v notranjosti gornjega Prekmurja: Čepinci, Markovci, Radovci in Strukovci, ter okoliš Sv. Benedikt, skupaj 51 hiš, solastniki: Ladislav, Peter, Tomaž, Ivan in Pavel Nádasdy; vsa ta in prej navedena posest je bila sekundogeniturna in upravno najverjetneje že tedaj priključena gradu Egervár;
- v vaseh in trgih v dolnjem Prekmurju: v 36 krajih skupaj skoraj 130 hiš, lastnik vsega je bil tedanja glava rodu Franc II.; zato je bila primogeniturna in leta 1670 zaplenjena. To posest je rodbina na novo pridobila v drugi polovici stoletja od rodbine Baničev Dolnjelendavskih/Bánffy de Alsó-lendva.

Obdobje Franca III. je bilo tudi glede prekmurske posesti poglavje zase, zato bo o tem več govora pozneje. Vladar pa se je ob trdni odločitvi o

usmrnitvi zarotnika usmilil članov njegove širše rodbine, ki jim niso mogli dokazati sodelovanja v zaroti. Lahko so obdržali vse tiste posesti, ki niso bile direktno njegova last. To je veljalo za vse zgoraj navedene kmetije na Goričkem, vključno s kompleksom na Petanjcih. Sin Franc IV. se je »povsem slučajno« oženil z najstarejšo hčero Petra grofa Rima-Sečija, gospoda Gornje Lendave, Szécsi Szigeta in Murske Šobote, med drugim tudi dednega zakupnika večjih zemljiških gospodstev Kőszeg in Kobersdorf (kateremu pa se ni moglo naprtiti hujše sokrivde zarotništva!). Peter je nato leta 1685 umrl brez moških potomcev, kar je pomenilo izumrtje zadnje od domačih, prav v Prekmurju živečih visokoplemiških rodbin. Zato je Franc IV. († 1723) na podlagi ženine dedne pravice in z osebnim vplivom (visok častnik kraljeve vojske, pozneje celo general) leta 1689 lahko prišel do lastnine še zmeraj obširnega gospodstva Gornja Lendava s sedežem na istoimenskem gradu.¹⁰ Takoj je v upravni okoliš gradu vključil še vso ostalo rodbinsko posest na Goričkem.

Njegovi potomci so s to posestjo gospodarili preudarno in tudi velikopotezno. Že njegov sin in dedič Gornje Lendave Franc V. Leopold je, čeprav ni več živel tu, grad preuredil v današnjo obnovljeno podobo, ki – kljub slabi lokaciji, oddaljeni od pomembnejših prometnic – razkriva razkošno poznobaročno rezidenčno poslopje. Še sredi 19. stoletja je posest obsegala največji del kmetij v kar 51 naseljih, od katerih so le tri danes na ozemlju sosednje Madžarske. Patronatske pravice so se izvajale nad kar šestimi župnijami: Gornja Lendava, Sv. Jurij, Pertoča - Sv. Helena, Cankova, Gornji Petrovci in Dolenci. A kmalu po sredini 19. stoletja, v letih hude vsesplošne krize na Madžarskem, je grof Leopold Nádasdy s soprogo celotno gospodstvo z vsemi pripadajočimi pravicami leta 1856 prodal knezu Jožefu Dietrichstein - Proskau - Leslie.¹¹ S tem je rodbina posestno izginila iz Prekmurja.

⁸ Prav tam, str. 92 in op. 4. Söptei tu citira znamenito objavo urbarialnih virov za stanje zemljiške posesti sredi 16. stoletja na Madžarskem Ferenca Maksaya iz 1990.

⁹ Dávid (ur.): Az 1598. évi házösszeírás (Popis hiš v letu 1598), Vas megye, str. 524–525; Zala megye, str. 564–579. Popis je bil izveden v davčne namene, in to kljub vojnemu času, saj je po krščanski osvoboditvi leta 1594 osvojenega Győra na Madžarskem zavladovalo daljše zatišje. A v nadaljevanju je nato leta 1600 padla Kaniža.

¹⁰ Ta se še dandanes (avtorju nerazumljivo!) imenuje povsem enako kot naselje pod njim, namreč Grad (?), saj mu je po 2. svetovni vojni nova, plemstvu, gradovom itd. nenaklonjena oblast v 50. letih prejšnjega stoletja odvzela to ime oziroma ga spremenila v enako spremenjen toponim naselja z »argumentom«, da so tamkajšnji ljudje grad že stoletja imenovali kar »grad« (!?). Ni kaj, izvirno; domačinom ter upravljavcu Trideželnega naravnega parka Goričko – Raab – Órség se ne zdi vredno spremeniti ga v prvotni naziv objekta, čeprav se hkrati na vse pretege trudijo izboljšati njegovo »mednarodno razpoznavnost« (?).

¹¹ Navedbe iz orig. kupoprodajne pogodbe/ *Kauf- und Verkaufs- Vertrag*, hranjene v: ZAP, SI ZAP 9/5 zemlj. gospodstvo Gornja Lendava/Ober Limbach, šk. 1, mapa 83: *Ankauf der Herrschaft Oberlimbach in Ungarn*, Dunaj, 18. junij 1856.

Grof Franc III. Nádasdy, politik in mecen, in Madžarsko kraljestvo v času okrog srede 17. stoletja

Curriculum vitae do obglavljenja¹²:

- rojen 14. januarja 1623, Csejte (dan. Slovaška), oče Pavel Nádasdy, mati Judita roj. Révai, oba evangeličana; po moževi smrti mati konvertira in se vdruge poroči z Adamom Forgáchem - 1633: po smrti očeta takoj postane veliki župan Železne županije kljub funkcionalni nedoletnosti - 1642: daljši čas posluša predavanja na univerzah v Padovi in Sieni; nato skoči še v Rim - 25. 11. 1643: se pokatoličani; dotlej je že postal dvorni komornik in je zaročen - 6. 2. 1644: poroka z Ano Julijano Esterházy (1630–1669) v Eisenstadtu; rodi se jima 14 otrok - 1646: vrhovni dvorni konjušnik (= nadzornik dvornih hlevov) – ceremonialna funkcija	- 1650: nakup obsežnih zemljiških gospostev Seibersdorf in Hornstein (danes Gradiščanska/Burgenland v Avstriji) - 1653: skupaj s Pavlom Esterházyjem se udeleži kronanja Ferdinanda IV. za rimskega kralja v Regensburgu, zato prepotuje lep del cesarstva - 27. 6. 1655: državni sodnik Madžarske - 1662: resnični dvorni tajni svetnik - 1667: po smrti palatina Wesselényija imenovan za kraljevega namestnika v državi, zato konec službe državnega sodnika - 1668: aprila gosti na gradu Pottendorf sprva cesarico Eleonoro, nato še cesarja Leopolda I. - 22. 1. 1669: smrt soproge Ane Julijane - 3. 9. 1670: aretacija v Pottendorfu - 30. april 1671: obglavljenje na Dunaju
---	--

Količina novih spoznanj ter vsakovrstnih sprememb informacij o življenju in delu grofa Franca III. Nádasdy pl. Fogarasföld/Fogarasföldi ter njegove ožje družine narašča iz generacije v generacijo raziskovalcev madžarske in habsburškoavstrijske preteklosti v 17. stoletju.¹³ Seveda dandanes brez

medmrežja ne gre več; kljub temu mora raziskovalec madžarskih razmer vsaj nekolikanj uporabno obvladati ta jezik, sicer mu tudi medmrežje ne pomaga. Sosedje so njegovo življenje doslej že temeljito preiskali. A še zmeraj je sporna celo njegova rojstna letnica.¹⁴ Bliskovitost kariernega vzpona je nakazalo že njegovo odraščanje: z vsega desetimi leti je, še kot nebogljn deček, postal veliki župan Železne županije, kar kaže na dejstvo, kako močno se je dednost te pomembne in vplivne funkcije ustalila v rokah rodbine. Nič novega pri njih, bi rekli – oče Pavel je isti položaj zasedel pri dvanajstih.

¹² Povzeto po najnovšem urejenem življenjepis, ki se najde na spletnih straneh: www.AMecenasNadasdyFerenc (točneje A Mecnás Nádasdy Ferenc, a se stran vklopi tudi brez madž. črk), → link (levo v predalu): Életrajz (= življenjepis). To je uradna spletna stran štiriletnega znanstveno-raziskovalnega projekta o Francu III.: A Mecnás Nádasdy Ferenc. Az arisztokrata udvari kultúra formái a XVII. században (Mecen Nádasdy Ferenc. Oblike visokoplemiške dvorne kulture v 17. stoletju), ki sta ga za leto 2008 pridobila in pričela izvajati ustanovi Magyar Nemzeti Múzeum (Madžarski državni muzej) in Magyar Nemzeti Galéria (Madžarska državna galerija) v Budimpešti, vzdržuje/financira pa ga OTKA (Madžarski državni fond za znanstvene raziskave). V delovni ekipi je pet že renomiranih znanstvenikov, od katerih je več umetnostnih zgodovinarjev. Voditeljica projekta, ki se torej letos izteka in se lahko v tem okviru pričakuje še kar nekaj publikacij, pa je zgodovinarica dr. Katalin Toma. Njena osebna spletna stran (TOMA.KATALIN) pravi, da gre za trenutno najaktivnejšo raziskovalko Frančevega življenja. Leta 2005 je doktorirala na ELTE Budapest, Közép- és Újkori Magyar Történeti Doktori Iskola (Doktorski študij na stolici za madž. srednjeveško in novoveško zgodovino); njena doktorska teza je dostopna na spletu (v pdf zapisu): www.GROFNADASDYFERENC.POLITIKUSIPALYAKEPE (15 str.), a le v madžarščini.

¹³ Daleč najbolj znano, a še kar zagonetno udejstvovanje njegovega življenja, aktivno sodelovanje v zaroti zoper kralja Leopolda I., pa tudi mnogo drugih vsebin v zvezi z njim, so raziskovali in raziskujejo mnogi, seveda predvsem madžarski pisci. Ustrezno obširno, kronološko urejeno bibliografijo glej na citirani spletni strani: www.AMecenasNadasdyFerenc → link Bibliográfia, vsebuje objave predvsem v madžarščini in nekaj v nemščini. Začenja jo kratek članek Alberta viteza Comesina *Zur Geschichte der Hinrichtung des Grafen von Nádasdy in Wien den 30. April 1671*, izšel (kot

del monografije o zgodovini Dunaja) na Dunaju 1829. Nato sledi res dolga vrsta objavljenih monografij, razprav ter člankov in tudi neobjavljenih doktorskih ter diplomskih del prav o Francu III. ali vsaj, sodeč po naslovih, v tesni vsebinski zvezi z njim. Med avtorji so tudi že širše mednarodno znani pisci kot sta Ágnes R. Várkonyi in Géza Galavics. Sicer izvira največ spletnih naslovov, ki se jih najde pod geslom Nádasdy Ferenc, od Nádasdyjevega muzeja v Sárovarju.

¹⁴ Wikipedia in kup drugih, predvsem madžarskih spletnih naslovov, mirno navajajo rojstno leto 1625(!?). Enak podatek najdemo v nekaj tudi najnovejših objavah madžarskih zgodnjenovoveških raziskovalcev, npr. pri Istvánu Fazekasu, gl. objavo v op. št. 15, str. 71. Celó tako temeljni priročnik za zgodovinarjevo delo, kot je *Magyar története kronológia. Az őstörténettől 1970-ig* (Madžarska zgodovinska kronologija. Od prazgodovine do leta 1970), Tankönyvkiadó, hatodik kiad., Budapest 1987, jo je v svoji že 6. izdaji na strani 576 še previdno navajal kot: 1625 k.(= között, tu v pomenu »okrog«). Drugi striktno navajajo 1623, npr. Söptei, A Nádasdy család, str. 93. Avtor, ki se je o letnici **1623**, kot jo navaja v Frančevem CV, posvetoval z nekaj madžarskimi kolegi specialisti, sicer za 'pravovernost' večine kronoloških navedb (razen samega CV) uporablja še danes referenčno izdajo Madžarske akademije znanosti: *Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Készült a MTA Történettudományi intézetében. Főszerk.: Benda Kálmán. II. kötet: 1526–1848. Harmadik kiad., Akadémiai kiadó, Budapest 1989.*

Za popolnejše dojetje možnosti tedanjih kariernih poti članov najbogatejših magnatskih družin v Madžarskem kraljestvu se le kratko ozrimo na področja, na katerih se je dalo napredovati oziroma sploh dobivati službe, časti in nazive. Glede na situacijo ter nemirne odnose na mejnem območju z osmanskim prostorom je najštevilčnejša službena mesta nudila vojska. Do višjih ter najvišjih poveljniških položajev je posameznik lahko prišel bodisi z osebnimi bodisi z rodbinskim vplivom, z delom ter z dejansko usposobljenostjo za vojaštvo, ali pa s podkupovanjem, prilizovanjem na dvoru, odstranitvijo tekmeca za neko mesto ipd. Poveljniški položaj je med drugim pomenil, da je ta oseba v svoje roke dobivala denar za poplačila vseh direktno njej podrejenih najemniških vojakov. Kako je ta denar razdelila naprej samim vojakom, je bilo odvisno od nje. Enako je veljalo za službe v uradniškem kompleksu: uradništvo je v osnovi delovalo na nivoju vsake od županij, nato v sklopu več organov madžarske državne kraljevske uprave s sedežem v Požunu (danes Bratislava) – predvsem komore, ter seveda tudi na samem cesarskem dvoru na Dunaju. Na slednjem so se lahko dobila tako »prava« uradniška mesta, ob zasedbi katerih se je srečni novoimenovani uradnik preselil na Dunaj ter odslej moral trdo delati, kot tudi prejkone le »častni« položaji, ki jih je dvor delil izključno kot nagrade oziroma za potešitev osebne ega, sle po denarju posameznikov ali pa obojega. Posamični madžarski plemiči so vsekakor tudi že dobivali visoka uradniška mesta v Hrvaškem ali pa v Slavonskem kraljestvu, vključno s funkcijo bana (za obe kraljevsti od poznega 16. stoletja združena v eni osebi), oziroma na tamkajšnji vojni krajini.

Franc III. je napravil kariero v vseh omenjenih sklopih; a za vojaka ravno ni bil rojen. Ni se znašel med najvidnejšimi vojaškimi poveljniki svojega časa, kot sta to bila ded in oče. Zato pa si je načrtno izgrajeval javnoupravno kariero. V izogib razlagam in naštevanju vseh njegovih služb – najpomembnejše so zaobjete v njegovem CV – pogledimo, kako se je predstavil v intitulaciji dokumenta, izdanega leta 1665 (s potrebnimi popravki v oklepaju): *Mi, grof Ferenc Nádasdy, dedni gospodar zemljišča Fogarasföld, državni sodnik, posvečeni rimski vitez, veliki župan Železne županije, notranji (resnični) in tajni svetnik in komornik našega Veličanstva gospoda kronanega (?) cesarja in kralja, in vrhovni in dedni poveljnik hiš (utrdb) v Dolnji Lendavi in Lentiju.*¹⁵

Pri tem je le dobro vedeti, da je bila funkcija državnega sodnika še v njegovem času tretja najvišja v državi – za kraljem in palatinom, in je prinašala nosilcu izjemne zaslužke od sodnih taks za razsojanje v raznih lastniškopравnih, dediščinskih ali drugih nekriminalnih procesih med visokim plemstvom. Krajše povedano, Franc je bil v 60. letih 17. stoletja eden najpomembnejših ljudi države, po nepričakovani smrti palatina in prvotnega snovalca zarote Franca Wesselényija leta 1667 ter neimenovanju novega pa kot imenovan kraljev namestnik sploh prvi nosilec javnih funkcij za kraljem. A očitno je hotel še več, te – v bistvu nerealne – ambicije pa so ga pokopale.

Kako je bilo možno doseči tako močno pozicijo? Vzoredno oziroma kot zasebni temelj javne kariere je tekla njegova osebna pot od v reformacijskem duhu vzgojenega dečka, vrženega v žrelo življenja, navzgor proti zvezdam. Po zgodnji očetovi smrti je dobil skrbnike, ki so v želji čim prej rešiti se skrbi in nadlog upravljanja (predvsem fizičnega branjenja!) rodbinskega premoženja (= zemljiške posesti) leta 1643 uredili njegovo zaroko – naslednje leto pa poroko – z Ano Julijano, hčero hitro povzpelega se oziroma tedaj že dolgo prvega človeka med magnati, palatina Nikolaja/Miklósa grofa Esterházyja pl. Galánta (1583–1645). Še pred tem je dobil visok položaj dvornega komornika, saj mu je ugledni bodoči tast hotel takoj urediti dostop do dvornega sijaja, česar dotlej ni imel. Malo prej se je več mesecev tudi kvalitetno izobraževal na univerzah na Apeninskem polotoku ter prepotoval lep del osrednje Evrope. Za dosego obeh ciljev, komornika in poroke, je mladenič najprej sicer moral konvertirati v katolištvo. Glede na prednosti in z njimi povezanimi prihodki pa najverjetneje tega ni storil niti jokaje niti s stisnjenimi zobmi. Odtlej se je dokajšnji del njegovega sicer dokaj kratkega življenja mnogostransko, predvsem pa zasebno, vezal na člane te velikaške družine.¹⁶ Po tedanjem utrjenem pojmovanju krvnih in nekrvnih vezi je zet, če je bil njegov oče že pokojni, svojega tasta sprejel kot nadomestnega očeta, tast pa je zeta sprejel v svojo družino. Francjev tast Nikolaj je sicer že leto po poroki umrl; zato pa se je vez med Francem in Nikolajevimi sinovi, predvsem Ladislavom in po njegovi zgodnji smrti Pavlom Esterházyjem, spremenila v eno od znamenitejših, čeprav tedaj povsem običajnih zgodb odnosov med najvišjimi plemiči.

¹⁵ Benczik in drugi, *Források a Muravidék történetéhez/Viri za zgodovino Prekmurja*, dok. št. 61, str. 166: Pottendorf, 18. december 1665 (Források a Muravidék történetéhez, 1. zv.). Dejansko je bil Leopold okronani madžarski kralj. Natancnost na ljubo bi moral biti tukaj nujno naveden še položaj velikega župana županije Zala, kar je Franc postal točno dva meseca pred tem, 18. oktobra; morda pa je bila prav »svežina« nove dodatne službe kriva, da se je pisec listine še ni tako zelo zavedel oziroma navadil vstaviti v utečene zapisovalne oblike. ZALA MEGYE ARHONTOLÓGIÁJA

1138–2000, Zalai Gyűjtemény 50, Zalaegerszeg 2000: ZALA VÁRMEGYE TISZTIKARA 1138–1849 (Nosilci županijskih funkcij v županiji Zala): *Főispán* (Veliki župan), str. 247, in imensko kazalo uradnikov, str. 452.

¹⁶ O Esterházyjih v tej dobi, pa tudi o zapletenih »tehnikah in poteh« plezanja več osebnosti, tudi Franca III., na visoke funkcije v državi do sredine 17. stoletja glej najnovejšo odlično študijo: Pálffy, *Der Aufstieg der Familie Esterházy in die ungarische Aristokratie*. Sicer pa o tej rodbini v opisani dobi govori celoten zbornik.

Franc III. Nádasdy pl. Fogarasföld in njegova žena Ana Julijana Esterházy.

Omejenost prostora narekuje avtorju le bežno seznanitev bralca z notranjepolitičnimi razmerami na Madžarskem okrog sredine 17. stoletja ter po njej. Predvsem se je o njih ter o sami magnatski zaroti moč seznaniti iz razpoložljive literature, ki je je danes na voljo že res precej.¹⁷ Stalnica, ki je vsakomur grozila kot meč nad glavo, je bila že več kot stoletna ugnedenost Osmanov v neposredni soseščini. Prihod prvega izmed Köprüllüjev (Čupriličev) na položaj velikega vezirja Visoke Porte v zgodnjih 40. letih 17. stoletja je radikalno spremenil dotedanjo mlahavo, brezkrvno politiko imperija na madžarskem prostoru. Kar naenkrat so se znova okrepili pritiski in ropanja že tako obubožanih tamkajšnjih ljudi – in to prav v zadnji fazi tridesetletne

vojne, ko je kralj Ferdinand III., prignan že čez rob bankrota, zategoval davčne pasove za opremljanje vojská v zadnje bitke proti nadležnim Švedom in Francozom. Takoimenovana *restavracija Köprüllüjev* v smislu ponovne okrepitve imperija in usposobljenosti za nova osvajanja na Madžarskem je hitro pokazala zobe. V njihove roke so začele padati utrdbe za utrdbo, na hitro so zmagali tudi v nekaj večjih odprtih bitkah. Kmečko prebivalstvo v Prekdonavju je utrpelo hude izgube.¹⁸

¹⁷ Avtorju se zdi nesmiselno na dolgo in široko naštevati dotično madžarsko literaturo. Slovenskemu bralcu je sedaj že dostopen obširnejši in kvaliteten (čeprav zavoljo pomanjkanja temeljite recenzije slovenskega prevoda ne povsem zanesljiv!) pregled madžarske zgodovine: Kontler, *Tisočletje v srednji Evropi. Madžarska zgodovina*. Avtor ima sicer tudi slovenske prednike (Kontler). Zahtevnejši, za dobo specializiran bralec pa bo znal poseči še po novejših tekstih, npr.: Pálffy, *Povijest Madarske*. Dovolj izčrpn so registri predvsem madžarskih objav virov in literature, ob skupnem registru celo po posamičnih poglavjih!

¹⁸ Povsem nova obsežna študija o osmanskem ogrožanju madžarskega kraljestva, točneje županij prav v našem sosledstvu in seveda tudi prostora Prekmurja, med letoma 1606 in 1663, je doslej najkonkretnjša razdelava opisanih dogajanj ter posledično razmer, ki so vodile v zaroto: Illik, *Török dúlás a dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltság peremvidéken a 17. század első felében* (Turško pustošenje Prekdonavja v 1. polovici 17. st.). Slovenskemu bralcu je dostopen tudi angleški osnutek doktorske teze, ki jo je kolega Illik leta 2009 uspešno obranil na PPKE (= Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Katoliška univerza Péter Pázmány), Piliscsaba): Péter Illik, *TURKISH RAIDS IN TRANSDANUBIA Turkish plundering on the fringes of the Turkish Subjection in the Transdanubian territory in the first half of the 17th century*. PhD Thesis, PPKE BTK, Piliscsaba, 2009 (16 str.), in sicer na spletu (v pdf zapisu): www.PeterIllik.TURKISHRAIDSINTRANSDANUBIA.

Prav ta nov val malone neubranljivih pritiskov od sredine 40. let naprej je temeljno ozadje poznejših razmišljanj glavnih akterjev zarote o nesposobnosti ukrepanja oziroma še huje, o nezainteresiranosti vladarja za poglavitno tegobo madžarskega kraljestva. Nikakor pa ne smemo odmisлити še kopice pomembnejših in manj važnih procesov, ki so se odvijali med absolutizma željnim kraljem Leopoldom in madžarskimi državnimi stanovi, vpliva Erdelja – tamkajšnjega velikega kneza in njihovih razmer na dvorno politiko, nesporazumov v okviru med kalvinskimi ali evangeličanskimi klani ter katoliško nomenklaturo, že pregovornega rivalstva med magnatskimi političnimi skupinami, pehanjem posameznikov za funkcije, bogastvo itd.¹⁹ Sodu sta izbila dno dogajanje ob osmanskem obleganju ter zavzetju utrdbe Zrinskega Novi Zrin/Új Zrínyvár, in predvsem nemogoča, za krščansko (v prvi vrsti madžarsko) stran ponižujoča določila miru v Vasváru, sklenjenega 10. avgusta 1664 po sicer sijajni Montecuccolijevi zmagi pri Mogersdorfu/Modinci nad velikim vezirjem Ahmedom Köprüllujem devet dni prej, kar je zarotnikom dalo v roke »kresilo in gobo«.²⁰

Nazaj k Francu III. Že za življenja so ga imeli za najbogatejšega človeka na Madžarskem. Posestno je bil najtrdnje ugnuzen prav v tistih že omenjenih županijah, kjer je rodbina imela posest generacije nazaj. Svetovljansko razmišljajoč je premogel širok pogled, ki ga je nadgrajeval s prefinjenim okusom za vse lepo, o čemer so pozneje pričali interierji njegovih gradov – sedežev njegovih zaplenjenih posesti, tamkajšnje knjižnice, zbiranje raznih umetnostnih stvaritev, mecenat več umetnikov, financiranje raznih tiskov idr. V osebnem grbu si je za moto izbral napis *VIRTUS CLARA AETERNAQUE!* Z ženo Ano Julijano sta zaplodila res številno potomstvo. Skupaj z družino je živel v teh gradovih in dvorcih: Šeibersdorf, Pottendorf, Sárvár, Deutsch-

kreutz, in v svojih mestnih palačah v Kőszegu, v več mestih današnje Slovaške ter celo na Dunaju, kjer je imel kar veliko hišo. V slednji so ga, na »predlog« dvora, 30. aprila 1671 javno obglavili v trajno sramoto in opomin prisotnim, kaj pritiče izdajalcem oblasti. Zarotniki so se sprva zbirali pri palatinu Wesselényiju na njegovem gradu Murány, od leta 1665 naprej pa tudi pri Francu v njegovi kőszegški hiši.²¹

Tam so v okviru več sestankov nastajale ena za drugo strategije, ki so jih nato konkretni ljudje poskušali obrazložiti večjim skupinam zainteresiranih na običajno zasebnih važnejših dogodkih, kot so recimo bile poroke med magnatskimi rodbinami. Splet razlogov je botroval Frančevi skorajda bolešno ambiciozni miselnosti, da bo z odstranitvijo habsburške dvornoabsolutistične »varuše« v odnosih z Osmani marsikaj bolje, nato pa da bo prav on poklican k vladanju na Madžarskem, da »Evropa« komaj čaka na madžarsko akcijo, da bo prokraljeva stranka mirno požrla to igro itd. Čeprav so se pod isto streho znašli najvišji ljudje obeh kraljestev – madžarskega in hrvaško-slavonskega, in še erdeljski velikaš Rákóczi, so jim tako »Evropa« kot naposled celo Osmani povsem obrnili hrbet. Upor podložnih kmetov na nekaj posestvih, nagovorjenih po njihovih gospodarjih, je bil vnaprej obsojen na neuspeh. Zarota je razkrita v mesecih od januarja do marca 1670, žalostni finale s štirimi usmrčitvami (Peter Zrinski in Franc Kristof Frankapan v Dunajskem Novem mestu, Franc Nádasdy na Dunaju in Štefan Bonis v Požunu), in kar 230 obtoženih ter na zaplembo dela posesti obsojenih plemičev pa je »izplen« dvornega obračuna s prekucuh.

Vendar se je o njegovem dejanskem vplivu na sozarotnike in o njegovih ciljih dolgo neuspešno ugibalo, tako zavita ter nepojasnjena je bila. Zato ga je madžarsko zgodovino 19. stoletja, v največji meri usmerjeno v herojske osebnosti, postavilo na stranski tir »nezanimivih«. Ni pretirana ocena, da so ga poznejše generacije raziskovalcev znova začele upoštevati in realno umeščati v zgodovinski kontekst najprej in predvsem skozi vlogo mecena in lastnika številnih čudovitih umetnostnih izdelkov. Tako so dokončni preboj njegove pomembnosti za madžarsko zgodovino te dobe dosegli madžarski umetnostni in kulturni zgodovinarji, ki so si sicer lahko pomagali z že mnogimi objavljenimi, a ne komentiranimi izdajami virov. Šele nekaj desetletij po 2. svetovni vojni so pričele izhajati temeljne štu-

¹⁹ Temeljitejši opis glej v Kontler, *Tisočletje*, str. 141–144. Pálffy, *Povijest Mađarske*, str. 175–179, nudi krajšo, a zelo pronicljivo analizo razlogov za nepopustljivost in odločnost zarotniške klike. Hkrati sta oba avtorja povsem neobremenjena s skorajda dogmatično »tradicijo« tako madžarskega kot tudi hrvaškega zgodovino pisja glede pretiranega poudarjanja vloge predvsem članov »ene« in »druge« zarotniške skupine, Wesselényi – Lippay – Nádasdy – Rákóczi jeve nasproti Zrinski – Frankapanovi skupini, po katerih so v obeh zgodovino pisjih že v 19. stoletju ustvarili pojma »Wesselényijeva zarota« in »Zrinski – Frankapanova zarota«.

²⁰ Med najnovejšimi izbranimi bibliografijami o širšem notranje- in zunanje političnem dogajanju v 60. letih 17. stoletja je referenčno poglavje *Izvori i literatura* v hrvaški monografiji: Petrić in drugi, *NOVI ZRIN*, str. 101–106. Samo delo je posvečeno znameniti utrdbi grofov Zrinskih na levem bregu Mure nad Veliko Kanižo ter njenemu tragičnemu uničenju, a hkrati celovito ilustrira tedanje napore hrvaških in madžarskih magnatov za zbitje osmanske oblasti na Madžarskem, in seveda njihovo veliko razočaranje po sklenitvi vasvárskega miru, ki jih je pognalo v zaroto.

²¹ O pomenu ter poteku sestankov v Frančevi kőszegški hiši je lani referiral znani madžarski kolega István Bariska v prispevku Nádasdy und die Wesselényische Magnatenverschöpfung 1665–1667, predstavljenem na konferenci 30. Schlaininger Gespräche 3. 10. – 7. 10. 2010 v Stadtschlainingu z naslovom Die Familie Nádasdy vom 17. bis in das 20. Jahrhundert, katere zbornik prispevkov bo izšel predvidoma prihodnje leto.

dije, seveda v kontekstu spreminjajočih se pogledov madžarskega »usmerjenega« zgodovinopisja, tedaj že v smislu »od plemstva k plemstvu«.

Njegovi direktni potomci so sicer lahko obdržali grofovski naziv. Magnatskega življenja pa je bilo konec, saj je komora zaplenila največji del očetove posesti. Preostala rodbina ni utrpela ne materialnih ne fizičnih posledic ne sramu.

Franc III. Nádasdy in prekmurki prostor

Zemljiškoposestna prisotnost v dolnjem Prekmurju

Gornjeprekmurske posesti s petanjskim kompleksom vred so v svojih rokah še naprej imeli člani sekundogeniturnih linij rodbine in na njih izvajali svoje pravice ter dolžnosti.²² Posest je ležala znotraj velikih strnjenih zemljišč v upravi gornjelendavskega in murskosoboškega gradu v rokah poznejših grofov Sečijev pl. Rima-Seči ter Batthyányjeve posesti, priključene njegovemu zemljišču Dobra (danes Neuhaus/Clausenbach, nekaj km nad mednarodnim mejnim prehodom Kuzma - Bonisdorf) s sedežem v dvorcu Rakičan. A kaže, da si je Franc tudi tu pridobil neko malenkost in jo koristil.²³ Primogeniturna posest v dolnjem delu pokrajine, ki jo je Franc podedoval, je ležala znotraj obširnih posesti Baničev. Zato se bo avtor tu posvetil le njej. V razpredeni mreži medrodbinskih povezav Nádasdyjev z velikaškimi družinami so Baniči Dolnjelendavski do poznega 16. stoletja zasedali dokaj nepomembno mesto. To razmerje se je tedaj bistveno spremenilo, tako zelo, da je Nádasdy po njihovem izumrtju lahko uveljavil pravico do dedovanja! Za razumevanje nadaljnjega medsebojnega odnosa pa bo nujno bolje spoznati še odnose med Francem III. in Ladislavom ter Pavlom Esterházyjema, njegovima nekrvnima sorodnikoma preko njune sestre, Frančeve soproge.

Avtorju je sedaj že znana tudi konkretna pravna osnova, na temelju katere je Franc III. dejansko prišel do dedne pravice po izumrlih Baničih. Poroka Klare Banič z mogočnim Jurijem/Györgyjem pl. Kanizsajem ((Veliko)Kaniškim) v zgodnjem 16. stoletju je dala potomce, od katerih je izhajala Klarina vnukinja Uršula. Njo so Kanizsaiji poročili s Tomažem Nádasdyjem, enim od direktnih prednikov Franca III. Na podlagi te sorodstvene in drugih konkretnih vezi so Baniči in Nádasdyji leta 1592 celo sklenili uradno dedno pogodbo.²⁴ Povsem enako, s sorodstveno zvezo po Klarini sestri Barbari Banič, poročeni z Mihaelom Frankapanom pl. Slunjskim, in njunih potomcih, ter s še eno poroko, ki bo podrobneje opisana, so se do statusa dedičev Dolnjelendavskih, upravičenih do delitve ogromne posesti, dokopali Esterházyji.²⁵

Smrt pri sedemnajstih še mladoletnega Štefana grofa Baniča Dolnjelendavskega (1645), zadnjega moškega člana znamenite dolnjeprekmurske veje sicer na več linij razvejane rodbine, je sprožila začetek delitve družinske posesti med naslednike po ženskih linijah. V vlogi edinega dediča se je najprej videl Franc III. in se dobro leto tudi tako obnašal. Po očetu je dedoval večje število kmetij v okviru že dolgo obstoječega obsežnega upravnega urada Črnc (danes Turnišče), tedaj že s sedežem v prej Baničevem gradiču Beltinci. Ta posest se je ujemala z mejami prastare črnske (turniške) prazupnije: od razmejitvene črte (hkrati tudi županijske meje na tem območju) z Batthyányjevo posestjo Rakičan severno od Beltincev, nato po reki Ledavi do vključno vasi Polana, Črenšovci in Bistrica na jugu vse do Mure, kjer je mejila z zemljo dolnjelendavskega upravnega urada (gl. skico). A za razliko od obsega prazupnije je malce, s tremi zaselki, segala še na levi breg (= onkraj) Ledave. Prav tu pa je posestno nenasitni Franc hotel imeti ne le te zaselke, temveč

²² Prim. npr. *Pravilnik o vzdrževanju reda v podložniški vasi* (= v Domanjševcih), Források a Muravidék történetéhez, dok. št. 53: 3. julij 1651.

²³ Prim. ÖStA, HHStA, Sonderbestände XIX/61 – Familienarchiv Csáky (SB Csáky), Fasz. 103 – *Acta Nádasdyana*, dok. št. 32, s. l., s. d.: *Bona Ill(ustrissi)mi D(omi)ni Comitiss Francisci de Nadasd = Numerus portarum in bonis ... ad Cottum Castriferrei spectantibus* = popis vrat na posestvih v lasti Franca Nádasdy v Železni županiji:
- pripadajoče gradu Leuka: *Judicatus*/v uradu *Pörgölen* (nekdanj slovenska vas v dan. Porabju) – dvojna vrata in dve četrtinski kmetiji
- pripadajoče gradu Egervar: urad Sv. Benedikt, v M...(?) in v Andrejcih podložni dve četrtinski kmetiji; v Markovcih, Čepincih in Strukovcih pa skupaj za dvojna vrata podložnikov.

²⁴ To dedno pogodbo iz leta 1592 je zabeležil (in tudi uredil mikrofilmski posnetek) Ivan Zelko, ko je v 70. letih prejšnjega stoletja po dogovoru in s sredstvi Zgodovinskega inštituta Milka Kosa na SAZU načrtno evidentiral in mikrofilmal gradivo za Prekmurje v Magyar Országos Levéltár/Madžarskem državnem arhivu v Budimpešti. Mikrofilmi se sedaj nahajajo v ARS. Narejen je bil tudi natančen seznam mikrofilmov (dalje: Seznam mikrofilmov iz MOL v ARS), ki ga je avtorju razprave dala na voljo sodelavka ARS Aleksandra Šerše, za kar se ji avtor na tem mestu iskreno zahvaljuje. Natančna izvirna signatura dokumenta: Magyar Országos Levéltár (MOL), P 108: Esterházy család hercegi ága, Repositoryum 38, fasc. B – spisi o gospostvu Dolnja Lendava iz let med 1591 do 1667. Podrobnejša analiza listine je na tem mestu nesmiselna, saj je bil celoten proces ureditve dedovanja po grofih Baničih *res per se* in terjala decidirano obravnavo.

²⁵ O sorodstvenih zvezah Baničev Dolnjelendavskih z obema omenjenima rodbinama glej najnovejšo in doslej najobsežnejšo študijo o tej rodbini: Tantalics, *A Bánffy család szellemi hagyatéka* (Duhovna dediščina rodbine Bánffy), na več mestih, med drugim na izrisu rodovnega drevesa Baničev na str. 20–21.

še celotno ozemlje krajev Filovci, Bogojina, Bukovnica, Kobilje, Dobrovnik in Strehovci, ki je upravno spadalo pod dolnjelendavski urad.²⁶

Esterházyjem, ki so še pred smrtjo zadnjega Baniča imeli v lasti približno eno osmino upravno združenih gospodstev Dolnja Lendava in Nempthy/danes Lenti, je dedovanje po Dolnjelendavskih konkretno omogočila prva poroka palatina Nikolaja z Uršulo Dersffy vdovo Magocsy, hčero Franca Dersffyja. Slednji si je omenjeno osmino očitno pridobil s poročnimi zvezami svojih prednikov z Baniči v 2. polovici 16. stoletja, ki jo je Uršula seveda obdržala. Po njeni smrti leta 1619 pa je samodejno pripadla njenemu in Nikolajevemu edinemu sinu Štefanu. A Štefan je hitro umrl in dedič, čeprav le indirektno, je z vladarjevim dovoljenjem lahko postal njegov polbrat Ladislav (roj. 1626), ki pa ni bil krvni potomec Uršule. Tedanji nasledstveni režim je neizprosno narekoval pravila. Ladislav ter Franc III. sta kot nasledstveno najmočnejša akterja imela že opisano nekrvno sorodstveno razmerje. Kljub tej zvezi pa ni šlo brez sporov glede razmejitve posesti. Treba je bilo razrešiti, kdo bo dobil onkrajledavsko zemljo, in pošteno razdeliti še večje število kmetij v posamičnih vaseh. Ladislav Esterházy je, ob dobljeni posesti v okviru urada Dolnja Lendava, predvsem vztrajal še na pridobitvi privilegirane trga Dobrovnik. Franc mu ga sprva nikakor ni hotel odstopiti in le rodbinska vez je, po krajšem nizu sporazumov v letih 1646–1649, pripomogla h končnemu medsebojnemu dogovoru 1649. Vanj je aktivno – s potrditvami obsega posesti in trških privilegijev – posegel tudi kralj. Franc je obdržal le ozemlje s tem novooznanega, a formalno še nesamostojnega beltinskega gospodstva. Dobrovnik in vso onkrajledavsko posest je dobil Ladislav, pripadla mu je tudi celotna sklenjena posest gospodstva Dolnja Lendava, kot jo poznamo iz poznejših časov.²⁷

Vendar je nesrečen dogodek sporazum obrnil na glavo. V bitki proti Osmanom pri Vezekényju/Vel'ke Vožokany (danes Slovaška) 25. avgusta 1652 so padli kar štirje člani rodbine Esterházy – prava družinska katastrofa! –, med njimi tudi glava rodbine Ladislav. Hitra, nepričakovana Ladislavova smrt brez moških potomcev je zelo ogrozila status te rodbine, saj je preživel le Pavel. Nádasdy si je na podlagi sorodstva in kot tutor preživelih članov prisvojil, kar si je pač lahko. Tedaj šele sedemnajstletni Pavel Esterházy (roj. 1635) mu ni mogel enakovredno parirati in Franc mu je ob njegovi polnoletnosti za prevzem družinske posesti (pri 24-tih!) le nerad odstopil nek dogovorjen del. Dolnjeprek-mursko Ladislavovo posest si je Franc takoj priklučil. Najnovejše raziskave gradiva v arhivu rodbi-

ne Csáky na Dunaju pa izpričujejo, da je bila Frančeva pridobitev prav teh posesti sporna oziroma morebiti celo protipravna, se pravi v nasprotju s tedanjimi pravili madžarskega dednega prava. Tako vsaj so trdili člani in potomci nekaterih plemiških družin, ki so imele sorodstvene povezave z ženskimi linijami Baničev Dolnjelendavskih še iz zgodnjega 16. stoletja in pozneje. To se je pokazalo že takoj po izumrtju Baničev in nato še ostreje po Frančevi usmrtitvi: kar nekaj ljudi, med njimi iz rodbin Révay, Pongrácz ter Szúnyogh, je vložilo uradne zahtevke za priznanje dediščinskih deležev, a zaman.

Na tem mestu sploh prvič v našem zgodovino-pisju zapisano dejstvo, da je Franc Nádasdy leta 1652 postal edini gospodar celotnega dolnjega Prekmurja, enako kot so to bili nekoč Baniči, postavlja nadaljnjih 18 let njegove tukajšnje oblasti v novo luč. Matična sedeža posesti sta ostala grad Dolnja Lendava z gradom Nempthy ter beltinski kastel. Na jugu je posest na reki Muri mejila z medmurskim ozemljem grofov Zrinskih, na zahodu pa je na Muri vseskozi tvorila državno mejo s cesarstvom, s Štajersko. V trenutku pridobitve je na tem prostoru živelo nedvomno manj kmečkih družin kot še tik pred koncem 16. stoletja, saj je ta nekaj let nazaj utrpel posledice najhujših osmanskih divjanj sploh. Sicer se je osmanska nevarnost tukaj konkretno pojavila z roparskimi pohodi ter zahtevami za podređitev prebivalstva že od konca 70. let 16. stoletja, po osvojitvi Velike Kaniže leta 1600 pa je postala stalnica.²⁸ Kmalu po letu 1640, piše Zelko, naj bi se vsi manjši kraji vzhodno od Turnišča, se pravi na onkrajledavski zemlji, z obvezami občasne oddaje določenih dajatev podredili osmanskim poveljnikom v trdnjavah okrog Velike Kaniže. Vsiljeni status je zanje pomenil olajšanje, saj so bili pod vtisom hudih izgub domačega prebivalstva, ki so ga Osmani z večkratnimi pohodi v 30. letih odvedli s seboj in zaslužnili. To je konkretno pomenilo dvojno, vzporedno podložnost tako krščanskemu zemljiškemu gospodu kot tudi Osmanom. Zato velja ocena o prav tem času kot o najtežjem obdobju v dolnjem Prekmurju v celotnem 17. stoletju. Nov višek pritiskov je sledil v letih 1663–1664, a jih je prekinil sklenjeni mir.

Hkrati z zemljo in stotinami podložnih družin si je Franc pridobil tri privilegirane trge: Doljno Lendavo in Dobrovnik v celoti, večji del trga Turnišče (drugi del so si tedaj še lastili Batthyányji), in vsaj eno vas s pravicami letnih sejmov (Beltinci). Ker sta bili na gradovih Dolnja Lendava in Nempthy sta-

²⁶ To in nadalje povzeto po: Hozjan, *Inventar Dolnja Lendava - Forchtenstein*, str. 12–13.

²⁷ Prim. Zelko, *Doba Eszterházyjev*, str. 310.

²⁸ Za čas od konca 70. let 16. stoletja prim.: Hozjan, *Ukaz Amhat age*, str. 307–318; citirana Illikova študija konkretno poroča o uničevalnih pohodih na območju dolnjeprek-murskih vasi do začetka 60. let 17. stoletja, in je s tem bistvena nadgradnja tistega, kar sta že pred desetletji objavljala predvsem Ivan Zelko in Franc Šebjanič, gl. bibliografiji obeh, ki ju je pripravil Franc Kuzmič (seznam literature).

cionirani stalni močnejši vojaški enoti v sklopu krajiške obrambe, ki ju je vzdrževal kralj, je postal tudi dedni poveljnik obeh enot in si je to, kot smo že videli, dodal med svoje službene nazive.²⁹ Za opravljanje slednjih nalog je Nádasdy, ki je zagotovo le malokrat osebno prišel na ogled svoje tukajšnje posesti in najetega vojaštva, za obe posadki skupaj nastavil namestnika/vicekapetana.

Iz naštetega sledijo razne naloge in opravila novega zemljiškega gospoda.³⁰ Najvažnejše mu je vsekakor bilo gospodarjenje z njegovo posestjo, kar so urejali njegovi tukajšnji upravniki z administrativnim osebjem. Kljub osmanskim grožnjam je Franc hotel od nje dobiti določene dohodke. Leta 1662, v času relativnega miru, je dal izdelati nove urbarje za celotno opisano ozemlje na nivoju posestnih sedežev. Ohranili so se njihovi skrajšani prepisi.³¹ Takoj po zaplenitvi tudi te posesti je namreč madžarska komora po navodilih dvora ustanovila znamenito komisijo *Neoacquistica commissio* z nalogo urediti natančne posestne sezname za pričetek komorne uprave. Ta je imela kar težko delo, saj je bil obseg posesti resnično ogromen. Predsednik komisije je postal Leopold grof Kolonić, po rodu iz našega spodnještajerskega prostora, škof v Dunajskem Novem mestu. Precejšen del teh virov je bil v 20. stoletju uničen.³² Za lažje delo glede dolnjepremurske posesti je dal Kolonić izdelati nov urbarialni zapisnik, ki se v več navedbah malce razlikuje od vira iz

1662.³³ Oba sta strokovni javnosti doslej popolnoma neznana, zato je to priložnost za vsaj delno predstavitev obeh, le v smislu obsega in strukture posesti, ne pa tudi celostne analize obveznosti. Zato se je avtor odločil, da slednje izpusti in predstavi drugje.

Običajni izpis predstavlja vir iz 1662: nazivi posamičnih sodnih uradov so podčrtani in prevedeni, v celoti preveden je tudi popisni tekst posesti v okvirčkih na levi strani (v orig. latinsko), medtem ko so obveze posamičnih vasi v originalu v madžarščini in obširnejše, zato jih tu ni. Dodani so tudi mlinarji po vaseh oziroma po sodnih uradih, a izven okvirjev, saj kot posamezniki niso bili zajeti v vaško skupnost. Le-ti so imeli mline v posamičnem ali v skupnem zakupu, celo do trije mlinarji na en mlin! Ta, levookvirni vir je v vseh pogledih obširnejši in izpovednejši kot drugi. Prevedeni izrazi v originalu glasijo:

- kmetije:

sessio integra = cela kmetija; *sessio media* = polkmetija; *ex quibus desertae* = pustote/puste; *Nobilium inscriptionales* = v dednem zakupu plemičev; *allodiales* = alodialne, v sklopu gosposčinskih dvorov/marofov; *manserunt servientes* = gospostvu podložne;

- enote, manjše od kmetije:

sessio inquilinaria = navadna kočarska enota; *Inquilinarias, seu proprias domos habentes* = kočarske enote z lastno hišico; *apud alios habitantes, subinquilinarias seu apud alios habitantes* = gostači/= »pri drugih živeči«

²⁹ ÖStA, HHStA, SB Csáky, Fasz. 103, dok. št. 22: Keresztur, 3. 9. 1658: Ob overovitvi neke svoje pred tem izdane izjave se je Franc III. naslovil med drugim tudi kot: *ac Praesidiorum Also Lendua et Nemphthi haereditarius Capitaneus*; in še madžarsko: ... *Also Lendua és Nemphthi Végh hazaknak feő és Eörökos kapitánya*, kar se do črke ujema z nazivnimi navedbami v viru v op. 14.

³⁰ Avtor jih želi na kratko opisno prikazati ob izbranih virih. Sicer je dokajšnje količino raznih virov (listine, popisi, excerpti, ...) tudi za to ozemlje v Frančevem času popisal Zelko, gl. Seznam mikrofilmov iz MOL v ARS, na več straneh.

³¹ Za gospostvo Beltinci ohranjeni v Csákyjevem fondu: ÖStA, HHStA, SB Csáky, Fasz. 106, dok. št. 8: Extractus urbarii Pro Parte Exc(ellentissimi)mi D(omi)ni Comitiss de Nádasd Judicis Curiae Regiae in A(nn)o 1662 conscripti./Prepis povzetka urbarja posesti (gospostva Beltinci) v lasti grofa Franca III. Nádasdyja, državnega sodnika, zapisanega 1662, s. l., s. d. Registraturna oznaka na zadnji strani: Minutus extractus urbarii. Za Dolnjo Lendavo in Nemphy pa v MOL: Seznam mikrofilmov iz MOL v ARS, str. 9: Extractus proventuum ex bonis ad arcas Alsolindwa et Nemthy pertinentibus ... ex urbario in anno 1662 excerptum; hkrati je tu npr. tudi Conscriptio censuum ad arcas Alsolindwa et Nemthy... anno 1663.

³² Gradivo komisije je v naslednjih stoletjih ležalo v arhivu komore v Požunu, bilo preneseno v Budimpešto ter naposled shranjeno v novo poslopje madžarskega državnega arhiva, kjer pa so ga bombni napadi ob koncu 2. svetovne vojne večji del upepelili. A še pred tem – v letih pred začetkom vojne, so madžarski arhivisti posneli precej gradiva na fotofilme, ki so se ohranili do danes. Prav navedeni viri za dolnjelendavski posestni urad pa so se ohranili v izvornikih.

Kolonićev zapisnik je v celoti predstavljen v desnih okvirčkih v kurzivnem izpisu in nepreveden. Vsebuje nekatere podatke, ki jih v prvem ni, predvsem: natančno število dedno zakupljenih četrtnskih (v desnem viru = ¼) kmetij v rokah nižjeplemiških družin, ter število pustot v vsaki vasi, kar ima prvi vir povsod le v skupnem številu; prav tako so tu enoviti podatki o činžu celotne vasi/*census* ter poenostavljena druga bremena, omenjena je tudi tlačna obveza. Nad nekaterimi okvirji so nazivi sodnih uradov, sicer pa v samih okvirjih – že v tem so opazne razlike v ureditvi z desnim virom, kjer so vsi nazivi nad okvirjem. Tu se navajajo celo brodarji – prevozniki čez Muro, in njihove obveze. V petih primerih v desnem okvirju ni podatkov za posamično vaško posest, saj so podatki skupni za cel sodnoupравни urad: gre za onkrajledavske posesti: zaselek Ivanci ter predij Blažovci – za razliko od vira iz leta 1662 ju zapisnik sploh ne navaja, in za urad

³³ ÖStA, HHStA, SB Csáky, Fasz. 106, dok. št. 334: Nomina Locorum ad Dominium Wellatincz Spectantium./ Imena krajev, pripadajočih gospostvu Beltinci. Registraturna oznaka: Nomina Locorum Domini Ballatincz, tempore Kolonicsiano conscripta sine diei et anni appotione.

Bistrica, kjer so v zapisniku kar s skupnimi števili enot združene tri vaške posesti Bistrica, Melinci ter Ižakovci.

A pozor: kar nekaj tedaj nedvomno že obstoječih vasi ali večjih zaselkov v nobenem od virov sploh ni omenjenih. Take so: vasi Žižki in Trnje (blizu Črenšovcev – očitno prišteti v to posest), zaselek Bukovje pri Polani (vštet v Polano, ki je hkrati tu še enotna – ni omembe Velike in Male Polane), in seveda vse tri obmurske Bistrice, Gornja, Srednja in

Dolnja, ki so očitno združene v nazivu posesti Bistrica (ali morda Bistrice?). Za ta sodnoupравни urad se v zapisniku navajata dva naziva Bistrica in Melinci.

Obliko prezentacije je avtor izbral glede na grafično najlažje primerjave podatkov v obeh virih. To pa nujno pomeni, da je vrstni red sodnih uradov in posamičnih vasi v desnem viru podrejen izvirnemu zaporedju v levem.

In Judicatu Bellatincz/v sodnem uradu Beltinci:

Posest Beltinci/ <i>Bellatincz</i> ima: - 94 ½ četrtinskih kmetij, od teh je pustih, so v dednem zakupu plemičev ali so alodialne = 56 ½; gospodstvu podložnih je 38. - navadnih kočarskih enot je 23, od teh so puste ali so v dednem zakupu plemičev 3; podložnih je 20. - gostačev je 8.	<i>Bellatincz cum Districtu</i> <i>Allodia</i> ¼.....94; <i>Inscripta</i>24 ½; <i>Allodium dominii</i>1; <i>Deserta</i>27; <i>judicis allodium n(on) solvit censum.</i> <i>Solvunt autem</i>37 ½; <i>Inquilini domus una deserta</i>23; <i>censum solvunt</i>22;
Posest Lipovci/ <i>Lipohócz</i> ima: - 11 celih kmetij; - eno polkmetijo; - 62 četrtinskih kmetij, od teh so v dednem zakupu plemičev, in pustih = 21; gospodstvu podložnih je 41. - navadnih kočarskih enot je 11. - kočarskih enot z lastno hišico je 16; - 9 gostačev.	<i>Pagus Lipocz cum districtu</i> <i>Quartalitia allodia</i>62; <i>Inscripta</i> ...10 ½; <i>Deserta</i>5; <i>Solvunt censum</i>46 ½; <i>Inquilinae domus</i>11; <i>Inscriptae</i>1; <i>desertae</i>4; <i>solvunt censum</i>6;
Posest Bratonci/ <i>Bratincz</i> ima: - 7 ¾ celih kmetij - 38 četrtinskih kmetij, od teh je pustih ali v dednem zakupu plemičev = 34; gospodstvu podložne 4. - navadnih kočarskih enot je 8, od teh je v dednem zakupu plemičev, in pustih 5; podložne so 3. - kočarskih enot z lastno hišico je 8, od teh so 3 puste. - 1 gostač.	<i>Bratincz. Pagus cum districtu.</i> ¼ <i>allodia</i>38; <i>Inscripta</i>8 ½; <i>Solvunt censum</i>29 ½; <i>Inquilini</i>8;

Summa praespecificatorum trium Pagorum:
¼ *allodia censualia*.....113 ½; *Inquilini*.....36;
Solvunt ut jam in Specificatione dictum ad festum St. Georgii et Michaelis in una summa..... 51 f. 64 den
Pro Culina loco gallinarum unam pro 6 den computando.....13 f. 62 den.
Ab Cen.: In una summa..... 297 f. 44 ½ den.
Pro decima Porcorum: totus districtus solvit.....49 f. 33 ¾ den.
Judex separatim pro libertate solvit ad Culinam Aves et....3 f. 7 den.
Ex Educillo á festo St. Georgii usque ad festum Sti. Michaelis; item de decimis in fine dicemus.
Gratuiti labores ad mandatum et placitum Domini perficiunt.
Telonium.....8 f.
Ex allodio et oeconomica pariter in fine proventus contignatur.

Judicatus; In Judicatu Ganicsa/v sodnem uradu Gančani:

Posest Gančani/ <i>Ganicsa</i> ima: - celih kmetij 8 ½ (+) 1/8. - 43 četrtnskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev = 13; gospodstvu podložnih 30. - navadnih kočarskih enot je 24. - kočarskih enot z lastno hišico je 25; - gostačev je 27. - tu tudi 5 mlinarjev v 4 (zakupljenih) mlinih.	<i>Judicatus Ganicza.</i> <i>Pagus H(!)anicza.</i> <i>¼ allodia...43½; Inscripta....9;</i> <i>in 2 pagis Judici liberi a censu.</i> <i>Solvunt censum.....32 ½;</i> <i>Inquilini.....24;</i>
Posest Renkovci/ <i>Renkócz</i> ima: - 4 ¾ celih kmetij, od teh so puste 1 ¼. - 23 1/2 četrtnskih kmetij, od teh je pustih 7; gospodstvu podložnih je 16 1/2. - navadnih kočarskih enot je 7. - kočar. enot z lastno hišico je 14. - gostačev je 15. - v tem sodnem uradu še 11 mlinarjev.	<i>Pagus Renkocz cum districtu.</i> <i>¼ allodia23 1/2;</i> <i>Deserta.....3 1/2;</i> <i>Solvunt censum.....20;</i> <i>Inquilini.....7; una deserta;</i> <i>solvunt.....6;</i>

Summa in his duobus Pagis
Ex censu facit.....25 f. 56 2/3 den.
Pro Culina.....146 f. 13 ¼ den.
Solvunt decimas de frumento Apibus, etc.
Educillum, Dominium habet á festo St. Georgio usque
ad festum Sti. Michaelis.
Gratuiti labores ad mandatum et placitum Domini.

Sunt hic tria allodia, in quae subditis dantur,
vel pro Dominio applicantur.
Molendina... 6. Ex quibus deserta....2; solvunt 4.....12 f.

<u><i>Oppidum Turnischa</i></u> /privileg. trg Turnišče ima: - 24 ½ celih kmetij, od teh je pustih 6. - 97 1/2 četrtnskih kmetij. - navadnih kočarskih enot je 16. - kočarskih enot z lastno hišico je 25. - gostačev je 14. - tu še 14 mlinarjev.	<i>Judicatus et Oppidum Turnistycz(!)</i> <i>¼ allodia97 ½; Inquilini.....16; censum</i> <i>solvunt... 10 f.; pro bovis ..27 f. 50 den.</i> <i>Judex.....3 f. 7 den.</i> <i>3 vasa vini solent educillari pro Dominio.</i> <i>Decimas de frumento et Apibus Dominio</i> <i>solvunt.; De Mollis 4 dant.....12 f.</i>
--	---

In Judicatu Lippa/v sodnem uradu Lipa:

Posest Nedelica/ <i>Zorkóháza</i> ima: - celih kmetij 3 ½ 1/8, od teh je pustih 1/2. - 21 četrtnskih kmetij, od teh je pustih 10; gospodstvu podložnih je 11. - navadnih kočarskih enot je 13, od teh je pusta 1, podložnih pa je 12. - kočarskih enot z lastno hišico je 20; - gostačev je 9. - tu še 5 mlinarjev v 3 mlinih.	<i>Judicatus Lippa.</i> <i>Pagus Zorkogacza(!)</i> <i>¼ allodia21;</i> <i>Desertae.....9; Solvunt censum...10;</i> <i>Inquilini.....12;</i>
Posest Lipa/ <i>Lippa</i> ima: - celih kmetij 8 ¾, od teh je pustih 2 2/4. - 39 1/2 četrtnskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev 5; gosp. podložnih je 34 1/2. - navadnih kočarskih enot je 10. - kočarskih enot z lastno hišico je 8; - gostačev je 5.	<i>Pagus Lippa.</i> <i>¼ allodia ...39 ½;</i> <i>Inscripta.....2; Inquilini.....10;</i>

Posest Gomilica/ <i>Gumilicza</i> ima: - celih kmetij 3 ½ 1/8. - 20 1/2 četrtinskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev = 6; gosp. podložnih je 14 1/2. - navadnih kočarskih enot je 12, od teh je 1 pusta; podložnih je 11. - kočar. enot z lastno hišico je 12. - gostačev je 9.	<i>Pagus Kumilicza(!)</i> <i>¼ allodia20 ½;</i> <i>Inscripta ex his.....4;</i> <i>Deserta.....2;</i> <i>Solvunt censum...14 ½;</i> <i>Inquilinae Domus...10; Desertae.....2;</i>
--	---

Posest Odranci/ <i>Adoriáncz, Adriáncz</i> ima: - celih kmetij 7 ¾, od teh je pustih 4 2/4 1/8. - 42 četrtinskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev = 10; gospodstvu podložnih - 32. - navadnih kočarskih enot je 20, od teh je 1 v dednem zakupu plemičev; podložnih je 19. - kočarskih enot z lastno hišico je 23, od teh je 1 pusta. - gostačev je 17.	<i>Pagus Adoriancz.</i> <i>Solvunt censum</i> <i>¼ allodia...31; Inscripta.....10;</i> <i>Deserta.....1;</i> <i>Inquilini.....19; Desertae.....1;</i>
--	---

Posest Ivanci/ <i>Iváncz</i> ima: - 8 celih kmetij - kočarskih enot z lastno hišico je 5. - gostači so 3.	-
--	---

<i>Summa quatuor Pagorum.</i> <i>¼ allodia censualia.....93; Inquilini.....51;</i> <i>census annualis...42 f. 31 ½ den.</i> <i>Caeteri proventus constituunt</i> <i>in pecunia.....262 f. 81 den.</i>

<i>Praedium Blásócz/zaselek Blažovci</i> ima eno kmečko enoto.	-
--	---

Judicatus Cserencsóc – sodni urad Črenšovci

Judicatus et Pagus Palma.(!)
3 Pagi: Csernocz(!), Palma et Brezovicza.

Posest Črenšovci/ <i>Cserencsóc</i> ima: - celih kmetij je 6 ¼ 1/8, od teh je pustih ½ 1/8. - 33 ½ četrtinskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev 8 1/2; podložnih je 25 1/2. - navadnih kočarskih enot je 40, od teh je 1 pusta; 39 je podložnih. - kočar. enot z lastno hišico je 31. - gostaških družin je 12.	<i>In primo pago Csernicz.</i> <i>¼ allodia qui</i> <i>censum solvunt...28½;</i> <i>Inscripta.....2;</i> <i>Deserta.....1;</i> <i>Inquilini.....39;</i>
---	--

Posest Brezovica/ <i>Brezovicza</i> ima: - celih kmetij 2 1/4, od teh je pustih 3/4 1/8. - 9 četrtinskih kmetij. - navadne kočarske enote so 3. - kočarske enote z lastno hišico so 4, od teh je 1 pusta. - 1 gostaška družina.	<i>Pagus Brezovicza.</i> <i>¼ allodia.....9;</i> <i>Inquilini.....3;</i>
--	--

Posest Polana/ <i>Pallina</i> ima: - celih kmetij 4 1/2. - 18 četrtnskih kmetij, od katerih je ena 1 svobodna (<i>libera</i>); podložnih je 17. - navadnih kočarskih enot je 18. - kočar. enot z lastno hišico je 20. - gostaških družin je 6.	<i>(Secundus) Pagus Palma.</i> <i>¼ allodia.....18;</i> <i>Inquilini.....18;</i>
---	--

- tu v Polani še 5 mlinarjev. V tem uradu je skupno 13 mlinarjev.

Pro Censu ab Culina solvunt.....104 f. 29 den.
Una cum decimis porcorum.
Judex.....3 f.
Educillum Dominium habet in praedictis pagis,
á festo St. Georgii usque ad festum Sti. Michaelis.
Solvunt decimas de frumento et Apibus.
Gratuitosque labores praestant,
et de mollis solvunt annuatim.....10 f.

Judicatus Bysztriczze – sodni urad Bistrica (drugje pa: In Judicatu Mellincz)

Posest Bistrica/ <i>Bysztriczze</i> ima: - celih kmetij 4 1/2 1/8, od teh je pustih 1 1/2. - 33 1/2 četrtnskih kmetij, od teh je pustih 1 1/2; podložnih je torej 32. - navadnih kočarskih enot je 26. - kočar. enot z lastno hišico je 35.- gostaških družin je 37.	-
--	---

- tu v Bistrici še 4 mlinarji

Posest Melinci/ <i>Mellincz</i> ima: - celih kmetij 6, od teh je pustih 3 1/8. - 50 četrtnskih kmetij, od teh je pustih ali so v dednem zakupu plemičev = 30; podložnih je torej 20. - navadnih kočarskih enot je 12, od teh so puste 3; podložnih je torej 9. - kočar. enot z lastno hišico je 7. - gostaških družin je 22.	-
---	---

- tu v Melincih še 2 mlinarja.

Posest Ižakovci/ <i>Isákócz</i> ima: - celih kmetij 6 1/2, od katerih je pustih 1 3/4 1/8. - 47 četrtnskih kmetij, od katerih je pustih oziroma so v dednem zakupu plemičev = 22; podložnih je torej 25. - navadnih kočarskih enot je 15, od katerih je 1 pusta; podložnih je torej 14. - kočar. enot z lastno hišico je 3. - gostaških družin je 14.	-
---	---

- v sodnem uradu Bistrica-Melinci je na Muri skupno 9 mlinarjev.

Judicatus seu Districtus Bistricze habet tres Pagos vid'. Bistricz, Melnicz, et Isakocz.

Hi tres Pagi.

¼ allodia.....70 ½; Inquilini.....49;

census facit.....35 f. 25 den.

Pro Culina et caeteris....200 f.; Telonium...10 f.

Piscatores in Bistricze.....48 f.

Habet allodium cum sua oeconomia.; Ex Trajectu....60 f.

Solvunt decimas de frumento et Apibus.

Dominium habet Educillum á festo

St. Georgii usque ad festum Sti. Michaelis.

Gratis labores praestant.; Mollae solvunt...16 f.

Judicatus Deklesin – sodni urad Dokležovje

Districtus et Pagus Keleczin.(!)

Posest Dokležovje /Deklesin ima:

- celih kmetij 7 1/2, od katerih je pustih 1 ¼.
- 49 četrtnskih kmetij, od katerih je pustih ali so v dednem zakupu plemičev = 23; podložnih je 26.
- navadnih kočarskih enot je 21, od katerih je 1 v dednem zakupu plemičev; podložnih je torej 20.
- kočarskih enot z lastno hišico je 16.
- gostaških družin je 8.

Hic Pagus impignoratus, una sola Domus solvit Dominio2 f. 25 den. Trajectus solvit.....24 f.

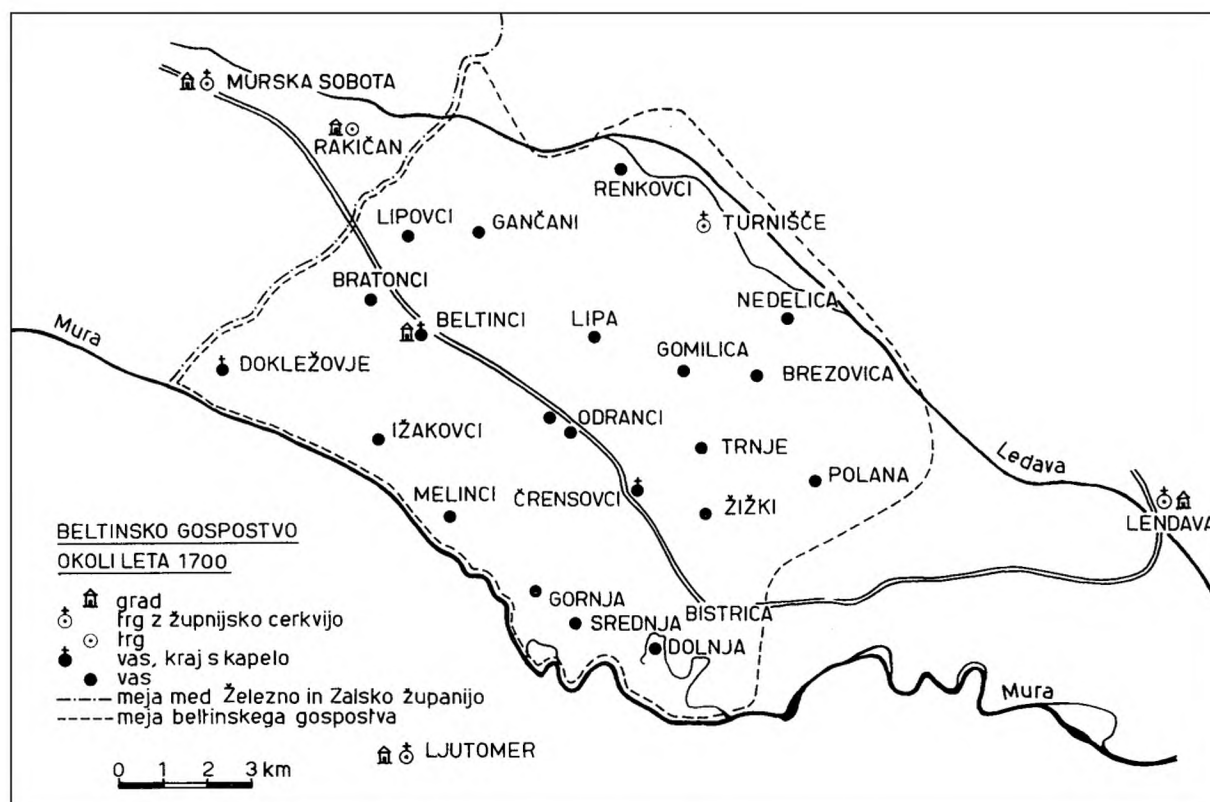
-tu v Dokležovju še 4 mlinarji.

<i>Summa ex Subditorum ordinario proventu omnium pagorum.....</i>	<i>1421 f. 39 den.</i>
<i>Ex aliis proventibus.....</i>	<i>4074 f. 36 den.</i>
<i>In una summa.....</i>	<i>5495 f. 75 den.</i>
<i>Leopoldus Comes á Kollonics</i>	<i>Episcopus Neostadii Eques M.P.</i>

Čeprav je med nastankom obeh virov minilo le desetletje, so razlike v podatkih in navedbah števila posestnih enot očitne. Izpovedno strašljivi so odstotki pustot, ki so v nekaterih naseljih dosegali tudi polovico vseh enot in več, kar je najkonkretnjši dokaz osmanskih »uspehov«. Natančnejšo razdelavo avtor zaenkrat prepušča bralcu, sam pa se bo s celostno analizo obeh virov, torej tudi s komparacijo denarnih ter drugih obremenitev, spoprijel kdaj drugič. Že sama enoletna vsota denarnih in v denarju ocenjenih drugih bremen v Koloničevem zapisniku, skorajda 5500 madžarskih florenov, je kljub visoki opustelosti zelo zgovorna. Seveda nobeden od virov ni zajel prav vseh posestnih enot na tem ozemlju: vanju niso mogle biti vključene ne svobodnjaške kmetije, npr. v trgu Turnišče, ne lastniške kmetije nižjih plemičev, na katerih so le-ti dejansko živeli. Navajata pa inskripcionalne kmetije, ki jih ni malo – to so bile kmetije s podložniki sicer v okviru gosposčinske posesti, a v dednem zakupu nižjih plemičev. Na to je dobro biti pozoren ob oceni tedanje strukture posestnega stanja.

Avtor namreč na tem mestu opozarja na še tretji, slovenski javnosti gotovo najbolj znani vir z območja beltinskega gospostva iz prav tega časa, ali bolje za ozemlje tedanje turniške župnije: to je *Registrum parochianorum in Turnischa ...* »zapisnik duš« oziroma »popis prebivalstva« (Zelkovi oznaki) iz leta 1669, nastal izpod rok župnika v Turnišču Vinka Juretića v smislu priloge k tedanji vizitaciji župnije. Šele tamkajšnje navedbe in Zelkova celovita obdelava bodo, skupaj z gornjima viroma, omogočili podrobnejšo vseobsežno analizo razmer na gospostvu tik pred Frančevo smrtjo ter po njej.³⁴

³⁴ Ta vir je Zelko obdelal v objavi svoje disertacije *Gospodarska in družbena struktura turniške prazupnije po letu 1381*, str. 11–12 in 80–88. Nato ga je nekaj let zatem dodatno komentiral v svoji verjetno najkompleksnejši (mnenje avtorja) krajši razpravi sploh: Zelko, *Cerkvenozgodovinska vprašanja ob novih dognanjih o družbeni in kolonizacijski zgodovini turniške prazupnije*, *Bogoslovni vestnik* 35 (1975), št. 4, str. 459–462; ponatisnjeno v: *Zgodovina Prekmurja*, str. 153–173.

Podoba zemljiškega gospostva Beltinci okoli leta 1700 po I. Zelku (*Gospodarska in družbena struktura turniške pražupnije po letu 1381*, str. 433 – Karta 2). Na karti nista vrisana onkrajledavska vas Ivanci ter predij Blažovci, a je očitno, kje sta naselji ležali.

Kot zemljiški gospod je Franc nadalje izvrševal vse druge običajne pravice in dolžnosti. Imel je redne, čeprav le pisne stike s tukajšnjimi malimi posestniki = svobodnjaki/*libertini* in še posebej z nižjimi plemiči/*armalista*, predvsem v smislu inškrpcij prej omenjenih dednozakupnih kmetij, kar so pozneje potrjevali razni pooblaščen organi/oblastni nivoji. Ilustriramo jih lahko z nekaj primeri z obeh gospostev.³⁵

³⁵ ÖStA, HHStA, SB Csáky, Fasz. 103:

- dok. št. 3: Originalna lat. listina z velikim palatinovim pečatom, izvod za F. Bálogha: Palatin Pavel Pálffy potrjuje sporazum med do tedaj sprtima državnim sodnikom Francem Nádasdyjem in Francem Báloghom glede inškrpcij slednjega v vaseh Dokležovje, Bratonci in Ižakovci. Sopron, *feria quinta proxima post festum beatae Margarethae Virginis et martyris*, 1651.

- dok. št. 4: Overjena lat. kopija sporazuma med državnim sodnikom Francem Nádasdyjem in imetniki posamičnih inškrpcioniranih kmetij v gospostvih Dolnja Lendava, Nempthy in Beltinci. To so bili Bálogh, Jaklin, Kondoray, oba Terboča/Terbocs, Rakičany/Rakicsany, ter Kiács, sklenjena v Sopronu, *feria quinta proxima post festum beatae Margarethae Virginis et martyris*, 1651. Prepisano in potrjeno: Egyházasfalu, 21. 5. 1713, Sigismundus Pištóri, županijski plemiški sodnik županije Sopron.

- dok. št. 5: Overjena madž. kopija inškrpcij državnega sodnika Franca Nádasdyja Štefanu Komáromyju za zakupljene kmetije v Beltincih in Gomilici za vsoto 390 fl., originalno

Tudi z mogočnim sosedom grofom Nikolajem Zrinskim se je Franc III. dolgo pričkal glede natančne razmejitve svojega gospostva Dolnja Lendava z Nikolajevimi posestmi čez Muro v Medmuru. Kaže, da je bil sporen kos zemlje z ledinskim imenom Orlovščak (med domačini še danes tudi Oršček) tik ob levem, Nádasdyjevem bregu Mure, ki je baje pripadal pavlinskemu samostanu v Sv. Heleni (danes Šenkovec) nad Čakovcem, katerega zaščitnik je bil Zrinski. Leta 1660 je zato pooblastil nekaj svojih vojaških častnikov: namestnika na obeh omenjenih gradovih Aleksandra Vasdinyeyja, in Mihaela Esterházyja, Nikolaja Falussyja in Matijo Breunerja, da se v njegovem imenu ustrezno dogovorijo z grofom.³⁶ Negotova situacija glede ome-

izdana: Nempthy, 30. 1. 1654. Prepisano in potrjeno: kraljevska komora (v Požunu), 16. 10. 1673.

- dok. št. 7: kopija listine - inškrpcije državnega sodnika Franca Nádasdyja Matjažu Nadallyayju in ženi Katarini, roj. Csörgeő za polovično kmetijo v Beltincih, katere prejšnji imetnik je bil Blaž Terboč, za 150 fl. v škudih in groših. Izvirno izdana v: Seibersdorf, 18. 6. 1656, prepis s. l., s. d.

³⁶ Prav tam, Fasz. 103, dok. št. 24: Keresztur, 16. 3. 1660, Franc III. Nádasdy izdaja polnomočje: Aleksandru Vasdinyeyju = svojemu namestniku/vicekapitanu gradov Dolnja Lendava in Nempti, pa še M. Esterházyju, N. Falussyju in

njenih dveh privilegiranih trgov se je hitro razjasnila. Spore za lastništvo nad Dobrovnikom in glede deležev v Turnišču je na številne mile prošnje tržanov obeh krajev hitro končal kralj: že leta 1646 je obojim izdal potrditev njihovih privilegijev. Franc, ki se je nato (začasno!, česar pa tedaj ni vedel) moral odpovedati Dobrovniku, je zato leta 1650 še sam potrdil privilegije Turnišču – izvirnik so izdali Baniči Dolnjelendavski leta 1548 –, kar je bilo naknadno potrjeno na županijski skupščini v Körmendu tri leta pozneje.³⁷ Ob priključitvi posesti leta 1652 prav zato ni bilo več nikakršne potrebe po njegovi ponovni potrditvi dobrovniških pravic. Za Dolnjo Lendavo so očitno samodejno naprej veljale pravice, ki so jih Baniči trgu potrdili pred koncem prejšnjega stoletja.³⁸

Verske in cerkvenoupravne razmere

Zanimivi so nadalje Frančevi odnosi z nosilci tukajšnje cerkvene oblasti. Zavoljo nenavadno zgodnje in dokaj učinkovite protireformacijske dejavnosti konvertita grofa Kristofa Baniča (spreobrnjen leta 1608 v Zagrebu!) se je prebivalstvo dolnjega Prekmurja do njegove smrti leta 1644 v manjšem številu že rekataliziralo, predvsem na območju dolnjelendavske župnije, medtem ko je bila turniška le malce prej še zagotovo v rokah evangeličanov. Vendar so tako dolgotrajno nemirno stanje kot tudi izrazito pomanjkanje duhovnikov, večjih obeh tukaj domačih jezikov – bodisi slovanskega bodisi madžarskega – povzročali resne skrbi zagrebškemu škofu. Reformacijske vere se prav zato tu ni dalo kar tako odpraviti.

Franc je hkrati s prevzemom ozemlja postal patronatski gospod tukajšnjih župnij Bogojina (ta vrnjena v katoliške roke šele 1668!), Turnišče, Dobrovnik in Dolnja Lendava, medtem ko je nekdanja župnija Sv. Martina v Kobilju že prej ugasnila zavoljo osmanskega uničenja tega naselja ter cerkve. V združenem nadškofijskem in kapitelskem arhivu Zagreb so iz teh let za to območje na voljo sicer

majhne količine virov, a ilustrativne (kanonične vizitacije, zakupnodesetinski spisi, prezentacijska in druga korespondenca, ...). Znani sta vsaj dve prezentacijski pismi Franca III., s katerima je zagrebškemu škofu prezentiral kandidate za nove duhovnike na omenjenih župnijah. Avtor je prepričan, da sta ga bolj kot konkretna dušna oskrba in versko stanje njegovih tukajšnjih podložnikov zanimala materialno stanje teh župnij, od katerih je dobival del dohodkov, in pa brez dvoma ureditev glede zakupa desetine. Le-to, namreč zakupe, je že stoletja nadziral zagrebški kapitelj, ki je imel celotno desetino na območju zagrebške škofije v svojih rokah. Že leta 1647 je Franc s kapitljem v Zagrebu sklenil osemletno zakupno pogodbo za desetino na celotni posesti za letni znesek 400 madžarskih fl., ter jo leta 1655 podaljšal.³⁹

Kanoničnih vizitacij tukajšnjega »prekmurskega« delu beksinskega arhidiakona kot katolik ni oviral, moral pa je zanje seveda vedeti.⁴⁰ Času primerno le-te ne poročajo o prav nikakršnih konkretnjših gradbenih delih na tamkajšnjih cerkvenih objektih. Še konec 60. let se v Juretičevem popisu duš navaja tudi manjše število nekatolikov. V Bogojini omenjeno leto izгона predikanta pa je več kot očitno dokaz krčevitega vztrajanja pri prej zakoreninjeni veri. Rimskokatoliška pastoralna je vsaj navidezno (a nikakor ne povsem normalno) delovala v ostalih treh župnijah, če ne že za njegovega življenja, pa takoj po smrti. Iz časa po njej so znane že tudi najstarejše, še ohranjene matice: v Bogojini od 1673, v Turnišču od 1676, ter v Dolnji Lendavi od konca 70. let;⁴¹ najstarejše dobrovniške matice pa se niso ohranile (požar na župnišču).

Temeljitejša študijske razdelave literature ter analize posamičnih virov bodo še natančneje osvetlile točno četrststoletno dobo Franca III. Nádasdyja v Prekmurju. Že sedaj jo lahko označimo kot eno od najnemirnejših obdobij zgodnjenovoveške preteklosti pokrajine.

M. Breunerju, za urejanje mejnPOSESTNIH sporov svojega gospostva z grofom Zrinskim v Medmurju.

37 Za Turnišče: ÖStA, HHStA, SB Csáky, Fasz. 115: ovoj Oppidum Turnischa, dok. št. 3: Kopija transumpta privilegijske listine Baničev Dolnjelendavskih trgu Turnišče iz 1548, ki ga je izdal vavárski kapitelj l. 1617, tu izdal Ferdinand III., Požun, 29. 10. 1646., overjeno v zgodnjem 18. stoletju; dok. št. 4, Keresztur, 22. 8. 1650: grof Franc III. Nádasdy potrdi ta privilegij. Naknadno potrjeno na letni skupščini (stanovih, op. a.) Železne županijske, Körmend, 1653. Za Dobrovnik: EAF, Prot. Nr. 6982 1699–1750: Protocoll variae Litterae privilegiales, et inscriptionales Dominiorum Lendva und Nempthy (nefoliirano), prepis kraljeve potrditve privilegijske listine za trg Dobrovnik, Požun, 1646. Prim.: Hozjan, *Inventar Dolnja Lendava – Forchtenstein*, str. 31.

38 Prim. Hozjan, K problemu, str. 197–214.

39 Prim. npr.: KAZ, Acta Capituli Antiqua, Repertorij spisov do l. 1700, fasc. 17, spisi št. 43, 44 in 45: o zakupih desetine na posestih Dolnja Lendava in Beltinci ter obnovitvi le-teh; NAZ, Regesta Epistolarum ad Episcopos 1611–1706, 39/2: grof Franc III. Nádasdy je 9. 7. 1647 odposlal svojega pooblaščenca Jurija pl. Bacsmegeyija iz Dolnje Lendave v Zagreb na sklenitev pogodbe o zakupu desetine, ki da mu je pripadala po izumrtju Baničev Dolnjelendavskih.

40 Natančen popis le-teh v: *Vizitacije zagrebačke (nad)biskupije 1615–1913*. Delno jih je za ta čas že predstavil Zelko v več objavah.

41 Zveščič, iz katerega je iztrganih kar nekaj začetnih listov, je povsem neznan in arhivsko še neregistriran; hranijo ga v priročni knjižnici ŽU Lendava.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

Seznam mikrofilmov iz MOL (Magyar Országos Levéltár)

EAF – Fürstlich Esterházyisches Archiv Forchtenstein

Prot. Nr. 6982 1699–1750: *Protocoll variae Litterae privilegiales, et inscriptionales Dominiorum Lendva und Nemphthy*

KAZ – Kaptolski arhiv Zagreb

Acta Capituli Antiqua: Repertorij spisov do l. 1700, fasc. 17

NAZ – Nadbiskupski arhiv Zagreb

Regesta Epistolarum ad Episcopos 1611–1706

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv Wien

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Sonderbestände XIX/61 – Familienarchiv

Csáky: Fasz. 103 – *Acta Nádasdyana*, Fasz. 106, Fasz. 115: ovoj *Oppidum Turnischa*

ZAP – Zgodovinski arhiv na Ptuj

SI ZAP 9/5 zemlj. gospodstvo Gornja Lendava/Ober Limbach: šk. 1, mapa 83: *Ankauf der Herrschaft Oberlimbach in Ungarn*.

OBJAVLJENI VIRI

Benczik Gyula, Bilkei Irén, Andrej Hozjan, Kappiller Imre, Franc Kuzmič, Molnar András, Mukicsné Kozár Mária: *Források a Muravidék történetéhez/Viri za zgodovino Prekmurja*, Szöveggyűjtemény/Zbirka dokumentov, 1. kötet/1. zv., 871–1849, Szombathely–Zalaegerszeg, 2008.

INTERNETNI VIRI

<http://www.GROF NADASDY FERENC POLITIKUSI PALLYAKEPE>

<http://www.Peter illik.TURKISH RAIDS IN TRANSDANUBIA>

<http://www.Nadasdy Ferenc>

<http://www.A Mecenás Nadasdy Ferenc>

<http://www.TOMA KATALIN>

LITERATURA

Bessenyei, József: *A Nádasdyak*. Budapest, 2005.

Dávid, Zoltán (ur.): *Az 1598. évi házösszeírás*. Központi Szttatisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2001.

Fazekas, István: Palatin Paul Esterházy Bemühungen um das Ansehen und die historische Würde seiner Familie. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 128: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*,

Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche, 29. September – 2. Oktober 2008. Eisenstadt, 2009.

Hozjan, Andrej: *Inventar arhivskega gradiva gospostva Dolnja Lendava/Alsólendva v arhivu knezov Esterházy grad Forchtenstein*. Maribor : Pokrajinski arhiv, 2006.

Hozjan, Andrej: K problemu novoveških privilegijev zahodnoogrskih utrjenih trgov/podeželskih mest: privilegij Dolnje Lendave iz leta 1595. *Studia Historica Slovenica*, 5, 2005, str. 197–213.

Hozjan, Andrej: Ukaz Amhat age iz Berzencza tržanom Dolnje Lendave o podreditvi leta 1583. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 307–318.

Illik, Péter: *Török dúlás a dunántúlon. Török kártelemek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében* WZ Könyvek, Bt. (Budapest), 2009.

Kontler, László: *Tisóéletje v srednji Evropi. Madžarska zgodovina*. Ljubljana : Slovenska Matica, 2005.

Kuzmič, Franc: Bibliografija Franca Šebjaniča. *Zbornik soboškega muzeja* 2, 1991–1992, str. 123–133.

Kuzmič, Franc: Bibliografija Ivana Zelka. *Zgodovina Prekmurja*, (Izbrane razprave in članki). Murska Sobota, 1996, str. 97–101.

Kuzmič, Franc: Dr. Ivan Zelko Bibliografija. *NAPTÁR*, 1987, str. 94–101.

Magyar története kronológia. Az őstörténettől 1970-ig, írta: Benczédi László, Gunst Péter, Heckenast Gusztáv, L. Nagy Zsuzsa, Márkus László, Tankönyvkiadó, hatodik kiadás. Budapest, 1987.

Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben. Készült a MTA Történettudományi intézetében. Főszerk.: Benda Kálmán. II. kötet: 1526 – 1848. Harmadik kiadás, Akadémiai kiadó. Budapest, 1989.

Pálffy, Géza: Der Aufstieg der Familie Esterházy in die ungarische Aristokratie. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 128: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*, Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche, 29. September – 2. Oktober 2008. Eisenstadt, 2009.

Pálffy, Géza: *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*. Samobor : Meridijani, 2010.

Petrić, Hrvoje, Feletar, Dragutin, Feletar, Petar: *NOVI ZRIN. Zrinska utvrda na Muri (1661-1664). U povodu obljetnice Urote Zrinsko-Frankopanske*. Donja Dubrava – Zagreb, 2001.

Söptei, István: A Nádasdy család és a Magyarországi reformáció, *Protestantizmus – zatočíske izgnanik na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*, Zbornik znanstvenega srečanja v Radencih in na Tišini

- (28. in 29. oktober 1999). Murska Sobota : Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, ZRC SAZU Ljubljana, 2000.
- Tantalics, Béla: *A Bánffy család szellemi hagyatéka*. Lenti : Lenti Honismereti Egyesület, 2009.
- Vizitacije zagrebačke (nad) biskupije 1615–1913. Pregled.*, pripr. Metod Hrg i Josip Kolanović. Zagreb : Arhiv Hrvatske Zagreb, 1989.
- ZALA MEGYE ARHONTOLÓGIÁJA 1138–2000*, Zalai Gyűjtemény 50, Zalaegerszeg 2000.
- Zelko, Ivan: Cerkevno zgodovinska vprašanja ob novih dognanjih o družbeni in kolonizacijski zgodovini turniške pražupnije. *Bogoslovni vestnik* 35, 1975, št. 4, str. 459–462.
- Zelko, Ivan: Cerkevno zgodovinska vprašanja ob novih dognanjih o družbeni in kolonizacijski zgodovini turniške pražupnije. *Zgodovina Prekmurja* (Izbrane razprave in članki). Murska Sobota, 1996.
- Zelko, Ivan: Doba Eszterházyjev. *Zgodovina Prekmurja* (Izbrane razprave in članki). Murska Sobota, 1996.
- Zelko, Ivan: *Gospodarska in družbena struktura turniške pražupnije po letu 1381*, Razprave VII/5. Ljubljana : SAZU, 1972.

S U M M A R Y

Ferenc III Nádasdy and Prekmurje. On the 340th anniversary of the assassination of the anti-Habsburg conspirator

On 30 April 1671, some 340 years ago, Count Ferenc III Nádasdy of Fogaraszöld, a member of one of the most famous and prominent Hungarian noble families in its day, was beheaded in Vienna in his own house (!). The beheading was a punishment for his active role in plotting the conspiracy against King Leopold I. However, the article at hand does not aim to describe the conspiracy, but rather to provide a presentation of the Nádasdy family with a particular emphasis on Ferenc's personality and his place in Hungarian history of the mid-17th century. On the other hand, through the possession of land, he was also closely tied to the area of the present-day northeastern Slovenia – the present-day Prekmurje.

Slovenian historiography knows little about the Nádasdy family, which is only mentioned in rare overviews of landowners in Prekmurje. In the 15th century its members ascended to prominent public positions in western Hungarian Transdanubian counties. The reputation of the family rose during

the days of Ferenc I in the second half of the century. His son Tamás (1498–1562), at first a successful military commander and later even a palatine (vice-regent), immensely expanded his estate in the aforementioned area. Other two distinguished soldiers and commanders in the family were Tamás's son Ferenc II (1555–1604), who was at the same time the first in the family to hold the hereditary office of *comes*/főispán in the County of Vas, and his son Pál (1597–1633), father of Ferenc III. It was already in the early 13th century that the family came into possession of a large estate in Prekmurje in the area of the Petanjci village on the left bank of the Mura River and several houses in the upper part of the province by the end of the 16th century. Ferenc II also acquired nearly 130 houses in the lower part of the province. After the death of Ferenc III, his son Ferenc IV returned to the estates in the upper part of the province. His descendants owned the land there until 1856, when they sold the entire property.

His vast wealth made Ferenc III Nádasdy (14 January 1623–30 April 1671) an interesting man, apart from his learnedness, erudition, as well as an almost consuming ambition, which ultimately clouded his judgment and led him to take impudent risks. At the age of twenty he converted to Catholicism and immediately married Anna Julia Esterházy, daughter of Palatine Miklós Count Esterházy of Galántha. Earlier still, at the tender age of ten, Ferenc inherited the aforementioned office of *comes* as a member of a prominent family. His meteoric career could be rivalled by only those of a few Hungarian contemporaries. At the same time the court would constantly lavish him with praise and favour; in 1667 he was actually made the second man of the state, next to King Leopold. But his ambition did not end there. Therefore, after the conspiracy was revealed and indisputable evidence of guilt presented, the king decided to remove him.

Ferenc's attachment to Prekmurje already began with his inheritance of the father's estates, which secured him land in the lower part of the province. Then, within a few months in 1645, followed the deaths of the young Count István of Dolnja Lendava [Bánffy de Alsólendva], and his father-in-law, Miklós Esterházy. After the death of the former, Ferenc proclaimed himself the main heir to the major estate in the area; after the death of the latter, he then hoped to come into possession of additional family estates, only for his plans to be thwarted by Miklós's firstborn son László. However, when they finally reached an agreement on the partition of the property in the lower Prekmurje and de facto enforced it, László suddenly died in 1652. Ferenc immediately claimed the right to László's local inheritance of the Bánffy family and assumed authority over a considerable piece of territory with ad-

ministrative centres at Dolnja Lendava Castle and Beltinci Castle. He remained in this position until his death, when the entire property was seized by the Hungarian Royal Chamber.

Ferenc III. Nádasdy made only rare personal appearances in lower Prekmurje – to date not a single record has been found of his arrival. He entrusted the management of the estate to his administrators, but as its owner he clearly also wanted to derive substantial income from it. The beginning of the twenty-five-year period of his lordship was rather turbulent due to Turkish incursions that swept the area at the time. The aftermath of their pillaging was also described in both sources pre-

sented here: the land register survey of 1662 and a similar survey from the time immediately following the seizure of Ferenc's property. Ferenc was the patron lord of four local parishes: Bogojina, Turnišče, Dobrovnik and Dolnja Lendava. Hence, he received income from the tithe [*decima*], which he leased. As a Catholic he ensured relatively favourable pastoral conditions in the local area, which had by then – with the exception of Bogojina – been effectively catholicised.

Ferenc's time may certainly be described as one of the most turbulent periods in the early Modern history of Prekmurje.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 726:7.034.7(497.451.1)

7.046:27-36

Prejeto: 8. 5. 2011

Ana Lavrič

dr. umetnostne zgodovine, znanstvena svetnica, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU,
Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: lavric@zrc-sazu.si

Cerkev sv. Rozalije na ljubljanskem Gradu

IZVLEČEK

Cerkev sv. Rozalije, ki so jo zgradili na ljubljanskem Gradu v letih 1708–1709, povsem dokončali in opremili pa šele do leta 1723, je bila leta 1786 prodana na dražbi in podrt. Prispevek obravnava zgodovino gradnje in propada cerkve, na osnovi ostalin in starih upodobitev rekonstruira njeno stavbno podobo in zasleduje usodo njene opreme. Za predstavitev širšega konteksta spregovori tudi o kultu in ikonografiji sv. Rozalije, za ponazoritev baročnih predstav o svetnici pa v zadnjem delu dodaja kratek povzetek igre, ki so jo leta 1709 uprizorili na odru ljubljanskega jezuitskega gledališča.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, barok, arhitektura, slikarstvo, ikonografija, sv. Rozalija, jezuitske šolske drame, Johann Burgmann, Andrej Janez Herrlein, Johann Veit Kauperz, Justus van der Nypoort, Gregor Maček, Carlo Martinuzzi, Martin Johann Schmidt, Matija Tomc, Janez Gregor Dolničar

ABSTRACT

THE CHURCH OF ST. ROSALIE AT THE LJUBLJANA CASTLE

The Church of St. Rosalie, which was built at the Ljubljana Castle in 1708–1709, but completed and furnished no sooner than 1723, was sold at an auction in 1786 and demolished. The paper describes the history of its construction and deterioration, attempts to reconstruct its architectural features on the basis of the remains and old images, and follows the destiny of its furnishings. For the sake of providing a broader context, the paper also briefly presents the cult and iconography of St. Rosalie. Moreover, with a view to illustrating Baroque conceptions of the saint, it concludes with a short summary of a play that was staged in the Ljubljana Jesuit theatre in 1709.

KEY WORDS

Ljubljana, Baroque, architecture, painting, iconography, St. Rosalie, Jesuit school plays, Johann Burgmann, Andreas Johann Herrlein, Johann Veit Kauperz, Justus van der Nypoort, Gregor Maček, Carlo Martinuzzi, Martin Johann Schmidt, Matija Tomc, Janez Gregor Dolničar (Thalnitscher)

Na pobočju ljubljanskega Gradu je v 18. stoletju stala cerkev sv. Rozalije. S terase med skalami je svetnica zrla na Ljubljano in s svojo priprošnjo bdela nad meščani, podobno kakor na Siciliji s pečine nad Palermom že stoletja spremlja in podpira prebivalce rodnega mesta. Tam naj bi se bila namreč v 12. stoletju, domnevno okoli leta 1130, kakor pričuje njen z legendo prepleteni življenjepis (*Vita*), rodila v plemiški družini, ki je bila po materi povezana z dvorom sicilijanskega kralja Rogerja II. Oče Sinibald, čigar rod naj bi segal vse do Karla Velikega, je bil gospodar Quisquine in Rose. Rozalija je odrasčala v marmorni palači in čudovitih vrtovih očetovega posestva, obetala se ji je odlična poroka in sijajna prihodnost. Ker pa je dvorno življenje ni osrečevalo in je želela v samoti služiti Bogu, se je odločila za puščavniško življenje in na skrivaj zapustila starše. Sprva naj bi bila bivala v votlini na področju Quisquine, kakor govori napis, ki so ga našli nad vhodom vanjo. Gre sicer za ponaredek, vendar ni izključeno, da je tam v resnici živela; domnevajo, da je pripadala skupnosti bazilijanskih redovnic. Pozneje, ko se je odločila za popolno samoto, se je preselila v divjino nad Palermom na goro, danes zaradi množice romarjev, ki jo obiskujejo, imenovano Monte Pellegrino. Tam naj bi umrla okoli leta 1160 ali 1166. Leta 1624 so v skalni votlini našli njeno truplo: ležala naj bi z desnico pod glavo, kot da bi spala, z levico pa naj bi si pritiskala na prsi križ. V takšni pozi, ki je odločilno vplivala na njeno ikonografijo, so jo na kraju smrti tudi upodobili.¹ Njene zemske ostanke so z gore prenesli v stolnico v Palermo, kjer je tedaj razsajala kuga; ta je takoj pojenjala, zato so Rozalijo začeli častiti kot priprošnjico zoper kužne bolezni. Šele po najdbi relikvij je bil njen kult, katerega sledove sicer lahko zasledujemo že od konca 12. stoletja dalje (najprej v Kalabriji), tudi uradno potrjen.² Rozalija goduje 4. septembra, na Siciliji, ki je svetnico izbrala za svojo patrono, pa praznujejo tudi dan prenosa relikvij, 15. julij.³ V slovenskih deželah se je njen kult uveljavil šele med kugo, ki je morila po Štajerskem in Kranjskem v štiridesetih letih 17. stoletja: v njeno čast so tedaj zgradili cerkvi nad Šentjurjem pri Čelju (1646) in nad Krškim (1647),⁴ Ljubljanci, ki so se

v tistem času za pomoč obrnili na sv. Roka in mu postavili cerkev v Dravljah, pa so ji svetišče sezidali šele na začetku 18. stoletja. Na Slovenskem spadata pod njen patronat še kostrivniška podružnica v Spodnjem Gabrniku in kapela v Trebelnem. Na oltarjih svetnica običajno nastopa skupaj z drugimi kužnimi zavetniki, predvsem s sv. Rokom in Boštjanom, v družbi z njimi pa jo najdemo tudi na kužnih znamenjih, kjer navadno leži na podstavku (npr. na Straubovem znamenju v Mariboru).

Ljubljanska cerkev sv. Rozalije, ki ni dočakala niti osemdesetletnice obstoja, je pritegnila predvsem pozornost zgodovinarjev. Na kratko je pisal o njej najprej Ivan Vrhovec, ki se je osredotočil na čas njenega propada,⁵ za njim jo je na osnovi arhivskih virov in literature doslej najtemeljiteje obdelal Ivan Vrhovnik,⁶ drugi pisci so k poznavanju njene zgodovine dodali le kak skromen drobec.⁷ Med omem-

Justus van der Nypoort (pripisano): Sv. Rozalija, Semeniška knjižnica Ljubljana (foto: Ana Lavrič).

¹ Rozalijin kip na Monte Pellegrino je napravil izjemen vtis na Johanna Wolfganga Goetheja; popisal ga je v delu »Italienische Reise«. Za svetnično ikonografijo gl. Collura, *Santa Rosalia*.

² Kot navaja Enzensberger, Rosalia, stp. 1298–1299, so leta 1630 njeno ime vpisali v *Martyrologium Romanum*.

³ Melchers, *Das grosse Buch*, str. 564–566; Enzensberger, Rosalia, stp. 1298–1299. Popisi življenja sv. Rozalije se v literaturi precej razhajajo.

⁴ Zanimiva podoba sv. Rozalije, ki jo hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani in jo Marijan Smolik povezuje s Krškim, ker naj bi izhajala iz Valvasorjeve zapuščine, je slogovno najbližje delu Justusa van der Nypoorta; za slikarja gl. Lubej, *Justus van der Nypoort*. Za posredovanje gradiva iz Semeniške knjižnice se zahvaljujem prof. dr. Marijanu

Smoliku, za opozorilo na slikarja pa kolegu dr. Blažu Resmanu.

⁵ Vrhovec, O ustanovitvi, str. 140–141.

⁶ Vrhovnik, Zatre nekdanje cerkve, str. 347–348, 356–357, 362–364.

⁷ Npr. Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš*, s. p., ki je pregledal mestne računske knjige v zvezi z nakupom opeke za gradnjo Rozalijine cerkve.

be vredne ljubljanske baročne spomenike jo je šele v zadnjem času uvrstil Nace Šumi,⁸ Igor Sapač pa je njeno zidavo pogojno povezal z Gregorjem Mačkom.⁹

Tako kakor drugim ljubljanskim projektom zadnje četrtine 17. in začetka 18. stoletja je, kot je bilo razvidno iz napisa, ki so ga vložili v temelje (o njem več v nadaljevanju), tudi ideji za gradnjo cerkve sv. Rozalije botroval Janez Gregor Dolničar. Ob svojem študiju in na študijskem popotovanju je spoznaval Italijo in njene spomenike,¹⁰ zanje ga je navduševal tudi sin Aleš Žiga, ki je od leta 1704 študiral v Perugii in nato od 1707 v Rimu, zato so mu bili italijanski vzori pri srcu, ljuba pa mu je bila gotovo tudi Rozalija, katere ime je nosila njegova sestra.¹¹ Grajski grič »med driad domovanji zelenimi«¹² je Dolničarja vse življenje navdihoval. Sprva je sicer načrtoval, da bi pri smodniškem stolpu na Gradu postavili Marijino kapelo oz. t. i. svetišče miru s čudodelno podobo,¹³ pozneje se je ogrel za drugo zamisel, saj je bila lokacija na hribu nad mestom, sredi skal in dreves, kot ustvarjena za bivališče svete pušavnice. Načrtovanja so tekla že vsaj od začetka leta 1707; soseska Starega trga, ki se je odločila za gradnjo cerkve, je namreč s konkretnimi pripravami začela že pred pomladjo tega leta. Med meščani so pridobili več podpornikov, uspelo pa jim je najti (morda z Dolničarjevo pomočjo) tudi dobrotnika Janeza Tobija Smrekarja pl. Liechtenthala, ki je poskrbel za dotacijo; dne 11. marca 1707 je za vzdrževanje načrtovane cerkve določil 300 goldinarjev iz kapitala, vloženega pri deželi, obresti iz teh sredstev pa je namenil za nakup potrebnega ornameta.¹⁴ Smrekar si je vidno mesto med ljubljanskimi donatorji sicer prislužil predvsem v zvezi z jezuiti. Za postavitev oltarja sv. Frančiška Ksaverja v šentjakovski cerkvi je prispeval kar tisoč goldinarjev, redovnike Družbe Jezusove, med katerimi je imel tudi sorodnike,¹⁵ pa je tako darežljivo podpiral,¹⁶ da

ga v diarijih imenujejo »magnus Benefactor templi, ac etiam Collegij«;¹⁷ po njegovi smrti je jezuite še nadalje podpirala njegova vdova Marija Ana,¹⁸ rojena Kappus pl. Pichelstein, s katero se je bil poročil leta 1715, pri svojih petinštiridesetih, komaj dobra dva meseca pred iztekom življenja. Dejstvo, da si je za poročno pričo izbral Janeza Gregorja Dolničarja, kaže na njuno osebno povezavo.¹⁹

Potem ko so zbrali dovolj somišljenikov, so meščani Starega trga zaprosili ljubljanski magistrat, naj jim v rebri pod gradom prepusti zemljišče za novo cerkev. V prošnji so navedli, da so se skupaj z nekaterimi gorečimi dobrotniki in dobrotnicami odločili v Božjo čast in čast sv. Rozalije, zavetnice zoper kugo, zgraditi cerkev na kraju, kjer so dotlej častili Odršenikovo glavo; ker na tem mestu stavba ne bo nikomur v škodo in zaradi nje ne bo treba podirati dreves, bo pa zagotovo v okras grajskemu griču in posledično vsemu ljubljanskemu mestu (*dardurch ein Zührde dem Schlossberg, vnd vollgennds der ganzen Statt gemacht wierdet*), naj magistrat pošlje na ogled komisarje in odobri izbrano lokacijo. Magistrat je bil zemljišče pripravljen odstopiti, kakor je 1. aprila 1707 sporočil Gabriel Eder pl. Edenburg, vendar je morala soseska še pred tem pridobiti soglasje vicedoma.²⁰ Nanj so se prosilci obrnili z utemeljitvijo, da bo cerkev, za katero so že pridobili dotacijo in zbrali nekaj sredstev, majhna (*compendiose Khürchen*) in ne bo ogrožala ne trdnjave in ne gozda na grajskem griču. Pod pogojem, da do škode ne bo prišlo, jim je 11. junija 1707 deželni vicedom Franc Adam Lanthieri izdal soglasje.²¹

Po pridobitvi omenjenih dovoljenj so prebivalci Starega trga konec jeseni 1707 oddali še vlogo na škofijski ordinariat. Škofa so zaprosili, naj jim dovoli zgraditi cerkev sv. Rozalije, zavetnice zoper kugo, ter sv. Elija in Donata, zavetnikov zoper strelo in nevihte, da bo mesto obvarovano pred omenjenimi

⁸ Šumi, Katalog, str. 102, št. 49.

⁹ Sapač, Biografije arhitektov, str. 246.

¹⁰ Za Dolničarjevo potovanje po Italiji gl. Vidmar, Janez Gregor Dolničar, str. 159–169.

¹¹ Sestra Rozalija, rojena 1658, je bila poročena z Janezom Jožefom pl. Gaionzellom, gl. Smolik, Thalmitscher Janez Krstnik, str. 76.

¹² Dolničar, *Nucleus*, pp. 7–8; Lavrič, Janez Gregor Dolničar – kronist, str. 149, 156; prim. Lavrič, »Virtuti et musis«, str. 51, 53.

¹³ Lavrič, Janez Gregor Dolničar in njegova Zgodovina, str. 45.

¹⁴ NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 12, št. 24, p. 151, *Copia facta dotis à D.no Joanne Tobia Sumreker pro annua sustentatione, et conservatione ornatus Ecclesiae de nouo erigendae S. Rosalie*, 11. marec 1707.

¹⁵ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 145, 147, 149, 150, 183; *Le-topis*, str. 55, 57, 136, 159.

¹⁶ *Diarium ministri* I/36r, fol. 826r, 29. sept. 1709, fol. 833v, 12. febr. 1710, fol. 841v, 11. avg. 1710, fol. 845v, 24. nov. 1710, fol. 847r, 4. dec. 1710, fol. 856v, 3. maj 1711, fol. 866r, 25. sept. 1711, gl. Resman, Šentjakobska cerkev, str.

200. Za izpiske iz diarijev se zahvaljujem kolegu dr. Blažu Resmanu.

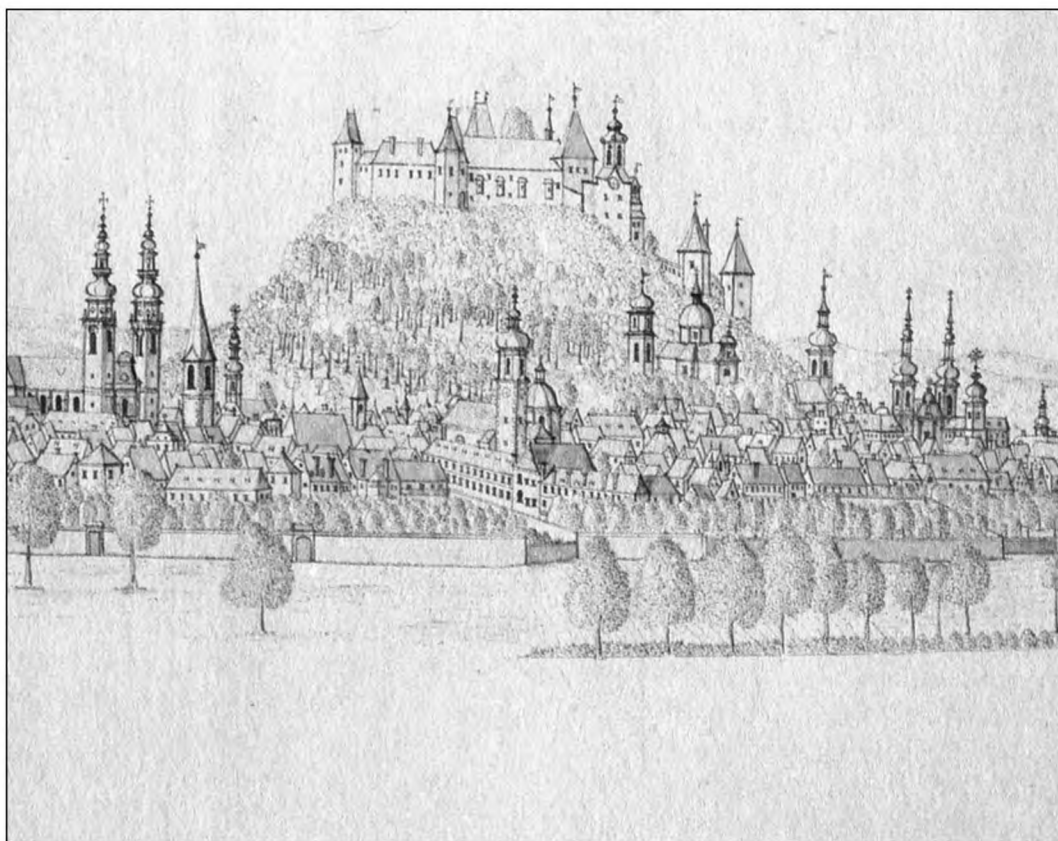
¹⁷ *Diarium ministri* I/36r, fol. 866r, 25. sept. 1711.

¹⁸ *Diarium ministri* I/38r, fol. 999r, 20. sept. 1717, fol. 1144r, 2. jan. 1722, fol. 1153r, 29. jul. 1722, fol. 1432rv, 26. jul. 1737.

¹⁹ Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 156, 183. Janez Tobija Smrekar pl. Liechtenthal se je z Marijo Ano Kappus pl. Pichelstein poročil 3. marca 1715, priči sta bila Janez Gregor Dolničar in Sigismund pl. Kappus. Umrli je 9. maja 1715 v starosti 45 let; prim. Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 356. Smrekarji so bili plemeniteni; predikat »von Liechtenthall« je 20. 8. 1655 dobil Tobias Sumregkher, gl. Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte V*, str. 79 (za podatek se zahvaljujem dr. Mihi Preinfalku).

²⁰ NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 12, št. 24, p. 149, *Copia supplicis libelli porrecti a vicinitate veteris fori ad Magistratum Labacensem pro concedendo spatium erigendae Ecclesiae S. Rosaliae*, dekret z dne 1. april 1707.

²¹ NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 12, št. 24, pp. 150–151, *Copia supplicis libelli veteris fori vicinitatis, qui ad Vice Dominum pro concedendo spatium de nouo aedificandae Ecclesiae S. Rosaliae*, dekret z dne 11. junij 1707.

Friedrich Bernhard Werner, Ljubljana, detajl s c. sv. Rozalije na Gradu, lavirana risba, 1732 (Stopar: Ljubljanske vedute, str. 65).

nesrečami, saj so se po Božjem navdihu odločili, da jo bodo s prispevki pobožnih meščanov postavili na grajskem griču, in sicer na kraju, kjer je bila pred nedavnim na drevo pritjena in v česčenje izpostavljena podoba Odršenikovega obličja. Prošnji so priložili dokumente o pridobitvi zemljišča in dotacije. Škof Ferdinand Kuenburg je njihovo »pobožno namero« pohvalil in 2. decembra 1707 izdal soglasje za gradnjo cerkve oz. kapele na zemljišču, ki so ga lastniki oz. magistrat odstopili v Božjo čast in je zdaj spadalo pod njegovo, tj. škofovo oblast. Hkrati jim je tudi dovolil zbirati prispevke za zidavo in določil, naj eno blagajnico z dvema ključema hrani mestni župnik, drugo skrbnik, ki ga bo določila soseska, knjigo prihodkov in izdatkov pa bo imel pri sebi župnik, da bo tako vedno mogoč vpogled v poslovanje.²²

Z gradnjo so začeli na pomlad leta 1708. Za cerkev so pripravili in umetno izravnali teraso v bližini večje starejše stavbe, prednice poznejše gostilne na Osojah (z vžidano letnico 1679).²³ Temeljni

kamen je ljubljanski škof Kuenburg (tedaj že praški pomožni škof) položil 18. aprila, o čemer poroča Janez Gregor Dolničar v *Epitome Chronologica*²⁴ in v *Annales urbis Labacensis*.²⁵ Slovesnost, ki so se je v velikem številu udeležili meščani vseh stanov, so z glasbo spremljali filharmoniki, slišati pa je bilo tudi trobente in pavke.²⁶ Slavnostni govornik je bil avguštinec Teofil Pavel, lektor modroslovja. V temelje so vložili srebrno medaljo in tri bakrene ploščice s spominskimi napisi. Srebrna medalja je sporočala škofovo ime in datum: *Anno Dni M. D. CC. VIII. die 18 Aprilis fundamenta jecit huius sacrae aedis Diuae Rosaliae V. Celsiss. us Princeps Ferdinandus Epus Labacen: ex Comitibus a Kuenburg, Coad: Pragen:.* Na prvi bakreni ploščici so bila zapisana imena tedaj vladajočih moč, tj. papeža, cesarja, glavarja, vicedoma in mestnega sodnika: *Sedente in*

stikata ulica Reber in Ulica na Grad.

²⁴ Dolničar, *Epitome*, str. 97: *An. 1708 [...] Odaeo Divae Rosaliae in monte arcis à Ferdinando Episcopo Labac. Coadjutore Pragensi primus jacitur lapis.*

²⁵ Dolničar, *Annales*, fol. 63v–64r (s pomanjkljivim prepisom), 114rv (s celotnim prepisom spominskih napisov); Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 157.

²⁶ Cvetko, *Academia Philharmonicorum*, str. 79; Höfler, *Glasbena umetnost*, str. 87, 113, ki domneva, da so s filharmoniki sodelovali tudi stolniški glasbeniki.

²² NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 12, št. 24, pp. 147–151: 2. dec. 1707: *N. Vicinitas Veteris fori Labaci sequentem porrexit supplicem libellum pro impetrando consensu erigendae Ecclesiae S. Rosaliae ac SS. Eliae, ac Donati*, dekret z dne 2. dec. 1707.

²³ Vrhovnik, *Zatrtje nekdanje cerkve*, str. 364, navaja, da meri prostor 38 korakov v dolžino in 21 v širino; prim. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 75. Cerkev je stala na kraju, kjer se

Cathedra Diui Petri Clemente XI. Regnante Augustiss. o Imperatore Josepho 1. mo Duce Carnioliae, Jo. e Josepho Antonio Principe ab Eggenberg supremo Capiteano Carnioliae, Francisco Ant: Comite a Lanthieri Vicedomino, S. C. M. Consiliario, Consule Edero, Judice Maljo. Druga ploščica je ovekovečala spomin na Janeza Tobija Smrekarja, ki je z dotacijo poskrbel za vzdrževanje cerkve: *Dotauit hanc sacram Aedem Praenobilis uir Jo. es Tobias Sumeregger de Liechtenthal, suae in Diuam Rosaliam V: pietatis, et obsequii ergo.* Tretja, na eni strani poslikana z lepo podobo, pa je sporočala, da je cerkvico po nasvetu Janeza Gregorja Dolničarja od temeljev zgradila soseska Starega trga: *Aedem hanc Diuae Rosaliae Virgini dicatam Consilio Io. is Gregorij Thalnitzscher a Thalberg Labacensis I: V: D: Aere collectio a fundamentis excitauit Vicinitas Veteris Fori. Dominico ab Hefferstain, et Philippo Skube Aedilibus, Floriano a Graffhaiden Aerarij Praefecto. Anno Ab urbe Aemona condita 2929. seu aere Christianae M. D. CC. VIII.*²⁷ Dogodek so obravnavali tudi kanoniki; zabeležen je v zapisniku kapiteljskih sej, zanimivo pa je, da se v njem pohvalno omenja že tudi stavba (*nova capellae fabrica S. Rosaliae, S. Donati, et S. Eliae in Monte Arcis situatae*), ki da jo gradi soseska s skupnimi močmi in sredstvi »v prav veličastni obliki« (*quae a pia vicinitate gratuito, et ope collectitia exstruitur forma sat magnifica*).²⁸

Kamen za zidavo so dobili blizu stavbišča, saj jim je ljubljanski magistrat dovolil uporabiti material iz bližnjega starega kamnoloma.²⁹ Opeko so kupili od magistrata, in sicer leta 1707 4.000 kosov (3.000 za zid, 1.000 za obok), leta 1709 pa 10.300 kosov (za zid in obok), medtem ko so v času intenzivne gradnje leta 1708 nabavili samo apno v vrednosti 18 gld 11 kr.³⁰ Ker poraba strešne opeke v mestnih knjigah ni zabeležena, se je Fabjančič spraševal, s čim je bila cerkev dejansko krita;³¹ k temu lahko pripomnimo, da je njen osrednji del, tj. kupolo, zagotovo pokrivala bakrena streha. Po Vrhovniku naj bi bila stavba zgrajena že do godu sv. Rozalije leta 1708, ko so v njej prvič obhajali bogoslužje, le da tedaj še ni bila v celoti opremljena, saj je imela samo veliki oltar.³² Sodeč po nakupu

opeke pa očitno tudi gradbena dela dotlej še niso bila končana.³³ Julija 1709 jim je s posojilom 80 goldinarjev priskočil na pomoč ljubljanski kanonik in mestni župnik Jurij Wettstein.³⁴ Podatek, kdaj je bila cerkev posvečena, ni vpisan v pontifikalne protokole; obletnico posvečenja so obhajali tretjo (izjemoma drugo) nedeljo po veliki noči.³⁵

Leta 1710, 19. maja, je ljubljansko pravniško društvo v novozgrajeni cerkvi »na zelenem pobočju pod gradom« prvič praznovalo god svojega zavetnika sv. Iva;³⁶ v panegiriku Volfganga Frančiška Valvasorja je svetišče imenovano kar z izrazom odeon (*odaeum*), ki označuje poslopje za glasbene prireditve. Da še nekaj časa ni bilo povsem dovršeno, pa kažejo letopisi ljubljanskega kolegija, ki navajajo, da je bilo svetišče, sicer že zdavnaj začeto, leta 1723 na prigovarjanje jezuitskega pridigarja z darežljivostjo vernikov privedeno skoraj do kraja.³⁷ Notica se verjetno nanaša predvsem na opremo,³⁸ bržkone na stranska oltarja, od katerih je bil eden Donatov, drugi naj bi bil glede na izbor sopatronov cerkve posvečen sv. Eliju, a se zdi, da ga je sčasoma izpodrinil sv. Martin, kateremu v čast so ključarji cerkve utemeljili ustanovo za slovesno mašo, ki je bila pozneje prenesena k Sv. Jakobu.³⁹ Tako Elija⁴⁰

²⁷ Dolničar, *Annales*, fol. 63v–64r, 114rv; Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 157.

²⁸ NŠAL, KAL/Kap. seje 3, p. 9, 18. aprila 1708. V zapisniku so tudi prepisi spominskih napisov, ki so bili vloženi v temeljni kamen cerkve sv. Rozalije.

²⁹ Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 357 (po zapiskih Ivana Vrhovca).

³⁰ ZAL, LJU 488, Cod. XIII., šk. 98, *Empfang Buech* 1707, fol. 51v, 54r, *Empfang Buech* 1708, fol. 54r; ZAL, LJU 488, Cod. XIII., šk. 99, *Empfang Buech* 1709, fol. 47rv, 52v.

³¹ Fabjančič, *Knjiga ljubljanskih hiš*, s. p., kjer posebej omenja, da niso kupili opeke ne leta 1706 in ne 1710.

³² *Diarium ministri* 1/36r, fol. 803v, 4. sept. 1708: *Dies S. Rosaliae sacra. Fuit primum hodie sacrum in hujus honori erecta capella in monte arcensi [...]* Nullus ad sacrum dicendum submissus cum sola fuerit maior ara ad dicendum sacrum instructa [...]; Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 357.

³³ Da so se gradbena dela zavlekla še za nekaj let, je razvidno iz zapisnikov mestnega sveta: do leta 1712 so ključarji cerkve sv. Rozalije od magistrata vzeli že 36.000 kosov opeke za zid in obok, zaprosili pa so še za 6.000 kosov obočne opeke, vendar jim je mestni svet odgovoril, da bo o njihovi prošnji odločal potem, ko bodo poravnali stari dolg, gl. ZAL, LJU 488, Cod. 1/58–1712, fol. 176r, 29. jul. 1712 (za podatek se zahvaljujem kolegu dr. Blažu Resmanu). Glede na število in vrsto zidakov se zdi, da so najbrž šele v tem času obokali kupolo.

³⁴ Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 324. Formulacija, da je bil denar namenjen »za popravilo cerkve«, je bržčas napaka, saj je šlo očitno za nadaljevanje gradbenih del, seveda pa ni izključeno, da bi lahko na stavbi med gradnjo samo prišlo do kake škode, ki bi jo bilo treba popraviti. Do Wettsteinove smrti se je na izposojeni znesek nabralo že precej obresti; leta 1713 je Uršula Makovič, rojena Wettstein, kot dedinja za pokojnim bratom vseh 100 gld namenila za mašno ustanovo.

³⁵ Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 357.

³⁶ Dolničar, *Epitome*, str. 99; Dolničar, *Annales*, fol. 70r; Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 162; Lavrič, Svetniški zavetniki, str. 308, 312.

³⁷ *Historia annua*, 1723, pp. 18–19: *Quid quod et eodem uerbo DEI effectum sit, ut templum sanctae Rosaliae jam pridem aedificari caeptum, suasu Concionatoris jam prope perfectum sit populi liberalitate.*

³⁸ V primeru, da bi se notica nanašala tudi na samo stavbo, bi morda lahko šlo za kampanile ob cerkvi.

³⁹ Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 130, 325. Domnevo, da je bil oltar posvečen sv. Martinu, izraža Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 357.

⁴⁰ Elija (goduje 20. julija), ki je zasedel mesto gromovnika Peruna, naj bi se po ljudskem verovanju ob grmenju in bliskanju vozil po nebu z ognjenim vozom; pripisovali so mu oblast nad dežjem in vetrovi, gl. Kuret, *Praznično leto Slovencev*, str. 222–224.

Ljubljana, otroško igrišče na Gradu s sledovi cerkve sv. Rozalije (foto: Ana Lavrič).

kot Donat⁴¹ sta bila »vremenarja«, zavetnika zoper strelo, Martin pa je varoval vinogradnike;⁴² njihova zavetniška vloga je bila nedvomno poudarjena tudi na tamkajšnjih upodobitvah. Poleg oltarjev je cerkev imela še prižnico, klopi, orgle, zvonove in ves potrebni inventar, med drugim tudi veliko število majhnih podob (ki jih ni mogoče natančneje opredeliti). Že od leta 1715 je imela tudi božji grob, katerega postavitev je dovolil škofijski ordinariat.⁴³

S slovesnim bogoslužjem so v cerkvi obhajali praznik sv. Rozalije, 4. september, in dan obletnice posvetitve cerkve, praznovali pa so tudi godova sv. Donata in sv. Martina. Ob teh priložnostih so maševali in pridigali večinoma ljubljanski redovniki, običajno jezuiti ali diskalceati.⁴⁴ Ljubljancani so k

zavetnici zoper kugo romali v procesiji, kadar jih je »črna smrt« še posebno ogrožala, sicer pa vsako leto za njen praznik.⁴⁵ Žal ni dokumentirano, da bi se bil med njimi utrdil tudi običaj, za katerega je dal pobudo Janez Gregor Dolničar, ki je predlagal, naj bi se uvedlo vsakoletno junijsko praznovanje, med katerim naj bi prinesle mladenke sv. Rozaliji v dar rože za njen oltar. Obred naj bi se po njegovi zamisli ovekovečil tudi na sliki (verjetno na banderu): ta naj bi na eni strani kazala starozavezni prizor Izraelovih hčera, ki leto za letom hodijo v gore štiri dni objokovat Jefejevo hčer (Sod 11, 39–40), na drugi pa ljubljanska dekleta, ki vsako leto prihajajo z rožami k cerkvi sv. Rozalije. Če je Dolničar s tem želel tudi v Ljubljano uvesti spomin na prenos svetničnih relikvij, ki ga slovesno praznujejo v Palermu od 11. do 15. julija, se je zmotil pri datumu, saj je za obred predlagal 10. junij.⁴⁶

⁴¹ Donat (goduje 30. junija), ki je postal popularen v 17. stoletju, naj bi bil po legendi rimski legionar; pokopan je bil pri Sv. Neži v Rimu, 1652 pa so njegove relikvije prenesli v Münstereifel in odtlej so ga v nemških in avstrijskih deželah častili kot »vremenarja«. Običajno so ga upodabljali s strelo in žitnim snopom, gl. Zimmermanns, Donatus, stp. 88–89.

⁴² Martin (goduje 11. novembra), rimski vojak, pozneje škof v Toursu, običajno upodobljen v škofovski opravi, z gosjo kot atributom, ali pa kot vojak v prizoru, ko deli plašč z beračem, gl. Kimpel, Martin von Tours, stp. 572–579.

⁴³ NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 14, št. 27, 12. april 1715. Ordinariat jim ni samo odobril prošnje, ampak jih je za namero tudi pohvalil.

⁴⁴ Vrhovnik, Zatrte nekdanje cerkve, str. 357; za jezuite gl. npr. *Diarium ministri* I/36r, fol. 864v, 4. sept. 1711; *Diarium ministri* I/37r, fol. 886v, 4. sept. 1712, fol. 905r, 1. jul. 1713, fol. 907v, 4. sept. 1713, fol. 934v, 4. sept. 1715, fol. 964r, 4. sept. 1716, fol. 997v, 4. sept. 1717, fol. 1108r, 4. sept. 1720, fol. 1134v, 4. sept. 1721, etc. Jezuitski letopisci za svetišče sv. Rozalije običajno uporabljajo termin *tempellum* ali *capella*.

⁴⁵ Gl. npr. NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 13, št. 26, p. 419, 3. sept. 1713, ko so škofijskemu ordinariatu najavili procesijo k Sv. Rozaliji; Dolničar, *Annales*, fol. 79v; Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 170. Da je bila svetnica v Ljubljani precej češčena, kaže tudi himna »Ave Rosa sine spina«, ki jo je jezuitska kongregacija Marijinega vnebovzvetja leta 1762 objavila v knjižici »Officium Beatae Virginis Mariae«, str. 201–202. Knjižico hrani Narodni muzej Slovenije pod sig. 12810, gl. Reisp, Izbor tiskov, str. 60; Kemperl, *Romanje*, str. 54 (paginacija po izvodu na Teološki fakulteti). Za slovenski prevod himne v Kalobskem rokopisu gl. Smolik, *Odmev verskih resnic*, str. 195–196.

⁴⁶ SKL, Drobni zapiski: *Varia. Festiuitates Labaci instituendae*. [...] *Der Edlen Laybacherischen Jungfrauen Schaar bringt Jährlich der H: Rosalia gaaben dar, damit den altar Ihrer Patronin zu zieren, vnnnd mit schönsten Blumen Ihro zu care-siren. Sye haben viel zu sagen von diser Heilige, leben, wie sye Gott allein zu lieben, sich in ein wüesten begeben. Pingantur*

Da je darovanje cvetja sv. Rozaliji na ljubljanskem Gradu morda vendarle obstajalo, pa nakazuje spominska plošča, ki jo je dal Dolničar leta 1709 vzidati v cerkev. Slo je za pomnik njegovemu triindvajsetletnemu sinu Alešu Žigu, ki so ga oktobra 1708 pokopali pri dominikancih v Neaplju, kamor se je podal ob koncu študijskega izpopolnjevanja v Rimu. Plošča ni ohranjena, vklesano besedilo pa je Dolničar zabeležil v rokopisih *Nucleus selectarum inscriptionum* in *Cypressus*. V globoko občutenih verzih hvali sinovo plemenitost in nadarjenost in objokuje njegovo prezgodnjo smrt v tuji deželi; mladenič lepega vedenja ter zrele razumnosti in modrosti je doktoriral iz prava v Perugii in dopolnil izobrazbo v Rimu, nato pa je, poln sadov učenosti, v Neaplju odšel v večno domovino. Dolničar je simboliko cvetja, povezano s sv. Rozalijo, pomenljivo prenesel na sina: primerja ga prezgodaj zamrli cvetlici, ki je veliko obetala, a jo je na pragu jeseni uničila zmrzal. Častilcem svetnice, ki so prihajali k njeni cerkvi trošit rože in lilije, v svoji žalosti kaže tri osule cvetove, tj. sedanost, preteklost in prihodnost: *FLorI In fLore aetatIs praeMatVre DeCIso./ Alexio Sigismundo Thalnitzscher a Thalberg./ Labacensi adolescenti/ Bis duodenos annos decurrenti/ Moribus, ingenio, sapientia*⁴⁷ *seni consum[m]ato/ Qui/ Romae ad sum[m]a excultus./ Perugiae Juris laurea[m] adeptus./ Neapoli Austriacos inter lauros/ ad Coelestem abiit./ In patriam extra patriam/ studiorum fructu locuples/ Autumni principio./ Spes magnas heu febris prostravit./ Lector, qui rosas, et lilia spargis./ Vide tria florida sine flore/ Esse, fuisse, fore./ Moestus Gen[itor] acerbum casum lugens hoc monumentum cum lacrimis P. C. Obijt 6 8bris*⁴⁸ *An: ab Vrbe Aemona condita 2929. Vixit An: XXIII. Men: II, D. 1.*⁴⁹ Za Dolničarja je cerkev parlerske svetnice tako postala tudi simbolni sinov grob.

Tudi cerkvi sv. Rozalije ni bilo usojeno dolgo življenje. Leta 1774, ko je Ljubljano zajel hud požar in med drugim uničil jezuitski kolegij, je skupaj s cerkvama sv. Jakoba in sv. Florijana utrpela veliko škodo. Ker se ni nihče zavzel, da bi jo popravil, čeprav bi bila še vedno uporabna,⁵⁰ je vse bolj propadala. Naposled jo je gubernij ukazal zapreti. Kresijski urad se je marca 1786 v zadevi obrnil na mestnega župnika in zahteval, da jo čimprej razsveti, da

bo tako mogoče odvzeti njeno morebitno premoženje in ga uporabiti za potrebe cerkve sv. Jakoba.⁵¹ Dne 10. marca 1786 so cerkev po vladnem ukazu zaprli, nato pa so jo na dražbi prodali. Za 200 goldinarjev jo je kupil poštar Vischer in jo še istega leta podrl (dve Raabovi mašni ustanovi je prevzela šentjakobska cerkev).⁵² Hkrati s cerkvijo so za 300 goldinarjev prodali še pripadajočo mežnarijo, razprodali pa so tudi vso cerkveno opremo. Dražba je potekala v šentjakobskem župnišču; prva, ki so jo priredili 31. julija 1786, ni bila uspešna, zato so jo ponovili 4. septembra, na praznik sv. Rozalije.⁵³ Cenilnik našteva tri velike oltarne slike in tri marmorne menze, sedemindvajset majhnih podob, štiri majhne cerkvene klopi, orgle, prižnico, dva zvona, težka pet stotov, tri kelihe, tri mašne knjige itd.⁵⁴ Kupci žal niso navedeni. K domnevi, da so slike cerkvene patrone morda pridobile ljubljanske uršulinke, napeljuje *Sv. Rozalija* iz njihove zbirke: nastala naj bi bila na pragu 18. stoletja, po merah bi lahko ustrezala manjšemu oltarju,⁵⁵ njena kvaliteta pa daje slutiti, zakaj je Dolničar ni uvrstil med ljubljanska umetniška dela.⁵⁶ Avtorstvo slike zaenkrat ostaja nepojasnjeno. Resda ne gre za veliko umetnino, saj je napol ležeča svetnica s stisnjenimi ustnicami in priprtimi očmi, s križem v roki in lobanjo v naročju naslikana dokaj togo, vendar jo delata ljubko angelca, ki ji prinašata venec in jo obsipata s cvetjem (ta dodatek vsebinsko aludira na zgoraj omenjeno Dolničarjevo pobudo za junijski obred). Rozalija, ki jo ležečo v votlini običajno upodabljajo v spokorniški obleki,⁵⁷ je tokrat odeta kot dvorjanka in nosi na glavi diadem.

Za podroto cerkvijo so ostale le skromne sledi. Na terasi, kjer je stala, je sedaj otroško igrišče, sredi katerega je v tleh še delno viden cerkveni obod. Floris stavbe in njeno lego na grajskem griču si lahko ogledamo tudi na zemljevidu Janeza Dizme Florijančiča iz leta 1744.⁵⁸ Kakšno je bilo stavbno

duae imagines parte una ex veteri testamento Justa annua facta Jephthadi, parte altera Virgines Labacenses 10 Junij quotannis Eccl.iam S. Rosaliae inuisentes, Rosas offerentes.

⁴⁷ Prim. Dolničar, *Cypressus*, p. 87, kjer je najprej zapisal: *Ingenij praestantia, linguarum peritia, exacta prudentia.*

⁴⁸ Prim. Dolničar, *Cypressus*, p. 87, kjer je najprej zapisal napačni datum sinove smrti, in sicer 17. oktober.

⁴⁹ Dolničar, *Inscriptiones*, pp. 61–62; Dolničar, *Cypressus*, p. 87; Radics, *Cypressus*, str. 48; prim. Steska, Dr. Janez Gregorij Dolničar, str. 521; Vrhovnik, *Zatrte nekdanje cerkve*, str. 362–363 (s prevodom besedila). Kronogram besedila daje letnico 1709.

⁵⁰ Prim. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 75.

⁵¹ NŠAL, ŠAL/Šk. prot., fasc. 21, št. 44, p. 18, 8. marec 1786.

⁵² Vrhovnik, *Zatrte nekdanje cerkve*, str. 363; Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 325.

⁵³ Vrhovnik, *Zatrte nekdanje cerkve*, str. 363.

⁵⁴ Vrhovec, *O ustanovitvi*, str. 141; Vrhovnik, *Zatrte nekdanje cerkve*, str. 363.

⁵⁵ Za sliko gl. Veider, *Slike v uršulinskem samostanu*, str. 133, št. 229. Opozoriti je treba, da je bila oprema v cerkvi sv. Rozalije v skladu z njeno velikostjo. Slika je pravokotna in meri 130 x 87 cm. Po formatu nekoliko spominja na šentflorjansko Žalostno Mater Božjo.

⁵⁶ Dolničar slike ni vključil v seznam *Künstliche Mallery, welche in Laybach zu sehen*, ki ga je dodal k spisu *Annales Urbis Labacensis*, gl. Steska, *Slike v ljubljanskih cerkvah*, str. 49–57.

⁵⁷ Sv. Rozalijo včasih upodabljajo tudi kot grško redovnico bazilijanko.

⁵⁸ Vrhovnik, *Zatrte nekdanje cerkve*, str. 363; Korošec, *Ljubljana skozi stoletja*, str. 53; Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 71; Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*, str. 26–27.

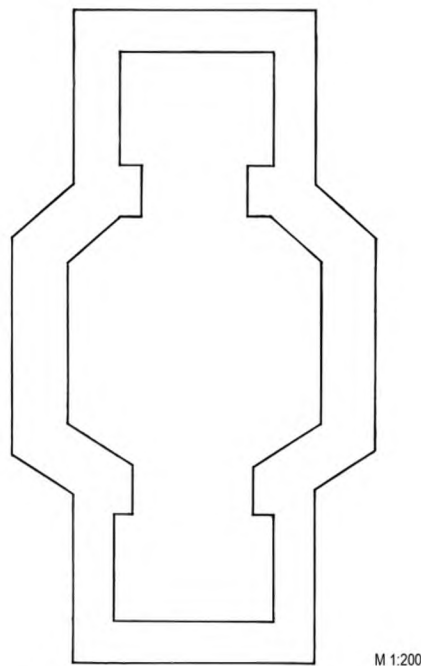

Sv. Rozalija, domnevno iz c. sv. Rozalije, Uršulinska zbirka, Ljubljana, zač. 18. stol. (foto: Andrej Furlan).

telo, pa nam kažejo stare upodobitve: precej detajlni sta lahkotni lavirani risbi Friedricha Bernharda Wernerja iz leta 1732,⁵⁹ bolj plastično pa je objekt predstavljen na koloriranem bakrorezu potnega lista ljubljanskega krznarskega ceha iz leta 1762.⁶⁰ Iz naštetega je razvidno, da je bil tloris cerkve oktagon, podaljšan s pravokotnim vhodnim delom in prav takšnim prezbiterijem.⁶¹ Centralni del je pokrivala oktogonalna kupola s svetlobnico, pročelje s segmentnim čelom so členili pilastri, okno in vrata, stavbni gmoti pa je dajal vertikalni zagon tudi ob prezbiteriju prosto stoječi zvonik s čebulasto streho. Sv. Rozaliji, četudi majhni po merah, je med baročnimi cerkvami v Ljubljani pripadlo pomembno prvenstvo. Če izvzamemo s kupolo krito kapelo sv. Frančiška Ksaverja, ki so jo v letih 1667–1669 pri-

zidali k jezuitski šentjakobski cerkvi, je bila namreč prva ljubljanska cerkev s kupolo; že pred tem so jo sicer načrtovali pri novi stolnici, a je niso realizirali, križniki pa so jo zgradili šele nekaj let pozneje. Gre za centralni stavbni tip, kakršnega je pozneje uporabil Candido Zulliani pri trnovski cerkvi in v različnih variantah ponovil še po drugih krajih.⁶² Od načrtovalcev bi utegnil priti v poštev Carlo Martinuzzi, saj je sodeloval že pri projektih za stolnico, nato pa po naročilu Janeza Antona Dolničarja zasnoval semeniško stavbo, ki so jo začeli graditi leta 1708. Ker je bila Sv. Rozalija mestna podružnica, bi na izbor arhitekta mogel vplivati mestni župnik, seveda pa je bila odločilna tudi vloga soseske oz. beseda glavnega dobrotnika Smrekarja. Zdi se verjetno, da je stavbo zidal Gregor Maček, ki je kot polir sodeloval tako pri stolnici kot tudi pri semenišču.⁶³

S podrtjem svetišča na rebri pod gradom pa spomin na svetnico v Ljubljani ni zatonil povsem v pozabo. Za bližnjo cerkev sv. Florijana jo je leta 1789 (po Stesku)⁶⁴ naslikal Andrej Janez Herrlein.⁶⁵ Na

Tloris nekdanje c. sv. Rozalije (risala Meri Lavrič).

⁵⁹ Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 65–68. Risbi hrani Mestni muzej Ljubljana pod inv. številka 1195 in 1196.

⁶⁰ Vrhovnik, *Zatrtje nekdanje cerkve*, str. 363; Stopar, *Ljubljanske vedute*, str. 78–80. Bakrorez hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana, pod inv. št. 137-2.

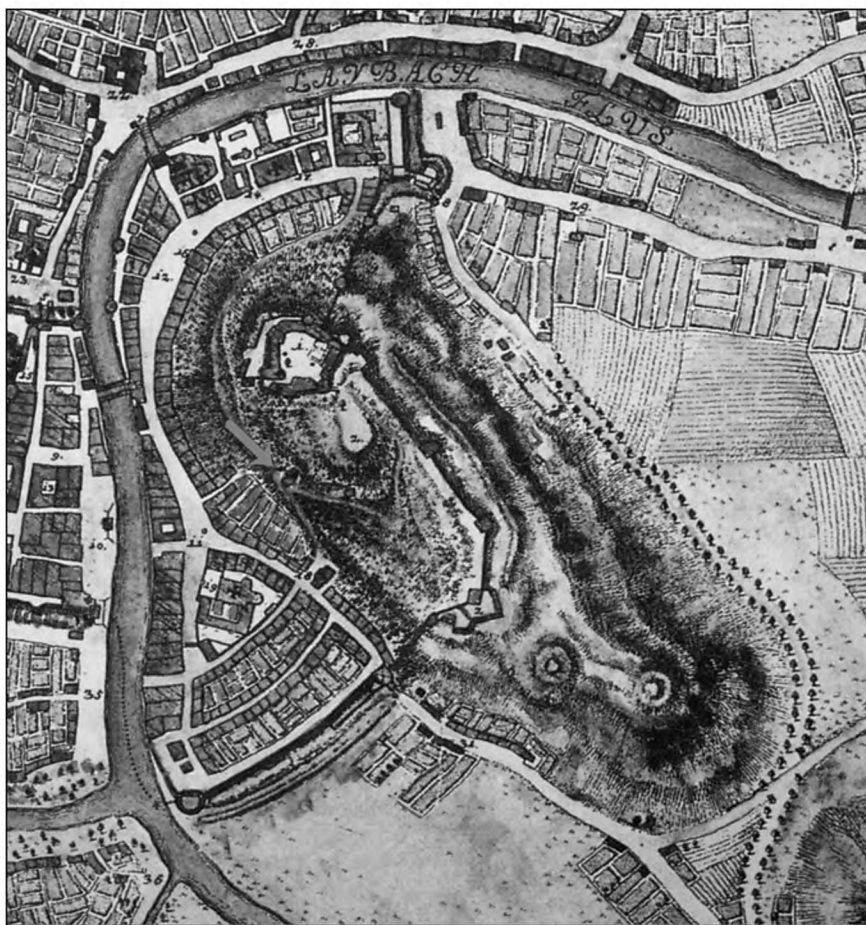
⁶¹ Izmera cerkve je le približna, saj njen obod ni več v celoti viden. Po dolžini naj bi merila ok. 17 m, po širini ok. 6,2 m (spredaj in zadaj) oz. ok. 9,4 m (v centralnem delu). Za izmero stavbe se zahvaljujem arhitektu Nejcju Berniku, za izris načrta pa Meri Lavrič.

⁶² Šumi, *Katalog*, str. 102, št. 49; prim. Prelovšek, *Ljubljanski baročni arhitekt*, str. 80, ki trnovsko cerkev ožje povezuje s križevniško.

⁶³ Šapač, *Biografije arhitektov*, str. 246; za Gregorja Mačka gl. Resman, *Mački*, str. 85–108.

⁶⁴ Steska, *Slovenska umetnost*, str. 165, z navedbo, da je sliko obnovil Ludvik Grilc.

⁶⁵ Pri Sv. Florijanu so sliko sv. Rozalije namestili na Marijin oltar, kjer je gostovala do leta 1925, ko so nanj spet postavili čudodelno Marijino podobo, Rozalijino pa obesili na steno pod korom, gl. Kovačič, *Cerkve sv. Florijana*, str. 15. Da bi Herrleinova slika izhajala še iz cerkve sv. Rozalije, kot navaja Vrhovec, *Die wohlhlöbl. Landesfürstl. Hauptstadt*, str. 49, in za njim ponavljajo tudi drugi pisci, je nelogično.

Janez Dizma Florijančič: *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*,
detajl z ljubljanskim Gradom, 1744 (Šumi: *Arhitektura* 18. stoletja, str. 26–27).

skalo naslonjena, na desno roko oprta in v pre-mišljevanje zamaknjena mladenka s cvetnim vencem na glavi posnema pozo Rozalijinega kipa na Monte Pellegrino nad Palermom; slika je s prefinjeno eleganco umetniško bolj dovršena od tiste iz uršulinske zbirke. Kompozicija seveda ni Herrleinova, saj se je ta povsem naslonil na predlogo, in sicer na grafiko Johanna Veita Kauperza, ki je v grafični medij prenesel (delno prirejeno) sliko Martina Johanna Schmidta iz benediktinske opatije v Melku (iz 1771 oz. 1772).⁶⁶ Predlogo za našo sliko, ki jo zdaj hranijo v šentjakobskem župnišču, je našel Marijan Smolik in jo vključil v zbirko podobic ljubljanske Semeniške knjižnice.⁶⁷ Mesto javnega češčenja je palermška puščavnica dobila tudi v cerkvi v Trno-

vem, kjer gostuje v paru s sv. Antonom Puščavnikom na oltarju nadangela Mihaela. Oltarni nastavek je delo Matija Tomca iz leta 1856 oz. 1857; kipa obeh svetnikov sta oblikovana v baročni tradiciji, zaznavni zlasti pri Rozaliji, ki jo opredeljujejo cvetlični venec, križ in molitvenik.⁶⁸ V Ljubljani je bilo poleg navedenih bržkone tudi več svetničnih podob, ki so bile namenjene zasebni pobožnosti in so se nahajale v privatnih oz. samostanskih zbirkah. Eno takšnih imajo npr. ljubljanske uršulinke: miniaturna slika na prosojnem papirju je delo tirolskega slikarja Johanna Burgmanna,⁶⁹ izstopa pa po prevladujočem cvetličnem okrasju (košarica s cvetjem spominja na sv. Dorotejo).⁷⁰

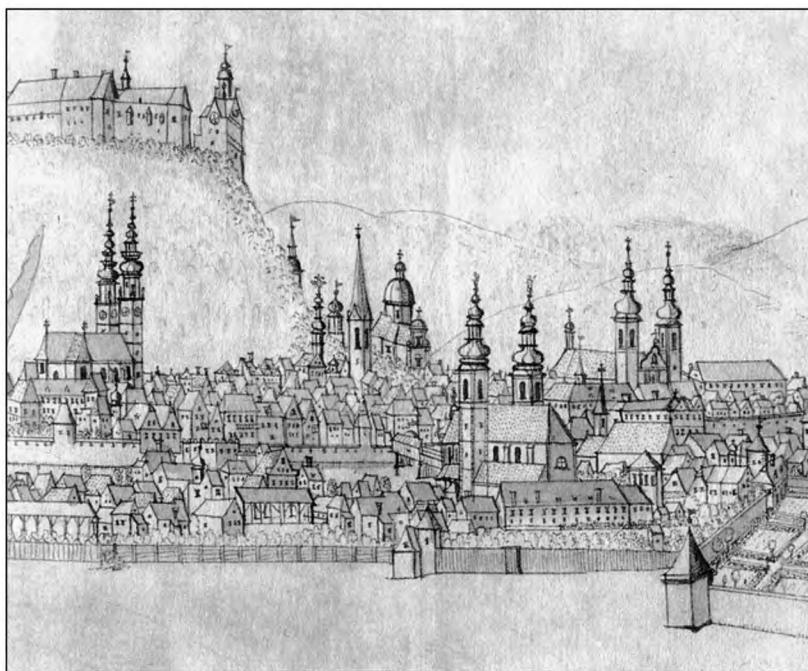
⁶⁶ Feuchtmüller, *Der Kremser Schmidt*, str. 434, kat. 423/2 (slika), str. 573, kat. K2 (grafika). Slika iz Melka je okroglega formata, grafika pa pravokotna. Schmidt je sv. Rozalijo večkrat upodobil; naši precej podobna je tudi svetničina figura na sliki iz Säusensteina (gl. Feuchtmüller, *Der Kremser Schmidt*, str. 406, kat. 269).

⁶⁷ SKL, Zbirka podobic. Podobica je signirana: *Mart. Job. Schmid pinx. / J. V. Kauperz Sc. Graecy*; prim. Lozar Štamcar, *Prispevek k preučevanju*, str. 73, 84, ki grafiko pogojno povezuje s Krškim.

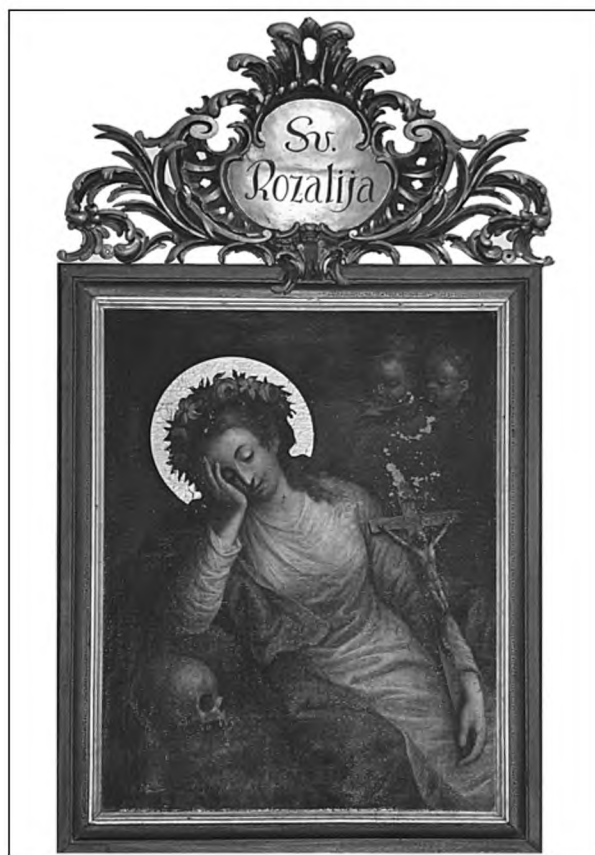
⁶⁸ Za oltar gl. Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 328.

⁶⁹ Slikar iz kraja St. Georgen pri Brunecku (umrl 1825) je rad slikal na tanke, občutljive materiale, gl. Semper, Burgmann Johann, str. 259. Slika na pavspapirju meri 16 x 10,6 cm. Spodaj desno je signirana: *Joann: Burgmann*. Za posredovanje podatkov in možnost ogleda se zahvaljujem s. Jasni Kogoj in s. Marti Triler.

⁷⁰ Za pripravo fotografskih posnetkov za objavo se zahvaljujem kolegu Andreju Furlanu, za prijazno pomoč pa tudi p. Jožetu Kokalju.

Friedrich Bernhard Werner, Ljubljana, detajl s c. sv. Rozalije na Gradu, lavirana risba, 1732 (Stopar: Ljubljanske vedute, str. 66–67).

Andrej Janez Herrlein: Sv. Rozalija, župnišče pri Sv. Jakobu, Ljubljana, 1789 (foto: Ana Lavrič).

Johann Veit Kauperz po Martinu Johannu Schmidt: Sv. Rozalija, Semeniška knjižnica Ljubljana (foto: Ana Lavrič).

Potem ko je bila v čast sv. Rozaliji na Gradu zgrajena cerkev, so leta 1709 v ljubljanskem jezuitskem kolegiju ob podelitvi nagrad dijakom uprizorili v zahvalo deželnim stanovom igro s simboličnim naslovom *Amazon Christiana fuga de utroque mundo triumphans seu S. Rosalia Virgo Panormitana* (Krščanska Amaconka, ki z begom premaga oba svetova, ali sv. Rozalija, palermska devica), s katero so Ljubljančanom približali zgodbo o njenem svetniškem življenju.⁷¹ Sinopsis je natisnil ljubljanski tiskar Johann Georg Mayr, hrani pa ga Semeniška knjižnica v Ljubljani v sklopu Dolničarjevih *Miscellanea*.⁷² Igro je uglasbil Marijan Čadež, cistercijan iz Stične. Zgodba je dramatisirana s tekmo dveh snubcev, ki se potegujeta za Rozalijo,⁷³ klasična mitologija pa ne prepleta le vmesnih alegoričnih interpretacij, ampak vstopa tudi v glavno zgodbo.⁷⁴

Uvod (*argumentum*) pojasnjuje, da predstavlja igra neoboroženo junaško nedolžnost, ki je s prostovoljnim begom premagala dvojni, tj. zgornji in spodnji svet sovražnikov duš. Slavna krščanska Amaconka, Rozalija po imenu, ni izmišljotina. Izšla je iz plemenite palermske rodbine, katere korenine segajo vse do Karla Velikega. Bila je v sorodstvu s sicilijanskim kraljem, vendar je zavrgla užitke in časti ter jih na gori Quisquina zamenjala za neprijazno pečino, kjer je vrezala besede: »Jaz, Rozalija, hči Sinibalda, gospodarja Quisquine in Rose, sem se iz ljubezni do mojega gospoda Jezusa Kristusa odločila bivati v tej votlini.« Njena samota pa vendar ni bila brez boja: zvita zalezovanja demonov, nevolje trdega življenja in divjega kraja je pogumno premagovala z železno verigo, bdenjem in drugim podobnim »orožjem«. Po Božjem navdihu se je iz votline na Quisquini umaknila v še hujšo divjino na Monte Pellegrino, da bi v težjem boju proti zapeljivosti sveta dosegla še večjo zmago. Tam je na posled, ko je premagala vse sovražnike, odložila sveto opravo junaške duše, kronana z nevenljivimi vrtnicami ljubezni in lilijami nedolžnosti. Še po smrti ni nehala zmagovati. Leta 1625 [!], potem ko so našli njeno truplo, je Sicilijo rešila kuge in nato pomagala tudi drugim deželam (povzeto iz: *Breviarium vitae*, 1645). V nedavno zgrajeni cerkvi jo zdaj časti tudi Emona.

V prologu se krščanska Amaconka v očetovi hiši vadi na bojišču; bojuje se proti poželenjem sveta,

katerih kopja, potem ko jih odbije, ne napadajo več. Nato prestavi Amfion po Božjem namigu boj v pečine. Ko se Amaconka v pečinah neustrašno spušča vedno globlje, plane iz podzemlja Pluton in jo spravi v nevarnost, vendar strmoglavi, premagan z neobičajnim orožjem, v svoj prepad. Kri v boju ranjene zmagovalke napoji zemljo, ki se razcveti v rožni grm.

Prvo dejanje obsega šest prizorov. 1. Mati Sancijsa se vrne na dvor, potem ko je z Rozalijo opravila molitev k sv. Agati za zdravje sina Fabija, o katerem je izvedela, da je bil ranjen v spopadu z Afričani. Medtem ko se Gudisalvo, sin katanskega kneza, poteguje za Rozalijino roko, vdre razbojnik Curonot. Čeprav ne gre brez prelivanja krvi, ostane Gudisalvo nedotaknjen, kar Sancijsa pripisuje njegovemu pogumu, predvsem pa Božjemu varstvu. 2. Potem ko oskrbijo rane, pohiti Gudisalvo, poplačan s hvaležnostjo, ob zvokih glasbe v pristanišče. 3. Marcijan, vodja sicilijanske vojske, se po zmagi nad Afričani, ki so bližnjo Sicilijo kruto tlačili, vrača v Palermo skupaj z ranjenim Fabijem, ki ga je bil vzel s seboj. Sprejme ga stari prijatelj, knez Sinibald, ki mu je pred odhodom v Afriko obljubil hčer za ženo. Sledi izročanje darov, ki jih je zmagovalec prinesel Rozaliji in njenim staršem. 4. Ko prirede sicilijanski vojščaki, ki se vračajo z zmagovite poti, vojaške igre za meščane Palerma, prihiti Gudisalvo in poizveduje o tekmeu. 5. Rozalija, ki se je odrekla zemeljskim stvarim, se odloči na skrivaj zapustiti dvor in mesto. Ko se je namreč borila s svojimi čustvi, je v ekstazi videla Dafne, kako se je v begu pred Apolonovo ljubeznijo spremenila v lovor, in iz tega je po Božjem navdihu spoznala, da je rešitev v begu. Sklene torej oditi v samoto, posveti se Bogu in v svoj prstan vreže epigraf »Rosalia, sponsa Christi«. 6. Gudisalva, starega Marcijanovega tekmeca, prevzema sum in Sinibalda spodbuja, naj mu obljubi Rozalijo. Ker ta daje prednost Marcijanu, ga Gudisalvo spomni na nevarnost, iz katere je z lastno krvjo rešil njegovo hčer.

V medigri kujeta dva nasprotujoča si amorja na oltarju boga ljubezni Kupida prstana. Oltar sesuje strela, ko prileti orel, ki ugrabi drugega amorja skupaj z njegovim prstanom, da bi ga odložil v svetišču vestalk. Vznemirjeni poročni svečeniki iščejo izgubljenega, ker pa ga na zemlji ne najdejo, se pod vodstvom Volupije (boginje radosti) odločijo, da ga bodo iskali po morju. Plujejo ob sicilijanski obali, ko pa med Scilo in Karibdo dožive brodolom, izgube upanje. Prvi amor nepoškodovan ubeži.

Drugo dejanje ima osem prizorov. 1. Zaradi uspehov v Afriki izroči kralj Rogerij Marcijanu veliko oblast na kopnem in morju, zraven pa še Agrigento in visok letni dohodek, tako da mu zrasteta čast in moč. Sinibald mu čestita, Marcijan pa da novico sporočiti Rozaliji in jo povabi na igre. 2. V navzočnosti Fabija, ki je ves nemočen zaradi

⁷¹ Glavne vloge so igrali: Francišek Anton Posarell Rozalijo, Francišek Karel Lichtenberg Sinibalda, Jožef Anton Wusetti (Buseth) Sancijsa, Janez Dizma Florijančič Marcijana, Matej Krajnc Gudisalva, Marko Janez Kappus pl. Pichelstein Fabija, Adam Kisler dvornega upravitelja, Matej Torta vojaškega namestnika.

⁷² SKL, Dolničarjeva *Miscellanea* III.

⁷³ Škerlj, *Italijansko gledališče*, str. 101.

⁷⁴ Höfler, *Glasbena umetnost*, str. 71, 73, 74.

Matija Tomc: Sv. Rozalija na oltarju sv. Mihaela, ž. c. sv. Janeza Krstnika, Ljubljana-Trnovo, 1856–1857 (foto: Andrej Furlan).

ran, sili Sancija Rozalijo k zaroki, ta pa se izgovarja in razglasi, da se bo poročila s tistim, katerega ime je zapisano na prstanu. Sancija misli, da je že zaročena z Marcijanom, na čigar igre pravkar hitijo, zato svetuje Gudisalvu, naj opazuje dogajanje. 3. Marcijan slavi igre s premaganimi Afričani. Palermčani navdušeno ploskajo in proslavljajo njegovo ime. Čestita mu tudi Rozalija, on pa ji podari svoj dragoceni portret na dragem kamnu (gemo). 4. Gudisalva tekmečeva sreča hudo moti; poučuje Sancijo in podkupi dvornega upravitelja, ki obljubi, da mu bo omogočil vstop v hodnik, skozi katerega bodo peljali Rozalijo. 5. Rozalija v molitvi spet utrdi svoj namen. Ko zapazi, da je Marcijanov portret dobil obliko mrtvaške lobanje, sklene pohiteti z načrtovanim begom. Tako utrjena gre z dvornim upraviteljem gledat mestno praznovanje zmage. Pristopi

Gudisalvo in ji izroči pismo skupaj z nekaj stvarmi, ki so last njegovega vodje. Ker s tem pri Rozaliji ne doseže zaželenega učinka, v njem še bolj vzplamti sovraštvo. 6. Marcijan mora zaradi kraljevih ukazov spet na pot, pozdravi Sinibalda in obljubi, da se bo kmalu vrnil. V dar sprejme prej omenjeni prstan, ki si ga razlaga kot dokaz Rozalijine ljubezni in vdanosti. Vesel odide, toda komaj stopi iz preddverja, ga napadejo zamaskirani Gudisalvovi tovariši. Iz njihovih rok ga otme pretorijanski vojak. 7. Meščani Palerma veselo praznujejo zaradi novice o sijajni zmagi. V povorki zamaskiranih izrabi Rozalija ugodno priložnost in neopažena zapusti veseljaško mesto ter pohiti v bližnji gozd. Sinibalda pokličejo sli, ker zdravniki obupujejo nad Fabijevim stanjem. 8. Sinibald se vrne na dvor, kjer ga presune težka izguba: Fabij zaradi ran umira, Rozalija je izginila. Takoj pošlje oglednike, da bi poiskali pogrešano hčer. Medtem izve Gudisalvo od dvornega pritlikavca, da je Marcijan odpotoval in se namerava kmalu vrniti. V jezi se odloči, da bo tekmeča zasledoval ter mu vzel prstan in življenje.

V interludiju se Polifem bojuje z Akidom za Galatejo in ga s skalo ubije. Akis se spremeni v vodovje, Polifemu pa zraste upanje. Galateja medtem beži po očetnem morju, dospe do Atlanta in išče zatočišče med cipresami. Kmalu naleti na novega sovražnika, nikdar spečega zmaja, s katerim se je prisiljena bojevati in ga premaga, ko mu vrže prstan. Izčrpano poživi zbor Hesperid. Tedaj zagleda, kako se ciprese spremenijo v drevesa z zlatimi jabolki.

Tudi tretje dejanje šteje osem prizorov. 1. Rozalija vstopi v bližnji gozd in se ustavi na begu šele potem, ko je prepričana, da je tisti, ki jih je zapustila, ne bodo našli. Prestrašena zaradi šuma išče varno zavetje in se skriva v drevesno duplino. Ko odvrže, kar ji je izročil Gudisalvo, se preobleče v romarico. 2. Skozi isti gozd hiti na poti v Siracuso Marcijan; skrita sila ga žene, da se prav na tem mestu prikloni v strahu in upanju. Sledi mu Gudisalvo in mu, čeprav se ta pogumno bori, z mečem odseka prstan. Smrtno ranjeni Marcijan kmalu izdihne. Med Pumilionom in Sicilijanci se vname spor za plen. 3. Rozalija neopažena iz bližine opazuje dogajanje in se srečno izogne novi nevarnosti. Nato si, podprta od Božjega duha in spodbujena za nove boje, izbere bivališče v neprijazni votlini na očetovem posestvu na Quisquini. 4. Podložniki Quisquine in Rose pripravijo mlademu, prezgodaj umrlemu knezu in dediču Fabiju pogrebno slovesnost. 5. Gudisalvo, ki se je znebil tekmeča, z veseljem gleda Rozalijin prstan in upa, da mu bo Sinibald dovolil poroko. S prstanom hoče dokazati, da je Marcijan ušel. Ko najde zaradi izgube sina in hčere užaloščene starše, si natančneje ogleda prstan in iz vrezanega napisa spozna vzrok Rozalijinega bega (mnogi so mislili, da je zblaznela, ker jo je

Johann Burgmann: Sv. Rozalija, Uršulinska zbirka, Ljubljana (foto: Ana Lavrič).

Gudisalvo mučil). 6. Rozalija, ki je ne odvrne nobena pečina, vstopi v votlino. Vznemirijo in prestrašijo jo zli duhovi, zato se hitro umakne, a se spet opogumi in se preda pokori. 7. Knez razpošlje oglednike, da bi našli Rozalijo, vendar ti izgubijo upanje, ko najdejo, kar je odložila ob votlem drevesu. Ko se vrnejo na dvor, to povzroči novo žalost. Mesinci, ki so bili zaradi novih izbruhov Etne prisiljeni zapustiti svoje domove, potrdijo, da ni upanja na Rozalijino vrnitev; ker so v gozdu našli mrtvega pritlikavca, domnevajo, da je enaka usoda doletela tudi Rozalijo. Sinibald in Sancijsa se po Božji previdnosti pomirita. 8. Rozalija se je z neoboroženo nedolžnostjo, a z junaško dušo dolgo in slavno bojevala. Svoje domovanje, borišče svoje kreposti, je zaznamovala z besedami: »Ego Rosalia, amore Domini mei Jesu Christi in hoc antro habitare decrevi.« Tu je zmagovala nad zemsko ljubeznijo, bogastvom, užitkom, upanjem, peklom, tj. v boju proti obema svetovoma, vse do srečnega konca.

Igro zaključuje epilog: Sicilija, domovina krepostne zmagovalke, beži pred Libitino (mrtvaško boginjo), zvezda, žareča kot vrtnica, pa ji kaže pot in jo privede do pečine, kjer zasledovalka izgine. Sicilija preišče kraj in ko najde Rozalijine relikvije,

jih spoštljivo dvigne. Pridružijo se ji še druge dežele, osvobodjene izpod istega tiranstva. Genij vojvodine Kranjske okraši svetišče slavne in rešilne vestalke s častjo, s hvalnico pa mu, podprta z darežljivostjo slavnih stanov, sledi ljubljanska Palada.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1073, Zbirka rokopisov, I/36r–I/38r, *Diarium p. Ministri*.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŠAL/Šk. prot. – Škofijski arhiv Ljubljana, Škofijski protokoli, fasc. 12, 13, 14, 21.

Matične knjige: Ljubljana–Sv. Peter, R, 1692–1708.

KAL/Kap. seje 3.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

Ms 5/53, *Historia annua Collegij labacensis anni 1722–1773*.

SKL – Semenška knjižnica Ljubljana

rkp. 10, Dolničar, Janez Gregor: *Cypressus Labacensis seu epitaphia et inscriptiones Labacenses*, 1688–1691.

rkp. 11, Dolničar, Janez Gregor: *Annales urbis Labacensis, metropolis incliti Ducatus Carnioliae, das ist, Jahrs-Geschichten der fürstl. Haupt Statt Laybach. Von Anno 1660, biss 1700. Dann continuirt von Anno 1700 biss 1718, 1701–1718*.

rkp. 18, Dolničar, Janez Gregor: *Nucleus selectarum inscriptionum veterum et novarum*, 1709.

rkp. 22, Dolničar, Janez Gregor: Drobni zapiski Dolničarjeva *Miscellanea* III.

Zbirka podobic.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 488, Cod. XIII., šk. 98, 99: *Knjig prejemkov* 1707, 1708, 1709.

LJU 488, Cod. I/58, *Zapisniki mestnega sveta*, 1712.

TISKANI VIRI

AMAZON CHRISTIANA / FUGA / De utrôque Mundo triumphans / SEU / S. ROSALIA / VIRGO PANORMITANA / LUDIS THEATRALIBUS EXHIBITA, / ET DICATA / HONORI / INCLYTORUM STA-TUUM DUCATUS / CARNIOLIAE / DUM / Insigni munificentia bene merita / de re literaria juventuti prae-mia / elargirentur, / Ab Archi-Ducali Soc. JESU Lycae / Labaci die Mensis / Anno à Partu Virgineo M.D.CC.IX. / MUSICES COMPOSITORE, / Admodum Reverendo, Religioso, atque / Doctissimo / Patre Mariano Tshadesh, Sac. atque Exempti /

Ord. Cisterc. celeberrimi, & antiquissimi Monasterij / Siticensis Professo. / LABACI, Typis Joan. Georgij Mayr, Incl. Prov. Carn. Typog.

OFFICIUM BEATAE VIRGINIS MARIAE, CUI ACCEDUNT ALLA QUOTIDIANAE PIETATIS OBSEQUIA IN USUM D. D. SODALITATIS ALMAE AC VENERABILIS SODALITATIS MAJORIS B. V. MARIAE / In Coelos Assumptae / In Archi-Ducali & Academico Soc. Collegio Labaci erectae & confirmatae IN STRENAME OBLATA ANNO Salutis MDCCLXII. / LABACI, Typis Joannis Georgii Heptner, Inclyti Ducatus Carn. Typographi.

LITERATURA

- Cevc, Anica: *Valentin Metzinger. 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Ljubljana : Narodna galerija, 2000.
- Collura, Paolo: *Santa Rosalia nella storia e nell'arte*, Palermo 1977.
- Cvetko, Dragotin: *Academia Philharmonicorum Labacensis*, Ljubljana : Cankarjeva založba 1962.
- Dolinar, France: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704*, Ljubljana : Teološka fakulteta, 1976.
- Dolničar, Janez Gregor: *Epitome chronologica, continens res memorabiles nobilis & antiquissimae urbis Labacensis, metropolis inclyti Ducatus Carnioliae*, Labaci 1714.
- Dolničar, Janez Gregor: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič), Ljubljana : Založba ZRC, 2003.
- Enzensberger, Horst: *Rosalie, Lexikon für Theologie und Kirche*, 8, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1999, stp. 1298–1299.
- Fabjančič, Vladislav: *Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev. I. del: Okraj Stari trg*, Ljubljana 1940–1943 (tipkopis).
- Feuchtmüller, Rupert: *Der Kremser Schmidt*, Innsbruck-Wien : Tyrolia, 1989.
- Frank, Karl Friedrich: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806*, 5. Schloss Senftenegg : Selbstverlag 1974.
- Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis (1596–1691)* (ur. France Baraga), Ljubljana : Družina, 2002.
- Höfler, Janez: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, Ljubljana : Partizanska knjiga, 1978.
- Kimpel, Sabine: *Martin von Tours, Lexikon der christlichen Ikonographie*, 7, Rom-Freiburg-Basel-Wien : Herder 1974, stp. 572–579.
- Kemperl, Metoda: *Romanje in romarske cerkve 17. in 18. stoletja v osrednji Sloveniji. Topografske študije. Gorenjska z Ljubljano*, Ljubljana 1999 (tipkopis magistrske naloge).
- Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas. Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*, Ljubljana : Založba Borec, 1989.
- Korošec, Branko: *Ljubljana skozi stoletja. Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*, Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 1991.
- Kovačič, Lojze: *Cerkev sv. Florijana v Ljubljani*, Ljubljana : Župnijski urad sv. Jakoba, 1996.
- Kuret, Niko: *Praznično leto Slovencev. Starosvetne sege in navade od pomladi do zime, 2: Poletje*, Celje : Mohorjeva Družba, 1967.
- Lavrič, Ana: Janez Gregor Dolničar in njegova Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, v: Janez Gregor Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve, Ljubljana 1701–1714* (ur. Ana Lavrič), Ljubljana 2003, str. 13–62.
- Lavrič, Ana: Janez Gregor Dolničar – kronist ljubljanskega mesta, *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič), Ljubljana : ZRC SAZU, 2005, str. 139–157.
- Lavrič, Ana: »Virtuti et musis«. Karlov plemiški kolegij v Ljubljani na Dolničarjevih risanih medaljah, *Acta historiae artis Slovenica*, 13, 2008, str. 41–65.
- Lavrič, Ana: Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino: V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*, 57, 2009, str. 301–316.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (ur. France Baraga), Ljubljana : Družina, 2003.
- Lozar Štamcar, Maja: Prispevek k preučevanju božjepotnih grafičnih podob v 18. stoletju na Slovenskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 26, 1990, str. 57–84.
- Lubej, Uroš: *Justus van der Nypoort (Utrecht, ok. 1645/49–po 1698). Življenje in delo holandskega umetnika na Kranjskem in v drugih deželah nemškega cesarstva*, Ljubljana 2008 (tipkopis doktorske disertacije).
- Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri. Urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*, Ljubljana : Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Melchers, Erna in Hans: *Das grosse Buch der Heiligen. Geschichte und Legende im Jahreslauf*, München : Cormoran, 1996.
- Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikono-logija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje : Mohorjeva družba, 1994.
- Prelovšek, Damjan: Ljubljanski baročni arhitekt Candido Zulliani in njegov čas, *Razprave I. razreda SAZU* 15 (ur. Emilijan Cevc), Ljubljana :

- Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986, str. 69–134.
- Radics, Peter: *Cypressus Labacensis etc. etc., Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 15, 1860, str. 47–52.
- Reisp, Branko: Izbor tiskov jezuitskih avtorjev in institucij 17. in 18. stoletja iz knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani, *Ignacijeva karizma na Slovenskem. Razstava pri Sv. Jakobu* (ur. Lojze Kovačič, France Baraga, Miha Žužek), Ljubljana : Slovenska provinca D. J. et al., 1990, str. 43–67.
- Resman, Blaž: Šentjakobska cerkev v 18. stoletju, *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav*, Redovništvo na Slovenskem, 4, Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 189–228.
- Resman, Blaž: Mački, *Acta historiae artis Slovenica*, 8, 2003, str. 85–108.
- Sapač, Igor: Biografije arhitektov 18. stoletja na Slovenskem, v: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*, Ljubljana : Arhitekturni muzej, 2007, str. 230–270.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*, Görz 1905.
- Semper, Hans: Burgmann Johann, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (ur. Ulrich Thieme), 5, Leipzig 1911, str. 259.
- Smolik, Marijan: Thalnitscher Janez Krstnik, *Slovenski biografski leksikon*, 4, Ljubljana 1980–1991 (1980), str. 76–77.
- Smolik, Marijan: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja*, Ljubljana 1963 (inavguralna disertacija).
- Steska, Viktor: Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 11, 1901, str. 18–32, 69–97, 141–186.
- Steska, Viktor: Dr. Janez Gregorij Dolničar, kranjski zgodovinar, *Dom in svet*, 14, 1901, str. 517–526, 581–586.
- Steska, Viktor: Slike v ljubljanskih cerkvah okoli l. 1715, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 12, 1902, str. 49–57.
- Steska, Viktor: *Slovenska umetnost. 1. Slikarstvo*, Prevalje : Družba sv. Mohorja, 1927.
- Stopar, Ivan: *Ljubljanske vedute*, Ljubljana : Arterika, 1996.
- Škerlj, Stanko: *Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih*, Dela II. razreda SAZU 26, Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1973.
- Šumi, Nace: Arhitektura 18. stoletja, v: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*, Ljubljana : Arhitekturni muzej, 2007, str. 9–35.
- Šumi, Nace: Katalog arhitekturnih spomenikov, v: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*, Ljubljana : Arhitekturni muzej, 2007, str. 36–229.
- Veider, Janez: Slike v uršulinskem samostanu v Ljubljani, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 20, 1944, str. 98–136.
- Vidmar, Luka: Janez Gregor Dolničar v Loretu in Rimu leta 1679, *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 159–169.
- Vrhovec, Ivan: *Die wohllöbl. Landesfürstl. Hauptstadt Laibach*, Laibach 1886.
- Vrhovec, Ivan: O ustanovitvi šentjakobske, frančiškanske in trnovske fare v Ljubljani, *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov* (ur. Luka Pintar), 3, Ljubljana : Slovenska matica, 1901, str. 126–175.
- Vrhovnik, Ivan: Zatrte nekdanje cerkve in kapele ljubljanske, *Danica*, 3, 1905, str. 347–348, 356–357, 362–364.
- Vrhovnik, Ivan: *Trnovska župnija v Ljubljani*, Ljubljana 1933.
- Zimmermanns, Klaus: Donatus von Münsterreif, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 6, Rom-Freiburg-Basel-Wien : Herder 1974, stp. 88–89.

S U M M A R Y

The Church of St. Rosalie at the Ljubljana Castle

After the relics of St. Rosalie found on the nearby hill were transferred to the cathedral church in Palermo in 1624, the saint began to be worshipped as an intercessor against contagious diseases. In Slovenian provinces her cult was introduced during a plague that swept the territory in the 1640s. At that time two churches were built in her honour: the church above Šentjur pri Celju (1646) and the church above Krško (1647). The inhabitants of Ljubljana built a shrine to her no sooner than the early 18th century. In the Slovenian territory, the patronage of St. Rosalie also encompasses the succursal church of Kostrivnica in Spodnji Gabrnik and a chapel in Trebelno.

Hitherto, the Ljubljana Church of St. Rosalie appeared only in the writings of historians, especially Ivan Vrhovnik, whereas in the recent years Nace Šumi was the first to also place it among the noteworthy monuments of the Baroque art. The idea to build the church first occurred to jurist Janez Gregor Dolničar; the building was erected by the inhabitants of the Stari trg community and its

maintenance was subsidised by Janez Tobija Smrekar von Liechtenthal. The cornerstone was solemnly laid by the Bishop of Ljubljana, Ferdinand Kuenburg on 18 April 1708 and by 4 September the construction had progressed as far as to allow the first worship to take place, but the building was not completed and furnished by 1723. The church had three altars (St. Rosalie, St. Donatus, and St. Elijah or Martin), a pulpit, pews, organs, bells and the necessary inventory, including several icons and the Holy Sepulchre.

The church suffered enormous damage in the fire of 1774 and was closed by the government order on 10 March 1786 and sold at an auction. The building was bought by a mailman Vischer, who demolished it that same year. On the terrace where the church used to stand there are still visible traces in the ground of the church circumference, whereas its ground-plan and position are also shown on the map of Janez Dizma Florijančič (Florianschitsch) (dating back to 1744). The body of the building is revealed by old images: two wash drawings of Friedrich Bernhard Werner (dating back to 1732) and a copper-plate engraving of the passport of the Ljubljana furriers' guild (dating back to 1762). The ground-plan of the church was clearly of an octagonal shape, extended by a rectangular entrance hall and a presbytery of the same shape. The Church of St. Rosalie was attributed an important primacy among Baroque churches in Ljubljana. Excluding the dome-covered Chapel of St. Francis Xavier (subsequently built as an addition to the Church of St. Jacob in 1667–1669), it was

the first dome church in Ljubljana. Plans to build a dome of the cathedral were already made before that, but they were not realised, whereas the Order of the Cross built one a few years afterwards. With regard to architects involved in the project, mention ought to be made of Carlo Martinuzzi, who had already cooperated in the construction of the cathedral and later prepared the design for the seminary. Among the masons, however, note ought to be made of Gregor Maček (according to Igor Šapač), who acted as a foreman in the construction of both aforementioned buildings. The only surviving item of the church furnishing which was sold with the rest of the church at the 1786 auction is presumably the painting of St. Rosalie, as it may be hypothetically linked to the painting of the saint contained in the collection of the Ljubljana Ursulines.

Even though the shrine at the Ljubljana Castle was demolished, the city's memory of the saint has not completely sunken into oblivion. In 1789 Andreas Johann Herrlein painted her for the nearby Church of St. Florian according to the graphic of Johann Veit Kauperz, who converted into the graphic medium the (partly modified) painting of Martin Johann Schmidt from the Benedictine Abbey in Melk. St. Rosalie obtained a place of public worship also in the church in Trnovo (Matija Tomc), whereas her images in private or monastery collections (e.g. a small painting of Johann Burgmann kept by the Ursulines) were primarily intended for private worship.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 352.075.31(497.451.1)"1809/1813"

Prejeto: 18. 4. 2011

Pauline Ringoot

profesorica zgodovine, 50, rue de Faubourg du Temple, F-75 011 Paris
e-pošta: pualinerigoot@hotmail.com

Župani v času Ilirskih provinc*

IZVLEČEK

Čeprav mnogokrat spregledana, je imela funkcija župana pomembno vlogo v sistemu napoleonske uprave. Župan je bil neposredno podrejen nadzoru intendantov, toda njegova vloga je ustrezala dualnemu konceptu francoske uprave, zaradi česar je zanimiva tudi za zgodovinarje. Župani naj bi sicer teoretično skrbeli za uresničevanje državnih zakonov, toda v isti sapi so bili zastopniki interesov lokalne skupnosti. Župan v Ilirskih provincah, kot neposredna vez med francoskimi oblastmi in ilirskim prebivalstvom, na ta način ni bil le politična figura, temveč tudi kulturni posrednik med dvema družbenima skupinama, ki sta se razlikovali po velikosti, jeziku in gospodarskem položaju. Odnos med ljubljanskim županom Codellijem in kranjskim intendantom nazorno razkriva vse težave župana, razdvojenega med službo francoski oblasti in lokalnemu prebivalstvu in na širšem planu kaže na neuspeh uveljavitve francoske uprave v Ilirskih provincah.

KLJUČNE BESEDE

župan, Ilirske province, francoska uprava, Ljubljana, župan Anton Codelli

ABSTRACT

MAYORS DURING THE TIME OF THE ILLYRIAN PROVINCES (1809–1813)

Albeit often forgotten in the wheels of the vast Napoleonic administration, mayoralty was an interesting and important function. Even though the mayor was under direct intendant's supervision, his function corresponded to the dual character of the French administration, which also makes it so interesting for historians. In theory, the mayor had to ensure the implementation of state (Imperial) legislation, but at the same time he also acted as the representative of the interests of the local community. A mayor in the Illyrian Provinces, serving as a direct link between the French authorities and the Illyrian population, was therefore not only a political figure but also a cultural mediator between two social groups that differed in size, language and economic status. The relations between the Mayor of Ljubljana Anton Codelli and the Intendant of Carniola vividly illustrate the qualms of a mayor torn between the French administration and local population, and on a larger scale the failure to establish the French administration system in the Illyrian Provinces.

KEY WORDS

Mayor, Illyrian Provinces, French administration, Ljubljana, Mayor Anton Codelli

* Iz francoščine prevedla Janina Kos, uredil dr. Peter Vodopivec.

Čeprav so Ilirske province v primerjavi z drugimi Napoleonovimi osvojenimi ozemlji veljale za »nekaj posebnega«,¹ se vseeno niso izognile uvedbi francoske uprave,² ki je bila vzpostavljena v dveh fazah. V obdobju prvega guvernerja, generala Marmonta,³ je bila usoda Ilirije še nejasna, zato je bila organiziranost uprave zgolj provizorična. Sprva so francoske oblasti delovanje nekdanjih organov avstrijskih civilnih oblasti še dopuščale, in ti organi so bili celo prisiljeni z njimi sodelovati. Šele Temeljni zakon z dne 15. aprila 1811⁴ je povzročil pravi preobrat v kratkem obstoju Provinc. V bistvu je šlo za uvedbo modernega upravnega sistema na ozemlju, kjer so še vedno prevladovala fevdalne strukture. Z omenjenim dnom so namreč francoske oblasti uveljavile zakonodajo, ki je v letu 1811 vpeljala župane in občine, s čimer so želele do konca izpeljati sistem napoleonske centralizacije.

Čeprav so v cesarskih krogih na vlogo župana pogosto pozabljali, je bila ta funkcija vendarle za-

mišljena kot ključna za delovanje sistema. Vrh tega je glavni intendant Ilirije grof Chabrol de Crouzol opozoril, da »bi morala organizacija občin postati glavna skrb vlade, saj naj bi to bil temelj, na katerega bi se morala opirati celotna uprava.«⁵ Francoske oblasti so se torej zavedale pomembnosti obstoja županske funkcije, s katero bi bil vpeljan popoln nadzor nad dotlej nepoznanim in nadvse heterogenim območjem. Dejansko je župan postal prvi posrednik med francoskimi oblastmi in ilirskim prebivalstvom, kar mu je omogočala njegova tesna povezanost z domačini. V svojem bistvu je bila namreč to dvojna funkcija, razpeta med osrednjo oblastjo in njenimi podaniki. Župan je bil najvišji predstavnik mesta in obenem pooblaščenec francoske države. Kot politični, posredno pa tudi družbeni in kulturni dejavnik je omogočal sporazumevanje med skupinama, ki sta si bili po kulturi, jeziku, funkciji in družbenem položaju nasprotni.

Pozna uvedba sistema občin: 1811

Projekt napoleonske centralizacije se je uresničeval predvsem na osnovi geografskega razreza, ki je v Provincah obstajal že vse od njihove provizorične organiziranosti leta 1809 (ta je bila nekoliko spremenjena leta 1811), vendar se delitev na občine ni pojavila pred Temeljnim zakonom leta 1811. Dne 31. oktobra tega leta je glavni guverner Henri Gratien Bertrand dejansko potrdil razdelitev Provinc na občine.

Vzpostavitev francoskega modela občin je bila ena zadnjih faz v procesu hierarhizacije teritorialne uprave.⁶ Na ta način je oblast v skladu z vzpostavljenim hierarhičnim redom prehajala iz rok v roke, od cesarja do župana. Odločitev o razdelitvi ozemlja provinc na občine je bila sprejeta predvsem zato, da bi bila tudi v Provincah taka oblika teritorialne organiziranosti, kakršno so poznali v Franciji. Ob tem pa velja opozoriti, da sta bili lokalna uprava in občinska delitev učinkoviti orodji predvsem za novačenje vojakov in za nadzor nad plačevanjem davkov.⁷ Obenem se je s to novostjo zmanjšal vpliv sodnih uradnikov in zemljiške gospode, ki so bili povečini Francozom in vrednotam, ki so jih ti razširjali, sovražni.⁸

Da bi takšen ustroj na lokalni ravni deloval, so bile intendantske razdeljene na distrikte, na čelu katerih so bili poddelegati, s podobnimi pristojnostmi kot podprefekti. Še nižje na lestvici so bili kantoni, nato pa občine, ki jih je bilo v vsej Iliriji skupno

Obmejna tabla z meje med Habsburško monarhijo in Ilirijo na Koroškem (Koroški deželni muzej, Celovec; *Napoleon und seine Zeit, Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, Klagenfurt 2009*).

1 Zwitter, *Napoleonove Ilirske province*, str. 31.
2 Prim. Šumrada, »Statut juridique ...«, str. 21–41.
3 Dubrovniški vojvoda je prispel v Ljubljano 16. novembra 1809 in je opravljal svojo funkcijo do januarja 1811.
4 Primerjaj *Télégraphe Officiel*, št. 42, 43, 44 in 45.

5 AN, F le 61, št. 2.

6 Bundy, *The Administration*, str. 63.

7 AN, AF IV 543/4250 pismo Marmonta državnemu sekretarju na ministrstvu.

8 AN, F 61/62, poročilo Chabrolove generalne intendance z dne 1. januarja 1813.

420. Občine pa so se naprej delile na sekcije.⁹ Za sam obstoj občine je bilo nujno, da je imela mejo, ki so jo poznali njeni prebivalci, priznavati pa so jo morale tudi oblasti. Vendar je bila francoska zakonodaja glede tega nema, zato je bila razmejitev med občinami utemeljena na lokalnih praksah in izročilu. Šele izdelava katastra, na podlagi katerega je bilo mogoče izračunavati osnove za zemljiške davke, je v začetku 19. stoletja polagoma pripomogla k razrešitvi nadvse kompleksnega vprašanja občinskih meja. Razmejitev med intendancami sicer ni bilo mogoče spreminjati, je pa 72. člen Temelnjega zakona predvidel možnost sprememb na ravni distriktov in občin, če bi se pojavile takšne zahteve.¹⁰ S tem členom so Francozi, ki so se zavedali, da njihova teritorialna reorganizacija ne more zadovoljiti vsega prebivalstva, pristali na popuščanja, saj je bilo v njihovem interesu, da se odzovejo na zahteve Ilircev.

Da bi ugodili zahtevam nekaterih občin, so dejansko uveljavili nekaj dodatnih sprememb po izdaji zakona z dne 15. aprila 1811. Z odlokom z dne 18. septembra 1811 so pazinski kanton, ki je prej pripadal civilni Hrvaški, priključili istrski provinci, kar je omogočilo ponovno vzpostavitev naravnih meja Istrskega polotoka. Dne 10. oktobra 1813 pa so z odlokom ustanovili še četrti distrikt na Kranjskem, ki je obsegal mesto Kranj s širšo okolico.¹¹ K vsemu temu je glavni intendant Chabrol leta 1813 izjavil, da je občinska ureditev v Iliriji med najbolj zapletenimi v celotnem cesarstvu.¹²

Francozi so vzpostavili resnično hierarhizacijo ozemlja. Mesta z več kot 5.000 prebivalci, ki so že od visokega srednjega veka uživala avtonomne pravice, so bila pomembne strateške postojanke in osnovna komunikacijska vozlišča, medtem ko so bile manjše vasi, ki so bile zaradi slabe prometne infrastrukture pogosto precej odmaknjene, odrinjene v drugi plan. Ko so Francozi zasedli Ilirijo, jim avstrijske oblasti niso predale nobenih podatkov o stanju prebivalstva. Zato se zastavlja vprašanje, kako so pravzaprav sploh lahko razvili svoj občinski projekt, saj so imeli le zelo približne ali celo povsem napačne predstave o porazdeljenosti ilirskega prebivalstva. Iz same hierarhije geografskih območij je izhajala kvantitativna prilagoditev občinskih funkcij, o čemer pričata 107. in 108. člen Temelnjega zakona.¹³

V tistem času je francoska uprava razlikovala med župani in občinskimi upravitelji. Takšno razlikovanje je bilo zgolj hierarhične narave, saj so oboji opravljali enake naloge, le da je župan upravljal mesta z več kot 2.400 prebivalci, medtem ko je občinski upravitelj načeloval krajem z manj kot 2.400 prebivalci. V resnici pa so v obdobju francoske Ilirije majhne občine, oddaljene od večjih središč, največkrat zastopale kar njihove škofije ali pa jih je predstavljala fevdalna gospoda. Na takšnih odmaknjenih območjih je bila zaradi pomanjkanja sredstev, pa tudi nezainteresiranosti Francozov za te kraje, uvedba francoskih zakonov težko izvedljiva.

Kadrovanje županov: imenovanje

Po zakonu z dne 14. decembra 1789 je imela v Franciji vsaka župnija, bodisi velika ali majhna, podeželska ali mestna, župana, ki ga je za dve leti izvolil zbor volivcev, županski mandat pa je bilo mogoče obnoviti le enkrat, potem pa se je isti župan za nov mandat lahko potegoval šele po dveletni prekinitvi opravljanja funkcije, če je bil znova izvoljen. Vendar pa so v obdobju prvega konzulata po prihodu Napoleona ta zakon znova vzeli v pretres. V določenih, povezanih z županom, je bila najpomembnejša sprememba, da župan ni bil več voljen, ampak imenovan. 18. člen zakona, sprejet 28. dne meseca pluviose v letu VIII, je državnega voditelja pooblašal, da imenuje župane mest v vsej Franciji.¹⁴ 20. člen tega zakona pa je določal, da v drugih občinah ta naloga pripada prefektom.¹⁵ To je pomenilo, da je imel cesar neposredno ali posredno pravico imenovanja in razreševanja vseh županov in podžupanov v cesarstvu.

Ta zakon je začel na ilirskih tleh veljati šele s Temelnjim zakonom, hkrati z ustanovitvijo občin. Prav tako kot v Franciji si je Napoleon tudi v Iliriji pridržal pravico do imenovanja županov in podžupanov glavnih mest, kot je določal 13. člen odloka, ki je »njegovemu veličanstvu dajal pravico imenovanja županov Ljubljane, Trsta, Zadra, Dubrovnika in Karlovca.«¹⁶ To so bila glavna mesta vsake od provinc, ki so bila tudi strateško pomembnejša, bogatejša in so imela več prebivalcev kot ostala mesta v Iliriji. Cesarjeva imenovanja njihovih županov pa so dejansko prispela šele januarja 1812, ko je začel veljati francoski zakonik.¹⁷

⁹ Bundy, *The Administration*, str. 480.

¹⁰ Primerjaj *Télégraphe Officiel*, št. 42.

¹¹ Pivec-Štele, *La vie économique*, str. 16.

¹² AN, F 61, št. 2, poročilo Chabrola.

¹³ *Télégraphe Officiel*, št. 43, 29. 5., razdelek IV, § 1 »občinski javni uradniki«, glej aneks 2.2, Odlok o občinskih uradnikih z dne 29. maja 1811. 107: »V vsakem glavnem mestu province, distrikta ali škofije je župan s štirimi podžupani, če ima mesto več kot 5.000 duš, in župan z dvema podžupanoma, če prebivalstvo mesta šteje manj kot 5.000 duš. 108: v občinah, v katerih živi manj kot 2.400 duš, sta upravnik in njegov namestnik, če tam ni škofije.«

¹⁴ Tulard, *Dictionnaire Napoléon*, str. 247. »Prvi konzul imenuje (...) župane in podžupane mest z več kot 5.000 prebivalci, policijske generalne komisarje in policijske prefekte v mestih, kjer bodo komisariati in prefekture ustanovljeni.«

¹⁵ Chandernagor, *Les maires*, str. 19.

¹⁶ *Télégraphe Officiel*, št. 17, 26. 2. 1812.

¹⁷ Bundy, *The Administration*, str. 66.

*Grad Turn pri Ljubljani (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana;
Eva Holz-Henrik Costa, Ljubljanski kongres 1821, Nova revija, Ljubljana 1997, str. 27).*

Da bi zagotovil izvajanje francoskih zakonov, utrdil francosko oblast in zmanjšal tuji vpliv, je Napoleon vodilne položaje v upravi Provinc zaupal Francozom ter domačinom do njih zaprl dostop, zato so se ti morali zadovoljiti s podrejenimi vlogami. Francozi so imeli monopol nad vsemi najvišjimi funkcijami (generalna uprava, intendance, policijski komisariat ipd.), medtem ko so domačine pritegnili le na položaje drugega ranga na mestni in občinski ravni. V Iliriji ni bil noben župan nikoli Francoz. Imenovanja domačinov so tako postala pomembno dodatno poslanstvo uradnikov francoske uprave. Zdi pa se, da so imeli Francozi nemajhne težave, ko so iskali osebe za zasedbo razpoložljivih položajev, predvsem zato, ker je precej primernih ljudi emigriralo in ker mnogi, ki so ostali, zaradi pomanjkljive izobrazbe niso bili sposobni razumeti posebnosti napoleonske uprave. Glavni intendant Chabrol se je notranjemu ministru pritoževal, da je zanj največja muka »zbrati dovolj primerno razsvetljenih oseb, ki bi lahko sledile delovanju uprave«.¹⁸ Poleg tega ne kaže pozabiti, da je bil uradni jezik francoščina, zato je morala biti tudi uradna pošta napisana v tem jeziku. Jezikovna ovira je bila še dodatna, nikakor ne najmanjša težava za Francoze, saj je bilo nepismenih prebivalcev v Iliriji zelo veliko, kar je razvidno iz velikega števila križcev, s katerimi so se pod uradnimi dokumenti podpisovali občinski urad-

niki. Ti so v najboljšem primeru pravilno govorili kvečjemu svoj materni jezik. Vse to je od francoske uprave terjalo, da je morala poskrbeti za obsežno prevajalsko službo, hkrati pa je morala ves čas pojasnjevati in razlagati francoski sistem na ljudem dojemljiv način. Za pojasnjevanja domačinom, kakšna je njihova vloga, so bili zadolženi poddelegati. V večini primerov Francozi pri kadrovanju niso imeli velike izbire. Skoraj zagotovo pa je bilo imenovanje Antona Codellija za župana mesta Ljubljane maja 1812 zanje nadvse koristna izbira. Kot ugleden, bogat domačin in poliglot (z znanjem francoščine, italijanščine, nemščine in slovenščine oziroma »ilirščine«) je imel vse potrebne kvalitete, da je lahko opravljal naloge župana prestolnice Ilirskih provinc.

Francoska uprava se je odločila ustanoviti za vsako od prej omenjenih mest začasno komisijo, saj je bilo treba »med čakanjem, da bo Njegovo veličanstvo odločilo o izbiri župana izmed predloženih kandidatov«, zagotoviti začasno obliko mestnih uprav, da bi v teh mestih mestne službe lahko delovale.¹⁹ Z odlokom z dne 13. januarja 1812 je glavni guverner Bertrand odločil, da upravne naloge v mestih z več kot 5.000 prebivalci, torej v Ljubljani, Trstu, Zadru, Dubrovniku in Karlovcu, izvajajo komisije s pooblastili, enakimi županskim. Dne 19. januarja 1812 je generalni intendant Kranjske De la Moussaye imenoval takšno začasno komisijo v

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ *Télégraphe Officiel*, 26. 2. 1812, Odlok o začasnih komisijah z dne 20. januarja 1812.

Ljubljani.²⁰ V večini primerov so te začasne mestne komisije pozneje postale mestni sveti.²¹ S temi komisijami je bilo mogoče vnaprej preizkusiti učinkovitost delovanja občinskih organov ter zagotoviti, da so bili ti potem potrjeni. Na ta način je bil na voljo čas za poizvedbe in pridobivanje podrobnih podatkov o vsakem posameznem kandidatu. Četudi je pravica imenovanja članov bodočih občinskih svetov pripadala cesarju, ta o njih ne bi mogel odločati, če bi mu ne pomagali njegovi odposlanci, ki so na samem terenu na tak ali drugačen način poskušali priti do potrebnih informacij. Zanimali so jih rojstni podatki, trenutni poklic oziroma služba, zakonski stan, predvsem pa osebno premoženje vsakega posameznika. Intendant je nato s pomočjo svojih sekretarjev izdelal preglednice,²² ki so bile poslane v Pariz, da bi državni vrh izdal soglasje k predlaganim kandidatom. Sistem začasnih komisij se je uveljavil le v Iliriji, v Franciji pa ga niso poznali.

Zapisega občinskih organov

Zapisega, s katero naj bi si država zagotovila županovo zvestobo, je bila dolgo bistvena formalnost za nastop županskega mandata. Brez prisege ni bilo umestitve na županstvu. Ta zapisega sega še v čas pred letom VIII. Od leta 1789 so morali vsi pred prevzemom funkcije priseči, »da bodo z vsemi močmi varovali ustavo kraljestva, da bodo zvesti narodu, zakonu in kralju, ter da bodo dobro opravljali svoje naloge«.²³ Sprva konzulat, nato pa tudi cesarstvo sta župane, zavezane s prisego, držala na kratko: nadzor je bil strog, vsaka nepokorščina pa hitro zatrta.

Slovesnost zaprisege je ob njenem izvajanju v Iliriji bržkone izpadla nekoliko smešno. Vendar so bile Ilirske province pač sestavni del cesarstva, četudi geografsko z njim niso bile povezane. Zapisega občinskih upravnih organov v Iliriji so zato predstavljale še kako pomembno stopnjo v procesu navezovanja teh ljudi na ogromno francosko cesarstvo. Ker so bile vezi med provincami in Parizom tedaj še nove in zato krhke, je bila zapisega mišljena kot dodatno sredstvo, ki naj bi jamčilo zvestobo občinskih uradnikov cesarju. Ob tem velja pripomniti, da člani začasnih komisij niso bili zapriseženi, kar je dokaz, da je bila prav z zapisego okronana navezava občinskih teles na cesarja. Codelli je s svojo ekipo svetovalcev prevzel upravo v

ljubljski občini 4. maja 1812, vendar je bil odlok o zaprisegi zvestobe cesarju Napoleonu izdan šele 2. julija 1812. Pogodba s cesarstvom je bila torej zapечатena šele s tem drugim datumom.

Županovo delo v resnici – le navidezna moč?

Kakor koli že pogledamo, je bil župan vsekakor glavno kolo uprave, vendar močno podrejen napoleonski centralizaciji. Drugače rečeno, in kot je nakazovala že sama zakonodaja, je bila oblast, ki je bila podeljena županu, bolj formalne kot izvršilne narave, saj je župana povsem obvladoval njegov nadrejeni, intendant province. Področje delovanja francoskih intendantov leta 1809 je bilo določeno z enim od Napoleonovih odlokov, izdanih že novembra leta 1806. Intendanti so nadzorovali delo osrednje uprave, pa tudi nižjih organov oblasti, s katerimi so vzdrževali povezave. Bili so torej neposredno nadrejeni županom.

Funkcija župana v Iliriji je bila prirojena francoskemu modelu in je po njem povzemala vse običajne naloge, ki jih je moral opravljati župan. Moral je bedeti nad dobrim delovanjem mestne uprave. Po francoski revoluciji je v skladu z zakonom z dne 20. septembra 1792 prevzel dotedanje naloge duhovščine pri vodenju registrov prebivalstva. Župani so morali skrbeti tudi za matične knjige.

V Iliriji so občine odgovornost za te listine prevzele precej pozno, šele po 30. avgustu 1812. Županu je bilo poverjeno, da v mestni hiši hrani vrsto dokumentov v francoščini, ki so lahko služili kot arhivska in kot uradna dokumentacija, vpisani pa so morali biti v poseben zvezek.²⁴ Shranjevali je tako moral kopije številnih uradnih dopisov, zapisnike sklepov občinskega sveta ter vse dokumente, ki so dokazovali, da je občinska skupščina izvajala zakone dosledno in v predpisanih rokih. V ta namen je moral hraniti zapisnike o povečanju vsakega neposrednega davka, dokazila o občinskih blagajniških fondih, potrdila o plačilih, kopije osebnih matičnih dokumentov, predvsem pa podroben seznam nabornikov v njegovi občini, pa tudi knjigo vpisov vseh izdanih osebnih dokumentov in potnih listov.²⁵

Poleg klasičnih županskih nalog so intendant županom postavljali še vse mogoče druge zahteve, ki jih je bilo treba izvršiti v razmeroma kratkem roku, kar je župane v odnosu do intendantov postavljalo v še bolj podrejen položaj. V osnovi so takšne zahteve največkrat presegale županove obveznosti v strogem pomenu besede. Dne 24. avgusta 1811 je na primer intendant De la Moussaye naročil ljubljanskemu županu Codelliju, naj pošlje v tržaško pristanišče šest tesarjev, dva mizarja, dva ključavničarja in več

²⁰ SI ZAL LJU 489, šk. 270 (fasc. 169), snopič LXXXXVI, fol. 175 (pismo intendanta Codelliju dne 19. januarja 1812).

²¹ Razen dveh podžupanov, Luke Rusa in Antona Primica iz ljubljanske občine, ki sta takoj po imenovanju želela odstopiti, namesto njiju pa sta bila imenovana Ivan Rozman in Anton Rudolf.

²² SI ZAL LJU 489, šk. 270 (fasc. 169), snopič LXXXXVII, fol. 203'–204.

²³ Chandernagor, *Les maires*, str. 76.

²⁴ SI ZAL LJU 489, šk. 261 (fasc. 163), snopič XXI, fol. 81–89' (vpisna knjiga aktov, zavedenih na županstvu).

²⁵ Bundy, *The Administration*, str. 482.

drugih delavcev. Na okrožnico, ki jo je nato občina poslala upravnikom različnih gospodarskih družb, pa so ti odgovarjali, da svojih delavcev ne morejo pogrešati, saj je bila kvalificirana delovna sila na Kranjskem zelo maloštevilna. De la Moussaye je zahtevo ponovil 8. oktobra, rekoč, da bodo delavci določeni po uradni dolžnosti, če ne bo prostovoljcev. Nato je župan Codelli 14. istega meseca poslal dokončen spisek zahtevanih delavcev.²⁶ Enak primer se je ponovil še februarja in marca leta 1812.

Župan je moral biti zelo učinkovit in je moral tudi zelo dobro poznati svojo občino. Ni izpolnjeval le ukazov intendanta, temveč je moral odgovarjati tudi drugim osebam, ki so od njega zahtevale informacije, na primer županom drugih občin ali pa strankam. Na prošnjo župana Livorna je tako moral Codelli poskusiti zbrati čim več poizvedb o nekom, ki se je imenoval Barnieri Nardi in je bil glavni direktor oskrbe na Hrvaškem.²⁷

Vse te zelo različne zahteve, ki jih je bilo treba ažurno izpolnjevati, kažejo, da je naloge župana težko natančno opredeliti. Njegovo delovno področje se je spričo vseh mogočih zahtev zdelo zelo široko. Ob tem ga je pri njegovem delovanju omejeval stalen finančni nadzor francoskih oblasti, s čimer se je še krepilo varuštvo, ki ga je nad njim izvajal sistem. V resnici namreč župan sploh ni mogel vplivati na finančno poslovanje, ki ga je nadziral le občinski blagajnik. Pa tudi drugače so bili vsi vzvodi delovanja, s katerimi so razpolagali župani v Iliriji, precej omejeni. Poleg uradnih dopisov se je kot učinkovito sredstvo za obveščanje prebivalstva, ki je bilo tedaj povečini še nepismeno,²⁸ izkazalo le plakatiranje.

Sam ali s pomočniki?

Francoska uprava je na župana in na občinski svet gledala kot na homogeno telo, saj naj bi oba tesno sodelovala, da bi se lahko zakoni uspešno izvajali. Kljub temu pa velja poudariti, da je bil v skladu s 7. členom odloka, sprejetega 2. dne meseca pluvioše v letu IV, župan edini odgovoren za delovanje uprave. Vodil je občinski svet in razdeljeval naloge njegovim članom. Imel pa je le pravico, da je lahko sklical svoje pomočnike, se z njimi posvetoval in nanje prenesel del svojih pooblastil. V tem obdobju so dotedanji občinski uradniki postali svetovalci. Ta sprememba ni bila zgolj simbolična,²⁹ saj je svetovanje županu postalo njihova glavna prednostna naloga. Premožni možje, ki so bili postavljeni na čelo mesta, so lahko po potrebi prispevali tudi osebno posojilo za napolnitev občinske bla-

gajne, ki je bila zaradi proračunskega primanjkljaja pogosto prazna. Dokument iz ljubljanskega arhiva z dne 20. avgusta 1813 razkriva, da je Pagliarucci, prvi pomočnik ljubljanskega župana, občini posodil 559 frankov za pokritje stroškov vojašnic.³⁰

V Ljubljani so bili člani mestnega sveta, ki jih je bilo vsega dvajset, predvsem trgovci in poslovneži. Kar štirinajst izmed dvajsetih je opravljalo delo, povezano s trgovino. Anton Codelli se je v celoti zavedal težav, ki so izhajale iz tovrstnih poslovnih dejavnosti, in si je bil povsem na jasnem tudi o njihovih posledicah. Večkrat se je namreč pritoževal zaradi pogostih odsotnosti članov občinskega sveta, ki so jim botrovale njihove poklicne obveznosti in potovanja.³¹ Te odsotnosti so hromile dobro delovanje občine, saj so povzročale precejšnje zamude pri reševanju posameznih zadev. V nasprotju z županom so občinski svetovalci načeloma prejeli plačo, čeprav bi bilo v resnici bolj upravičeno govoriti o denarnem nadomestilu. Dejansko so namreč v letu 1812 prejeli le petnajstino plače, saj je cesar zamujal s potrditvijo proračuna za leto 1812. Treba je bilo počakati do 20. decembra 1812, ko je intendant Kranjske Rouen Des Mallets odobril izplačilo celoletnih plač, navkljub nepotrjenemu letnemu proračunu, kar pa je bilo izvedeno šele februarja leta 1813.³² Zamujanje z izplačili in njihovi skromni zneski kajpak niso prispevali k motivaciji svetovalcev, da bi se bolj zavzeto posvečali svojim funkcijam.

Župana je obkrožala cela vrsta podrejenih uradnikov. Vsi, od pisarniških uradnikov do županovega tajnika, so bili vsak dan prisotni v županovem delovnem okolju. Županu so pomagali tako, da so krožili med različnimi pisarnami in zagotavljali prenos informacij. Župan Codelli je poskrbel, da si je, od primera do primera, skrbno izbral strokovno pomoč, in je v ta namen v pismu intendantu z dne 22. februarja 1812³³ predložil seznam vseh zaposlenih na občini, čemur je dodal tudi predlog o njihovih plačah (očitno je bil ta seznam zgolj predlog, dokler ga intendant ni potrdil). Občinski uslužbenci so prejeli plače iz občinskega proračuna, sredstva zanje pa je zagotavljal bodisi fond administrativnih stroškov bodisi register navadnih izdatkov občinskega proračuna.³⁴

³⁰ SI ZAL LJU 489, šk. 270 (fasc. 169), snopič LXXXXVII, fol. 134.

³¹ SI ZAL LJU 489, šk. 269 (fasc. 168), snopič LXXXXVII, fol. 220 (pismo Codellija intendantu).

³² SI ZAL LJU 346, šk. 7, snopič 74, Vladislav Fabjančič: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov*, III. del (1720–1820), čitalniški izvod, str. 809–810.

³³ SI ZAL LJU 489, šk. 269 (fasc. 168), snopič LXXXXII, fol. 329–331 (pismo Codellija intendantu).

³⁴ SI ZAL LJU 489, šk. 269 (fasc. 168), snopič LXXXXII, fol. 329–331 (pismo Codellija intendantu).

²⁶ Pivec-Stele, *La vie économique*, str. 194.

²⁷ SI ZAL LJU 489, šk. 268 (fasc. 167), snopič LXXIV, fol. 225 (pismo župana Livorna Codelliju).

²⁸ *Télégraphe Officiel*, št. 94, december 1812.

²⁹ Chandernagor, *Les maires*, str. 36.

*Mestna hiša v Ljubljani – procesija na velikonočno soboto leta 1821
(Narodni muzej Slovenije, Ljubljana; Eva Holz-Henrik Costa,
Ljubljanski kongres 1821, Nova revija 1821, Ljubljana 1997, str. 43).*

Je bilo delo v občinskih upravah zaželeno in cenjeno?

Vprašati se velja, ali so zaposleni v mestni hiši svoje delo cenili. Nenehne odpovedi in prošnje za razrešitev, ki so jih prejeli intendant, upravljajoče dvome o tem, da je bilo to delo tudi dejansko cenjeno.

Funkcija župana pod francosko okupacijo ni bila več plačana. Že Jožef Kokalj (zapisan kot Kokeil), župan Ljubljane v letih 1798–1812, je po uvedbi novih predpisov vložil prošnjo za razrešitev. Županska služba je bila v času avstrijske vladavine plačana, v obdobju francoske okupacije pa ne več. Zastavlja se vprašanje, zakaj je francosko cesarstvo županom odtegnilo plačilo. V očeh francoskega uradništva ter vrha hierarhije je bila županska funkcija že v osnovi privilegirana in častna. Županom je namreč ta funkcija omogočala, da so se lahko potrjevali v družbi, da so lahko v svojem okolju izstopali in sodelovali z vrhom oblastne hierarhije. Poleg tega navzgor Chandernagor še misel o izvorni

prednosti, ki jo prinaša opravljanje županske funkcije brez plačila, ker je tako »v očeh kmečkega prebivalstva župan v primerjavi s plemiško gospodo in z duhovščino pridobil na ugledu, saj je bilo treba obema slednjima že od nekdaj plačevati dajatve«. ³⁵ Vendar pa je treba globlji razlog za neplačanost županske funkcije iskati drugje: politika je ta mesta hotela pridržati za bogate. ³⁶ Temu so se pridruževali še ideološki razlogi, saj je liberalni poslanec levice Salverte nasprotoval kakršnemu koli plačilu županom, »ker plača razvrednoti častni pomen teh funkcij ter priključuje intrige in pohlep po pollaščenju položajev, zato naj bi bilo župansko funkcijo dopustno podeljevati zgolj tistim, ki so zaslužni in predani interesom občine«. ³⁷ Vendar pa je bila županska služba zaposlitev s polnim delovnim časom. Župan je moral biti zato vse od svojega prevzema te funkcije finančno in materialno neodvisen ter imeti

³⁵ Chandernagor, *Les maires*, str. 154.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, str. 156.

dovolj rentnih in drugih osebnih dohodkov za življenje. Že v obrazcu prijavljenih kandidatov je bil stolpec, v katerem je moral biti naveden znesek njihovih osebnih dohodkov. V času prvega cesarstva in restavracije bourbonske vladavine je bilo sicer v Franciji, predvsem v pomembnejših mestih, včasih dopuščeno, da se je župan lahko potegoval za nadomestilo stroškov za reprezentanco. Vendar mu je bilo to odobreno le izjemoma, saj so vlade vselej odklanjale, da bi prestopile veljavno omejitev, čeprav jim je bilo povsem jasno, da je bila prav neplačanost županske funkcije glavna ovira, ko je šlo za njeno sprejetje.³⁸

Takšnih finančnih nadomestil v Iliriji ni bilo. Poleg tega ne kaže prezreti, da je imel občinski proračun pogosto primanjkljaj, zato bi bila odobritev kakršnega koli denarnega zneska županu razumljena kot »nepotrebna« ali celo »neresna«. Zato pa je župan bil deležen nekaterih ugodnosti, ki so mu bile priznane v naravi. Francoska uprava je načelniku ljubljanske občine kot kompenzacijo namenila stanovanje na Mestnem trgu št. 27 za ves čas njegovega mandata.³⁹ S službenim stanovanjem naj bi bil

Baron Anton Codelli pl. Fabnenfeld (1753–1832), ljubljanski župan v času Ilirskih provinc (hrani Johanna Herberstein, Lannach).

župan materialno odškodovan. Omogočalo pa mu je tudi, da je bil ves čas v bližini in stalno fizično prisoten, kar je bilo nujno, kadar so bile v mestu kakšne težave.

Ker so člane mestnega sveta in tudi župana izbrale francoske oblasti, imenovanim na te položaje njihova nova funkcija, ki jim je bila v bistvu vsiljena, bržkone ni bila povsem pogodu. Kot opozarja Jean Tulard, se je državna uprava v Franciji soočala s »pravo epidemijo odstopov«,⁴⁰ ki jo je bilo v nekaterih kantonalnih občinah občutiti že vse od direktorija. Na vse pogostejše odklanjanje upravnih funkcij v pokrajinah je opozoril komisar direktorija 22. dne meseca frimaire v letu IV. Njegova ugotovitev pa ni veljala le za podeželje, saj so 10. dne meseca frimaire v letu IV občinski uradniki, ki so bili le malo pred tem izvoljeni v mestu Lille, zavrnilo opravljanje dolžnosti, ki so jim bile poverjene.⁴¹

Ta epidemični pojav v Franciji je bil v prav tolikšni meri razširjen tudi v Ilirskih provincah. Za pravi val odstopov je bilo več vzrokov. Potencialni kandidati so se pogosto že vnaprej prestrašili teh funkcij in pooblastil, ki naj bi jim bila zaupana. Delo v občinski upravi pa se jim tudi ni zdelo dovolj privlačno zaradi skromnega plačila oziroma celo njegovega neplačevanja. Poleg tega je sodelovanje v občinskem svetu marsikomu nakopalo zamere somoščanov. Težko in obremenjujoče delo, odsotnost plačila in strah pred spori so bili glavni razlogi, da so člani občinskih svetov pogosto odstopali. Za utemeljitev odstopa so bili dobri vsi izgovori: sodnik Luka Rus ni mogel opravljati funkcije podžupana Ljubljane, ker je bil preobremenjen z delom na sodišču, zato se je odločil za odstop. Prošnje za odstop pa so bile v večini primerov zavržene in le izjemoma, kadar je šlo na primer za hudo bolezen ali za izselitev iz dežele, so se lahko karte na novo razdelile.⁴²

Ne nazadnje pa francoskim uradnikom sploh ni bilo tako lahko pridobiti iskreno lojalnost županov cesarstvu, četudi je te zavezovala prisega. Dokaz za to so bile aretacije nekaterih med njimi. Po angleškem vdoru na Reko in v njeno okolico avgusta 1813 je glavni guverner ukazal aretacije županov Reke, Bakra in Crikvenice. Prva dva sta bila obtožena strahopetnosti med vdorom, ki naj bi v resnici izdajala njuno zavezništvo z Angleži, tretji pa je bil ovađen, ker naj bi bil Angležem pomagal pri kraji soli iz občinskega skladišča.⁴³ Vprašanje o lojalnosti pa se zastavlja tudi pri Antonu Codelliju. Čeprav je bil cenjen meščan in globoko predan cesarstvu, ni bil nikdar član francoske prostozidarske lože v

³⁸ Nadomestilo, ki ga ukinja 1. člen zakona z dne 21. marca 1831, vključno z nadomestilom za stroške reprezentance.

³⁹ SI ZAL LJU 346, šk. 7, snopič 74, Vladislav Fabjančič: Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov, III. del (1720–1820), čitalniški izvod, str. 776–777.

⁴⁰ Tulard, *Dictionnaire Napoléon*, str. 248.

⁴¹ Chandernagor, *Les maires*, str. 163.

⁴² SI ZAL LJU 489, šk. 269 (fasc. 168), snopič LXXXIX, fol. 160–160'.

⁴³ Bundy, *The Administration*, str. 481.

Pečat francosko-ilirske prostozidarske lože v Ljubljani (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana; Razstavni katalog, Pod Napoleonovim orlom, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2010).

Ljubljani. A zdi se tudi, da Avstrijci niso pripisovali večjega pomena sodelovanju Codellija s Francozi. Ljubljanski župan je namreč 16. oktobra 1813 odstopil, a je že tri tedne po odhodu Francozov zasedel položaj davčnega nadzornika, leta 1814 pa postal okrožni glavar v Postojni. Bodisi zato, ker je bil izjemna osebnost, ali pa zaradi svojega oportunitizma se je Codelli izognil neprijazni usodi, ki je doletela nekatere njegove frankofilske usmerjene someščane,⁴⁴ na primer člane francoske prostozidarske lože, ki so se po vrnitvi Avstrijcev znašli na črnih listah.⁴⁵

V razdobju štirih let, predvsem pa v letih 1812 in 1813, so bile Ilirske province prizorišče ogromnega političnega projekta, ki ga je odredil cesar, in ki je na tem območju pomenil prelom s stoletji fevdalizma in avstrijske nadvlade. Francoska zakonodaja je bila v Iliriji v celoti uveljavljena s sprejetjem Temelnjega zakona z dne 15. aprila 1811. Vpeljava sistema občin je pomenila dokončanje tega velikega francoskega podviga, saj je razdrobitev ilirskega ozemlja na občine hkrati z zakonodajo, s katero so bili postavljeni župani, pomenila uresničitev Napoleonovega načrta, da vzpostavi nadzor nad celotnim ozemljem Ilirskih provinc. Pod zunanjsčino te zakonodaje, ki je hotela biti popolna in do kraja urejena, pa je bilo dejansko delo župana povsem drugačno in ni v ničemer ustrezalo nadvse prestižnim in častnim atributom, ki so bili tej funkciji pripisani. Njeni nosilci namreč z njo niso bili zadovoljni, saj je združevala skupek raznorodnih

nalog, ki so se dotikale hkrati posameznika in skupnosti, upoštevajoč pri tem novo geografsko danost in spremenjene politične okoliščine. Župan je postal poosebljenje vseh paradoksov, izhajajočih iz prisotnosti Francozov v Iliriji. Spričo številnih odstopov, jezikovnih ovir in grozeče vojne, kar so bile glavne prepreke za dobro delovanje občinskega sistema, se je zdela njegova vzpostavitev, še preden je do nje prišlo, zahteven zastavek, ki pa je bil že vnaprej obsojen na neuspeh.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 346, Rokopisni elaborati
LJU 489, Mesto Ljubljana: splošna mestna registratura
AN – Archives Nationales, Paris
AN, F: finances
AN, AF IV: Secrétaire d'état impériale (an VIII-1815)

TISKANI VIRI

Télégraphe Officiel des Provinces Illyriennes, 1811/1812.

LITERATURA

- Bundy, Frank J.: *The Administration of the Illyrian Provinces of the French empire, 1809–1813*. New York, London : Garland Publishing Inc., 1987.
Chandernagor, André: *Les maires en France XIX–XX siècles*. Paris : Fayard, 1994.
Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov (1269–1820)*. ZAL, Ljubljana.
Pivec-Stele, Melitta: *La vie économique des Provinces Illyriennes (1809–1813)*. Paris : Édition Bossard, 1930.
Šumrada, Janez: »Statut juridique et organisation administrative des Provinces Illyriennes«. Kolanovič, Josip in Šumrada, Janez (ur.): *Napoleon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'est 1806–1814 – guide des sources (Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in v vzhodnih Alpah)*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005, str. 21–41.
Tulard, Jean (ur.): *Dictionnaire Napoléon*. Paris : Fayard, 1999.
Vodopivec, Peter: Prostopidarska loža »Prijatelj rimskega kralja in Napoleona« v Ljubljani. *Kronika*, 36, 1988, str. 16–23.
Zwitter, Fran: *Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes*. Dijon : Imp. Darantière, 1933.
Zwitter, Fran: *Napoleonove Ilirske province 1809–1814*. Ljubljana : Narodni muzej, 1964.

⁴⁴ Zwitter, *Les origines*, str. 20.

⁴⁵ Med njimi nekateri člani občinskega sveta, na primer Sigismund Pagliarucci, Alborgheti in Bernard Klobus. Prim.: Vodopivec, Prostopidarska loža, str. 17.

R É S U M É

Le rôle et la position des maires au temps des Provinces Illyriennes

Bien que les Provinces Illyriennes soient considérées comme «quelque chose de particulier» comparées aux autres conquêtes napoléoniennes, elles n'ont cependant pas échappé à l'instauration de l'administration française qui s'est établie en deux étapes. A l'époque du premier gouverneur général Marmont, les incertitudes demeuraient quant au sort de l'Illyrie, l'organisation administrative fut donc d'abord toute provisoire. Les anciens organes des autorités civiles autrichiennes étaient dans un premier temps tolérés. Ils étaient même forcés de coopérer avec les pouvoirs français. Seul le décret organique du 15 avril 1811 constitua un véritable tournant dans la courte existence des Provinces. En effet, celui-ci consacra l'introduction d'un système administratif moderne dans un territoire où les structures féodales étaient toujours dominantes. C'est à cette date que les Français instaurèrent la

législation relative aux maires et aux communes en 1811 afin de finaliser le système de centralisation napoléonienne.

Oublié dans les cercles impériaux, le maire, dans son dessein, n'en demeurait pas moins un personnage clé au service du système. D'ailleurs, intendait général de l'Illyrie le comte Chabrol de Crouzol fit remarquer que «l'organisation municipale devait appeler la première attention du Gouvernement car elle était le pivot sur lequel devait rouler toute l'administration». Les autorités françaises percevaient donc l'importance de cette fonction induisant un contrôle entier sur une terre jusqu'alors inconnue et disparate. De fait, le maire devenait le premier intermédiaire entre les autorités françaises et la population illyrienne grâce à son lien étroit et direct avec les autochtones. En effet, la fonction intrinsèquement duale de maire est tiraillée entre le pouvoir central et les administrés. Le maire est à la fois le représentant suprême de la ville et un agent de l'Etat français. Vecteur politique et indirectement culturel et social, le maire facilitait la communication entre deux groupes opposés par leur culture, leur langue, leur fonction et leur statut social.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.431:634.85(497.473)"18"

Prejeto: 20. 5. 2011

Tanja Gomiršek

univ. dipl. zg., višji kustos, Goriški muzej-Galerija Zorana Mušiča grad Dobrovo, Grajska cesta 9, SI-5212 Dobrovo v Brdih
e-pošta: grad.dobrovo@volja.net

Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju

IZVLEČEK

Prebivalstvo jugovzhodnih Brd je imelo kmetijska zemljišča pretežno v zakupu, ki je bil bodisi kratkoročni, srednjeročni ali pa dedni. Prevladovale so male kmetije, na katerih je bila za preživetje potrebna nenehna povezanost s tržiščem. Drug razlog za povezanost s trgom je bila močna proizvodnja vina, ki je pomenila pomanjkanje sejnalnih površin, namenjenih prehrani prebivalstva. Sestavek prikaže uvajanje novih kulturnih rastlin in spremembe v načinu gojenja vinske trte ter tehnologije vinifikacije, ki so se pojavile kot odziv na vplive modernizacije v 19. stoletju.

KLJUČNE BESEDE

Goriška brda, kmečki zakup, vinogradništvo, sadjarstvo, kulturne rastline, kmečka trgovina

ABSTRACT

AGRARIAN CHANGES IN THE SOUTHEASTERN PART OF THE GORIŠKA BRDA IN THE 19TH CENTURY

The inhabitants of the southeastern part of the Goriška brda mostly had their agricultural land in lease-holds, which were short-term, middle-term or hereditary. Farms were most often small and required constant links to the market. Another reason for the explicit market orientation was the strong production of wine, which resulted in the shortage of areas designated for the cultivation of crops that would provide food for the population. The contribution describes the process of introducing new cultivated plants as well as changes in vine cultivation and vinification technology that occurred in reaction to the impact of the 19th century modernisation.

KEY WORDS

Goriška brda, farm lease, viticulture, fruit growing, cultivated plants, agricultural trade

TABELA 1: Lastniki, velikost in vrste posesti na primeru Dolnjega Cerovega:

POSESTNIK	VELIKOST POSESTI V HA	VRSTA OBDELOVALNEGA ZEMLJIŠČA V KOSIH								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
grofica vdova Ernesta Auersperg	19.98	11	4	4	2	3	1	1		
grof Sigismund Attems iz Gorice	116.09	46	20	1	3	33			9	1
Bordina Marija vdova po pok. Valentinu	0.37	1								
Bizaj Blaž pok. Ivana	0.03						1			
Cerkev sv. Leonarda iz Dolnjega Cerovega	13.71	11	4			6				
grof Karel Coronini iz Kromberka	4.95	3			1					
Krizman Ivan pok. Mihaela	1.41	2	1				1			
Cerkev sv. Nikolaja iz Gornjega Cerovega	0.36	1								
Krizman Anton pok. Adama	0.03						1			
Kocjančič Štefan pok. Antona iz Podgore	1.12	1				1				
Kreševic Simon pok. Martina	5.65		1			5				
Krušič Mihael pok. Gašperja	1.11					1		1		
Kreševic Štefan	0.59		1							
Cijan Simon pok. Gašperja	0.37		1							
Cijan Martin pok. Gašperja	0.06		1							
Feltrin Ivan pok. Jakoba	2.52	2	1			3	1			
Feltrin Štefan pok. Ivana	1.09	2			1	2				
Furlan Antona pok. Ivana	0.36		1							
Furlan Jurij pok. Martina	0.07		1							
Jakončič Andrej pok. Mihaela	1.47	1	2							
Jakončič Valentin pok. Blaža	0.39		1							
Keber Marija vdova po Andreju	0.29	1								
Keber Jožef pok. Simona	0.64	1								
Keber Jožef pok. Ivana	0.36		1							
Lenardič Blaž pok. Andreja	0.74	1	1		1	1				
Locatelli Jožef iz Marijana	0.71	1	1							
Lenardič Martin pok. Andreja	0.01		1							
Lenardič Agnes vdova po pok. Blažu	0.02				1					
baronesa vdova Viktorija Mantonari	1.79								1	
Markočič Bortolomej pok. Ivana	0.38		1							
Prinčič Štefan pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	1.09	1	1							
Prinčič Peter pok. Hilarija	3.91	5	1							
Reja Simon pok. Mihaela iz Vipolž	0.42					1				
grof Flamini Strassoldo iz Ajella	24.57	6	2	1	3	7				
grof Jožef Strassoldo iz Strassolda	11.61	5	1		7				1	
grof Filip Strassoldo iz Fare	1.42				1					
Stinkar Gregor pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	0.35	1								
gospod Cotič Valentin in bratje	37.21	23	7			11				
Colja Štefan pok. Luke	0.06		1							

Legenda: Vrste zemljišč v tabeli: 1 ronk-brajda;⁸ 2 gozd; 3 pustota; 4 vrt; 5 njiva s trtami; 6 vrt s trtami; 7 gozd-pašnik; 8 travnik; 9 neobdelana brajda

⁸ Brajda je v današnji rabi v Goriških brdih izraz za vinograd v terasah, kjer obstajajo tudi sadna drevesa. **Brajda** ▶ b'rajd-a -e ž *vinograd s sadnimi drevesi* Ⓢ ← furl. braide 'posestvo, kmetija, njiva'. Za čisti nasad trt se uporablja izraz vinograd ali vinjal (Zuljan, Leksemi, str. 15). V preteklosti so z

izrazom brajda označevali mešano kulturo vinogradov, sadnega drevja in sejalnih površin v terasah (SEM, Orlove ekipe 1953). Vsi katastri – terezijanski, jožefinski in franciscjski – ter gradivo 19. stoletja pa brajde označujejo s furlanskim izrazom ronk.

Najpomembnejši pridelek, namenjen trgovini je bilo, tako v Goriški grofiji kot v Brdih, vino.⁹ Najbolj cenjena rebula je dobila svoje kupce na Koroškem in v manjši meri na Kranjskem.¹⁰ Poleg vina se je v Brdih, ki so bila zaledje mesta Gorice, razvijala vedno bolj živahna trgovina s sadjem¹¹ in zelenjavo, ki je tekom 19. stoletja dobila vedno večji obseg. Kmet v Brdih je bil tako kot tudi v drugih¹² slovenskih deželah udeležen v trgovinski izmenjavi na daljše razdalje in obenem povezan z lokalnim tržiščem, tako mestnim kakor podeželskim.¹³ Meja in zmanjšanje sredstev za preživljanje kot posledica demografskega porasta sta tako kot v alpskih vaseh Valcelline in Valcovere¹⁴ botrovali porastu tihotapljenja, ki je dokumentirano že v novem veku.¹⁵ V alpskih vaseh je bil to tobak,¹⁶ v Brdih pa živina.¹⁷

Agrarna struktura Brd je bila sorodna tisti v Furlanski nižini. Zemljiška posest je bila, za razliko od velikih in sklenjenih zemljiških gospodstev Krasa in zgornjega Posočja, bistveno bolj raztresena in razdrobljena¹⁸ (glej tabelo št. 1) in ni bila nujno povezana s sodnimi pravicami.¹⁹

Sodne pristojnosti so bile podobno razdrobljene²⁰ in niso bile nujno vezane na zemljiško posest. Sodna oblast na podeželju Goriško-Gradiške grofije se je delila na dve vrsti – sodišča gospodstev²¹ in sodišča jurisdikcij.²² V 18. stoletju jih je bilo na

Goriškem glede na teritorij nesorazmerno veliko.²³ Pomemben korak naprej v tem smislu je bil narejen v okviru reform Jožefa II. Leta 1788 je bil za to grofijo sprejet ukrep, ki je zapovedoval združevanje sodnih oblasti.²⁴ Po prizadevanju Rudolfa Coroninija je Kojsko leta 1788 postalo sedež krajevnega sodišča, kar je razvidno iz dokumenta z dne 15. januarja 1788.²⁵ V njem so bili združeni vsi obravnavani kraji ter velik del Brd.²⁶

Zakupne pogodbe – prevladujoča oblika agrarnega premoženjskega razmerja

V Brdih je obstajal kolonat,²⁷ ki ni bil odpravljen z zemljiško odvezo leta 1848. Že v 1. polovici 19. stoletja,²⁸ še bolj pa v 2. polovici, so začeli zakupniki odkupovati zemljišča in hiše. To je razvidno iz pregleda arhivskega gradiva za posamezne vasi in iz razmer pred zakonom leta 1947,²⁹ ki je kolonat odpravil. Po ustnem izročilu domačinov v Kojskem ni bilo veliko zakupnikov–kolonov.³⁰ Bistveno drugačno stanje pa je razvidno iz terezijanskega katastra.³¹ Kataster iz leta 1752 za vasi Kojsko, Snežatno in Hum³² je natančno popisal lastnike zemlje ter njihove zakupnike (glej tabeli 2 in 3).³³ Lastno zemljo, toda hišo v zakupu je imelo 5 družin. Velik

⁹ Panjek, Kmetijstvo in trgovina, str. 153–162.

¹⁰ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69.

¹¹ Sadje in zelenjavo so prodajali na trgih v Gorici, Trstu in Vidmu (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66, 69), z razvojem železniškega omrežja pa tudi na Koroško (Kociancič, Berde in Brici, str. 10–12).

¹² Gestrin trdi, da so bili v trgovsko dejavnost vključeni vsi sloji na vasi, vendar se je delež kmečke trgovine razlikoval po deželah. Kmečka trgovina je bila najbolj razvita na Primorskem in Kranjskem (Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 253).

¹³ Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 245–289.

¹⁴ Bianco, *Contadini*, str. 66.

¹⁵ Panjek, Kmetijstvo in trgovina, str. 154.

¹⁶ Bianco, *Contadini*, str. 75–93.

¹⁷ Panjek, *Terra di confine*, str. 163.

¹⁸ Pisana zemljiško–posestna struktura je razvidna na primeru terezijanskega katastra za Dolnje Cerovo. Iz tabele št. 1 je razvidno, da je bila večina zemlje v rokah plemiških posestnikov, ki so posedovali 181.12 ha zemlje, 14 ha je bilo v rokah dveh domačih cerkva, domača posestniška družina Cotič je posedovala 37.21 ha, 28 kmetov pa 24.91 ha (ASG, Catasto Teresiano, 4).

¹⁹ Panjek, O mejnosti, str. 167–171.

²⁰ Morelli kot središča sodnih oblasti v Brdih leta 1783 našteje Števerjan, Dolnje Cerovo, Gornje Cerovo, Kojsko, Senožeče, Dobrovo, Medano, Nozno, Pevmo, Podsenico, Vedrijan in Vipolže (Morelli, *Istoria*, str. 222–223).

²¹ V primeru gospodstvenega sodišča je bila sodna oblast krajevemu gospodu pripadajoča pravica kot ena izmed sestavin širše gospodstvene pravice, ki jo je krajevni gospod uveljavljal nad celotnim neplemiškim prebivalstvom okraja. Gospodstveno sodstvo je bilo značilno za Kras, za Vipavsko in za Soško dolino severno od Gorice (Dorsi, Sodstvo prve stopnje, str. 97–123).

²² Jurisdikcija se je od gospodstva razlikovala po tem, da je imela zgolj javen značaj. Jurisdicent v okraju ni imel gospodstvenih pravic, temveč je le upravljal sodstvo. Bil je

zemljiški posestnik plemiškega rodu z javnimi pooblastili na podlagi svečane vladarjeve investiture. Krajevna sodišča v obliki jurisdikcij so prevladovala v okolici Gorice in v Brdih (Dorsi, Sodstvo prve stopnje, str. 97–123).

²³ Prav tam.

²⁴ *Gesetze und Verlassungen im Justiz-Fache*, Wien 1788, Dvorni dekret 11. 8. 1788, št. 870.

²⁵ ASG, Coronini, Quisca Giuridizione, 1 1067.

²⁶ Glej seznam združevanja jurisdikcij v Goriško-Gradiški grofiji. Sodišču v Kojskem so bile leta 1788 pridružene naslednje jurisdikcije: Biljana, Gornje in Dolnje Cerovo, Kožbana, Dobrovo, Ločnik, Pevma, Števerjan, Snežeče, Vedrijan in Vipolže (Dorsi, Il sistema, str. 7–63).

²⁷ Kolonat je bil odpovedljivo razmerje, v katerem je osebno svobodni obdelovalec prevzel v obdelavo zemljo in plačeval zakupnino. Na Slovenskem je bil razširjen samo ob zahodnem obrobju (Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 441).

²⁸ V cenilnem elaboratu franciscejskega katastra za Šentmaver in Podsabotin je zabeleženo, da so bili prebivalci Podsenice in Podsabotina še nekaj let pred tem večinoma zakupniki baronov Sembler. Zaradi dokaj nizke prodajne cene zemljišča in ugodnih pogojev za plačilo zneska v obrokih so odkupili zemljišča, ki so jih obdelovali. Nekateri teh obveznosti niso zmogli in so prodali zemljišče drugim posestnikom iz istega kraja in postali njihovi zakupniki (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 69).

²⁹ Mišljen je Zakon o odpravi viničarskih in podobnih razmerij (Keršič, Kolon in gospodar, str. 95–136).

³⁰ Gomiršek, Brestje in Kojsko, str. 107.

³¹ V Dolnjem Cerovem je bilo 17,7% družin posestnikov, 23,5% družin polzakupnikov in 58,8% družin zakupnikov. Na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem je bilo 10,5% posestniških družin, 33,3% družin polzakupnikov in 56% družin zakupnikov.

³² ASG, Catasto Teresiano, 30.

³³ V jožefinskem in franciscejskem katastru so popisali le lastnike, ne pa zakupnikov zemljišč in stanovanj.

TABELA 2: Posestniki in zakupniki v Gornjem in Dolnjem Cerovem po terezijanskem katastru

Lastniki, ki imajo zakupnike ali so samostojni gospodarji	Lastna zemlja in hiša, kos v zakupu	Lastna hiša, zemlja v zakupu	Lasten kos zemlje, hiša in del zemlje v najemu	Zakupniki, kjer ni definirano, čigava je hiša	Zakupniki, ki imajo hišo v zakupu
Cotič Valentin in bratje	Reja Simon		Colja Štefan	Benedetič Jožef	Cijan Jožef
grofica vdova Ernesta Auersperg	Furlan Anton		Cijan Martin	Peršolja Kristjan	Colja Mihael
grof Sigismund Attems iz Gorice	Kreševic Simon		Furlan Jurij pok. Martina	Bizaj Peter	Dergalos Štefan
Bordina Marija vdova po pok. Valentinu	Krušič Mihael pok. Gašperja		Kreševic Štefan	Cijan Dominik	Furlan Ivan
Bizaj Blaž pok. Ivana			Jakončič Andrej pok. Mihaela	Debenjak Anton	Furlan Jožef
Cerkev sv. Leonarda iz Dolnjega Cerovega			Jakončič Valentin pok. Blaža	Ferisin Ivan Krstnik	Furlan Jurij
Krizman Ivan pok. Mihaela			Keber Jožef pok. Simona	Simčič Anton	Jakin Andrej
Cijan Simon pok. Gašperja			Lenardič Martin pok. Andreja	Keber Gregor	Jakončič Blaž
Krizman Anton pok. Adama			Markočič Bortolomej pok. Ivana	Korsič Blaž	Keber Ivan
Kocjančič Štefan pok. Antona iz Podgore			Prinčič Štefan pok. Štefana iz Gornjega Cerovega	Lenardič Sebastijan	Silimbergar Mohor
grof Filip Strassoldo iz Farre			Prinčič Peter pok. Hilarija	Martinčič Gregor	Krizman Bortolomej
grof Jožef Strassoldo iz Strassolda				Martinčič Jurij	Lenardič Martin
grof Flaminij Strassoldo iz Ajella				Miklavčič Štefan	Nikolavčič Nikolaj
grof Karel Coronini iz Kromberka				Peršolja Kristjan	Ravnik Mihael
Cerkev sv. Nikolaja iz Gornjega Cerovega				Prinčič Hilarij	Rusjan Štefan
Feltrin Ivan pok. Jakoba				Prinčič Jakob	Simčič Anton
Feltrin Štefan pok. Ivana				Prinčič Kristjan	Simčič Franc
Keber Marija vdova po Andreju				Prinčič Martin	Simčič Martin
Keber Jožef pok. Ivana				Rusjan Simon	Simčič Mihael
Lenardič Blaž pok. Andreja					Simčič Valentin
Locatelli Jožef iz Marijana					Šfiligoj Matej
Lenardič Agnes vdova po pok. Blažu					
baronesa vdova Viktorija Mantonari					
Reja Simon pok. Mihaela iz Vipolž					
Stincar Gregor pok. Štefana iz Gornjega Cerovega					

TABELA 3: Posestniki in zakupniki v Kojskem, Snežatnem in na Humu po terezijanskem katastru:

Lastniki, ki imajo zakupnike ali so bili samostojni gospodarji	Lastna zemlja in hiša, kos v zakupu	Lastna hiša, zemlja v zakupu	Lasten kos zemlje, hiša in del zemlje v najemu	Lasten kos zemlje, kolonska hiša in del zemlje	Zakupniki, kjer ni definirano, čigava je hiša	Zakupniki, ki imajo hišo v zakupu
Bratovščina Sv. Katarine iz Števerjana	Četrtrič Gašper pok. Štefana	Bandel Andrej	Bole Gašper	Bonišček Štefan pok. Antona	Bevčič Mohor	Bastijančič Štefan
Brešan g. Anton	Erzetič Lovrenc	Bole Štefan pok. Gregorja	Bole Lovrenc	Jakin Bortolomej pok. Blaža	Gravnar Valentin	Bevčič Macor
Bonišček Valentin pok. Andreja	Kovačič Mohor	Čadež Štefan	Jakin Jožef	Lenardič Andrej	Gabrovic Boštjan in Ivan	Bole Gregor
Bonišček Valentin pok. Mateja	Peršolja Štefan pok. N.	Jug Matej pok. Klemna	Moderc Miha	Lenardič Štefan	Jakin Ivan	Bole Kristijan
Cerkev v Števerjanu	Tomažič Tomaž	Kumar Andrej pok. Gašperja	Terpin Luka	Štakolič Jožef pok. Jožefa	Knez Matej	Čarga Gašper
Cerkev sv. Zenona pri Idriji župnija Kanal		Kumar Anton pok. Lovrenca	Tomažič Mihael		Koršič Tomaž	Čarga Nikolaj
Cerkev Device Marije iz Avč župnija Kanal		Kumar Jožef pok. Štefana			Krainik Štefan	Drufuca Andrej
Cerkev Device Marije v Kojskem		Kumar Matija pok. Štefana			Krinz Gregor	Drufuca Gašper
grof Coronini Rudolf		Kumar Sebastjan pok. Valentina			Kumar Gregor	Drufuca Simon
Usmiljeni bratje iz Gorice		Pušnar Valentin pok. Matije			Kumar Martin pok. Tomaža	Erzetič Valentin
Jezuiti iz Gorice		Štekar Andrej pok. Adama			Kumar Štefan	Erzetič Matija
Figar Mohor pok. Tomaža		Štekar Mihael pok. Andreja			Kurin Martin	Figar Mohor
Jank Ivan Bernard dacar iz Bovca		Tomažič Martin pok. Matije			Lenardič Ivan	Giuliani Matija
Jank Janez Krstnik iz Bovca		Oblak Jožef			Modric Mihael	Kamauli Anton
Jank N. dacar iz Bovca					Mugerli Štefan	Kumar Andrej in Franc, Kumar Jožef

Kumar Anton pok. Matije					Mušič vdova Uršula	brata Kumar Luka in Valentin
Kumar Franc					Mušič Mihael	Lenardič Martin
Kumar Anton pok. Ivana					Pušpan Franc	Lenardič Gregor
Kumar Nikolaj pok. Mohorja					Oblak Jurij	Marinič Martin
Radikon Andrej iz Podsabotina					Peršolja Martin	Marušič Franc
Minoriti S. Frančiška iz Gorice					Planišček Mohor	Moderc Peter
baron Sembler					Pušnar Andrej	Modric Štefan
Štekar Blaž pok. Antona					Roble Gregor	Modric Valentin
Štekar Ivan sin Andreja					Rožič Gašper	Mužič Valentin
Tomažič Andrej pok. Ivana					Simčič Lovrenc	Nikolavčič Mihael
Tomažič Matija pok. Jožefa					Sirk Matej	Palavic Andrej
Toroš Ivan iz Medane					Toncic Vincenc	Sosolič Jožef
Župančič Franc iz Šmartna					Zuljan Matija	Tomažič Lovrenc

del kmetij je bil tudi premajhen, zato so nekateri kmetje, ki so sicer imeli lastno hišo in manjšo kmetijo, jemali še dele zemlje v zakup. Takih kmetij je bilo 14. Lastno hišo je imelo 6 zakupnikov. Lasten kos zemlje, hišo in del zemlje v zakupu je imelo 5 družin. V 29 primerih pri zakupnikih ni specifično določeno, čigava je bila hiša, gotovo pa je, da so imeli v zakupu vso zemljo. Verjetno so bili tudi ti zakupniki zemlje in hiše kot 31 drugih, pri katerih je točno zapisano, da so imeli v zakupu hišo in zemljo. Velik del tukaj naštetih zakupnikov je v času po zemljiški odvezi uspel odkupiti nepremičnine, ki jih je imel v najemu, kljub temu da se je kolonat kot pogodbeni oblika obdržal do časa po drugi svetovni vojni.³⁴ Enak potek je značilen tudi za ostale vasi: Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan, Pevmo, Šentmaver in Podsabotin.

Kmečko prebivalstvo je imelo kmetije in posamezna zemljišča v dednem zakupu³⁵ ali v obliki

kratkoročnih in srednje- oziroma dolgoročnih pogodb z bodisi mešanimi (fiksni in deležni),³⁶ bodisi izključno fiksnimi dajatvami. Iz dokumentacije sodišča v Kojskem, iz notarskih zapisov in župnijskih arhivov je razvidno, da so v 1. polovici 19. stoletja v Brdih obstajale 3 oblike zakupa: t. i. *affitto semplice*³⁷ ali preprosto *affitto*, *affitto fermo* ter *affitto fermo ereditario*.³⁸

gospoda grofa Coroninija in so bila dana v najem dne 13. aprila 1762 in 22. septembra 1779, za katere se je plačevalo letno najemnino iz naslova dednega fevda 108 dukatov oziroma 122 goldinarjev in 24 kar in dva koša gnoja» (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia-Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, Ventilazioni ereditarie, 83, št. 57). Družina Štefana, pokojnega Antona Štekarja, je torej imela zemljišča v najemu vsaj že 65 let.

³⁶ *Affitto misto* je oblika kolonata s fiksnimi in deležnimi dajatvami (Giorgetti, *Contadini*, str. 67–69). Kmet Ivan Brengantič iz Dolnjega Cerovega je leta 1824 plačeval grofu Mihaelu Coroniniju kot najemnino za obdelovalno zemljišče vsako leto 2/3 vsega pridelka vinskega cveta in 1,6 vedra (vedro znaša 16 litrov) vina kot najemnino za stavbe. Omenjene so še regalije: 2 piščanca, 10 jajc in 1 košara grozdja (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15).

³⁷ Vilfan prevaja izraz *affitto semplice* kot »navadni zakup«, ki je bil kratkoročen (Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 427), enako povzema tudi Pavlin (Primer uveljavljanja, str. 289–302).

³⁸ ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti notarili, Contratti amichevoli, 87.

³⁴ Stranj, Razvoj, str. 80.

³⁵ Temu ustrezajo pogodbe z oznako *affitto fermo ereditario*, ki bi jo lahko enačili z Girogettijevim opisom *colonia perpetua* (Giorgetti, *Contadini*, str. 67–69). Koloni pa so dobili neodpovedljivo pravico, če so 40 let plačevali zakupnino v enaki višini. Posebna kazenska določila naj bi zemljiškim gospodom zagotavljala možnost oddajati pusta zemljišča ponovno v najem (Vilfan, *Agrarna premoženjska razmerja*, str. 441). Vilfan take kolone imenuje *podložne* kolone, vendar z istim izrazom ne bi mogli imenovati tudi pogodbe. Kot kaže, so bili taki koloni grofa Coroninija, saj je v inventarnem zapisniku leta 1827 zapisano, da »so bila navedena zemljišča in stavbišča kot dedni fevd v lasti kojsčanskega

Salimbergo li 25. Luglio 1800.

Con la presente io sottoscritto facendo col consenso del detto Sig.
Pastore San Giuseppe Schano, dell'onorato Comune di Gradina
e dell'attuale Cameraro Biaggio g.^{ro} Giorgio Lisch, ho belato
ed in affitto semplice, per un anno da principiarsi al 1. Set-
tembre prossimo venturo, effettivamente concesso a Biaggio g.^{ro}
Lofano Cristanig di Vignavico il fondo d.^o Tagnibrech in
due pezzi posto, e situato in Gradina di ragione della Vendi-
chia di S. Giorgio di d.^o luogo, e stato dal medesimo sinora
condotto, netto l'annua corrispondenza di due tozzi di tutto
il vino comprato, le grappine, e cavato prima dal cumulo
Vino Co. - 1. - cioè 1.° e per decima dovuta al Sig. Riccardo
Selmetri, e 2.° e per affitto alla Chiesa il tutto a misura di
mosto; d'esser condotto le uve nella cantina della Vendi-
chia ed ivi folate a dovere. Con patto di dover meglioare, e
coltivare ad uso di buon e diligente coltore, e di fare quei
necessari lavori, e condurre quel tanto letame, che li verrà
ordinato dal rispettivo Cameraro, Giovanni Durante, la di lui
condotta del sono suddetto, come pure d'esser fedele, in modo
che mancando ad una di queste condizioni, l'atto ipso facto
espone anche fuori di tempo; d'esserli in tal caso bonificati
i miglioramenti in confronto del seguente grado di consegna
qualora egli non sarà in istato di produrre il primo grado di
consegna avuta. Per quello riguarda l'entrata dell'anno corrente
netto egli sulla corrispondenza anteriore di 1/2 del vino cavato
dal cumulo la sola decima di vino Co. - 2. - Tanto resto
reciprocamente accordato, e per maggior fede mi sottoscrivo di
proprio pugno, ed il coltore per la cosa alla pref.
Segue il grado 1800.

Nella terra d.^o Tagnibrech sono i beni di viti di p.^o d.^o l'anno 1819.
Beni di Luffi 177, Cerasi 177, Cerani 178, Cuperi 178
Berticani 178, Melani 178, Fugari 177, Salini 178.

Giovanni Suppanfiglio Commisario
ho sottoscritto questo conto.

Biaggio g.^{ro} Lofano Cristanig, fea-
la Com. +

Presenti furono Michele di Luca Misigoi di Vignavico
e Michele Figo di Gangraf +
i quali pure fecero la cosa.

Zakupna pogodba, s katero ključarji cerkve sv. Jurija v Gradnem za dobo enega leta oddajajo Blažu Kristančiču brajdo v Gradnem (ŽU Gradno: Urbar).

Affitto fermo ereditario ali dedni zakup je bila oblika najema, ki se je prekinila le na željo zakupnika oziroma na zahtevo lastnika, če je zakupnik slabo obdeloval zemljišče. Najemnina je bila fiksna³⁹ in zakupnik je lahko zemljišče (kot obdelovalec

decembra. Dne 18. decembra 1818 je bila zapisana naslednja zakupna pogodba (ASG, Giudizio distrettuale del circondario, Contratti amichevoli, 87):

»Tukaj prisotni Jožef sin še živečega Luke Jeretiča iz Marmorij daje v dedni najem – affitto fermo ed ereditario – tukaj prav tako prisotnima Stefanu in Valentinu, očetu in sinu Terčič iz Podsobotina naslednje nepremičnine, ki so bile kupljene od Stefana Terčiča pok. Mateja s pogodbo 20. 11. 1817: 1. hišo št. 16 v Podsobotinu z vrtom,

³⁹ Zakupne pogodbe so del gradiva notarskih zapisov ali pa prijateljskih pogodb, ki so se navadno sklepale novembra ali

– pravica do obdelovanja) vknjižil na svoje ime. Za to obliko zakupnine je definiran izraz rimskega civilnega prava⁴⁰ *pars quanta* (fiksna količina pridelkov) za razliko od deležne dajatve ali *pars quota*.

Affitto semplice ali kratkoročni zakup se je sklepal za obdobje od enega do pet let. Nekatere pogodbe vsebujejo določilo, da se po preteku pogodbenega roka pogodba obnovi (podaljša) za enako obdobje, če ni preklica z ene ali druge strani. Najemnina je bila za posamezne kose obdelovalnega zemljišča deležna,⁴¹ za posamezne kose neobdelovanega zemljišča (gozd, travnik) fiksna v denarni vrednosti,⁴² za celotno kmetijo pa fiksna in deležna.⁴³ Za prepletanje obeh oblik najemnine se upo-

rablja tudi izraz *affitto misto*.

Affitto fermo ali srednjeročni (dolgoročni) zakup je bila oblika najema za obdobje od pet do deset let oziroma do prekinitve pogodbe s katerekoli strani. V primeru, da je pogodba trajala do prekinitve s katerekoli strani in ni vsebovala roka, se je približeval dednemu zakupu. Zakupniki so lahko, tako kot pri dednem zakupu, to zemljišče vknjižili. Za posamezne kose obdelovalnega zemljišča in celotno kmetijo je bila najemnina fiksna (v denarju ali v določeni količini pridelka). V tem primeru bi ga lahko primerjali s klasično obliko, ki je bila v Italiji znana kot *affitto semplice*.⁴⁴ Za celotno kmetijo lahko zasledimo tudi fiksno in deležno dajatev.⁴⁵ Za neobdelovalno zemljišče je bila najemnina vedno fiksno določena v denarni vrednosti.

Affitto semplice je bil na Goriškem že v 16. stoletju kratkoročni zakup⁴⁶ in s stališča kmetove stabilnosti bolj neugoden kot *affitto fermo*. Pavlin sicer ne definira dolžine pogodb pri posamezni obliki, vendar se da iz konteksta razbrati, da je bil *affitto fermo* v 17. stoletju dolgoročen zakup.⁴⁷

Dajatve so bile v Brdih večinoma v vinu,⁴⁸ saj je bilo »za kolonat značilno, da sta bili struktura rente in tipologija prejemkov bolj usmerjeni v specializacijo⁴⁹ kot na območju gospostev, kjer sta bili precej hetero-

2. brajdo, imenovano Polja,

3. oranico s trtami, imenovano Griva, s priključenim travnikom,

4. travnik z drevesi, imenovan Brugnolech,

5. brajdo, imenovano Pušča z zraven ležečo pustoto z grmičjem, vse v Podsabotinski okolici, v velikosti, kot je bila določena v kupoprodajni pogodbi in v okviru v isti pogodbi določenih mejah pod naslednjimi pogoji:

a. da morata najemnika vsako leto in točno plačevati 14 kvincev (kvinec je bila mera, razširjena na območju Gradiške in Krmina in je odgovarjal količini med 78 in 80 litri) cveta rebule v moštu, ne glede na predvidene in nepredvidene nesreče;

b. da morata najemnika v primeru nesreče oziroma naravne neplodnosti zemljišča, če ne bosta pridelala določene količine vina, najemnino v celoti plačati v naslednjem plodnejšem letu, tako da bo v 3. letu poravnana vsa najemnina vina z vinom, pod pogojem, da najemnika v slabem letu oddata na račun najemnine ves vinski cvet, v nasprotnem primeru bosta izgubila pravico do te dedne najemne pogodbe;

c. ker navedena najemnika nista nič zastavila kot jamstvo za navedeno pogodbo, sta obvezana izboljševati in ne poslabševati navedena zemljišča in bosta v slednjem primeru izgubila pravico do najemne pogodbe;

d. da sta najemnika dolžna ohranjati hišo v dobrem stanju in vsa popravila gredo na račun omenjenih najemnikov;

e. da zemljišč ne bosta poslabševala, sledi popis v vinogradih in oranici. ...«

⁴⁰ Vilfan, Agrarna premoženjska razmerja, str. 413.

⁴¹ Deležna dajatev je bila določena kvota glavnega ali komercialnega pridelka. V Brdih v 1. polovici 19. stoletja je bila deležna dajatev 2/3 pridelka vinskega cveta.

⁴² V tem primeru bi lahko iskali analogijo z Giorgettijevim opisom *piccolo affitto* (Giorgetti, Contadini, str. 64–66).

⁴³ Iz dokumentacije sodišča v Kojsem je tak primer pogodba z dne 1. decembra 1819 (ASG, Giudizio distrettuale del circondario, Contratti amichevoli, 87):

»Plemenita gospa Marijana, vdova de Marinelli, rojena Conti, ki ima pravico užitka nad premoženjem pokojnega moža Jožefa de Marinellija in ki živi v Gorici, po svojem oskrbniku-upravitelju Antonu Zaletelu, ki živi na Oslavju in z njenim pooblastilom, daje v najem – affitto semplice – Antonu Kodeljji, sinu Martina iz Deskel, ki je tu prav tako prisoten in sprejema naslednje nepremičnine v Oslavju, in sicer:

1. hišo št. 37 s pripadajočim dvoriščem, kot jo je imel prej Luka Mikolus

2. brajdo vinograd na griču, imenovan Publica v velikosti 2 njiv

3. brajdo vinograd, imenovan Polja v velikosti 2 njiv 2/4

4. brajdo vinograd, imenovan Podškorošo v velikosti 2 njiv 2/4 velikost vseh vinogradov 7 njiv

5. gozd Publica zraven omenjene brajde v velikosti 1 njive 2/4

6. drug gozd v Števerjanu, imenovan Kuzorik v velikosti 1 njive 2/4

skupaj vseh gozdov 3 njive.

Zgoraj omenjena gospa Marijana daje te nepremičnine v najem za najemnino 2/3 belega in črnega vina. Kolon mora grozdje pripeljati v gospostarjevo hišo na Oslavju in ga tam dobro zmečkati in ocediti. Kolonu ostane tretjina vina in vsa prešarina ter vse tropine. Oddati mora tudi določeno količino od vsega ostalega sadja z obvezo, da mora izboljševati in ne poslabševati najemna zemljišča in biti ubogljivo, zvest in priden kolon. Za najemnino za hišo in gozd se bodo dogovorili v posebni pogodbi. Ta najemna pogodba traja 5 prihodnjih let in je začela veljati 11. 11. tega leta.«

⁴⁴ Giorgetti, Contadini, str. 64–66.

⁴⁵ V knjigi prijateljskih pogodb sodišča v Kojsem je ena od mnogih najemnih pogodb datirana z 2. julijem 1819 (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti amichevoli, 87):

»Tukaj prisotni Štefan pok. Jožefa pok. Jurija Figel iz Šentmavra zase in za dediče odda v najem affitto fermo tukaj prav tako prisotnemu Jožefu pok. Petra Figel iz istega kraja kos zemlje brajde, imenovane Draga v Šentmavru št. 17 v velikosti 1 njive, za letno najemnino vinskega cveta rebule v moštu 2 orni (orna je bila mera, so jo uporabljali v Gorici in je odgovarjala 97 litrom), 2 vedri (vedro je bila votla mera 16 litrov) 6 bokalov (bokal je meril 1,2 litra), ki jih pridelal na omenjenem zemljišču in jih mora najemnik na svoje stroške pripeljati v klet najemodajalca.«

⁴⁶ Giorgetti, ki je raziskal zakupne pogodbe v Italiji, tudi navaja, da so se kratkoročne oblike zakupa razvijale v 16. stoletju pod vplivom meščanskega kapitala in njegove nove kapitalistične miselnosti (Giorgetti, Contadini, str. 292).

⁴⁷ Pavlin, Primer, str. 289–302.

⁴⁸ Panjek, Terra di confine, str. 94–107.

⁴⁹ Iz primera gospostva Dobrovo je razvidno, da je leta 1630 dohodek od prodanega vina, ki ga je gospostvo dobilo iz najemnin, znašal 99% celotne prodaje dajatev v naravi, ki jo je gospostvo dobilo v naturalijah. Količine ostalih kmetijskih pridelkov, s katerimi so bile plačane najemnine, so bile tako majhne, da so pokrile izključno domačo porabo (Panjek, Terra di confine, str. 100).

geni». ⁵⁰ Starejše najemne pogodbe (iz 16. in 17. stoletja) ⁵¹ so iz celotne vinske letine najprej izločile točno določeno količino vina kot najemnino za hišo, nato pa se je ostanek delil na polovico ⁵² med gospodarja in najemnika. V novejših pogodbah iz 19. stoletja je bila najemnina za kratkoročni zakup celotne kmetije, ki je imela obdelovalna zemljišča v glavnem v obliki brajd, ⁵³ podobna ali enaka tej, ki jo je Matej Marinič (sin) pokojnega Antona iz Dolnjega Cerovega leta 1824 dal grofu Mihaelu Coroniniju: 2/3 vsega pridelka vinskega cveta, 6 jajc, dni na ter košara grozdja za obdelovalna zemljišča ter 1,6 vedra vinskega cveta, ki ga je običajno vzel gospodar od grozdja z griča, za hišo, gozd, vrt, travnik in pašnik. ⁵⁴ V Šentmavru je vseh 13 zakupnikov ⁵⁵ grofov Neuhaus za srednjeročni zakup celotne kmetije, s prevladujočim deležem obdelovanih zemljišč v obliki njiv, plačevalo letno: 1/4 orne mošta belega vinskega cveta, polovico ostalega tako belega kot črnega pridelka vinskega cveta, 12 starov ⁵⁶ žita, 16 kokoši, 18 piščancev in 13 košar grozdja. ⁵⁷

Czoernig ⁵⁸ v 2. polovici 19. stoletja v svojem delu o Goriški grofiji navaja, da so bile pogodbe enoletne, vendar so se podaljševale iz leta v leto in so zato družine več generacij obdelovale ista najemna zemljišča. Za najemnino so kmetje, ki so imeli obdelovalno zemljišče na gričevju, plačevali 1/2 do 2/3 pridelka vina, 2/3 pridelka sadja, tisti, ki so imeli najemna (zakupna) zemljišča v ravnini, pa so dajali določeno količino žitaric; če pa so rastle na njivah še trte ali sadje, sta si delila najemnik in gospodar vsak polovico pridelka. Prav tako je bilo murvino listje last gospodarja, kar je lahko zakupnik poravnal z delom. Travniki so se dajali v najem za najemnino v denarju. Prav tako je bila najemnina za stavbišča v denarju in regalijah. ⁵⁹ Iz tega bi lahko

sklepali, da so lastniki zemljišč poskušali zakupnikom vsiliti pogodbe z vedno krajšim rokom in višjimi dajatvami, vendar lahko rečemo, da je Czoernigov opis dokaj shematičen in gotovo ni prikaz celotnega stanja v Goriški grofiji.

Vse oblike zakupa, vendar še najbolj kratkoročni – t. i. *affitto semplice*, so lastniku omogočale lažje prilagajanje višine in tudi vrste dajatev, ki so bile določene v zakupnih pogodbah, razmeram na trgu. Zemljiški posestniki in tudi kmetje so lažje sestavljali kmetije in spreminjali njihov obseg ⁶⁰ kakor v primeru fevdalnih gospodstev, ⁶¹ saj so se poleg zaokroženih kmetij v zakup pogosto dajali posamezni kosi brajde, gozda ali njivske površine.

Cenilni elaborati pa povsod zapišejo, da gospodarji pri določanju najemnine zakupniku ne upoštevajo razmerja med stroški obdelave in bruto pridelkom, zato da bi s tem postavili pravično najemnino. Najemnine so bile zato tako v Brdih kot v vsej Furlaniji neprimerno visoke. Koloni s svojimi družinami so uspeli plačati gospodarju predpisano najemnino in hkrati preživeti s tisto malo pridelka, ki so ga pridobili s sejanjem v brajdah in njivah ter z dohodkom od sadja. Povprečna velikost zakupnih kmetij je bila 8 njiv ⁶² obdelovalnega zemljišča. ⁶³ Predvsem v zahodnih Brdih kot npr. v Medani pa so bile zakupne kmetije večje in so obsegale 15 njiv obdelovalnega zemljišča. ⁶⁴

Uvajanje novih kulturnih rastlin

Dajatve, dokumentirane v terezijanskem, jožefinskem in franciscejskem katastru, nam kažejo tudi na spremembe v gojenju posameznih kultur. V terezijanskem katastru so namreč vpisane še desetinske dajatve, ki so bremenile posamezna zemljišča. Tako so kmetje v skupnosti Kojsko, ⁶⁵ ki so jo v katastru sestavljale današnje vasi Kojsko, Hum in Snežatno, poleg velikega deleža vina kot dajatev oddajale tudi pšenico (*frumento*) in koruzo (*grano grosso*). Desetinske obremenitve v Pevmi so bile v vinu in olju, omenjata se tudi žito in oves. ⁶⁶ Prav

⁵⁰ Panjek, O mejnosti, str. 169.

⁵¹ Taka je v opombi 52 opisana pogodba iz leta 1672 (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2). Delitev pridelka na polovico v pogodbah 16. stoletja omenja tudi Pavlin (Pavlin, Primer, str. 289–302).

⁵² ... *un pezzo di vignale detto Ferische con una piccola casetta verso l'annuo affitto di orne cinque di vino d'esser levato dal cumulo della raccolta ed il residuo d'esser diviso per la giusta metà tra esso conduttore, e la Veneranda Chiesa* (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2).

⁵³ Vpisane so brajda 3. razreda, brajda 3. razreda, brajda 3. razreda, brajda 4. razreda, njiva s trtami 4. razreda, pašnik 2. razreda, pašnik 2. razreda, pašnik z grmovjem in hiša.

⁵⁴ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15.

⁵⁵ Peter Figl, Ivan Poberaj, Franc Bensa, Jožef Figl, Jožef Grauner, Jakob Bensa, Luka Pintar, Ivan Bensa, Blaž Bensa, Mihael Bensa, Matej Pintar, Valentin Prinčič in Jožef Pintar.

⁵⁶ Star je bila votla mera: mali star je znašal 100, veliki star pa 150 litrov (Panjek, *Terra di confine*, str. 15).

⁵⁷ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 69.

⁵⁸ Czoernig, *Gorizia*, str. 74.

⁵⁹ O regalijah kot ostankih fevdalnih dajatev v kolonskih pogodbah govori tudi Giorgetti. Tudi italijanski koloni so poleg redne najemnine dajali gospodarju piščance, kokoši, kopune, jajca, grozdje (Giorgetti, *Contadini*, str. 37).

⁶⁰ V rokopisni knjigi frančiškanskega samostana iz Gorice je 17. oktobra 1715 zabeležena naslednja sprememba zakupnika v Kojskem (ASPG, Atti giuridizionali e privati II., Affari ecclesiastici, 1. d.): »Marina Cumarca, vdova iz Kojskega je pustila, da je vinograd v Kojskem, ki meji na Coroninijevo posest, opustel in zato bo ta vinograd dan v najem (*affitto semplice*) Štefanu Kumarju iz Kojskega, ki bo vsako leta plačal s 5 vedri rebule po meri, ki je v rabi v Kojskem.«

⁶¹ Panjek, O mejnosti, str. 167–171.

⁶² V Brdih je bila površinska mera za zemljišča njiva oziroma čamp ► 'čə:mp -a m ploščinska mera 3650 m² ⓪ ← furl. ciamp, it. campo 'ploščinska mera 3650 m² (Zuljan, Leksemi, str. 12–16). Goriški meri (*campo goriziano*) ustreza t. i. *campo friulano piccolo* (Panjek, *Terra di confine*, str. 16).

⁶³ ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Contratti notarili, Contratti amichevoli, 87.

⁶⁴ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 39.

⁶⁵ ASG, Catasto Teresiano, 6.

⁶⁶ ASG, Catasto Teresiano, 79.

tako sta bila desetinski obremenitvi v Šentmavru vino in olje, čeprav sta bili že prevedeni v denarno vrednost.⁶⁷ V jožefinskem katastru, tako kot v terezijanskem, niso popisane vse kulture, temveč le tiste, ki so jih obdavčili. V Brdih se poleg vina omenjajo tudi žitarice: pšenica, rž, ječmen in oves.⁶⁸

Iz cenilnih elaboratov franciscejskega katastra za Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan, Pevmo, Šentmaver in Podsabotin je razvidno, da so v teh krajih pridelovali ječmen, fižol, koruzo, sirek,⁶⁹ ajdo in pšenico. Pomanjkanje za domačo porabo je bilo opaziti še leta 1854, saj so imeli Brici »malo pšenice in družega žita, kakor: ječmena, rži, ajde«.⁷⁰ Repo so kot edino krmno rastlino gojili na ječmenovem strnišču in glede na majhne površine je bil tudi pridelek majhen. Ker pa je bila repa pridelek, s katerim so se prebivalci v občini hranili skoraj celo leto, so jo kupovali v Pevmi in okolici Gorice. Še posebej je zanimiv opis jedi bisca, ki so ga pripravljali iz kisane sesekljanje repe in ohrovtovih listov.⁷¹ Temelj prehrane v 1. polovici 19. stoletja so bile tudi stročnice. Povsod na obravnavanem območju so sadili visoki fižol,⁷² saj se v elaboratih omenjajo koli za oporo. V Podsabotinu in Šentmavru se od stročnic omenja še bob.⁷³ Iz moke, zlasti koruzne, so največkrat kuhali polento, ki so jo jedli skupaj s stročnicami, bisco in drugo zelenjavo. Iz koruzne moke so pripravljali nekvašen kruh (pogačo), ki so ga spekli pod žerjavico, redko so pripravljali tudi kvašenega. Poleg tega so pojedli veliko oluščene ječmena. Od maščobe se omenjata svinjska mast in olje (verjetno oljčno),⁷⁴ od začimb pa sol in kis. Za domačo porabo je bilo v glavnem svinjsko meso, redko goveje. Perutnina, ki se v elaboratih izrecno nikjer ne omenja, jo pa med dajatvami omenjajo kolonske pogodbe, je bila očitno namenjena prodaji.

Krompir se je kot nova poljedelska kultura na Slovenskem pojavil v 2. polovici 18. stoletja,⁷⁵ kot prehranska kultura pa je prodrli šele v 2. polovici 19. stoletja. V cenilnih elaboratih franciscejskega katastra sicer ne izvemo nič o gojenju krompirja v Brdih. Vsekakor so ga začeli poskusno uvajati na pobudo Goriške kmetijske družne.⁷⁶ Soča leta 1909⁷⁷ poroča, da so leta 1799 začeli saditi krompir v Šlovrencu v Brdih na posestvu Jakoba Fabricija, ki je seme prinesel iz Trsta. Fabricijo je bil posestnik in član c. kr. kmetijskega društva. Prvi poskus s sajenjem krompirja je društvo naredilo na Rafutu že leta 1766. Ta podatek kaže na vpliv, ki ga je družba imela na uvajanje novih kultur in počasno sprejemanje novosti, ki so se širile prek »višjih«⁷⁸ plasti prebivalstva na nižje. Tudi Giorgetti v svoji raziskavi o položaju in odnosih med posestniki in zakupniki v Italiji ugotavlja, da so lastnikom zemljišč denarna renta oziroma dohodki iz dajatev omogočili investiranje v nove oblike produkcije.⁷⁹ To se je večinoma izvajalo na zemljišču, ki ga je lastnik obdeloval v lastni režiji ali s pomočjo najetih delavcev, ne pa na zemljišču v zakupu. Soča tudi poroča, da se je začel krompir širiti po suši leta 1802, ki je uničila vse pridelke razen krompirja. Še posebej pa se je izkazal v katastrofalnem obdobju zadnje velike lakote v letih med 1815 in 1817. Iz zalog, popisanih v zapuščinskih inventarjih, lahko sklepamo, da se je krompir že širil po Brdih. Tako so bile 27. marca 1827 v kleti Antona Štekarja⁸⁰ iz Kojškega popisane naslednje zaloge:

*Polovnjak*⁸¹ rdečega fižola 1 goldinar
Pol polovnjaka ajde 30 krajcarjev
 18 funtov⁸² slanine po 10 krajcarjev funt 13 goldinarjev 20 krajcarjev
 12 funtov svinjske masti po 10 krajcarjev funt 2 goldinarja
 4 pršuti v teži 30 funtov po 10 krajcarjev funt 5 goldinarjev

⁶⁷ ASG, Catasto Teresiano, 105.

⁶⁸ ASG, Catasto Giuseppino, 11, 23, 41, 132, 153.

⁶⁹ Sirek (znanstveno ime Sorghum) je rod številnih trav, med katerimi so nekatere vzgajane kot žitarice; nekatere uporabljajo kot živalsko krmo oz. so zasajene po pašniških območjih. Rastline so kultivirane v območjih s toplejšim podnebjem po vsem svetu, izhajajo pa iz tropskih in subtropskih dežel, vključno z Avstralazijo in Oceanijo. V 1. polovici 19. stoletja je bil v Brdih močno razširjen in so ga po poročilu elaboratov franciscejskega katastra uporabljali predvsem za krmo prašičev in perutnine (ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 66). Lahko se je uporabljal tudi v človeški prehrani.

⁷⁰ Kociančič, Berde in Brici, str. 10–12.

⁷¹ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 66.

⁷² Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 225–250.

⁷³ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 69.

⁷⁴ Del najemnine na zakupnih zemljiščih barona Wilhelma Tacca v Števerjanu je bila tudi 2/3 pridelanih oljk (ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, 87).

⁷⁵ Valenčič, Kulturne rastline, str. 260.

⁷⁶ Fanfani, *Economia e società*, str. 28.

⁷⁷ Soča, 19. 8. 1909, tečaj XXXIX, št. 94.

⁷⁸ Z »višjimi«⁷⁸ plastmi je mišljen sloj posestnikov in veleposestnikov, ki so se vpisovali v društvo, hodili na predavanja in tudi na posestvih uvajali novosti. Sestav vseh kmetijskih družb na Slovenskem je bil prvotno omejen na peščico fiziokratsko usmerjenih krogov iz vrst plemstva (Britovšek, *Razkroj*, str. 161).

⁷⁹ Giorgetti, *Contadini*, str. 283.

⁸⁰ Anton Štekar je imel v lasti dve brajdi in gozd, ter od grofa Coroninija v najemu več brajd in gozdnato senožet. Šlo je za pol samostojnega posestnika in pol najemnika-kolona.

⁸¹ Polovnjak je bila votla mera za žitarice v velikosti 1/3 malega stara (ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15), torej približno 33 litrov.

⁸² Funt – lat. pondus ustreza teži 1/2 kg (*Veliki leksikon*, str. 1187).

<i>Dva funta salam po 12 krajcarjev</i>	<i>24 krajcarjev</i>
<i>Sto funtov krompirja</i>	<i>50 krajcarjev</i>
<i>6 veder črnega vina</i>	<i>4 goldinarje</i> ⁸³

Krompir je počasi prodiral v kmečko posestvo Brd. Podobno nezaupanje prebivalcev do nove prehranske rastline v 1. polovici 19. stoletja je opaziti na Krasu, kjer je krompir sprva omejen na vrtove in se izmenjava z repo in fižolom v sistemu kolobarjenja na njivah.⁸⁴ Njegova raba se je bolj razširila po višjih predelih Goriške grofije. Konec 19. stoletja so po nižjih predelih namesto krompirja še vedno rajši sadili repo, na Krasu je opaziti, da sta z repo količinsko izenačena, v Brdih pa je že prevladal. Leta 1891 so v Brdji pridelali 31.340 centov⁸⁵ krompirja in 13.240 centov repe.⁸⁶

Bolj kot krompir se je v Brdih v 19. stoletju uveljavila koruza, ki jo omenja že Muznik v 18. stoletju, ko zapiše, da so se prebivalci prehranjevali s polento – to je gosto kašo, zabeljeno s soljo, maslom ali slanino.⁸⁷ Velik pomen koruze nakažejo tudi elaborati franciscejskega katastra. V Brda se je razširila že zgodaj, v 17. stoletju, iz Furlanije.⁸⁸ Morelli omenja začetke že v 2. polovici 16. stoletja, vendar pristavi, da se ni širila s tako hitrostjo kot bi si zaslužila.⁸⁹ Koruza se je uveljavljala tam, kjer zaradi podnebnih razmer niso hoteli ali mogli saditi krompirja,⁹⁰ ter je med vsemi žitaricami dajala največji pridelek. Poleg bližine Furlanske nižine je bilo za prevzemanje kulture koruze v Brdih pomembno dejstvo, da »drevesa,⁹¹ postavljena po obeh straneh njive s svojo senco ne škodjejo turšici«. ⁹² V začetku 19. stoletja v briški prehrani še prevladujejo stare žitarice ječmen, oves ter sirek,⁹³ konec 19. stoletja pa koruza (leta 1891 so pridelali 37.700 centov koruze) in krompir. Porast koruze je povezan z izsuševanjem ravninskih predelov v Brdih, saj njeno sajenje v terasah skoraj ni bilo mogoče.⁹⁴ Rutar tako poroča, da se med vsemi žiti najbolj seje in prideluje ter da daje

glavni živež goriškemu prebivalstvu, zlasti onemu v furlanski nižini.⁹⁵

Kmečko gospodarstvo je v mediteranski družbi težilo k samozadostnosti, kar je značilnost vseh ruralnih skupnosti v Evropi do 2. polovice 19. stoletja.⁹⁶ Posamično posestvo v Brdih, ki je večinoma obsegalo t. i. *brajde*, kjer zasledimo kulture sadja trt ter posevkov, torej mešane kulture, je zagotavljalo skromen pridelek in obenem nizek donos poljščin. Mešana kultura, ki je označena kot pozitiven pojav,⁹⁷ je omogočila kmetu, da je razpolagal z različnimi pridelki, ki jih je kmetova družina potrebovala, da je sploh lahko preživel. Vendar je treba poudariti, da v Brdih v 1. polovici 19. stoletja velik del prebivalstva s svojim pridelkom ni dosegal ravni preživetja, zato je bilo potrebno pridobiti denarna sredstva za nakup osnovnih živil. Tukaj se je kazal fenomen, imenovan *potreba po komercializaciji*.⁹⁸ Kmet je bil primoran prodajati, da je lahko pokrtil finančne potrebe in obremenitve. Za razliko od krajev v Furlaniji, kjer so bili mali kmetje in najemniki prisiljeni prodajati predvsem pridelke, s katerim so se prehranjevali,⁹⁹ so bili v Brdih v drugačnem položaju, saj je prodaja obsegala tiste pridelke, ki niso pomenili kmetove prehranske baze. Pridelava žitaric in drugih prehranskih rastlin je bila v Brdih na ozkih prostorih teras, kjer je rasla trta, tako ali tako skopa. Tudi za Goriško grofijo v 1. polovici 19. stoletja je pridelek žitaric ob dobri letini pokrtil devetmesečne potrebe prebivalstva.¹⁰⁰ V Brdih, kjer ni bilo večjih njivskih površin, so katastri¹⁰¹ poročali, da pridelek žitaric in stročnic ni pokrtil tri- do šestmesečnih kmetovih potreb. Pomembna je bila prodaja sadja na lokalnih in oddaljenejših trgih ter vina. Česnje, hruške, marelice, slive, breskve, fige in kostanj so odnašali na trg v Gorico, Krmin, Trst¹⁰² ali Videm in ga prodajali na drobno. V Trstu so bile v 1. polovici 19. stoletja cene nekaterega sadja (česenj, hrušk, marelic, breskev) enkrat višje kot v Gorici.¹⁰³

⁸³ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83.

⁸⁴ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 82.

⁸⁵ Cent je stara enota za težo. Novi cent je znašal 100 kg (*Leksikon Cankarjeve založbe*, str. 141).

⁸⁶ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 72.

⁸⁷ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 70.

⁸⁸ Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 242.

⁸⁹ Morelli, *Istoria*, str. 166; gl. tudi Della Bona, *Osservazioni*, str. 166.

⁹⁰ *Novice*, 3. 4. 1852, tečaj X, list 27.

⁹¹ Mišljena so drevesa, po katerih je bila speljana vinska trta, torej mešana kultura, ki je bila v 1. polovici 19. stoletja značilna tudi za njivske površine. Po poročanju cenilnih elaboratov kmetijskih zemljišč franciscejskega katastra je bila na njivah prav tako kot v brajdah zasajena vinska trta, le površina, namenjena sejanju je bila večja.

⁹² *Kmetijske in rokodelske novice*, 1849, letnik 7, list 38.

⁹³ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

⁹⁴ Kociančič, Berde in Brici, str. 11.

⁹⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 69, 72.

⁹⁶ Huppert, *Storia sociale*, str. 16.

⁹⁷ Davis, *Vzpon z dna*, str. 38, 46.

⁹⁸ Kula, *Teoria economica*, str. 42.

⁹⁹ Italijanski zgodovinar Furio Bianco prikaže, kako so bili kmetje prisiljeni kupovati v času pomanjkanja (spomladi), ko so bile cene visoke, in prodajati v času, ko so pobirali pridelke in je bila cena zato nižja. Kmet je moral prodati večjo količino pridelka, da je pokrtil dolg in posegati po prodaji pridelkov, ki so pokrivali družinske potrebe (Bianco, *Nobili castellani*, str. 122).

¹⁰⁰ Fanfani, *Economia e società*, str. 27.

¹⁰¹ Mišljeni so elaborati obdelovalnih zemljišč franciscejskega katastra.

¹⁰² Za prenos sadja v Trst in prihod domov so potrebovali tri dni.

¹⁰³ 100 funtov dunajske mere česenj je v Gorici stalo 2 goldinarja, prenos je bil vreden 16,88 krajcarjev, zato je bila neto cena 1 goldinar 43,12 krajcarjev. V Trstu je bila ista količina česenj vredna 4 goldinarje, prenos 1 goldinar 35,42 krajcarjev, neto cena je bila zato 2 goldinarja in 24,58 krajcarjev (ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15).

Dolnje Cerovo z brajdami pred prvo svetovno vojno (fototeka Goriškega muzeja).

S procesom komercializacije kmečkega obrata in razvojem cestnega omrežja se je začelo širiti tudi tržišče. Štefan Kociančič leta 1853 poroča o pridelkih in trgovini v Brdih naslednje: »Precej v zgodnji spomladi ima Bric že grah, ki ga je z veliko skrbjo pod kako ledino in v zavetrji ovarval zimskega mraza, zato, da ga zmore prej v mesto znašati, in potrebnega dnarca pridobivati za hišne potrebe. Še preden preneha kupčija z novim grahom in drugo zelenjavo, dozoriijo sladke češnje, ali kakor jim Brici pravijo čerešnje, katerih imajo več sort, debelih in drobnejših, in ki imajo posebno dober okus, potem fige in hruške in prve breskve ter prvo grozdje, ki mu Labi uva di Sant'Anna ali tudi Augustana in za njimi tudi Brici tako pravijo«. Poroča, da »znajo češpe Brici posebno lepo lupiti, umetno sušiti in suhe lepo rumene potem drago prodajajo. To sadje oni nekaj na glavi in na ramah, nekaj pa z osli nosijo ne samo v bližnja mesta Videm, Čividad, Palmo, Oglej, Karmin, Gorico, Terst itd., temuč ga tudi zanašajo v vnanje dežele na Koroško posebno Kranjsko, Štajersko, Horvaško, Ogersko, Austrijsko; ja še clo v Galicijo do Levova dobajajo z njim, do Krakove in čez Austrijske meje na Šlezko in Saksonsko.«¹⁰⁴ Pri tem so izstopale posamične vasi, še posebej izpostavi Kozano in Šmartno.

Ceste v Brdih

Stanje cest in povezav v Brdih se je sicer izboljševalo, vendar ni dohitevalo razvoja. Konec 18. stoletja je opisovalec stanja na terenu za briške ceste

pripomnil, da imajo poti po teh strmih hribih¹⁰⁵ večinoma ilovnata tla in še z malo natovorjenim vozom se po njih nikamor ne pride.¹⁰⁶ Uporabne so bile za kmečko in volovsko vprego v suhem vremenu, saj so bile že pri količkaj vlažnem vremenu zamočvirjene. Ceste so postajale ena od osnovnih potreb prebivalstva in njihovo popravilo je padlo na pleča posameznih vasi in kasneje občin.¹⁰⁷ Tudi popisovalec za cenilni elaborat franciscejskega katastra je zapisal, »da poteka glavna trgovska pot po Brdih prek Števerjana skozi skupnosti Kojško, Šmartno, Biljana, Medana in Vipolže skozi Mošo in se tam združi z glavno cesto, ki pelje iz Krmina v Gorico. Ostale ceste so v zelo slabem stanju, saj je za njihovo popravilo zadolžena vsaka skupnost. Običajno so jo morali popravljati ubogi koloni, pod vodstvom nesposobnega občinskega zastopnika, kateri za to ne dobi nobenega plačila in se zato nič ne zanima za izvedbo tega dela.«¹⁰⁸ Z razvojem novih občin v 2. polovici 19. stoletja so te prevzele skrb za popravilo cest, ki se je v glavnem odvijalo konec 19. in v začetku 20. stoletja.¹⁰⁹ Še leta 1877 so iz Kozane poročali naslednje: »Vsaki čitatelj Soče, si bode gotovo mislil taka občina ima gotovo svojega učitelja in svojega duhov-

¹⁰⁵ Mišljene so briške vasi Plešivo, Medana, Biljana, Kozana, Vipolže, Dolnje Cerovo, Gornje Cerovo, Kojško, Brestje, Osredek, Podsenica, Sabotin, Števerjan, Pevma in Šentmaver.

¹⁰⁶ Morelli še posebno izpostavi cesto po Prevalu, ki vodi v Brda (Morelli, *Istoria*, str. 227).

¹⁰⁷ Rajšp, *Slovenija na vojaških zemljevidih*, 3. zv., str. 87–88.

¹⁰⁸ AŠG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15.

¹⁰⁹ *Gorica*, 24. 3. 1902, letnik IV, št. 24; 6. 2. 1909, letnik XI, št. 11; 22. 2. 1910, letnik XII, št. 15; 17. 10. 1911, letnik XIII, št. 83; 30. 1. 1912, letnik XIV, št. 9.

¹⁰⁴ Kociančič, Berde in Brici, str. 10–12.

*nega in radi prekupečevalcev svoje lepe poti, da blago prevažajo, pa žalibog, vse to nam pomanjkuje. Dostikrat se pripeti, da naši kupčevalci se ne morejo iz blata rešiti in zaradi grebenov in drugih jam na potu ne naprej in še celo hoja menda je lepa. Večkrat posestnikom vsled tega sladka rebula po kleteh ostane, ali pa jo morajo po nizkeji ceni dati, ker ne pridejo kupčevalci do nas, zaradi slabih poti in ravnotako sadjekupčevalci».*¹¹⁰ Z razvojem železniškega omrežja – odprto t. i. južno železnico 1861–1866 so začeli Brici množičneje prodajati sadje v večjih mestih Avstrije, kamor so prej že zahajali posamično.¹¹¹

Živinoreja in z njo povezana uvedba kolobarnega gospodarstva

Cenilni elaborati leta 1824 poročajo, da so, kljub majhnemu številu živine,¹¹² mleko prodajali na trgu v Gorici. V bližnje klavnice so prodajali tudi teleta in volove v starosti 3 do 4 let. Volove so imele skoraj vse družine posestnikov in tudi kakšen zakupnik in so pomagali pri delih na polju. Delno so jih redili, delno pa kupovali v vipavskem okolišu. Viri poročajo, da so bili majhne rasti. Ovce niso predstavljale nekega stalnega števila živine, ker so kmetje ponavadi spomladi kupovali mlade jagenjčke, jih redili preko poletja in večinoma prodajali jeseni v klavnice. Le nekaj so jih redili celo leto. Dobiček pri taki reji sta prinašali višja cena pri prodaji in volna. Prašiče so gojili zaradi gnoja¹¹³ in mesa, ki so ga sami porabili. Konjev je bilo malo in so se uporabljali za prevoze in potovanja lastnika. Za prenos sadja na trge in žita domov so služili osli, ki pa jih tudi ni bilo veliko.¹¹⁴ Do takega stanja v Goriški grofiji je v 15. stoletju privedlo zmanjšanje pašnih površin na srenjskih zemljiščih, ki so se spremenila v obdelovalna. Še posebno je ta pojav spremenil podobo Brd,¹¹⁵ saj se je iz obdelanih srenjskih zemljišč oblikoval pas majhnih posestnih kmetij. Iz tega obdobja so znane številne pritožbe skupnosti iz Ločnika in Podgore, ki sta izgubili pašno zemljišče za svoje črede. Ekstenzivnost živinoreje je bila eden od vzrokov za nizko raven poljedelstva, zato je bilo nujno potrebno izboljšanje obeh panog, na kar so od srede 18. stoletja vplivala fiziokratska prizade-

vanja.¹¹⁶ V Brdih v 1. polovici 19. stoletja težišče krmljenja še ni preneseno v hlev. Gre za nekako vmesno fazo med t. i. tripoljnim¹¹⁷ gospodarstvom, ko hlevskemu gnoju še niso namenjali posebne pozornosti,¹¹⁸ in fazo, ko so zaradi opuščanja prahe in prehodom na kolobar kmetje začeli rediti živino v hlevu. Slednje pa je posledično omogočilo zbiranje gnoja in boljše gnojenje.

Živina se je v 1. polovici 19. stoletja med letom prosto pasla na travnikih in pašnikih. Travnike 1. in 2. razreda so kosili dvakrat letno. Tiste, na nekaterih je imela skupnost pravico paše od začetka avgusta do začetka maja, pa so kosili le enkrat. Na drugih pašnikih 1. in 2. razreda so pasli šele po košnji otave. Travnike 3. in 4. razreda so kosili le enkrat in nato na njih pasli živino. Za spomladansko in celoletno pašo so uporabljali tudi pašnike, ki so jih sestavljale zapuščene brajde in majhne površine zelo revnega in močno nagnjenega zemljišča. V glavnem so bile to površine, ki zaradi golih nerodovitnih površin niso imele posebne vrednosti.¹¹⁹ Zaradi pomanjkanja krme je večina kmetov po trgatvi pustila živino pasti po celi brajdi in ni kosila otave. Paša na obdelovalni površini je poleg slabosti imela prednost v tem, da je živina zemljišče pognojila.¹²⁰ Cenilni elaborati poročajo, da je bila škoda, ki jo je pri paši v brajdi napravila živina na trtah, majhna, saj tudi trte dajejo majhen pridelek.¹²¹ Doba prevladovanja hlevske živine se je začela šele v 2. polovici 19. stoletja. Rutar poroča, da se je število goveda po letu 1857 povečevalo, vendar je bilo v Brdih v primerjavi z drugimi deželami Avstrije kljub temu na nižji stopnji.¹²²

Iz gradiva elaboratov franciscejskega katastra ni razvidno, kakšen je bil kolobar v Brdih pred začetkom 19. stoletja. Tako kot na drugih delih slovenskega ozemlja¹²³ je imel prehod iz natriletnega kolobarjenja h kolobarnemu gospodarstvu tudi v samih Brdih različne oblike. V Furlaniji so bili zakupniki zaradi revščine prisiljeni vedno znova sejati, ne da bi pustili zemljišče v prahi, kar bi bilo potrebno zaradi nezadostne količine gnojenja. To se je kazalo v upadanju rodovitnosti zemljišča.¹²⁴ Ta je bila v Brdih v začetku 19. stoletja odvisna od količine gnoja, ki je bil na razpolago, in vrste zemljišča. V krajih s (pre)malo živine (Gornje in Dolnje

¹¹⁰ Soča, 11. 1. 1877, tečaj VII, št. 2.

¹¹¹ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 95–96.

¹¹² V začetku 19. stoletja je bil pereč problem premajhna količina krme za živino (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

¹¹³ Elaborati sicer poročajo, da se prašiči čez dan prosto sprehajajo po vasi in si iščejo krmo.

¹¹⁴ V dveh vaseh Gornjega in Dolnjega Cerovega s 684 prebivalci oziroma 135 družinami je bilo tako 52 volov, 78 krav, 18 telet, 106 ovac, 70 prašičev, 2 konja in 5 oslov (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15). V Števerjanu z 855 ljudmi in 161 družinami je bilo 82 volov, 101 krava, 26 telet, 200 ovac in 110 prašičev (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 66).

¹¹⁵ Fanfani, *Economia e società*, str. 26.

¹¹⁶ Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 382.

¹¹⁷ Mišljeno je triletno kolobarjenje, ko tretjino zemljišča puščamo v prahi (Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 240–242).

¹¹⁸ Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih*, str. 26.

¹¹⁹ Pašne površine v Brdih so bile zaradi slabe kakovosti zemljišča in strmega terena neprimerne za drugačno kmetijsko rabo in tako se je velika količina gnoja tekom leta izgubila.

¹²⁰ Bloch, *I caratteri originali*, str. 244.

¹²¹ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66.

¹²² Rutar, *Poknežena grofija*, str. 88.

¹²³ Britovšek, *Razkroj*, str. 177.

¹²⁴ Bianco, *Nobili castellani*, str. 28.

Cerovo, Števerjan in Pevma) je bil kolobar deset- do štirinajstleten s štiriletnim premorom.¹²⁵ V Šentmavru in Podsabotinu pa so zaradi večjih površin pašnikov in posledično večjega števila živine pogostejše gnojili, zato je obstajal osemnajstletni kolobar brez prahe, v katerem se je v 1. in 2. razredu zemljišč v terasah tekom celotnega kolobarja sejalo 24 pridelkov, v 3. in 4. razredu zemljišč pa 23 pridelkov.¹²⁶ Iz obnove vinogradov je razvidno, da so se ravne površine v brajdah na gričih, ki so bile uporabljene za sejanje žitaric, oblikovale šele v desetem letu življenja trte. Za sejanje žitaric in stročnic so se lahko uporabljale 70 let oziroma ob navedenem kolobarju 50 do 56¹²⁷ let.¹²⁸ Kolobarjenje je bilo odvisno od časa, v katerem so se opravili pri- sipi¹²⁹ trte. Cenilni elaborati kažejo na prevlado- vanje starih žit.¹³⁰ Žitarice, ki so jih sejali v brajde, so bile ječmen, žito in sirek, medtem ko je na njivskih površinah že prevladovala koruza.

Kolobar na zemljiščih, kjer je zaradi pomanj- kanja gnoja še obstajala praha, je bil sledeči: v zemljo, ki je bila prekopana v prejšnji zimi, so sadili zmeraj fižol na gnoj, naslednje leto so sejali na isto površino ječmen z gnojem. Naslednje leto so po- novno pripeljali gnoj, zorali in na zorano zemljo sejali fižol med sirek. Zaradi pomanjkanja gnoja niso mogli zmeraj saditi fižola na gnoj, zato so ga v naslednjem letu sadili brez gnoja in v zemljiščih nižjih razredov sploh niso sadili fižola in drugih posevkov. Kolobar v 1. in 2. razredu je bil sledeči: 1. leto stročnice, 2. leto ječmen, 3. in naslednja do 14. leta fižol in sirek. Od 15. do 18. leta so pustili zemljo v prahi. Kolobar v 3. in 4. razredu je bil podoben, le krajši: 1. leto fižol, 2. leto ječmen, 3. leto fižol in sirek, 4. leto fižol in sirek, 5. fižol in sirek, 6.–10. leto fižol. Od 11. do 14. leta je bila zemlja v prahi.¹³¹ Kot gnojilo se je uporabljalo predvsem sveže in suho listje ter koruzna in ječ- menova slama. S povečanjem števila živine, novimi oblikami sajenja in obdelovanja vinogradov ter uva- janjem kulture detelje¹³² se je začelo opuščati ob- dobje prahe, kar je posledično prineslo povečanje obdelane poljedelske površine in izboljšanje dono- sa.¹³³ Novi kolobar brez prahe se je na Slovenskem uveljavljal v 1. polovici 19. stoletja, v 2. polovici pa

se je ustalilo pravo kolobarjenje brez premora.¹³⁴ Proces sovпада z uvajanjem hlevske živinoreje. V Brdih lahko zasledimo v istem časovnem obdobju oba načina, ki kažeta tudi na povečanje donosa zaradi sajenja dveh kultur v teku enega leta (glej prilogo 1). Da gnojišča še v 2. polovici 19. stoletja v Brdih niso bila »umno« narejena, nam kažejo zapisi, da so v začetku 20. stoletja kmetje v Brdih dobivali sredstva za *zgradbo gnojišč in pravilno ravnanje z gnojem*.¹³⁵ Konec 19. stoletja so se na njivskih po- vršinah brez pravila izmenjavale koruza, pšenica in krompir.

PRILOGA 1:

Kolobar v brajdah (Gornje in Dolnje Cerovo, Števerjan) 1. in 2. razred:

1. leto: fižol (gnojenje)
2. leto: ječmen (gnojenje)
3. leto: fižol in sirek (gnojenje)
- 4.–14. leto: fižol in sirek
- 14.–18. leto: praha

Kolobar v brajdah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) 3. in 4. razred:

1. leto: fižol (gnojenje)
2. leto: ječmen (gnojenje)
3. leto: fižol in sirek (gnojenje)
4. leto: fižol in sirek
5. leto: fižol in sirek
- 6.–10. leto: fižol
- 11.–14. leto: praha

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) v 1., 2. in 3. razredu:

1. leto: (gnojenje) ječmen, prav tako repo
- 2.–10. leto: koruza in fižol

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Dolnje in Gornje Cerovo, Števerjan) v 4. razredu:

1. leto: (gnojenje) ječmen, prav tako repo
2. leto: koruza in fižol
3. leto: koruza in fižol
4. leto: koruza in fižol
5. leto: koruza in fižol
- 6.–10. leto: sirek in fižol

Kolobar v brajdah (Podsabotin) brez prahe v 1. in 2. razredu:

1. leto: (gnojenje) fižol
2. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza¹³⁶
3. leto: koruza in fižol

¹²⁵ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

¹²⁶ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 69.

¹²⁷ V elaboratih je bila življenjska doba trte 80 let, vendar za- pišejo, da nekateri še po tem času niso obnovili vinograda. Posestniki pa so poskrbeli za obnovo vinskih trsov že po 40 letih ali celo prej.

¹²⁸ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15.

¹²⁹ Prisip ali *bančanje* je bilo spomladansko delo v brajdah, ko so zgornjo brežino izkopali navpično do spodnjega roba jar- ka v širini približno 1 čevlja in to zemljo nasuli k trtam.

¹³⁰ Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 244.

¹³¹ ASG, Catasti sec. XIX-XX, Elaborati, 15, 66.

¹³² Rutar, *Poknežena grofija*, str. 73.

¹³³ Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 245.

¹³⁴ Smerdel, Prelomna, str. 26.

¹³⁵ *Gorica*, 16. 4. 1912, letnik XIV, št. 31.

¹³⁶ Od poletne koroze sta omenjeni sorti manjše rasti: čin- kvantin in pinjoletto.

4. leto: (gnojenje) koruza in fižol
5. leto: žito in poletna koruza
6. leto: sirek in fižol
7. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
8. leto: koruza in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: (gnojenje) koruza in poletna koruza
11. leto: koruza in fižol
12. leto: koruza in fižol
12. leto: sirek in fižol
13. leto: (gnojenje) koruza in fižol
14. leto: koruza in sirek
15. leto: sirek in fižol
16. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
17. leto: koruza in fižol
18. leto: sirek in fižol

Kolobar v brajdah (Podsabotin) brez prahe v 3. in 4. razredu:

1. leto: (gnojenje) fižol
2. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
3. leto: koruza in fižol
4. leto: (gnojenje) koruza in fižol
5. leto: žito in poletna koruza
6. leto: sirek in fižol
7. leto: (gnojenje) ječmen in poletna koruza
8. leto: sirek in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: (gnojenje) žito in poletna koruza
11. leto: sirek in fižol
12. leto: sirek in fižol
12. leto: sirek in fižol
13. leto: (gnojenje) ječmen in sirek
14. leto: sirek in fižol
15. leto: sirek in fižol
16. leto: (gnojenje) ječmen in sirek
17. leto: sirek in fižol
18. leto: sirek in fižol

Kolobar na njivah s trtami-oranicah (Podsabotin) brez prahe je bil 5 leten in enak v vseh 3 razredih:

1. leto: koruza in fižol (gnojenje pred koruzo)
2. leto: žito (gnojenje) in repa na strnišče (brez gnojenja)
3. leto: koruza in fižol
4. leto: žito, poletna koruza na strnišče (gnojenje pred žitom)
5. leto: koruza in fižol

Kolobar (Medana) v brajdah 1. in 2. razreda 15-leten brez premora:

1. leto: na prekopano zemljišče z gnojem v luknjah fižol
2. leto: na zorano zemljo (gnojenje) ječmen
3. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 4.–15. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol

Kolobar (Medana) v brajdah 3. in 4. razreda 10-leten s 5-letnim premorom:

1. leto: na prekopano zemljišče (gnojenje) v luknjah fižol
2. leto: na zorano zemljo (gnojenje) ječmen
3. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 4.–10. leto: na zorano (gnojenje) sirek in fižol
- 10.–15. leto: praha

Kolobar (Medana) na njivah s trtami-oranicah je bil 10-leten brez premora:

1. leto: ječmen (gnojenje) in repo (gnojenje)
2. leto: koruza in fižol
3. leto: koruza in fižol
4. leto: koruza in fižol
5. leto: koruza in fižol
6. leto: koruza in fižol
7. leto: koruza in fižol
8. leto: sirek in fižol
9. leto: sirek in fižol
10. leto: sirek in fižol

Spremembe v vinogradniški tehniki in kletarstvu ter uvajanje racionalnega vinogradništva

Vino je bilo kot komponenta zemljiških dajatev pomembno v Furlaniji in tudi v Brdih, saj ga je bilo lahko prodati po visoki ceni. Produkcija je bila bolj kot v kvaliteto usmerjena v kvantiteto, kar se je nanašalo zlasti na zemljišča, ki so bila dana v zakup.¹³⁷ Trte so od zgodnjega srednjega veka pa do začetka moderne dobe sadili na njive in v brajde ter vrtove na dva načina: kot posamezne trse – *piedi di vitti* ali po pet (tudi šest) skupaj na živo oporo¹³⁸ (klen ali brest) – npr. *alberi di vitti di pezzi 5 l'uno n° 818*. Drug izraz za ta način, ki se je uporabljal v pogodbah, je *alberi avidati*.¹³⁹ Med eno in drugo vrsto trt se je razprostiral prostor, namenjen žitaricam. Tak sistem je obstajal v celotni severni in centralni Italiji¹⁴⁰ in tudi v Brdih. V Brdih so tako kot na Vipavskem in Krasu¹⁴¹ žitarice obstajale skupaj s trto na gričevju in po nižinah, le velikost prostora, namenjenega žitaricam, je bila različna. Tak sistem se je imenoval *piantata alla furlana* – furlanski nasad.¹⁴² V 18. stoletju se je v Furlaniji razvila zavest o pomenu kvalitete vina. Gre za proces, ki je sicer zajemal celotno Evropo. To je čas, ko je postala enološki model Francija s svojimi vini, pri katerih so začeli ceniti njihov slog, barvo in pretanjenost vo-

¹³⁷ Panjek, *La vite*, str. 3.

¹³⁸ Za živo oporo so trtam dajali sadno drevje ali pa klen in brest.

¹³⁹ ŽU Gradno: Urbar.

¹⁴⁰ Panjek, *La vite*, str. 17.

¹⁴¹ Panjek, *Človek, zemlja, kamen in burja*, str. 86.

¹⁴² Panjek, *La vite*, str. 18.

Družina Prinčič iz Kozane na dan trgatve leta 1939 (fototeka Goriškega muzeja).

nje.¹⁴³ Gre za nov pomen, ki ga je dobilo vino: srednjeveški koncept vina, ki je temeljil na njegovem pomenu kot živilu, se je prenesel v novo filozofijo njegovega okusa in vonja, torej v takojšnje čutne zaznave. Ta razvoj se je najprej omejeval na višje razrede, vendar je imel pomemben vpliv tudi na trg. Povečalo se povpraševanje po kvalitetnih vinih, ki so imela višje cene.¹⁴⁴

V 2. polovici 18. stoletja je bila v zvezi z vinogradništvom izdana cela vrsta odlokov, ki so bistveno prispevali k razvoju in kvalitativnemu ter kvantitativnemu napredku lokalnega vinogradništva. Ko je cesarica Marija Terezija leta 1752 razglasila prost promet z vsemi vrstami živil iz Goriške grofije v Trst, so deželni stanovi, da bi ohranili lokalni trg, prepovedali kmetom trgovati s tem pristaniščem. Cesarica pa je že leta 1765 razglasila prosto trgovanje v vseh avstrijskih deželah. Leta 1761 je bil izdan Pravilnik, ki je prepovedoval uvoz beneških vin v leta 1754 združeno Goriško-Gradiško grofijo. Patent iz leta 1730 je v dednih cesarskih deželah splošno prepovedal saditev novih vinogradov. Tudi na gričih, ki za poljedelstvo niso bili primerni, se je smela saditi trta le, če je bil že prej na istem zemljišču zasajen vinograd. Za zemljišča, na katerih je bilo gojenje trte za nekaj časa opuščeno in so se uporabljala za njive, je bilo pri obnovi vinograda potrebno deželnoknežje dovoljenje. Dvorni dekret iz leta 1769 je predpisoval, da se odpravijo slabi vinogradi, ki ostajajo začasno neobdelani, in je le izjemoma dovoljeval njihovo obnovo. Leta 1771 je Marija Terezija izdala odlok glede vin iz grofij

Goriške in Gradiške, s katerimi je omejila raboto od 24. februarja do 19. marca za obrezovanje trt, in od 7. septembra do 11. novembra za trgatve in setev. Odlok iz leta 1775 je postavil nove, manjše tarife daca za notranji promet in nespremenjene za izvoz v Koroško in Kranjsko. Vlada je leta 1784 priznala vsem posestnikom vinogradov staro pravico, da smejo po malem točiti svoje domače vino. Ta pravica je veljala še v času Simona Rutarja.¹⁴⁵ Leta 1778 je bilo prepovedano škropiti trte in mazati grozdje z apnom in blatom, kar je bila verjetno navada iz prejšnjih stoletij.

Poseben pomen je imela ustanovitev Kmetijske družbe za Goriško leta 1765. Leta 1769 je Družba kupila Pristavo (Rafut) za izvajanje kmetijskih poizkusov in k sodelovanju povabila agronome in kmete. Njeno delovanje do 1918 je bilo pomembno tudi za enološki sektor, saj je izdajala različne razprave, knjige in časopis; najprej *Notizie* nato *Atti e Memorie*.¹⁴⁶ Na novo ustanovljena kmetijska družba vinogradništvu v prvi dobi ni posvečala posebne pozornosti. V 70-ih letih 18. stoletja je Goriška kmetijska družba celo omejevala kulturo trte in nasprotovala spreminjanju razdeljenih srenjskih zemljišč v vinograde. Želela je, da bi se na takih zemljiščih sejalo žito, češ da je vina dovolj in da bi novi nasadi trte le neugodno vplivali na cene vina. Splošni napredek v kmetijstvu ob prehodu 18. v 19. stoletje pa je vplival tudi na vinogradništvo.

Naprednejši vinogradniki, sprva so bili to veliki posestniki, so začeli iskati nova pota, da bi dosegali boljše rezultate s popolnejšimi načini obdelovanja in

¹⁴³ Filiputti, *Il Friuli*, str. 136.

¹⁴⁴ Panjek, *La vite*, str. 5.

¹⁴⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 96.

¹⁴⁶ Cosma, *Dotato d'eccellentissimi vini*, str. 40–45.

gojenjem primernejših sort trte. Ta vpliv je začel prodirati tudi v kmečko vinogradništvo, vendar na Goriškem do prve svetovne vojne v manjši meri kakor v drugih deželah (npr. na Štajerskem). To je treba pripisati tudi posebni situaciji, v kateri je bila Goriška grofija. Monopol plemiških družin, ki so sestavljale deželne stanove, nad trgovino z vinom se je kazal tudi v njihovem nadzoru nad deželnimi resursi. Da so v novem veku obdržali visoke cene vina, so se deželni stanovi poskušali izogniti uvažanju novih dacev na vino ali pa jih prevaliti na kmečko prebivalstvo. K temu je pripomogel še tradicionalni sistema kmetovanja, saj bi povečan vinski pridelek vplival na oblikovanje nižjih cen. Veliko delovnih rok v grofiji pa je pogojevalo nizko ceno delovne sile.¹⁴⁷ Šele centralizacija monarhije, uvedba neposrednih davkov ter splošna modernizacija so prispevale k novi orientaciji. *Gospodarski list* je konec 19. stoletja slavil posestvo v Monasteru pri Ogleju, ki ga je bil leta 1850 kupil baron Hektor Ritter Zahony. Na njem je uredil »razumno« kmetijstvo ter ga še razširil, tako da je merilo 1204 ha. Leta 1899, ko ga je vodil baron Evgen Ritter Zahony, se je ponašalo, da je med najboljšimi v južni Avstriji. Baron Ritter Zahony je imel tudi vinograd, nasajen na ameriški podlagi.¹⁴⁸ Še po odločitvi Goriške kmetijske družbe, ki je odprla vrata akademije tudi navadnim kmetom, je prelom med kmetijstvom v praksi in teorijo o kmetijstvu obstajal še v 2. polovici 19. stoletja.¹⁴⁹

Da je »umno« kmetijstvo počasi napredovalo, nam kaže tudi *Cronaca dell'amministrazione vi sotto la mia direzione incipiendo coll'anno 1880 scritta da me nel 1896 conte de Baguer*, v kateri je grof dokumentiral svoje upravljanje posestva, ki je pripadalo gradu Dobrovo. Od leta 1880 je začel arhivirati vina, ki jih je razdelil v devet razredov. Istega leta je kljub hudim nasprotovanjem v družini zasadil prvi vinograd, kot ga poznamo v modernem smislu. Vsi ostali v njegovi družini so menili, da je treba v tej pokrajini saditi trte v brajde, kot je bilo do tedaj v navadi. Ko je prvi vinograd dal lepe rezultate, so se vsi čudili, saj so ugotovili, da daje dobro obdelan vinograd več vina kot brajda. Po 16 letih od njegovega prvega poskusa, leta 1896, je veliko grofovih zakupnikov samoiniciativno zasadilo vinograde, da bi si povečali tretjino, ki jim je pripadala. Grof je zapisal, »da do tedaj niso poznali vinogradov, saj jih imajo le vitezi Levi iz Farre, grof Latour v Ruscu (Russig) in baron Ritter v Monasteru, ki pa jih neuke množice imenujejo norci. Toda tudi oni niso poskrbeli, da bi v njihovih ronkih koloni nadomeščali mrtve trte z novimi«.¹⁵⁰

¹⁴⁷ O bojih goriških deželnih stanov za ohranitev gospodarskega primata v deželi v 18. stoletju glej: Panjek, *Il miserabil paese*, str. 39–76.

¹⁴⁸ *Gospodarski list*, 31. 1. 1899, leto XVIII, št. 1–2.

¹⁴⁹ Panjek, *La vite*, str. 43.

¹⁵⁰ GM, Cronaca.

Briška vina so bila cenjena in iskana že v srednjem¹⁵¹ in novem veku¹⁵² in tako je bilo tudi v 19. stoletju. V začetku leta 1872 je komisija ob poskusni goriških vin ta prištela k najbolj kvalitetnim v monarhiji.¹⁵³ V 2. polovici 19. stoletja so jih hvalili zaradi *kvalitetnega zemljišča*,¹⁵⁴ na katerem rastejo. Ker se je tu ohranila navada, da se je vsako leto določilo začetek trgatve belega in črnega grozdja, so dobila v očeh kupcev prednost pred vipavskimi vini.¹⁵⁵ To navado so zaradi pomena sladkorja v grozdju, ki je s poznejšo trgovino še pridobilo na sladkorni stopnji, poskušali ohranjati veliki kmetje in k temu pritegniti tudi ostale.¹⁵⁶ Člani Kmetijske družbe so hodili po deželi in učili kmete, kako saditi trte v gričevju s sistemom teras, kako izboljšati kvaliteto vina itd. »Dobro bi bilo, da bi tudi drugi, posebno veliki posestniki v Brdih posnemali pri napravljanji vina g. Fabrisa (Števerjan), da bi naša vina s časom zadobila veljavo tudi na zunaj.«¹⁵⁷

V 2. polovici 19. stoletja je bil viden napredek v povečanju sejnalnih površin, zasajevanju novih murvinih nasadov in vinogradov. Produkcija na Goriškem v času do leta 1852 je presegla 100.000 hl, od katerih so več kot polovico predstavljali rebula, cividin in druga bela vina iz Brd.¹⁵⁸ Od leta 1852 so se začele tudi v Brdih pojavljati trtne bolezni: oidij (1852 v Brdih, v Evropi že 1840), peronospora (1878 v Evropi, 1881 na Goriškem) in končno trtna uš (1888 na Goriškem, v Evropi 1863),¹⁵⁹ ki so kot v ostalih delih Evrope povzročile veliko škodo in izkoreninile veliko vrst avtohtonih sort. Druga polovica 19. stoletja je torej povsem v znamenju teh problemov ter poskusov, kako izboljšati kvaliteto vina. Eden od takih so bile tudi vinske razstave, ki so jih prirejali Kmetijska družba in njena lokalna društva.¹⁶⁰

¹⁵¹ Otokarjeva avstrijska rimana kronika iz začetka 14. stoletja je poleg drugih močnih vin omenjala rebulo kot *reinval* ter posebej vino *Ecke*, kar je bil nemški izraz za Brda oz. gričevje (Lichtenstein, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, str. 457).

¹⁵² Panjek, *Terra di confine*, str. 209–220.

¹⁵³ Czoernig, *Gorizia*, str. 112.

¹⁵⁴ Cosma, *Dotato d'eccezzentissimi vini*, str. 65.

¹⁵⁵ Članki v *Gospodarskem listu* poročajo, da so v 2. polovici 19. stoletja v Vipavski dolini za razliko od Brd bela vina vrela na tropinah, kar je vinu dajalo poseben trpek okus in močno rumeno barvo. Kupci s Koroške in Kranjske pa so zahtevali vina blede rumene barve, kot je bila briška rebula (*Gospodarski list*, 1884; časopis hrani Biblioteca statale isontina v Gorici in je vezan v enotnem zvezku brez naslovnice).

¹⁵⁶ *Soča*, 7. 10. 1875, tečaj V, št. 40.

¹⁵⁷ *Soča*, 5. 10. 1883, tečaj XIII, št. 40.

¹⁵⁸ Massi, *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*, str. 137–145.

¹⁵⁹ V Brda je prišla trtna uš leta 1914 v Števerjan, neokuženi kraji tega leta so bili Biljana, Kozbana in Medana (GM: rokopis J. Lozarja).

¹⁶⁰ Gomiršek, *Rebula nekoč in danes*, str. 39.

Manjši leseni sod z železnimi obroči in lijak za vlivanje vina v Muzeju kmečke kulture na Bukovju-Števerjan (fototeka Goriškega muzeja).

Prvo vinorejsko¹⁶¹ društvo na Goriškem je bilo ustanovljeno v Pevmi za območje Brd.¹⁶² V Brdih se je pridelava in prodaja vina še povečala, saj so vse bolezni prišle tja z večletnim zamikom, kot je razvidno iz *Gospodarskega lista* leta 1898, ki je poročal, da bo tudi v Brda prišla trtna uš. Zmanjšanje pridelka je privedlo do porasta površin, zasajenih z vinogradi, razširitve monokulturnega vinogradništva in zasajevanja trt ob kolih v gostih vrstah, ki so pomenile večji donos in boljše kvaliteto vina. »Pravilno napravljeni vinogradi,¹⁶³ ki so zasajeni le z eno sorto,¹⁶⁴ so v Monasteru, v Rusiču, Vilanovi, v Kron-

bergu, v Št. Petru, nekoliko v Vipavski dolini in v Brdih pri nekaterih gg. Posestnikih npr. Fabris, Žigon, Attems«. ¹⁶⁵ Predvsem večji kmetje, gospodje in plemiči so pod vplivom poročil kmetijskih šol temu sledili. ¹⁶⁶ Zaradi poteka Soške fronte med prvo svetovno vojno je bil uničen velik del vinogradov Brd. Po vojni so začeli vinograde obnavljati po novem načinu, kot so ga uvajali v stoletju pred tem in je zato le s težavo prodiral med navadno ljudstvo. Zasajevali so nove specializirane vinograde in tako je bil ravno zaradi vojne realiziran ves trud prosvetljenih ljudi prejšnjega stoletja. ¹⁶⁷

V 19. stoletju pa se je spremenil tudi način vinifikacije. ¹⁶⁸ Če primerjamo opis Antona Muznika in opise predelave vina v elaboratih franciscejskega katastra, lahko vidimo, da se od konca 18. in v 1. polovici 19. stoletja sam postopek vinifikacije ni nič spreminjal. ¹⁶⁹ Franciscejski kataster¹⁷⁰ je poročal, da imajo v Brdih belo in rdeče vino. ¹⁷¹ Tisto, ki je izhajalo z gričev, se je imenovalo rebula. Rebula je bila sladka in močna in se ni pokvarila v jesenskem deževju. Bila je glavna dajatev in se je prodajala Korošcem in Kranjcem, ki so jo prišli kupiti sami. Nekaj so je prodali tudi v tolminski in bovški okoliš. Belo vino z ravnine je bilo trpko, kislo, manj močno in pitno šele poleti, pod imenom sveže vino cividin. Tudi to se je prodajalo Korošcem in Kranjcem. Rdeče vino je bilo zelo slabo obarvano in se ni ohranjalo čez poletje. Pridelali so ga zelo malo in ga v glavnem porabili doma. Grozdje so v Števerjanu vrgli v kadi in jih isti dan zmastili. Stisnjen mošt je lahko tekkel ven skozi luknjo spodaj, navadno pa so ga izpraznili z zajemalko. Mošt so precedili skozi sito, da se je ločil od jagod in pecljev. Takoj so ga izmerili in dali v sode. To je bil tako imenovani vinski cvet, ki je vrel

¹⁶⁵ *Gospodarski list*, 15. 12. 1873, leto V, št. 23.

¹⁶⁶ *Gospodarski list*, 26. 1. 1896, leto XV, št. 1–2.

¹⁶⁷ Gomiršek, *Rebula nekoč in danes*, str. 42.

¹⁶⁸ Jasno je, da v tem času skoraj ni bilo sortno čistih vinogradov. Vina so imenovana po legi, kjer je bilo nabrano grozdje, oziroma po tehnologiji pridelave in ne po sortah.

¹⁶⁹ »Naravno črno vino se pripravljalo tako, da se na opisani način odbrano ter očiščeno grozdje spravi v kadi, kjer se razkroji ... V vinski klet pridejo najeti delavci, stopijo bosi v kad in tlačijo grozdje, da se mesnati deli še bolj zmečajo in razgradijo ter se okrepi rdeča barva. Naslednji dan odstranijo peclje, iztisnejo sok in ga naližejo z vedrom skozi cedilo v večjo posodo. Odstranjene pečke, kožice in peclje vržejo ponovno v prvo kad ter z njimi ponovijo prejšnji postopek, dokler ne ostanejo grozdne tropine malone suhe, ker se iztisne ves sok. Končno se da vse to v stiskalnico ter se še mehanično iztisne. Slednjič se ta sok, imenovan mošt, shrani v velike sode, da v njih vre. ... Način pripravljanja belega vina se ne razlikuje od opisane, razen v tem, da se grozdje ne pusti v kadeh za začetno predhodno vrenje ... Obrano belo grozdje takoj zanesejo v kadi, iz njega iztisnejo mošt s tlačanjem, ga izmerijo očiščenega od usedline in ga naližejo v pripravljene sode za vrenje.« (Muznik, *Goriško podnebje*, str. 129–136).

¹⁷⁰ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66.

¹⁷¹ Tako kot v Furlaniji (Panjek, *La vite*, str. 73) se omenja na griču vino rebula, v ravnini pa cividin, kar pa ne pomeni sorte, temveč tehnologijo oziroma kvaliteto vina.

¹⁶¹ Vinorejska društva so na Primorskem nastajala po deželi pod vplivom Goriške kmetijske družbe. Njihov namen je bil poučevati kmete o naprednem vinogradništvu in kletarstvu.

¹⁶² *Gospodarski list*, 1. 7. 1872, leto IV, št. 13.

¹⁶³ Po poročilu v *Primorskem gospodarju* (4. 7. 1906, leto II, št. 2) trte, cepljene na ameriško podlago »ne prenašajo poleg sebe drugih poljščin, kar je bilo pred tem v navadi«. Na to je že leta 1773 opozarjal Canciani v svojem delu *Memoria che ha riportato il primo premio della Società d' agricoltura di Udine*, ko piše, da so za oporo boljši koli, da mora trta dobiti več sonca in da jo je treba ograditi, da se obvaruje pred zobmi živine (Panjek, *La vite*, str. 29).

¹⁶⁴ Sorte trt, ki so na posameznih terenih dajale najboljše in največji pridelek. Moderni pristop je zahteval sajenje različnih sort posebej, da si si zagotovil pridelek, če je ena sorta izpadla, in da si trgala vsako sorto ob pravem času (Panjek, *La vite*, str. 29).

v sodih. Kupci so zahtevali, da je to vino čim manj obarvano, zato je bilo v Brdih v navadi, da so sode vsak dan dvakrat dopolnili v teku enega meseca, dokler niso prekinili vretja. To vino so skupaj z drožmi prodajali približno od 11. novembra do polovice decembra. V Brdih so v tem obdobju prodali 3/4 pridelka belega vinskega cveta rebule. Majhna količina vina se je od polovice decembra pa do konca aprila prodala brez droži. Zaradi načina predelave in zelo slabega stanja posodja je bilo vino podvrženo veliki izgubi tudi zaradi izhlapevanja, čiščenja, droži in zaradi puščanja sodov.

Tropine so potem dali na stiskalnice, ki so bile precej enostavne in prenosne, in jih dvakrat stiskali. To je bila tako imenovana prešanina, ki je imela rožnato barvo in okus po lesu. Po zakupnih pogodbah je ostala v celoti v lasti kolonov, ki so je skoraj vso prodali lokalnim gostilničarjem. Koloni so z njo plačevali oranje in prevoze z živino, saj te v 1. polovici 19. stoletja sami večinoma niso imeli. Posestniške družine so to vino porabile za lastno pijačo in za pijačo dninarjem, ko so obdelovali zemljo. Cena prešanine je bila za 1/3 nižja od cene vinskega cveta. Tudi belo vino z ravnine se je ločilo na vinski cvet in prešanino, ki je imela malo nižjo ceno od cveta. Vinski cvet so, kljub temu da ni bil tako sladek kot rebula, prav tako kupovali Korošci. Prodajali so ga pozneje, saj so ga lahko porabili poleti. Belo vino z njiv se je prodajalo vedno brez droži; vsega so prodali v mesecu avgustu. Skoraj vsi posestniki, ki so imeli poleg brajd tudi njive, so poskušali kupcem skupaj z rebulo prodati tudi vino z njiv. Kupci so ob prevzemu vina plačali le del celotne vsote. Celotno vrednost odpeljane vina so navadno poravnali naslednje leto ob vrnitvi po nov pridelok.

Rdeče vino z gričev se je pripravljalo po »italijanskem načinu«, tako da je po mastitvi vrelo na tropinah. Tudi te tropine so potem stiskali, vendar so obe vrsti vina zmešali skupaj, zato se ni ločilo na vinski cvet in prešanino kot belo. Rdeče vino je bilo malo cenjeno zaradi slabe barve in nestanovitnosti, zato so tudi tega porabili do meseca aprila. Rdeče vino z njiv je bilo zaradi malo sonca trpko, rezno in malo obarvano, vendar se je ohranjalo dlje kot rdeče z gričev. Po kvaliteti se ni moglo primerjati z vini iz Furlanije. To vino so prav tako porabili kmetje sami. Po vsem kojščanskem okolišu¹⁷² je dosegala rebula

brez droži visoke cene, vendar so jo bili majhni posestniki zaradi takojšnjih plačil prisiljeni takoj prodajati, da so se izognili izgubi zaradi izsušitve. Glede tega so bili veliki posestniki v prednosti.

Železnica, ki je povečala možnost prodaje vina, pa je povzročala tem nestanovitnim vinom, kot so jim dejali, velik problem, saj so se pri prevozu navadno pokvarila. Tako je postalo toliko bolj pomembno, da se je iz vseh vrst vin izdelalo suho povreto vino po novih standardih.¹⁷³ Trud kmetijske šole, njenih potovalnih učiteljev in Kmetijskega društva za Brda je bil usmerjen v to, da bi kmete naučili novih metod vinifikacije. Ponekod so bili taki »poduki« množično obiskani, drugod pa slabše.¹⁷⁴

Za prevoz vina v sodih so v Brdih uporabljali posebno oblikovan voz, imenovan škalon¹⁷⁵ (fototeka Goriškega muzeja).

¹⁷² Klasifikacija leta 1786 pridelanih vin v združeni Goriško-Gradiški grofiji je glede na kvaliteto vina določila 7 razredov. Briški vinogradi pa so, razen Kožbane, ki je padla v četrti kakovostni razred, spadali v prve tri razrede. V prvem razredu so bile briške vasi: Barbana, Gornje Cerovo, Dobrovo, Gonjače, Števerjan, Fojana, Imenje, Matrinjak, Šmartno, Medana, Kojško, Kozana. Poleg briških terenov so v prvi razred spadali le še vinogradi v Krminu in Podgori. V drugem razredu so bile: Biljana, Gornje Cerovo, (delno) Hlevnik, Kozarno, Drnovk, Gradno, Neblo, Senožče, Vedrijan, Višnjevik, Zali breg, poleg briških pa še Albana, Jazbine, Ločnik, Spessa in Stara gora. V tretji razred so spadale briške

vasi Brestje, Dolnje Cerovo, (delno) Krasno, Podsabotin, Slapnik, Slavče in Vipolže ter mnoge druge izven Brd (Cosma, *Dotato d'eccelesiimi vini*, str. 50–51).

¹⁷³ *Gospodarski list*, januar 1880, leto XI, št. 1.

¹⁷⁴ *Soča* poroča o takih uspešnih predavanjih v Medani (*Soča*, 28. 3. 1890, tečaj XX, št. 13), Števerjanu (*Soča*, 3. 8. 1888, tečaj XXVIII, št. 31), Biljani (*Soča*, 25. 5. 1876, tečaj VI, št. 21), *Soča*, 1. 6. 1888, tečaj XXVIII, št. 22). Zelo malo poslušalcev je bilo na predavanju Antona Jakončiča v Biljani leta 1884 (*Soča*, 27. 6. 1884, tečaj XXIV, št. 26).

¹⁷⁵ ška'lon - a m nosilec za sode ① ← furl. scjalòn 'nosilec za sode' ② na voz so položili dva trama, 80 cm narazen, na to so oprli sod, ki so ga podložili z dvema snopoma koruzne slame (Zuljan, Leksemi, str. 12–16).

Koliko so se nove metode usidrale med prebivalstvo, bi težko ocenili. Na podlagi člankov v časopisju 2. polovice 19. stoletja lahko rečemo, da je podobno kot sam napredek oziroma spremembe v obdelovalni tehniki tudi ta proces počasi prodiral od višjih slojev k nižjim. Po letu 1870 so namreč Brda beležila pravi gradbeni val,¹⁷⁶ ko so se stare hiše obnavljale, povečevale, popravljali so kleti in kupovali več vinske posode. To je omogočilo kmetu, da je vino hranil in ga tudi na ustrezen način predelal in skrbel zanj.¹⁷⁷ Še bolj pa so na razširjanje novega načina vplivale nove razmere po 1. svetovni vojni, ko so Brda pripadla Kraljevini Italiji in se jim je zaprlo avstrijsko tržišče.¹⁷⁸

Komercializacija sadjarstva in kmečkega obrata

Za obdobja do konca 18. stoletja obstajajo redki viri, na podlagi katerih je mogoče prikazati razvoj sadjarstva.¹⁷⁹ Krajevna imena¹⁸⁰ v Brdih nam kažejo na razširjenost sadja že v času naselitve Slovanov. Kontinuiteto z rimsko kulturo nam kaže način sajenja trt ob živi opori sadnih in drugih dreves. K razširjanju sadjarstva naj bi v srednjem veku še posebej pripomogla prizadevanja samostanov.¹⁸¹ Sadja v 18. stoletju niso cenili samo gospodje, uživali so ga tudi v mestih. Bližina mest Gorice, Krmina, Vidma, Čedad in Trsta, kamor so briško sadje lahko prodajali, ter ugodne podnebne razmere, so gotovo pospeševale kulturo sadnega drevja v celotnem obdobju.¹⁸² Popisi sadnih dreves in vinskih trsov v kolonskih pogodbah nam kažejo na veliko število sadnih dreves, ki so presegala

domačo porabo. Leta 1672 je ob sklenitvi kolonske pogodbe cerkve sv. Valentina z Jakobom Godnikom za kmetijo v Pevmi v eni *brajdi* raslo 570 trt, ki so bile obešene po drevju, 4 samostojni vinski trsi, 59 jabolok, 36 hrušk, 44 fig, 23 oljk in 33 češenj.¹⁸³ Leta 1819 so v neki najemni pogodbi popisane kulture, ki so rasle v ronku, imenovanem Draga v Šentmavru, in sicer 2150 vinskih trsov skupaj s 5 rodovitnimi hruškami, 13 češnjami, 11 breskvami, 17 vrbami, 33 figami, 19 slivami, 3 rodovitnimi jablanami, 3 divjimi jablanami, 2 divjima kostanjema, 3 mladimi murvami in marelico.¹⁸⁴ Druga kolonska pogodba iz leta 1819 popiše v vrtu, brajdi, imenovani Polje, brajdi, imenovani Njiva in brajdi, imenovani Pušča 1038 vinskih trsov, 108 figovih in 92 hruškovih dreves, 27 jablan, 53 breskev, 101 slivo, 106 češenj, 27 lesk in 35 vrb.¹⁸⁵

Muznik o Brdih posebej poroča, da je »*ta del province zelo prijazen in ima mnogo odličnega belega vina in vse vrste sadja. Tu namreč uspevajo češnje, hruške, breskve, marelice, fige, mandeljni itd.*«¹⁸⁶ V elaboratih franciscejskega katastra je izračunano povprečno število sadnih dreves na oral. Tako so na oralu¹⁸⁷ brajde rasle 3 odrasle in 6 mladih¹⁸⁸ češenj, 2 odrasli in 3 mlade hruške, 1 odrasla in 2 mladi marelici, 3 breskve, 6 sliv in 13 fig. V njivah so bila sadna drevesa sajena na koncih vrst trt. Na enem oralu njive so rasle 1 odrasla in 3 mlade češnje, 14 breskev, 2 slivi in 5 fig. Ker so bila ta drevesa velikokrat tudi opora za vinske trse, ne moremo z gotovostjo trditi, kakšen pridelek so dajala. V elaboratu franciscejskega katastra je zapisano, da so predvsem zakupniki, ki so morali oddajati skoraj celotno količino pridelanega vina, skrbeli predvsem za to, da so posadili sadna drevesa po celotnem zemljišču, tako da so ta s krošnjo delala senco trtam. Pridelek grozdja je bil zato dokaj majhen, ves pridelek sadja pa je pripadal kolonu. Pomemben delež prihodkov so dobili tudi od kostanja, ki je rasel na pašnikih in v gozdovih.¹⁸⁹

¹⁷⁶ Gradivo popisa vojne škode kaže na velik delež obnov stavb med letoma 1870 in 1880 ter med letoma 1900 in 1910 (ASG, Giudizio distrettuale di Gorizia, Danni di guerra, 832, 833, 834).

¹⁷⁷ *Gospodarski list*, 15. 9. 1872, leto IV, št. 17.

¹⁷⁸ *Gospodarski list*, februar 1923, leto II, št. 3.

¹⁷⁹ Valenčič, *Sadjarstvo*, str. 317–341.

¹⁸⁰ Višnjevik, Orehovlje, Hruševlje, Figovica, Kostanjevica kažejo na pomen, ki ga je imelo sadje že ob naselitvi slovanškega prebivalstva.

¹⁸¹ Leta 1077 je cesar Henrik IV. podelil patriarhu Sighardu »grofijo furlansko«, kateri se je pridružil še Ločnik in od njega odvisna Brda (Rutar, *Poknežena grofija*, str. 28). Dalje je baje isti Henrik podelil samostanu Bolško okolico s sosednjimi gorami ter vasi Sedlo, obe Borjani, Potoke, Kred, Mlinsko, Idrijsko, Livek nad Tolminom, Idrijo (pri Bači) in Ljubinj; v Ročinski dolini Ročinj, Modrejce, Deskle, Sela, Podgoro, Ločnik, Mošo, Št. Lovrenc (pri Moši), v Brdih Šmartno, Kozano, Kojško, Krmin, Medeo, Veršo, Romans, Vileše, Renče (?), Batuje, Lokavec, eno kmetijo onstran Vipave pod dornberškim gradom ter še nekoliko drugih krajev, kmetij in posestev (Kos, *Gradivo*, 3, str. 224–225). Leta 1103 je pridobil samostan vas Jenkovo ter na gorica okoli Mirnika, Cerovo pri Dolenjem, Lož in Jenkovega, pa še tudi v Gradnem pri Višnjeviku (Kos, *Srednjeveški urbarji*, 3, str. 31).

¹⁸² Goriška kmetijska družba je 20. junija 1767 poročala Trgovski zbornici, da sta vino in sadje edina pridelka, ki ju goriška grofija izvažala (Fanfani, *Economia e società*, str. 27).

¹⁸³ ASPG, Atti degli Stati Provinciali, Sez. II, 554.

¹⁸⁴ ASG, Contratti amichevoli, 87.

¹⁸⁵ ASG, Contratti amichevoli, 87.

¹⁸⁶ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 65.

¹⁸⁷ Laket je v našem jeziku površinska mera. Enaka naj bi bila 1600 kvadratnim sežnjem. Rekli so ji tudi oral, narečno joh, starinsko pa jutro. Merila je 57.546 a ali 0.57 ha (*Veliki splošni leksikon*, str. 3040).

¹⁸⁸ Za odrasla drevesa pri češnjah, hruškah in marelicah se smatrajo tista, ki imajo deblo v premeru enako ali večje od 1 čevlja, pri pa kostanjih 1½ čevlja ali več (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

¹⁸⁹ Na pašnikih so povprečno na 1 oralu rasla 4 odrasla in 5 mladih kostanjevih dreves. Na pašnikih z grmovjem 1 kostanjevo drevo na 1 oral. V gozdovih s kostanjevimi drevesi prav tako na enem oralu povprečno 4 odrasla in 5 mladih kostanjevih dreves (ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15, 66).

Trgovina s sadjem družine Blažič v Kranjski Gori leta 1926 (fototeka Goriškega muzeja).

Na dolgem ročaju nasajen košek, v Brdih imenovan »košč«, je omogočal obiranje hrušk in jabolk z visokih in nedostopnih vej (fototeka Goriškega muzeja).

Vsekakor je še malo znanega o starih sadnih sortah in njihovem pridelku v Brdih. Pod vplivom kmetijske družbe in lokalnega vinorejsko-sadjarškega društva so začeli zasajevati nove »žlahtne« (cepljene) sorte sadnega drevja. Tako so leta 1877 razdelili med društvenike briškega kmetijskega društva 700 »požlahtnenih cepljenih sadnih dreves: breskve, češnje, pitani kostanj; gotovo zbrano in za Brda pravo sadno drevje«. ¹⁹⁰ Če spremljamo sestavo briškega kmetijskega društva, ¹⁹¹ lahko spet ugotovimo, da so

spremembe prehajale od višjih plasti k nižjim. Na začetku 19. stoletja so ta drevesa zgolj zasadili, obnje prislonili vinske trse, ter zelo redko obrezovali in še to predvsem posestniki, ki so želeli dobiti večji pridelek vina. Kmetijska šola v Gorici je po svojih društvi začela pospeševati nove, cepljene sorte, ki so jih tudi obrezovali in sadili samostojno. Leta 1891 je imelo v Gorici avstrijsko pomološko društvo potovalno zborovanje, kjer je postavilo smernice za goriško sadjarstvo. Goriška naj bi gojila malo sort zgodnjega sadja, najboljše zimske hruške, nekaj sort jabolk, ki zahtevajo toplejše podnebje. Sadni izbor je navajal 56 sort hrušk, 34 sort jabolk, 24 sort češenj, 4 sorte višenj, 18 sort breskev, 18 sort marelic, 3 sorte fig ter od kostanja marone. ¹⁹²

Rutar poleg Kociančiča v sredini 19. stoletja opozori na še eno posebnost, namreč na sušenje sadja. Če cenilni elaborati franciscejskega katastra niso nič omenjali suhega sadja, temveč so izrecno poudarili, da so kmetje prodajali le sveže sadje, je sušenje sadja gotovo že obstajalo, saj o njem, sicer v Vipavski dolini, spregovori že Valvasor v 17. stoletju. ¹⁹³ Prav gotovo pa je, da je komercializacija kmečkega obrata, ki je tekom 19. stoletja potekala pod vplivom industrijske revolucije, vplivala tudi na povečan obseg sušenja in prodaje suhega sadja. Gorica je imela manj relevantno, a vseeno donosno vlogo posrednika in dobavitelja proizvodov bogatega agrarnega zaledja za potrebe srednjeevropskega

slanec iz Podgore, Mašera, vikarj v Šentmavru in Anton Jakončič, veleposestnik iz Šlovrenca. Za častne ude so bili izvoljeni deželni glavar grof Coronini, državni poslanec baron Tacco ter španski poslanik in veleposestnik baron Baquer (*Soča*, 9. 3. 1877, tečaj VII, št. 10).

¹⁹² Valenčič, *Sadjarstvo*, str. 332.

¹⁹³ Valvasor, *Slava*, str. 65.

¹⁹⁰ *Soča*, 2. 3. 1877, tečaj VII, št. 9.

¹⁹¹ Odbor društva so sestavljali Andrej Kocjančič, deželni po-

Lupljenje sliv v Moši med obema vojnama, kjer so bile dninarice tudi ženske iz Dolnjega Cerovega (fototeka Goriškega muzeja).

tržišča.¹⁹⁴ Trst pa je bil za Avstrijo zelo pomembno pristanišče, ki je ob koncu 19. stoletja postalo tudi važno industrijsko središče. O obrti sušenja sadja poroča Rutar konec 19. stoletja posebno v povezavi z Brdi in kanalskim delom grofije. Sušili so slive, fige, breskve, češnje in jih pošiljali celo v severno Ameriko. Poroča o velikem obsegu te obrti,¹⁹⁵ ki jo je podrobno raziskala Katja Kogej.¹⁹⁶

Zaradi majhnih razdrobljenih posestev, kakršna so bila v Brdih, so bile poleg že omenjene prodaje kmetijskih pridelkov razširjene tudi sekundarne dejavnosti, ki so omogočale ekonomsko eksistenco malega kmeta. V Kojskem je bilo tako leta 1808 kar 21 obrtnikov, in sicer 6 zidarjev, mizar, 3 kovači, 3 krojači, 3 čevljarji in 5 krčmarjev.¹⁹⁷ Soča je leta 1884 poročala, da je bila »po starem od goriškega mosta do Kojskega vse ena sama gostilna, danes jih štejejo 11, v Kojskem 6 in še dve do Šmartnega«.¹⁹⁸ Če zasledimo v 1. polovici 19. stoletja poleg zgoraj omenjenih, pa tudi drugih¹⁹⁹ neagrarnih dejavnosti,

le služenje v sosednjih vaseh in mestih²⁰⁰ kot obliko dodatnega zaslužka oziroma vir dote za hčere in sinove revnejših družin in družin zakupnikov, so se oblike v 2. polovici bistveno razširile. Ženske so začele odhajati v bolj oddaljena mesta Italije kot služkinje, gospodinske pomočnice, celo v Egipt kot dojilje in guvernante.²⁰¹ Možje so kot delavci v tovarnah in rudnikih odhajali najprej v bližja rudarska in industrijska središča Avstro-Ogrske, nato v Vestfalijo, potem pa celo v Severno in Južno Ameriko.²⁰² Vračali so se, ko so zbrali dovolj denarja za samostojno življenje.²⁰³

Spremembe so vplivale tudi na stavbni fond. Žal ne obstajajo elaborati stavbišč za preučevano območje Brd. Francoski kataster, kjer so bile stavbe posebej označene kot pritlične ali enonadstropne, priča o skromnih bivališčih kmečkega prebivalstva Brd. Od 126 stavb, vpisanih v Gornjem in Dolnjem Cerovem, sta bili v času popisa leta 1811

¹⁹⁴ Stranj, Razvoj družbene strukture, str. 83.

¹⁹⁵ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 76.

¹⁹⁶ Kogej, Izdelovanje prunel v Brdih, str. 19–27.

¹⁹⁷ Omenjajo se zidarji Andrej Bandel, Bortolomej Bevčič, Martin Kumar, Anton Flajban, Anton Matjac in Valentin Tomažič; mizar Anton Korsič, kovači Ivan Marušič, Anton Marušič in Anton Žigon; krojači Valentin Kumar, Anton Korsič Planišček in Bortolomej Zuljan; čevljarji Andrej Bevčič, Ivan Bole in Štefan Bole ter krčmarji Ivan Kumar, Štefan Lenardič, Franc Marinič, Peter Marinič in Anton Žigon (ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2).

¹⁹⁸ Soča, 7. 6. 1884, tečaj XIV, št. 23.

¹⁹⁹ Poleg omenjenih je v Brdih obstajalo še veliko drugih obrtnikov: pletarji, sodarji, pletilje, predice, prevozniki, žličarji, tkalci (SEM, Orlove ekipe 1953).

²⁰⁰ V zapuščinskih razpravah so zapisani tudi vsi kraji, kjer se nahajajo otroci umrlega. Razen nekaj vojakov so večinoma vsi neporočeni bodisi doma bodisi v bližnjih vaseh. Nekaj (12) jih je v Gorici in Trstu (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83–87). Hlapce in dekle so najemale predvsem družine posestnikov, ki zaradi majhnega števila delovno sposobnih članov ali pa zaradi prevelikega obdelovalnega zemljišča same niso zmogle vsega dela. Plačilo za enoletno služenje je bilo za hlapca 24 goldinarjev, par čevljev v vrednosti 2 goldinarja in popravilo čevljev v vrednosti 1 goldinar. Plačilo za dekle ali mladega hlapca je bilo 15 goldinarjev, par čevljev v vrednosti 2 goldinarja in popravilo čevljev v vrednosti 1 goldinarja.

²⁰¹ Soča, 14. 3. 1884, tečaj XIV, št. 11.

²⁰² Veliko izseljevanje Slovencev, v glavnem v ZDA, se je začelo sredi 19. stoletja in je doseglo višek od leta 1870 do začetka prve svetovne vojne.

²⁰³ Reja, *Nepozabljena Brda*, str. 102.

enonadstropni le hiša vdove Ane Gašparin in kaplanija v Gornjem Cerovem. V tem času sta bili povišani še hiši posestnikov Andreja Cotača in Andreja Kreševica, saj imata hiši naknaden vpis, da je bilo dozidano nadstropje.²⁰⁴ Kamnite stavbe, pokrite s strešniki, so bile v franciscejskem katastru označene kot precej majhne in v slabem stanju. Pomanjkanje prostora v bivališčih in murvinah dreves sta bila tudi vzroka, zaradi katerih se je gojenje sviloprejk opravljalo samo občasno in ne v večjem obsegu, kakor je bilo običajno v vsej Furlaniji. Nekatere stavbe so se že začele širiti, tako da so se izločila samostojna zidana gospodarska poslopja: hlev, klet in žitna kašča. Stavbe so dobile tudi vrhne nadstropje. Tako imamo konec 19. stoletja večino enonadstropnih stavb, ki imajo ločene ali zraven pritaknjene prostore, namenjene gospodarski dejavnosti. Hiša št. 44 iz Šentmavra v lasti Valentina Bense je imela pred prvo svetovno vojno stanovanjski del, na levi strani pa gospodarsko poslopje. To je bilo sestavljeno iz hleva za živino, shrambe za vozove, večnamenske shrambe in dveh svinjakov v pritličju ter dveh senikov in kleti v nadstropju.²⁰⁵ Ljudje so se začeli v slogu gradnje zgleđovati po bližnjih hišah v Gorici. Tako je hiša Ivana Bense v Šentmavru št. 13 imela omet, kot so ga imela meščanske hiše (*civile completo*) pa tudi napušč in cevi iz pocinkanega železa.

Zaključek

Mali svet podeželja je bil tekom stoletij pred industrijsko revolucijo zelo krhek. Stalno se je v njem rušilo in spet vzpostavljalo ravnovesje med populacijo in naravnimi viri.²⁰⁶ Vojne po francoski revoluciji so prizadele velik del Evrope, kar je imelo za posledico visok dvig cen žitaric.²⁰⁷ Poleg tega zaradi zaporednih slabih letin na Slovenskem beležimo v letih 1815 do 1817 zadnjo veliko lakoto.²⁰⁸ Po njej je začelo prebivalstvo hitro naraščati. To pa ne bi bilo mogoče, če se ne bi začela uveljavljati fiziokratska²⁰⁹ prizadevanja kmetijskih družb, ki so začela pospeševati kmetijske kulture kot krompir, krmne rastline, hlevsko živino in gnojenje zemljišča. Pri tem je potrebno izpostaviti tri spremembe, ki so najbolj vplivale na kmečko gospodarstvo: odpravo prahe, boljše gnojenje in pridelovanje krompirja.²¹⁰ V Brdih pa lahko rečemo, da se je vinogradništvo začelo umikati z njivskih površin v za trto ugodnejša

gričevnata področja, kjer je obstajalo skupaj s kulturo žitaric, vendar brez opore dreves, medtem ko so postajale njivske površine rezervirane za krmne in prehranske rastline. Spremembe so povzročile dvig produkcije kmečkih pridelkov, kar je pomenilo, da se je z njimi lahko prehranilo večje število prebivalstva, ki je v 19. stoletju stalno naraščalo. Potrebno je poudariti dejstvo, da so sistem kolonata, ki se je ohranjal v Brdih, in razmere v Goriški grofiji²¹¹ zavirale uvajanje novih in vztrajale na starih oblikah obdelovanja.²¹² Koloni so bili zaradi pretežkih bremen najemnin prisiljeni sejati in ohranjati stari sistem,²¹³ saj so novosti zahtevale veliko finančnih sredstev.²¹⁴ Splošni vplivi modernizacije, še zlasti železnice, centralizacija monarhije in vplivi Kmetijske družbe so doprinesli k spremembam, ki so vztrajno prodirale in spreminjale kulturno krajino.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato di Gorizia

Catasto Teresiano.

Catasto Giuseppino.

Catasti sec. XIX–XX, Elaborati.

Archivio Coronini Cronberg.

Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia-Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario.

Giudizio distrettuale di Gorizia.

ASPG – Archivio storico provinciale di Gorizia

Atti giuridizionali e privati II.

Atti degli Stati Provinciali, sez II.

GM – Goriški muzej

Cronaca dell'amministrazione vi sotto la mia direzione incipiendo coll'anno 1880 scritta da me nel 1896 conte de Baguer (fotokopije).

Rokopis J. Lozarja (fotokopije).

SEM – Slovenski etnografski muzej

Orlove Ekipe 1953 (kartoteka Brda, hrani Goriški muzej).

ŽU – Župnijski urad Gradno

Urbar cerkve sv. Jurija v Gradnem od 1763.

²⁰⁴ ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, 15–1811.

²⁰⁵ ASG, Giudizio distrettuale di Gorizia, 832.

²⁰⁶ Huppert, *Storia sociale*, str. 15.

²⁰⁷ Van Bath, *Storia agraria*, str. 155.

²⁰⁸ Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju*, str. 158.

²⁰⁹ Fiziokratizem je bil politično ekonomski nauk, ki ga je utemeljil F. Quesnay in je učil, da narava ustvarja vrednosti. Viri bogastva naj bi bile le tiste panoge, ki so v neposredni zvezi z zemljo (Verbinc, *Slovar tujk*, str. 216).

²¹⁰ Smerdel, *Prelomna*, str. 26.

²¹¹ Panjek, *Il miserabil paese*, str. 39–76.

²¹² Giorgetti, *Contadini*, str. 281.

²¹³ Podobno opaža v svoji študiji o uvajanju novosti v kmetijstvo v ravnini okoli Bologne Carlo Poni. Na vprašanje, zakaj mezzadri (spolovinarji) niso uvajali tehnično bolj dovršenega tipa pluga, odgovori, da sta bila temu krivi njihova nevednost ter revščina, ki je onemogočala investiranje v drago orodje (Poni, *Gli aratri*, str. 115). Stari tip pluga, imenovan piò, so začeli množičneje nadomeščati z novimi šele v obdobju med letoma 1870 in 1900, ko so se novi plugi pocenili oziroma dosegli enako ceno kot stari (prav tam, str. 118).

²¹⁴ Bianco, *L'armonia sociale*, str. 38.

ČASOPISNI VIRI

- Gorica, 1902, 1909, 1910, 1911, 1912.
Gospodarski list, 1872, 1873, 1880, 1884, 1896, 1899, 1923.
Kmetijske in rokodelske novice, 1849.
Novice, 1852.
Primorski gospodar, 1906.
Soča, 1875, 1876, 1877, 1883, 1884, 1888, 1890, 1909.

LITERATURA

- Bianco, Furio: *Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento*. Pordenone : Biblioteca dell'Immagine, 2005.
- Bianco, Furio: L'armonia sociale nelle campagne. Economia agricola e questione collonica nella principesca Contea di Gorizia e Gradisca tra '800 e '900. *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*. Gorizia : Edizioni della Laguna, 1991, str. 33–66.
- Bianco, Furio: *Nobili castellani comunità, sottani. Il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1997.
- Bloch, Marc: *I caratteri originali della storia rurale francese*. Torino : Giulio Einaudi, 1973.
- Britovšek, Marjan: *Razkroj agrarne fevdalne strukture na kranjskem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1964.
- Cosma, Stefano: *Dotato d'eccezzentissimi vini, è il contado di Gorizia...: viticoltura nel goriziano*. Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1992.
- Czoernig, Carlo: *Gorizia: la Nizza austriaca. Il territorio di Gorizia e Gradisca I*. Gorizia : Cassa di risparmio di Gorizia, 1987.
- Davis, James Cushman: *Vzpon z dna*. Ljubljana : Slovenska matica, 1989.
- Della Bona, Giuseppe Domenico: *Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*, 4. zv. Gorizia : Cassa di risparmio, 1972.
- Dorsi, Pierpaolo: Il sistema dei giudizi locali nel goriziano tra XVIII e XIX secolo. *Quaderni giuliani di storia*, IV, 1983, št. 1, str. 7–63.
- Dorsi, Pierpaolo: Sodstvo prve stopnje v grofijah Gorica in Gradišče 1740–1848. *Pravo – zgodovina – arhivi* (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Arhiv republike Slovenije, 2000, str. 97–123.
- Fanfani, Tommaso: *Economia e società nei domini ereditari della monarchia asburgica nel settecento: (le contee di Gorizia e Gradisca)*. Milano : A. Giuffrè, 1979.
- Filiputti, Walter: *Il Friuli Venezia Giulia e i suoi Grandi Vini*. Tavagnacco : Arti Grafiche Friulane, 1997.
- Gabršček, Andrej: *Ročni kašipot po Goriškem, Trstu in Istri za 1899*. Gorica : Goriška tiskarna A. Gabršček, 1898.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
- Giorgetti, Giorgio: *Contadini e proprietari nell'Italia moderna*. Torino : Giulio Einaudi, 1974.
- Gomiršek, Tanja: *Brestje in Kojško: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2009.
- Gomiršek, Tanja: *Rebula nekoč in danes*. Nova Gorica : Goriški muzej, 2007.
- Grafenauer, Bogo: Poljedelski obdelovalni načini. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zv. Ljubljana : DZS, 1970, str. 225–250.
- Huppert, George: *Storia sociale dell'Europa nella prima età moderna*. Bologna : Il mulino, 1990.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: *O kmečkih dolgovih neko-liko drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije: Arhiv Republike Slovenije, 2004.
- Keršič, Irena: Kolon in gospodar – dva načina življenja in dve stanovanjski kulturi. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 95–136.
- Kociančič, Štefan: Berde in brici. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 10–12.
- Kogej, Katja: Izdelovanje prunel v Brdih. *Etnolog* LIII, 1992, št. 2/1, str. 19–27.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 3. knjiga. Ljubljana : Leonova družba, 1911.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, 3. zvezek. *Urbarni slovenskega Primorja*. Ljubljana : SAZU, 1954.
- Kula, Witold: *Teoria economica del sistema feudale*. Torino : Einaudi, 1970.
- Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1988.
- Lichtenstein, Franz: *Ottokars Österreichische Reimchronik*. Hansche Buchhandlung : Hannover, 1890.
- Makarovič, Gorazd: Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* XXXIII–XXXIV, 1991, str. 127–206.
- Marušič, Branko: Brda in državne meje (1797–1947). *Briški zbornik* (ur. Peter Stres). Dobrovo : Občina Brda, 1999, str. 116–131.
- Massi, Ernesto: *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano*. Gorizia : Giuseppe Iucchi, 1933.
- Morelli di Schönfeld, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*, vol. 4. Gorizia : Cassa di Risparmio, 1972.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje*. Ljubljana : Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2000.
- Panjek, Aleksander: *Človek, zemlja, kamen in burja*. Koper : Annales, 2006.

- Panjek, Aleksander: Il miserabil paese. Lotte di potere, conflitti economici e tensioni sociali nella contea di Gorizia agli inizi del Settecento. *Metodi e ricerche*, XV, št. 2, 1996, str. 39–76.
- Panjek, Aleksander: Kmetijstvo in trgovina na Goriškem v novem veku: kmečki upor leta 1713 iz gospodarskozgodovinske perspektive. *Annales*, 10, 1997, str. 153–162.
- Panjek, Aleksander: O mejnosti Goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. *Barok na Goriškem* (ur. Ferdinand Šerbelj). Nova Gorica : Goriški muzej, 2006, str. 167–171.
- Panjek, Aleksander: *Terra di confine*. Mariano del Friuli : Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Giovanni: *La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato*. Torino : G. Grappicelli editore, 1992.
- Pavlin, Vojko: Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja. *Goriški letnik*, 2001, št. 28, str. 289–302.
- Petek, Franci: Spreminjanje rabe tal v severnih Goriških brdih. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 1, str. 9–23.
- Poni, Carlo: *Gli aratri e l'economia agraria nel bolognese dal XVII al XIX secolo*. Bologna : Zanichelli, 1963.
- Rajšp, Vincenc: *Slovenija na vojaških zemljevidih 1763–1787 (1804)*, 3. zvezek. Ljubljana : ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- Reja, Oskar: *Nepozabljena Brda*. Ljubljana : Vitrum, 2002.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradišćanska*. Nova Gorica : Jutro, 1997.
- Smerdel, Inja: Prelomna in druga bistvena dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* XXXIII–XXXIV, 1991, str. 25–60.
- Stranj, Pavel: Razvoj družbene strukture na etnični meji dveh manjšin. *Geografski vestnik* 1992, št. 64, str. 73–91.
- Valenčič, Vlado: Kulturne rastline. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1970, str. 251–272.
- Valenčič, Vlado: Sadjarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I. zvezek, Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1970, str. 317–341.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1984.
- Van Bath, Slicher: *Storia agraria dell'Europa occidentale*. Torino : Giulio Einaudi, 1972.
- Veliki splošni leksikon*. Ljubljana : DZS, 1997–1998.
- Vilfan, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev II*. Ljubljana : SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, DZS, 1980, str. 403–479.
- Zuljan, Danila: Leksemi romanskega izvora v briški vinogradniško-vinarski terminologiji. *Izvestje raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 2008, št. 5, str. 12–16.

S U M M A R Y

Agrarian changes in the southeastern part of the Goriška brda in the 19th century

The Goriška brda region belongs to cultural landscapes of Mediterranean hills whose image underwent a change in the 19th century. It was marked by a characteristically mixed culture of vineyards, orchards as well as cultivated terraces and fields to grow crops. The most important produce intended for trade was wine, which found its buyers in Carinthia and Carniola. In addition, the Goriška brda, hinterlands of Gorizia, developed a bustling trade in fruits and vegetables that grew considerably during the 19th century. Therefore, it provided the local population with monetary means necessary to purchase the basic foods, as the agricultural crops did not allow for a reasonable sustenance. Owing to the regional specialisation in viticulture, grazing areas were scarce here as was livestock production. Because of the lack of manure, land designated for the cultivation of cereals, leguminous plants and turnips, which were still the predominant crops in the first half of the 19th century, became subject to rotation and set-aside. The second half of the 19th century saw the introduction of potato as a food and fodder crop, after corn, which had already been introduced in the 18th century. Vine diseases led to the transferral of grape vines from fields to much more favourable terraces and to the planting of new specialised vineyards by using vine stakes. The change not only affected the image of the cultural landscape but also manifested itself in the housing stock.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 553.96(497.4Leše)"1834/1919"
669.1(497.4Prevalje)"18"

Prejeto: 12. 6. 2011

Katarina Keber

dr. zgodovine, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: katarina.keber@zrc-sazu.si

Rudarji premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. stoletju

IZVLEČEK

Leški premogovnik je bil v svojem sto dvajsetletnem obstoju v obdobju med letoma 1835 in 1856 po proizvodnji in številu zaposlenih največji premogovnik na Slovenskem. Rjavi premog iz Leš je bil namreč glavni energetski vir za delovanje Železarne na Prevaljah, ki je bila v štiridesetih letih 19. stoletja najmodernejša in po proizvodnji največje podjetje v slovenskih deželah; njen glavni proizvod so bile železniške tirnice. Analiza matične knjige bratovske skladnice leškega premogovnika na primeru 991 vpisanih članov do neke mere razkriva identiteto zaposlenih delavcev in delavk v obdobju 1834–1919.

KLJUČNE BESEDE

rudarji, premogovnik Leše, Železarna Prevalje, bratovske skladnice, Mežiška dolina, Koroška, 19. stoletje

ABSTRACT

WORKERS OF THE COAL MINE AT LEŠE NEAR PREVALJE IN THE 19TH CENTURY

In its 120-year existence, the coal mine at Leše (Liescha) was the biggest coal mine in the Slovenian territory during the period 1835–1856 both in terms of production and the number of employees. Lignite from Leše was the primary source of energy that drove the production of the Prevalje (Prävali) ironworks, the largest and most advanced manufacturing establishment in the Slovenian provinces during the 1840s, which specialised in the production of rails. The analysis of the civil register kept by the Leše miners' fraternal fund conducted on the example of 991 registered members reveals to some extent the identity of male and female workers employed at the coal mine in the period 1834–1919.

KEY WORDS

Coal mine workers, coal mine at Leše (Liescha), Prevalje (Prävali) ironworks, fraternal funds, Carinthia, 19th century

Na Lešah pri Prevaljah je nahajališče rjavega premoga leta 1818 odkril dunajski magistratni uradnik Blaž Mayer, ki si je dve leti pozneje pridobil zemljiškopravico do premogovnega revirja in v petih rovih začel s kopanjem premoga. Rudarske pravice je kmalu prodal bratom Rosthorn, ki so leški premog začeli izkoriščati leta 1822. Nadaljnji razvoj leškega premogovnika pa je bil tesno povezan s prevalsko železarno. Po mnenju Alojza Krivograda je nesporno, da je bil premog eden glavnih pogojev, zaradi katerih so se odločili za gradnjo železarne na Prevaljah.¹ Bratje August, Franz in Mathäus Rosthorn² so na bližnjih Prevaljah najprej zgradili cinkarno, nato železarno (1835–1899); tu so v letih 1833–1835 postavili drugo pudlarno in valjarno v habsburški monarhiji in najpomembnejšo na Koroškem. Glavni izdelek prevalske železarne so bile v duhu industrijske revolucije namreč železniške tirnice. Peč pudlovka je omogočala najsodobnejšo tehnologijo v metalurgiji v celinski Evropi, Rosthorni pa so poleg uvajanja pudlovk uspeli še s pomembno inovacijo v kurilni tehniki – s spremembo konstrukcije peči so pod vodstvom Augusta Rosthorna in Josepha Schlegla leta 1838 iznašli način uporabe leškega rjavega premoga pri taljenju surovega železa, kar predstavlja pomembno prelomnico v zgodovini metalurgije (do takrat so uporabljali kalorično bogatejši črni premog); dosežek je bil izjemnega pomena za celotno železarstvo v alpskem prostoru. Z inovacijami so v železarni nadaljevali in iznašli še stopničasta rešeta, s katerimi je bilo možno uporabljati tudi premogov drobir.³ S prvimi prevalskimi železniškimi tiri so v habsburški monarhiji že v tridesetih letih 19. stoletja gradili Ferdinandovo severno železnico na Češkem, progo Milano–Monza v Lombardiji in progo Milano–Benetke. Industrijska razstava na Dunaju leta 1845 pa je prevalske izdelke predstavila vsej Evropi.⁴ Železarna na Prevaljah je bila v sti-

ridesetih letih 19. stoletja najmodernejše in po proizvodnji največje podjetje v slovenskih deželah.⁵

Železarstvo v Mežiški dolini (poleg prevalske železarne tudi starejši obrati grofa Thurna v Črni, Mežici in na Ravnah) pa se je razlikovalo od ostalega železarstva v alpskih deželah. Če je klasična fužina 18. stoletja in prve polovice 19. stoletja obsegala rudnik železove rude, visoko peč (na oglje), peči za obdelavo surovega železa in delavnico za končne izdelke, v Mežiški dolini podjetniki niso imeli svojih rudnikov železa, imeli pa so svoj premog. Kot že rečeno, so Rosthorni izkoriščali premog na Lešah, grofje Thurni pa od leta 1858 na Holmcu in med letoma 1802–1885 v Mežici na Stržovem. Surovo železo so kupovali od drugih koroških železarn.⁶

Do sprememb v lastniški strukturi prevalske železarne in leškega premogovnika je prišlo že leta 1843, ko je največji koroški lastnik plavžev Eugen Dickmann – Secherau postal polovični lastnik firme »Bratje Rosthorn na Dunaju«, v letih 1858 in 1861 pa večinski lastnik firme Rosthorn et Dickmann. Njegovi sinovi so lastniški delež še povečali in leta 1868 je Albert Dickmann, ki je bil tudi najbogatejši koroški podjetnik, postal popoln lastnik železarne in premogovnika. Že naslednje leto pa so se koroške železarne, ki so bile odvisne od hüttenberškega železa, združile v Hüttenberško železarsko družbo (*Hüttenberger Eisenwerksgesellschaft*) z delniškim kapitalom 12.000.000 goldinarjev – prevalska železarna z leškim premogovnikom je bila ocenjena na 1.300.000 goldinarjev. Zanimiva je primerjava z istega leta ustanovljeno Kranjsko industrijsko družbo z glavnimi obrati na Jesenicah, ki je bila ocenjena na 600.000 goldinarjev delniškega kapitala.⁷ Prevalska železarna z Lešami je po številu in moči parnih strojev v težki industriji in rudarstvu v letih okoli 1862 prekašala vso ostalo montanistično Slovenijo skupaj.⁸

Zaradi izgube italijanskega tržišča (leta 1859 je habsburška monarhija izgubila Lombardijo, leta 1866 Benečijo), carinske politike države pri uvozu tujih železnih proizvodov, odlašanja z gradnjo železniške proge Maribor–Celovec, ki je bila zgrajena šele leta 1863, so že v šestdesetih letih nastajali hudi deficiti v premoženju.⁹

¹ Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 49. Gl. Šorn, *Premogovništvo na slovenskem ozemlju*, str. 45–47.

² Angleška družina Rosthorn je bila v začetku 19. stoletja na Koroškem najpomembnejša pri razvoju jeklarske industrije. Mathäusa Rosthorna (1721–1805), ki je imel tovarno gumbov v Londonu, je leta 1765 Marija Terezija povabila na Dunaj, da je tudi tu začel z moderno proizvodnjo medenih nastih gumbov za vojsko; leta 1790 je bil povzdignjen v plemiški stan. Njegovi sinovi August, Franz, Mathäus, Daniel in Franz so ustanovili firmo Rosthorn. Leta 1817 so v Oedu postavili valjarno medenine, v začetku tridesetih let pa cinkarno in železarno na Prevaljah. Leta 1832 so ustanovili Wolfsberško železarsko družbo (*Wolfsberger Eisenwerksgesellschaft*), pet let pozneje so iz družbe izstopili in obdržali le železarno Prevalje in premogovnik na Lešah. Gl. Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 49; Oder, *Odkritje uporabe rjavega premoga*, str. 2–3 in Köstler, *Die Familie von Rosthorn im Kärntner Eisenwesen*.

³ Oder, *Odkritje uporabe rjavega premoga*, str. 2–3.

⁴ Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 52–53.

⁵ Gestrin, *Oris gospodarstva na Slovenskem*, str. 69.

⁶ Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 52; Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 119.

⁷ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 218.

⁸ V času do leta 1870 so bili glede na opremljenost s parnimi stroji štirje glavni bazeni: Prevalje z Lešami, Štore s Pečovjem, Ljubljana z okolico in Trst. Gl. Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 201–202.

⁹ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 209.

Prevaljsko železarno in premogovnik so leta 1869 preoblikovali v delniško družbo, pri čemer je Franz Rosthorn posedoval le še 12% (88% je bilo v lasti Alberta in Oskarja Dickmanna) in bil torej zgolj navadni delničar brez večjega vpliva na poslovanje družbe. Po borznem zlomu leta 1873, ko so se delniške družbe začele povezovati v velika monopola združenja, so se koroške in štajerske železarne povezale v veliki avstrijski koncern Alpske rudarske družbe (*Österreichisch-Alpine Montangesellschaft*), kamor je v okviru Hüttenberške železarske družbe od leta 1881 spadala tudi železarna na Prevaljah skupaj z leškim premogovnikom.¹⁰ Ko je Alpska rudarska družba v devetdesetih letih začela koncentrirati vse svoje glavne obrate na gornjem Štajerskem v bližini nahajališč železove rude (Erzberg pri Hüttenbergu in Eisenerz) in se pospešeno modernizirati, so med drugim opustili tudi takrat že nekonkurenčno in nedonosno železarno na Prevaljah. Prevaljsko valjarno so preselili v Donawitz, zadnje prevaljske obrate pa so zaprli leta 1899.¹¹ Nepremičnine z rudnikom na Lešah so istega leta kupili grofje Hugo, Lazarus in Arthur Henckel von Donnersmarck-Beuthen iz Labotske doline, premogovnik pa je obratoval do konkurza leta 1935. Imetje so razprodali, z izkopavanjem pa so dokončno prenehali dve leti pozneje.¹² V zadnjem obdobju je bil premogovnik v lasti Rudarske zajednice, ko so rudarji sami kopali in prodajali premog.¹³

Leški premogovnik

V zaselku Leše je bilo leta 1828 22 posestnikov, s kmetovanjem se je ukvarjalo 27 družin na samotnih, samooskrbnih kmetijah. Hiter razvoj premogovnika je povzročil uničenje kmetij Rožanc, Janš, Stana, Motnik, Štor, Pečnik in Jušel. Sprva so imeli Rosthorni zemljišča v najemu, leta 1837 pa so odkupili prvo kmetijo – Rožančevo hubo, deset let kasneje Janševo hubo. Ustno izročilo pravi, »da sta se ta dva pavra spufala« in sta kmetiji zato prišli v rudniške roke. Vsekakor je bilo lastništvo zemlje za Rosthorne ugodnejše, saj so sicer lastnikom morali plačevati letne odškodnine, poleg tega so na svoji zemlji lažje gradili vso potrebno rudniško infrastrukturo.¹⁴

Leški premogovnik je bil v svojem sto dvajsetletnem delovanju v štiridesetih letih 19. stoletja največji premogovnik na Slovenskem. Rjavi premog z Leš je bil namreč glavni energetski vir za delovanje Železarne na Prevaljah. Proizvodnja premoga je

skokovito narasla po letu 1840 zaradi že omenjene revolucionarne spremembe kurilne tehnike pri taljenju surovega železa v prevaljskih železarskih pečeh, ki so bile glavni porabnik leškega premoga. Jože Šorn leškemu premogovniku vodilno vlogo v slovenskem prostoru pripiše že z letom 1835 in potem še nadaljnjih dvajset let, vse do leta 1856, ko se je težišče premogovništva premaknilo v Zasavje. Po letu 1833 so namreč v leškem premogovniku sami izkopali čez 50% vsega izkopanega premoga na Slovenskem, v štiridesetih letih pa je izkop znašal kar 78% vsega slovenskega izkopa.¹⁵ Ker Prevalje vse do leta 1863 niso imele železniške povezave, so Leše tudi zaradi tega ostajale v zatišju, premog pa je imel le omejeno tržišče. Leški premogovnik je zato izgubljal primat in po pomenu zdrsnil na deželno in celo krajevno raven.¹⁶

Z večanjem proizvodnje pa se je večalo tudi število zaposlenih rudarjev. Če jih je bilo leta 1840 v premogovniku zaposlenih 180, jih je bilo čez petnajst let že 870. Število zaposlenih je do splošne gospodarske krize leta 1873, ko je v premogovniku spet delalo 803 rudarjev, sicer v posameznih obdobjih zanihalo tudi za več kot sto rudarjev navzdol, vzponi in padci so se sorazmerno z različnimi krizami v železarstvu nadaljevali tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja.¹⁷ Gotovo sta na število zaposlenih vplivali železarska kriza leta 1859 in depresija v industriji in prometu leta 1863, ko so delovno silo zmanjševale tudi Leše.¹⁸ Šornove primerjave slovenskih delov Koroške in Štajerske ter Kranjske kažejo, da so Leše same po številu rudarjev v premogovnikih v obdobju 1849–1854 zaposlovale kar okoli polovico vseh. Odstotek leškega delavstva je začel v razmerju s celotnim številom rudarjev na slovenskem ozemlju počasi nazadovati, leta 1858 je Leše začela dohitevati Tržaška premogokopna družba v Hrastniku in Dolu s svojimi 28% rudarjev od skupnega števila.¹⁹

Leški rudarji so se že zelo zgodaj organizirali v bratovsko skladnico. Slednja je bila na podlagi rudarskega zakona z dne 23. maja 1854 uradno ustanovljena 3. julija 1858 in kot ugotavlja Alojz Krivograd, je bila to prva bratovska skladnica po tem zakonu na slovenskem ozemlju. Delovala je vse do zaprtja premogovnika leta 1935 – poslovala je dve generaciji in obstajala 77 let.²⁰ Ohranjena matrika

¹⁰ Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 54–59.

¹¹ Prav tam, str. 59–60.

¹² Oder, *Občina Ravne na Koroškem*, str. 119.

¹³ *Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika*, str. 22. O Rudarski zajednici gl. Mlakar, *Leški premogovnik*, str. 9–11.

¹⁴ Oder, *Leše pred izkoriščanjem premoga*, str. 16–18.

¹⁵ Šorn, *Začetki industrije na Slovenskem*, str. 231.

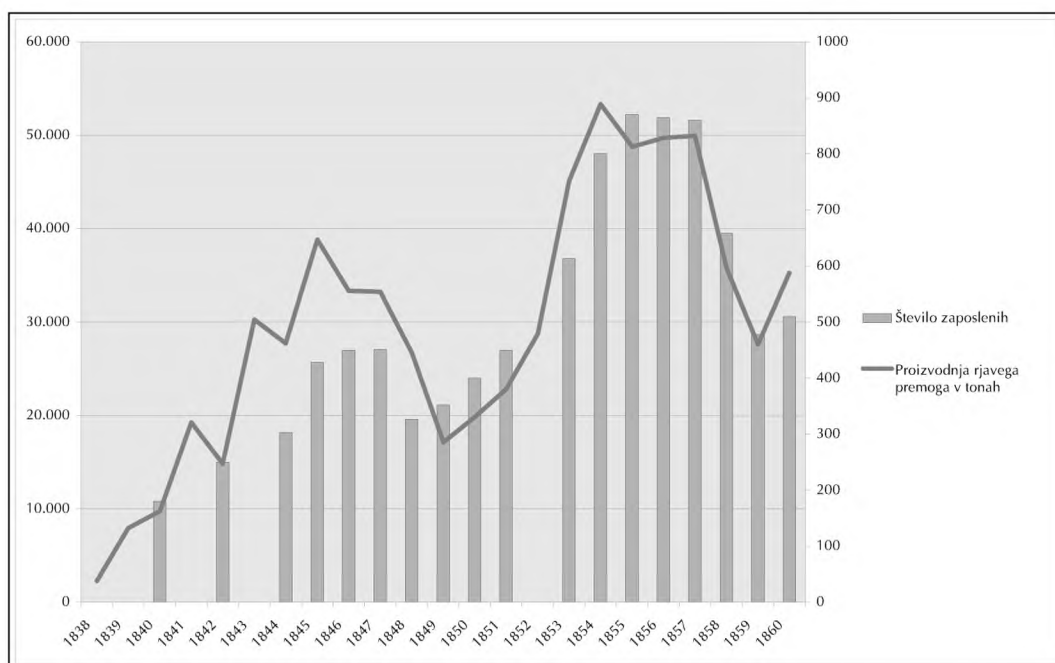
¹⁶ Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 10.

¹⁷ Uran, *Rudarstvo Mežiške doline*, str. 73. Nekoliko drugačne podatke o številu rudarjev v posameznih letih navaja Alojz Krivograd, in sicer za leto 1841 – 115 rudarjev, 1856 – 740 rudarjev, večinoma navaja skupno število rudarjev in železarjev v: Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 55.

¹⁸ Šorn, *Premogovniki in njihovi rudarji*, str. 77–78.

¹⁹ Prav tam, str. 80.

²⁰ Krivograd, *Železarna Prevalje*, str. 62. Gl. Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, str. 221.

Graf 1 – Proizvodnja premoga in število rudarjev v leškem premogovniku v prvi polovici 19. stoletja (vir: Štanko Uran, *Rudarstvo Mežiške doline*, str. 73).

Razglednica Leš s konca 19. stoletja (Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, fototeka).

leške bratovske skladnice z naslovom *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha*²¹ dokazuje, da je skladnica obstajala že prej, prvi vpisi v to matično knjigo so namreč že iz tridesetih let 19. stoletja. Najstarejši trije vpisani člani skladnice so se vanjo včlanili v letih 1834, 1835 in 1836. Prvi je predkopač Anton Vončina (Anton Wontschina), ki se je rodil leta 1805 v Idriji in je kot samski devetindvajsetletnik leta 1834 vstopil v leško bratovsko skladnico. Kasneje se je poročil in imel tri sinove in hčer, ki so vsi preživeli starost 14 let. Po 25 letih dela se je kot vdovec upokojil in pokojnino 12 fl. 45 kr. užival še 12 let vse do smrti leta 1872. Kopač Matija Ramšak (Mathias Ramschak) se je rodil leta 1815 na Lešah. Prav tako kot samski dvajsetletnik je leta 1835 vstopil v bratovsko skladnico. Skoraj petdesetleten se je poročil in bil brez otrok. Po skoraj 37 letih dela se je upokojil in pokojnino v višini 14 fl. 19 kr. užival le sedem mesecev. Po njegovi smrti leta 1880 je polovico njegove pokojnine dobivala žena Marija. Kopač Matija Krajnc (Mathias Krainz) se je leta 1805 rodil nekje v prevaljski občini. V starosti 31 let kot je samski leta 1836 vstopil v bratovsko skladnico. Po šestih letih dela se je poročil in imel tri sinove in hčer, od katerih sta dva sinova preživela štirinajsto leto. Ker je po skoraj 26 letih delovne dobe leta 1862 umrl, je bila žena Neža upravičena do polovice njegove pokojnine, dobivala je 3 fl. in 51 kr.²²

Se zgodnejše delovanje je dokazano za bratovsko skladnico bližnje mislinjske železarne, ki je bila v lasti Žige Zoisa. Ohranjeni zdravniški recepti namreč pričajo, da je bil zdravnik Heidner, zdravnik bratovske skladnice Mislinja že vsaj leta 1825.²³

Analiza matrike bratovske skladnice premogovnika Leše

V omenjeno matično knjigo bratovske skladnice premogovnika Leše, v tem trenutku gotovo najstarejšo znano ohranjeno matico premogovniške bratovske skladnice v slovenskem prostoru, je vpisanih 991 članov bratovske skladnice (samski in poročeni člani bratovske skladnice oz. upravičenci do pokojnine – *Pensionsanspruchberechtigten*), ki so v skladnico vstopali med letoma 1834 in 1919. Vodenje matičnih knjig pri rudarskih bratovskih skladnicah je sicer skupaj s samimi bratovskimi skladnicami pri

rudnikih uzakonil državni rudarski zakon z dne 23. maja 1854. Zakon je med drugim v 213. členu določal, da morajo bratovske skladnice v svojih statutih predpisati tudi obliko in vzdrževanje matrik.²⁴

Rudarske bratovske skladnice so bile sicer najstarejše organizirane oblike zdravstvenega in socialnega zavarovanja delavcev, saj so se prve oblike takšne socialne zaščite razvile že v srednjem veku.²⁵ Z omenjenim rudarskim državnim zakonom iz leta 1854, ki je v 210. členu določal, da so bratovske skladnice namenjene za podporo »pomoči potrebnim rudarjem, njihovim vdovam in sirotam«, se je v habsburški monarhiji pričel proces urejanja tega področja, ki se je nadaljeval še z zakonom o rudarskih bratovskih skladnicah z dne 28. julija 1889. Pomen slednjega je v tem, da je ločil zdravstveno bolniško zavarovanje od pokojninskega. Bolniška blagajna je izplačevala bolniške podpore in pogrebnine, t. i. preskrbninska blagajna pa je dajala rente (pokojnine) tako članom, ki so »po bolezni ali starosti ali obratni nezgodi postali stalno nepridobitni«, kot tudi po smrti delavcev njihovim vdovam (najmanj tretjino rente, ki bi sicer šla možu) in zakonskim otrokom do izpolnjenega 14. leta starosti (vsakemu otroku brez očeta najmanj šestino oz. vsakemu otroku brez obeh staršev najmanj tretjino preskrbnine, ki bi sicer šla očetu).²⁶

Čeprav se je glede na strukturo podatkov ohranjena matica vodila v prvi meri kot evidenca vplačil za izračun pokojninskih rent, slednje podrobneje v članku niso obravnavane. V ospredju so namreč ohranjeni podatki posameznih delavcev in delavk glede krajevnega izvora zaposlenih, njihovi poklici, stan in družinske razmere, delovna doba in razlogi za izstop iz skladnice. Do neke mere je razviden tudi položaj delavk.

Za posamezne člane so na vpisnih polah s po petimi vpisanimi člani, ki se je raztezala na dveh straneh, v različni meri izpolnjeni podatki iz naslednjih rubrik: ime in priimek, poklic, datum in kraj rojstva, domovinska pristojnost, pri čemer so navedeni dežela, okrajno glavarstvo in občina, datum sprejema v skladnico, stan (samski, poročen), datum poroke, polog, krstno ime in leto rojstva žene in otrok, datum in vzrok izstopa iz skladnice, izračun pokojnine s podatki o delovni dobi, vplačanim zneskom in izračunano rento ter opombe, kamor je večinoma vpisan datum smrti člana in njegove žene. V približno zadnji tretjini matrike niso več izpolnjene vse rubrike, ponekod je dopisana navedba, da se podatki nadaljujejo v drugi knjigi, pri čemer gre verjetno za *Seznam moštva premogovnika Leše*,²⁷ ki

²¹ Matrika bratovske skladnice premogovnika Leše (*Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha*) se je ohranila v arhivu Zavoda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Ravne na Koroškem. Nanjo me je prijazno opozorila dr. Karla Oder. Za fotografiranje matrike se zahvaljujem direktorju ZPIZ-a Ravne na Koroškem Vilku Černovšku.

²² *Bruderlad-Matrikelbuch*, str. 8, 12 in 85.

²³ Keber, Rudarske bratovske skladnice, str. 51.

²⁴ RGB, 1854/146, člen 213.

²⁵ Gl. Keber, Rudarske bratovske skladnice.

²⁶ DZ, 1889/127, členi 1–5, str. 375.

²⁷ *Seznam moštva premogovnika Leše* hrani Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Ravne na Koroškem.

Naslovnica matične knjige bratovske skladnice premogovnika Leše (ZPIZ Ravne na Koroškem).

poleg domovinske pristojnosti in rojstnih podatkov vsebuje še poklic, datuma vstopa in izstopa v skladnico ter vzrok izstopa.

Podatki vseh v matriko vpisanih 991 članov bratovske skladnice so bili vneseni v podatkovno zbirko s pomočjo programa Microsoft Access, kar je omogočilo analizo zbranih podatkov.²⁸

V matriko je od 991 vpisanih članov skladnice 877 moških in 114 žensk. Velika večina članov obeh spolov je bila ob vpisu samskih, delavci so se večinoma poročali po nekaj letih dela. Tako je bilo poročenih ob vstopu v skladnico le petina moških (s poročnimi dovoljenji) in 15% žensk.²⁹ 489 delavcev ni imelo (zakonskih) otrok, 502 delavca pa sta bila poročena in imela otroke. Delavske družine so imele: po 19% dva in tri otroke, 15% štiri otroke, 14% enega otroka, 11,5% pet otrok, 8% šest otrok, 5,7% sedem otrok, 4% osem otrok, 1,4% devet otrok. Deset otrok so imele tri družine, enajst otrok štiri družine in po ena družina dvanajst in trinajst otrok. Znano je, da so v premogovniku delali tudi otroci. Samski delavci so stanovali v kasarnah na Lešah in na Prevaljah, poročeni v posameznih hišah s skromno ohišnico.

²⁸ Aplikacijo za vnos podatkov je izdelal dr. Miha Seručnik, za kar se mu iskreno zahvaljujem. Gl. Seručnik, Accessove podatkovne zbirke.

²⁹ Podatki o stanu so vpisani za 910 članov.

Po poklicni strukturi so v premogovniku prevladovali rudarji oz. kopači premoga (379) in t. i. podporniki (*Förderer*), ki so premog spravljali in prevažali iz jame³⁰ (174). Naslednji dve številnejši poklicni skupni sta bili čistilci premoga (46) in tesarji oz. jamski tesarji, tesarski mojstri, dnevni tesarji, tesarji v jaških (43), saj je opažanje rogov in jame zahtevalo izredno velike količine jamskega lesa.³¹ Sledijo jamski nadzorniki (27, od tega 6 višjih jamskih nadzornikov) in kovači, kovaški pomočniki (14) ter ključavničarji (7), saj je pri rudniku delovala kovaška in ključavničarska delavnica.³² Tu so še poklici, kot so voznik lokomotive, kurjač, železniški hlapec, mazač rudniških vozičkov in konjski hlapec, ki so bili verjetno povezani z odvozom premoga po železniškemu tiru iz premogovnika. Pomembna je bila tudi skupina poklicev, ki je delala s (parnimi) stroji, in sicer strojniki, nadzorniki strojnice, strojni čuvaj (15). Nekaj je bilo tudi dninarjev (24), pri čemer gre verjetno za voznike in gozdne delavce, mogoče tudi sezonske delavce, ki so delali občasno (*Tagarbeiter*). Omenjajo se še kurjači in oskrbniki kotla, zidarji, kolarji, kočijaži, pazniki ob vhodu v premogovnik, skladiščniki, živilski skladiščnik, živalski mojster, nočni čuvaji, hlapci pri podjetju. Presenetljivo so v knjigo vpisani tudi direktor premogovnika in upravno osebje kot npr. adjunkt, pisarniški sluga in računovodja. Vpisan je direktor rudnika Hugo Steinbach (rojen 10. maja 1853), ki je prihajal iz Rablja, v skladnico je vstopil leta 1899, bil je poročen in oče štirih otrok.

Če pogledamo zdravstvene poklice, sta bila med člani dva bolničarja (*Krankenwärter*) v bolnici bratovske skladnice na Lešah, ki je obstajala vsaj od leta 1854.³³ Obstoj bolnice (*Liescha Spital*) že leta 1857 dokazuje zapis v mrliški knjigi, ko je za posledicami strelne rane v leškem špitalu umrl 33-letni jamski nadzornik Albert Fleischer.³⁴ Prvi vpisani bolničar je Franc Natek, ki je bil poročen in oče desetih otrok. Član skladnice je bil kar 39 let (1869–1908) in je umrl eno leto po upokojitvi v starosti sedeminsedest let. Drugi vpisani bolničar je Jože Gutovnik (Josef Gutounig, rojen 12. avgusta 1885 na Lešah), ki je v skladnico vstopil leta 1904 in živel v Mežici.

Dvakrat se med člani pojavi tudi poklic t. i. *Waschmeister*, ki je po vsej verjetnosti vodil pranje premoga, ki ga je bilo treba očistiti blata. Franc Jakob iz hrvaškega Radoboja se je v skladnico vpisal aprila 1852, se poročil in imel šest otrok. Po

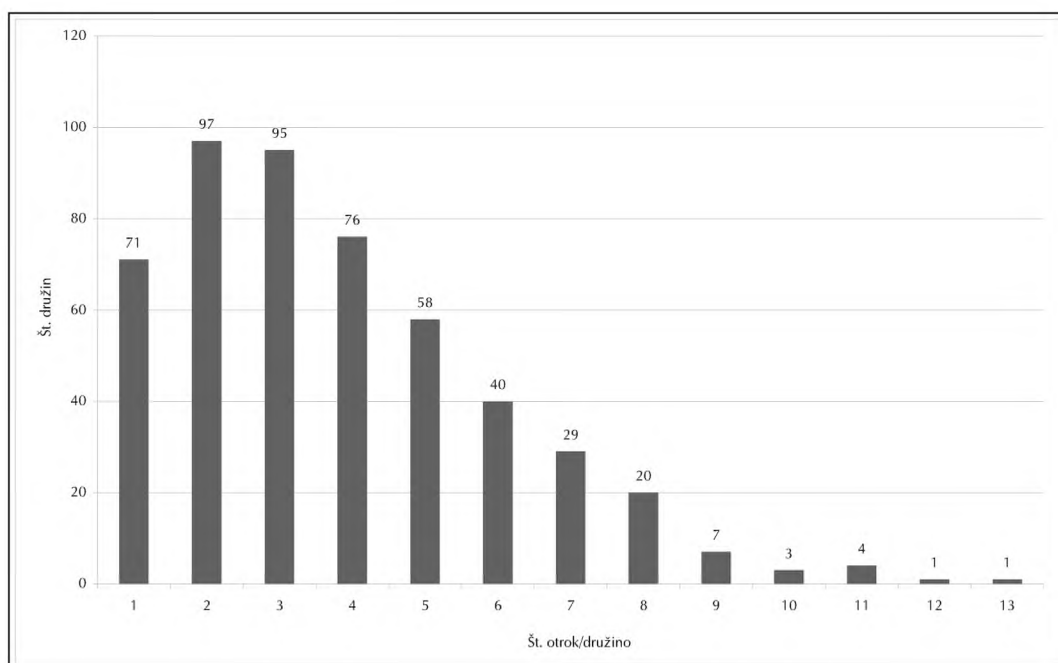
³⁰ *Förderer* oz. *Beförderer* je podpornik, pospeševalec.

³¹ *Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika*, str. 15.

³² Prav tam, str. 17.

³³ Keber, Bolnice in upravno-zdravstvena ureditev v Mežiški dolini, str. 326.

³⁴ ŠAM, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1880).

Graf 2 – Velikost in število delavskih družin (vir: *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha*).

štiridesetih letih dela se je upokojil in še sedem let dobival pokojnino po 27,05 goldinarja (verjetno) na mesec. Umrli je 25. decembra leta 1900. Karl Fischer se je v skladnico vpisal maja 1877. Bil je poročen in oče petih otrok. Po enajstih letih in enajstih mesecih delovne dobe je bil odpuščen.

Med članicami bratovske skladnice so prevladovala delavke, ki so premog prebirale in prale (62) (*Kohlensäuberin, Kohlensäuberin in Grube, Säuberin*),³⁵ sledijo dninarice (26). Nekaj je bilo jamskih delavk (12), ena delavka v dnevnem kopu, devet je bilo čistilk v rudniku (*Grubensäuberin*). Delavke so bile ob vpisu v skladnico tako samske kot tudi poročene in torej v »pristojnosti moža«. Zaradi nizkega zaslužka so poleg mož v rudniku delale tudi njihove žene, in sicer so poganjale napravo za zračenje (fugar), črpale vodo iz jame, čistile jarke za odtok in polnile vozičke z izkopnino.³⁶ Praviloma so se ob vpisu samski delavci pozneje poročili, nasprotno pa se v času vpisa samske delavke niso poročale. Če sta se od 667 samskih delavcev pozneje poročili dve tretjini, sta se od 93 samskih delavk poročili le dve delavki.³⁷ Iz ohranjenih ustnih poročil iz začetka 20. stoletja je razvidno, da so ženske pogosto najemale tudi za krajši čas »na črno«, tako

da je bilo število delavk v rudniku dejansko večje od obravnavanega.³⁸

Poleg slabo plačanega ženskega dela, je bilo za premogovnik značilno tudi otroško delo. Leta 1878 naj bi v rudniku delalo 156 žensk in 28 otrok.³⁹ Slabe socialne razmere rudarskih družin so se leta 1886 odrazile v t. i. velikonočnem puntu. Komisija celovškega rudarskega glavarstva je po pregledu razmer odredila povišanje zaslužkov, uvedbo osemurnega delovnika v treh izmenah in prepovedala žensko delo v jami.⁴⁰

Da so premog vsaj v začetku delovanja premogovnika kopale tudi ženske, dokazujeta dva vpisa v mrliški knjigi prevaljske župnije Devica Marija na jezeru. Dve domnevno leški rudarki (*Bergknappin*) sta bili šestintridesetletna rudarka Marija Östermann z naslova Prevalje 1, ki je umrla 30. decembra 1834 za rakom, in šestdesetletna Appolonia Schartsch z Leš št. 10, ki je umrla 26. februarja 1836 zaradi shiranja.⁴¹

Rudarji in drugi delavci v premogovniku so na delo v leški premogovnik prihajali tako iz neposredne okolice kot tudi iz bolj oddaljenih krajev. Domovinska pristojnost je znana za 909 delavcev in delavk. Kar 809 jih je skoraj v enakem deležu

³⁵ Jože Šorn uporablja izraz perice premoga.

³⁶ Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, str. 224.

³⁷ Pri izračunih niso upoštevani primeri, ko podatek v rubriki poroka ni vpisan, član pa je imel družino.

³⁸ *Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika*, str. 24–34.

³⁹ Prav tam, str. 18.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ ŽU Prevalje, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855).

Tabela 1 – Primer treh delavk v leškem premogovniku (vir: *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchsberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha*).

Marija Sedej	čistilka premoga (Kohlensäuberin) r. 22. 8. 1819 Idrija	članica skladnice: od 1. 7. 1846 stan: samska	upokojitev: 1. 5. 1874 delovna doba: 27 let, 3 meseci vplačala: 149 fl. 67 kr.	umrla: 4. 8. 1896 (stara 77 let)
Barbara Šaver (Schaver)	čistilka premoga (Kohlensäuberin) r. 5. 12. 1825	članica skladnice: od 1857 stan: »v pristojnosti moža« (<i>Zuständigkeit des Mannes</i>)	upokojitev: 1. 2. 1880 delovna doba: 23 let, 11 mesecev vplačala: 137 fl. 17 kr. pokojnina: 3 fl. 32 kr.	umrla: 21. 11. 1892 (stara 67 let)
Marija Tonak	čistilka premoga (Kohlensäuberin) r. 1795 Leše	članica skladnice: od 1. 4. 1844 stan: samska	upokojitev: 1. 1. 1875 delovna doba: 9 let, 6 mesecev vplačala: 44 fl. 40 kr. pokojnina: 1 fl. 54 kr.	umrla: 7. 1. 1884 (stara 89 let)

prihajalo iz domače dežele Koroške in bližnje Štajerske. Sledila je Kranjska z devetinštiridesetimi, trideset delavk je bilo »v pristojnosti moža« in njihova domovinska pristojnost ni znana. Sledi devet hrvaških delavcev, šest iz Avstrijskega Primorja, po trije iz Ogrske in Italije ter po eden iz Češke in Moravske.

Največ koroških delavcev je prihajalo iz velikovškega okraja (*Völkermarkt*), sledijo okraji z bistveno manj delavci, in sicer Volšperk (*Wolfsberg*) z 21, Beljak in Celovec z 11, Šentvid z štirimi ter *Spittal* z enim. V okviru velikovškega okraja, od koder je prihajalo 360 delavcev, jih je bilo največ, in sicer 39% iz občine Prevalje, sledijo Libuče (*Loibach*) s 7%, Bistrica (*Feistritz*) s 5,5%, Tolsti vrh s 5,3%, Črna in Železna Kapla s 4,7%, Libeliče s 3,8%, Mežica in Dobrla vas (*Eberndorf*) s 3,6%, Bela (*Vellach*) s 3,3%, Globasnica s 3%. Pod tremi procenti oz. manj kot deset delavcev je prihajalo iz Blata (*Moos*), Rikarje vasi (*Rückersdorf*), Žitare vasi (*Sittersdorf*) in Galicije (*Galizien*), Rude (*Ruden*), Grebinja (*Griffen*), Guštanja, Sv. Petra pri Vazinjah (*Sct. Peter am Wallersberg*), Švabeka (*Schwabegg*) ter po eden iz Sv. Filipa (*Sct. Filippen*), Vovbr (*Heimburg*), Jezerskega, Velikovca in Važenberga (*Waisenberg*).

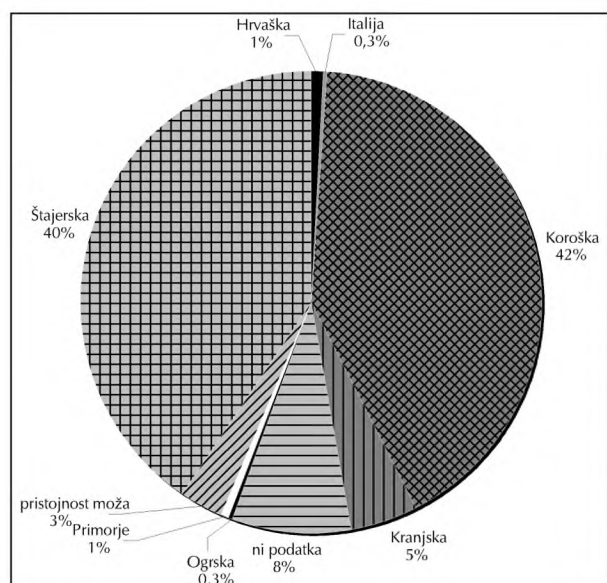
Prevladujoči štajerski okraj je bil slovenjgraški z 226 delavci. Sledili so okraj Celje s 138 delavci, *Deutschlandsberg* z enajstimi, Brežice z osmimi, Maribor s sedmimi, Lipnica (*Leibnitz*) s tremi, Ptuj, Gradec in *Bruck an der Mur* s po dvema ter *Juden-*

burg in *Leoben* s po enim delavcem. Iz okraja Slovenj Gradec je največ delavcev prihajalo iz Mislinje (16%), sledili so Podgorje z 8%, Topolšica s 7,5%, Sv. Miklavž pri Vodrižu in Stari trg s 6,6%, Sv. Martin s 6,2%, Velenje s 5,7%, Šoštanj in Sele s 5,3% in Sv. Ilj pod Turjakom s 4,8%. Naslednje občine so dosegale manj kot pet odstotkov oz. manj kot deset delavcev: Škale, Trbonje, Otiški vrh, Razbor, Golovabuka, Sv. Janž pri Spodnjem Dravogradu (Šentjanž), Sv. Vid (Šentvid), Slovenj Gradec, Vrhe, Vuzenica, Remšnik ter s po enim delavcem občine Sv. Janž na Vinski gori, Sv. Ilj pri Gradiču, Vodriž, Sv. Florjan in Graška gora.

S Kranjske je največ delavcev izviralo iz okrajev Litija (15), Kamnik (13) in Logatec (10), pri čemer je iz logaškega okraja sedem rudarjev prihajalo iz Idrije. Trije so prihajali iz okraja Krško, po dva iz okrajev Kočevje, Kranj in Novo mesto ter po eden iz okrajev Ljubljana in Radovljica. Iz Avstrijskega Primorja je vseh šest delavcev izviralo iz okraja Tolmin, in sicer trije iz Bovca, dva iz Grahovega in eden iz Jagerš. Kar sedem hrvaških delavcev je prihajalo iz Krapine, eden iz Delnic. Dva Italijana sta bila iz Vidma, za tri Madžare, Čeha in Slovaka pa natančen izvor ni znan.

Iz povečanega števila vpisov v skladnico lahko sklepamo, kdaj so bili viški v zaposlovanju.⁴² Večje zaposlovanje več let zapored je tako značilno za

⁴² Podatki so znani za 949 delavcev.

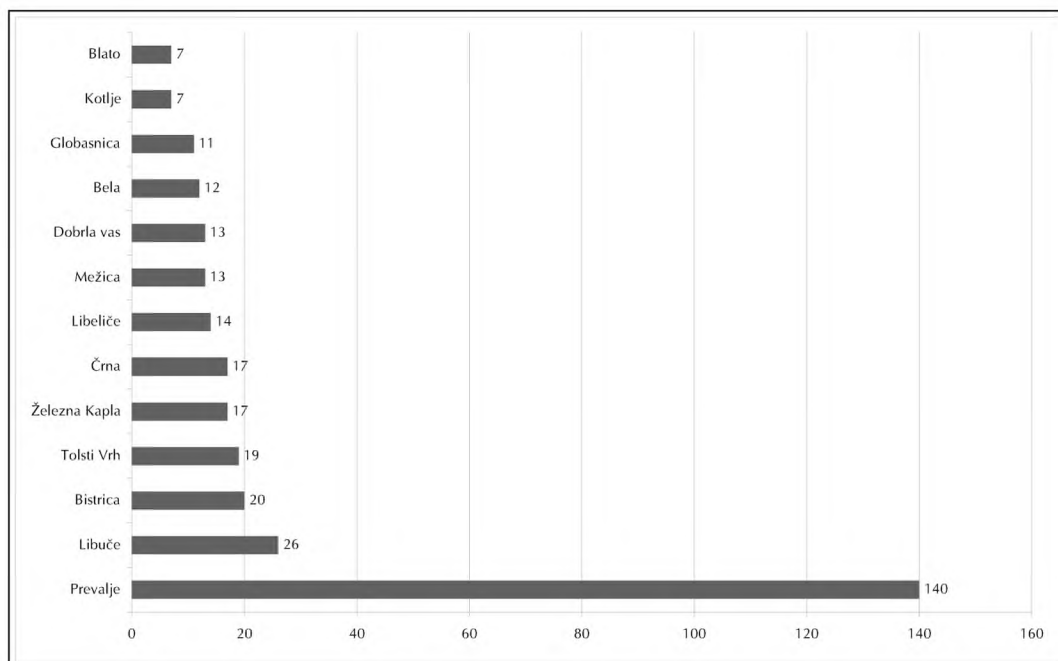
Graf 3 – Domovinska pristojnost delavcev in delavk po deželah (vir: Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha).

obdobje 1852–1855, ko se je letno v skladnico včlanilo med deset in štirinajst delavcev, ta porast je razviden tudi v grafu 1. Sledijo obdobja 1867–1873, ko je k skladnici pristopilo letno med 16 in 28 novih članov, v obdobju 1877–1881 je članstvo postalo

bogatejše za letno med 13 in 22 ljudi. V obdobju zaprtja prevaljske železarne 1899–1901, ko bi bil pričakovan upad zaposlenih tudi v premogovniku, so zaposlili letno med 28 in 34 novih delavcev, pri čemer izpis iz skladnice ni omembe vreden (med 4 in 9 delavcev letno). V obdobju 1912–1915 je službo in članstvo v skladnici dobilo letno med 26 in 47 delavcev. Zadnji višek zaposlovanja je gotovo odraz razmer v času prve svetovne vojne, ko je bilo delavce, ki so bili vpoklicani v vojsko, potrebno nadomestiti in za potrebe vojske verjetno tudi večati izkop premoga. Domnevno je tudi zaradi tega v letih 1913 in 1915 zaznaven rahel porast zaposlovanja žensk.

Viški v izstopu delavstva iz skladnice so se dogajali v letu 1883 in v obdobjih 1885–1890, ko je iz skladnice izstopilo letno med 10 in 53 (leta 1888) delavcev, v obdobju 1902–1905, ko je odšlo letno med 12 in 41 (leto 1904) ljudi. Zadnja viška sta značilna za obdobje prve svetovne vojne, ko je premogovnik zapustilo letno med 10 in 56 (leto 1915) zaposlenih, in leti 1920–1921, ko je odšlo dvajset oz. šestindvajset ljudi.

Razlogi izstopa delavcev iz bratovske skladnice so bili različni in so znani za 561 delavcev. Najpogostejša razloga sta bila upokojitev in smrt. Medtem ko jih je upokojitev dočakalo 36%, jih je pred upokojitvijo umrlo 28%. Štirinajst delavcev se je smrtno ponesrečilo, enajst jih je umrlo v leški bolnici, enega so »našli mrtvega pri magacinu«,

Graf 4 – Delavci iz okraja Velikovec na Koroškem (vir: Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha).

eden je umrl na bojiščih prve svetovne vojne leta 1916. Zaradi nesreče pri delu se jih je upokojilo pet.

Odpoved so dali trije delavci, devet jih je prostovoljno izstopilo, odpuščenih je bilo 32 delavcev (12 zaradi pomanjkanja dela), odpuščali so tudi zaradi hudega pretepaštva, neposlušnosti v jami, obrekovanja višjega nadzornika in simuliranja. 70 jih je bilo »odpravljenih« (abgefertigt) z odpravninami, ki so znašale približno 1/3 vplačanih sredstev posameznika za pokojnino, največ leta 1888. Najmanj dva od »odpravljenih« sta se izselila v Ameriko. 24 delavcev je bilo vpoklicanih v vojsko, trije v letih 1904, 1907 in 1921, ostalih 16 pa v času prve svetovne vojne: 7 med julijem in decembrom leta 1914, 9 med januarjem in avgustom leta 1915 in dva maja leta 1916.

Delovna doba je znana za 587 zaposlenih in znaša od manj kot leto dela pri 18 delavcih do kar 61 let dela pri enem delavcu. Največ, kar 122 delavcev je v skupini 0–5 let delovne dobe, sledi 88 delavcev v skupini 28–34 let delovne dobe, 74 delavcev v skupini 20–24 let delovne dobe in 62 delavcev v skupini 15–18 let delovne dobe. Po manj kot deset delavcev je doseglo delovno dobo od 35 do 61 let.

Čeprav podatkov o večjih nesrečah ni, pa je znanih vsaj 14 nesreč s smrtnim izidom, v katerih so bili udeleženi posamezniki. Med njimi so npr. smrt zaradi padca v vodo in utopitev, večina pa se je smrtno ponesrečila v jami (*in der Grube tödtlich verunglückt*). Natančnejše opise nesreč vsebuje mrliška knjiga, ki v obdobju 1835–1859 beleži 11 nesreč s smrtnim izidom. Pri vzroku smrti je pri 4 rudarjih navedeno, da so umrli za posledicami ran in poškodb (*an Folge schwere Verwundung*). Natančnejše je vzrok smrti naveden pri leta 1846 umrlem rudarju, in sicer je umrl za posledicami poškodbe nog, drugi rudar pa leta 1848 zaradi zlomov kosti. Eden je leta 1842 utrpel usodne poškodbe glave, ker

ga je zasul premog; zaradi udara premoga sta leta 1845 umrla še dva rudarja ter še eden leta 1846. Leta 1852 se je smrtno ponesrečil triindvajsetletni rudar Luka Marne, ker se je nanj vdrl strop v dvorani v jami. Da so bili nekateri ponesrečeni rudarji na mestu mrtvi, je razvidno iz mrliške knjige, ker jih duhovnik ni mogel prevedeti. Kot že rečeno, so bile nesreče posamične in so prizadele vsakič le po enega rudarja.⁴³

Zaključek

Čeprav je bil leški premogovnik po velikosti in številu zaposlenih vseslovenskega pomena le v predmarčni dobi oz. v začetnem obdobju svojega delovanja, pa je bil tudi pozneje skupaj s prevaljsko železarno eden večjih zaposlovalcev industrijskih delavcev v slovenskih deželah.

Matična knjiga bratovske skladnice leškega premogovnika predstavlja prvovrstno zgodovinski vir, saj nam poleg suhoparne statistike, na vzorcu skoraj tisoč zaposlenih, vsak trenutek omogoča vpogled v identiteto konkretnega človeka, zaposlenega, delavke. Nekateri zanimivejši rezultati analize tako razkrivajo zakonski stan delavcev, pri čemer jih je imela družine le dobra polovica. Podatek, da je največ družin imelo med dva in pet otrok, postavlja pod vprašaj stereotipno razumevanje velikosti rudarskih družin. Pomenljiv je podatek, da so razmeroma visok delež med zaposlenimi predstavljale neporočene ženske. Gotovo pa so zelo izpovedne pogoste medkrajevne in meddeželne migracije zaposlenih delavcev, čeprav jih je dovršen del izviral iz domačega, velikovškega okraja in bližnjega štajerskega slovenjegraškega okraja. Pisanost priimkov, ki je za Mežiško dolino značilna še danes, gotovo v veliki meri izvira prav od leških delavcev, ki so se v dolino priselili za stalno.

⁴³ ŽU Prevalje, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855), ŠAM, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1881).

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- DZ (Državni zakonik), 1889/127, Zakon o rudarskih bratovskih skladnicah z dne 28. julija 1889.
 RGB (Reichsgesetzblatt), 1854/146, Rudarski državni zakon z dne 23. maja 1854.

NEOBJAVLJENI VIRI

- ŠAM – Škofjski arhiv Maribor
 Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1880).
 Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Ravne na Koroškem
Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchsberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.
 ŽU – Župnijski urad Prevalje
 Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855).

LITERATURA

- Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje. *Kronika*, 17, 1969, št. 2, str. 65–71.
 Keber, Katarina: Bolnice in upravno-zdravstvena ureditev v Mežiški dolini na prelomu 19. stoletja. *Kronika*, 56, 2008, št. 2, str. 323–336.
 Keber, Katarina: Rudarske bratovske skladnice kot ena od prvih organiziranih oblik zdravstvenega in socialnega zavarovanja v habsburški monarhiji. *Kronika*, 59, 2011, št. 1, str. 47–56.
 Köstler, Hans Jörg: Die Familie von Rosthorn im Kärntner Eisenwesen des 19. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung der Werke in Prävali und in Buchscheiden. *Carinthia I*, 179, 1989, str. 289–338.
 Krivograd, Alojz: Železarna Prevalje 1835–1899. *Prispevki k zgodovini koroške krajine* (ur. Karla Oder in Večko Maksimiljan). Ravne na Koroškem : Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, 2004, str. 49–69.
 Mlakar, Janez: *Leški premogovnik*. Maturitetna naloga. Ravne na Koroškem: Gimnazija, 1961.
 Mohorič, Ivan: *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1954.
 Oder, Karla: Leše pred izkoriščanjem premoga. *Koroški fužinar*, 1989, št. 1, str. 16–18.
 Oder, Karla: Odkritje uporabe rjavega premoga pri pudlanju na Prevaljah in njegove posledice v Sloveniji. Predavanje na simpoziju Alpe-Adria »Eduard Fillafer« v Hütttenbergu 24.–27. junija 2010. V nemščini je objavljen na spletni strani <http://www.kleindenkmaler.at>

- Seručnik, Miha: Accessove podatkovne zbirke kot zgodovinarjevo orodje. *Historični seminar* 9 (ur. Katarina Šter in Mojca Žagar Karer). Ljubljana : Založba ZRC SAZU, 2011. V pripravi.
Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika (ur. Hedvika Gorenšek, Andrej Grošelj, Jože Pavlinec, Alojz Pikalo). Leše : Kulturno umetniško društvo Leše, 1984.
 Šorn, Jože: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 8–9, 1968–1969, št. 1–2, str. 3–102.
 Šorn, Jože: Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 18, 1964, str. 7–74.
 Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor : Založba Obzorja Maribor, 1984.
 Uran, Stanko: Rudarstvo Mežiške doline. *Med Peco in Pohorjem, zbornik ob 20-letnici Ravenske gimnazije* (ur. Rajko Poberžnik). Maribor : Založba obzorja Maribor, 1965, str. 49–87.

S U M M A R Y

Workers of the coal mine at Leše near Prevalje in the 19th century

In its 120-year existence, the coal mine at Leše (Liescha) in Carinthia was the biggest coal mine in the Slovenian territory during the period 1835–1856 both in terms of production and the number of employees. Lignite from Leše was the primary source of energy that drove the production of the Prevalje (Prävali) ironworks (1835–1899), the largest and most advanced manufacturing establishment in the Slovenian provinces during the 1840s. Both establishments were owned by the English family Rosthorn and, in the spirit of the industrial revolution, the Prevalje ironworks was largely specialised in the production of rails. In addition to the blast furnace, which belonged to the state-of-the-art technology in metallurgy across the continental Europe, the Rosthorn family also introduced a major innovation in the heating technique: under the leadership of August Rosthorn and Joseph Schlegl, they changed the construction of furnaces and in 1840 invented a new way of using the Leše lignite in melting raw iron, which was a major breakthrough in the history of metallurgy.

After 1833 the Leše coal mine alone generated more than 50% of the total quantity of coal produced in the Slovenian territory, whereas in the 1840s it contributed as much as 78% of the total

coal production in the Slovenian provinces. Given that until 1863 Prevalje had no railway connection, the coal mine at Leše began to decline and its market shrank. As a result, the Leše coal mine gradually lost its primacy, turning into an establishment of provincial and even local importance. After 1856 the centre of coal mining production moved to the Zasavje region. Šorn's comparisons between the Slovenian parts of Carinthia and Styria on one hand and Carniola on the other show that in 1849–1854 Leše employed about one half of the total number of coal mine workers. After that, the percentage of miners from Leše gradually declined in comparison with the total number of miners from the entire Slovenian territory. In 1858 the Trieste Coal Company at Hrastnik and Dol began to catch up with Leše.

The civil register kept by the Leše miners' fraternal fund, which is most probably the oldest known and preserved central register of any miners' brotherhood relief fund in the Slovenian territory, contains the names of 991 members of the miners' fraternal fund. These were both single and married workers eligible for pension who became members of the fraternal fund between 1834 and 1919. The analysis of the civil register reveals to some extent the identity of male and female workers employed at the Leše coal mine. The preserved data, which have been entered into the database using the Microsoft Access software, offer an insight into the employees' place of origin, profession, social status and family conditions, as well as the years of their service and the reasons for their withdrawal from the relief fund.

Odzivi

Marjan Rožac, Alberto Pucer: Piranske notarske pergamentne listine I. del. Predbeneško obdobje 1173–1283. 1. zvezek 1173–1212. Koper : Pokrajinski arhiv, 2010, 181 strani.

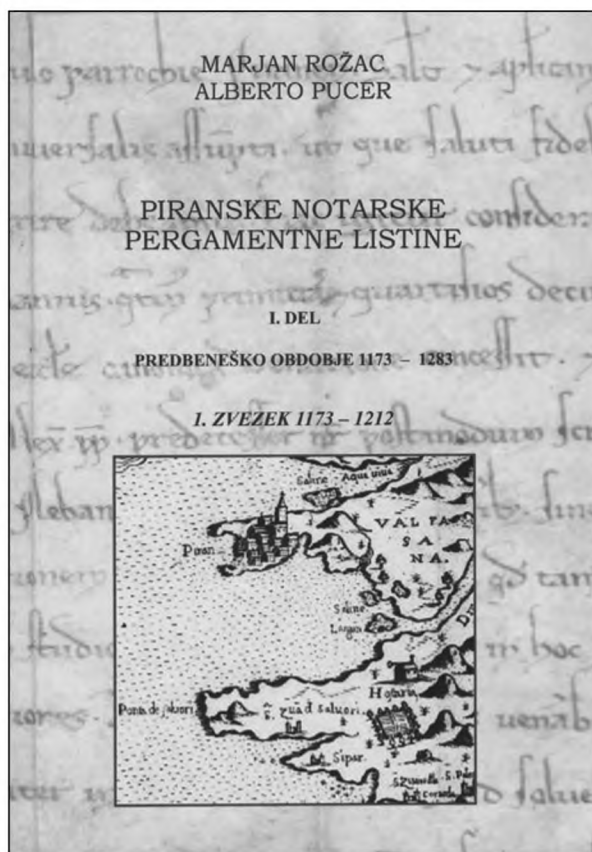
Pisanje kritične ocene knjižnega izdelka prijaznih in ustrežljivih znancev je nehvaležna naloga, ki zna zbuditi tudi zamero. Vendar predanost stroki tovrstno tveganje opravičuje in celo zahteva, v konkretnem primeru predvsem zato, ker je predmet knjižne objave izjemno dragoceno arhivsko gradivo, ki je edinstveno v Sloveniji in zasluži dostojno predstavitev.

Zamisel publikacije, ki želi biti »prvi temeljit prikaz listinskega gradiva predbeneškega obdobja«, ki se hrani v Piranu in bi naj bil »nepogrešljivi in obvezni del vsake strokovne knjižnice in raziskave«, pripomogel pa bi tudi k širšemu poznavanju zgodovine Pirana (str. 7), je nedvomno dobrodošla in hvalevredna. Vendar pa uresničitev takega načrta ni najlažja naloga. Delo z arhivskimi rokopisi namreč ob poznavanju tematike, pisave in nekdanjega pisanega jezika zahteva sistematičnost, natančnost in doslednost, pa tudi spremljanje in upoštevanje najnovejših strokovnih izsledkov in spoznanj.

Pred nami je luksuzna in oblikovno dragocena publikacija, ki naj bi predstavila podatke o delu piranskih listin iz predbeneškega obdobja. Uvodni del knjige sestavlja več segmentov, ki obljublajo celó neuresničljivo: prevodi povzetkov latinskih listin v slovenščino naj bi npr. poleg sloga ohranjali tudi »melodiko« (?) jezika (str. 6).

Skromni, komaj kaj več kot enciklopedični zgodovini predbeneškega Pirana in historiatu njegovega arhiva sledi nekaj podatkov o fondu in značilnostih piranskega listinskega gradiva. Posamezni pojmi so predstavljeni skopo, brez omemb ključne strokovne literature.¹ Med dosedanjimi objavami fonda piranskih listin uvod (str. 14) omenja (le) prvi del De Franceschijevega *Chartularium Piranense*,² ki objavlja piransko gradivo do leta 1300, na drugega³ s kasnejšim gradivom (do leta 1350) pa pozablja. Navaja objavo *Codice diplomatico Istriano* Pietra Kandlerja, ki ji pripisuje letnico izida 1888 namesto

1846–1852 oz. 1862–1865 (ponatis 1986).⁴ Nenačno je citirana tudi objava piranskih listin v *Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku* Franca Kosa brez navedbe številke kakega od petih zvezkov tega dela, le z letnico 1920. Medtem ko gre pri De Franceschiju in Kandlerju za objave listin *in extenso*, prinaša *Gradivo* njihove komentirane slovenske povzetke, ki vključujejo posamezne relevantne dele besedila v jeziku izvirnika. Piranske listine so objavljene deloma v četrti knjigi *Gradiva*, ki jo je objavil Franc Kos in je uradno izšla z letnico 1915 (četudi dejansko leta 1920),⁵ deloma pa tudi v peti knjigi, ki jo je po očetovi smrti uredil in leta 1928 objavil sin Franca Kosa Milko Kos.⁶ Od novejših objav, ki tudi vključujejo piranske listine, bi bilo tu nujno potrebno dodati *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku* 6/1 in 6/2 Franceta Barage⁷ in Miha Preinfalka.⁸

¹ Sem bi sodila vsaj omemba Bonin: *Vodnik po fondih*.

² De Franceschi, *Chartularium Piranense* I.

³ De Franceschi, *Chartularium Piranense* II.

⁴ Kandler, *Codice diplomatico Istriano*.

⁵ Kos, F., *Gradivo* 4.

⁶ Kos, M., *Gradivo* 5.

⁷ Baraga, *Gradivo – Listine*.

⁸ Preinfalk, *Gradivo – Imensko kazalo*.

V uvodnem delu (str. 14) sta predstavljena količina in kronološki razpon piranskih listin iz predbeneškega razdobja (1173–1212), ki jih zajema objava. Šlo naj bi za 72 »primerkov« in 78 »vsebin«, kar ne drži. Dejansko gre za 72 listin (oz. »vsebin«), od katerih so nekatere ohranjene v več inačicah (oz. »primerkih«). Slednjih tudi ni 78, ampak »le« 77.

V uvodu bi bilo nujno potrebno spregovoriti tudi o vsebini objavljenih listin: velika večina (kar 70 »primerkov«) namreč popisuje pravdo za desetino pridelka piranskega oljčnega olja, ki jo je koprška škofija terjala od piranskih laikov in klerikov. Spor, v katerem so razsojali s strani papeža delegirani cerkveni dostojanstveniki, je bil v sodobnem času deležen precejšnje pozornosti, komentarjev in nekaterih popravkov datacij,⁹ kar publikacija zanemarja.

Uvodoma je opisan pristop k predstavitvi rokopisnega gradiva. Listine si sledijo v kronološkem zaporedju in so oštevilčene, označene s krajem in datumom izdaje. Uvod kot glavni del predstavitve vsake listine napoveduje »prevod vsebine dokumenta« (str. 14), kar pa ni točno, saj gre v pretežni meri za slovenske povzetke vsebin listin, in le redko za celovitejše prevode ali obsežnejše interpretacije delov besedila. Pod navedbo »narava listine« naj bi bila opredeljena zvrst dokumenta, ki ji sledi omemba njegove izvirnosti (original, kopija), dalje materiala, na katerem je zapis zabeležen, omemba jezika zapisa (ta je v vseh primerih latinski), navedba imena notarja (če je znan) in omemba eventualnega notarskega znaka, sledi opis dimenzij in ohranjenosti dokumenta z omembo morebitne sledi odpadlega pečata. Za zapise, ki so že bili objavljeni, je navedena referenca objave. Na dno strani so umeščene opombe z nekaterimi pojasnili.

Napovedane predstavitve dokumentov niti oblikovno niti jezikovno niso dosledne in poenotene. Pod »naravo listine« sledi včasih navedba tipa dokumenta (notarski zapis, papeška bula/listina), drugič pa vsebinski značaj zapisa (zapis, zapisnik, prošnja, pooblastilo, naročilo, poziv itd.). Kopija je občasno označena kot »verodostojna«, drugič ne. Zdi se, da je ta opredelitev povzeta po De Franceschijevi objavi, a ne dosledno. De Franceschi npr. listini 6 B in 7 B iz objave, ki je pred nami, označuje kot avtentični kopiji,¹⁰ »naša« objava pa avtentičnost/verodostojnost pripisuje le drugi (prim. str. 28 in 32). Listina 36 B (str. 94) je označena kot »verodostojna kopija« listine 36 A izpod peresa istega notarja; dejansko je bil dokument izdan v dveh izvodih, od katerih imata oba status originala. Ni jasno, zakaj je listina 51 (str. 124) opredeljena kot

»kopija osnutka« – verjetneje je, da gre kar za predlogo oz. osnutek listine in ne za kopijo le-tega.

Ob odprtem vprašanju, kako v slovenščini preigibati latinska imena, ki se pojavljajo v listinah: ali pri slovenjenju imen, ki se v imenovalniku končujejo s pripono -us, slovenska obrazila pripenjati na latinsko pripono – kar je praksa pri »naši« objavi – ali na osnovo, je moč ugotoviti, da so imena v povzetkih vsebin prepisana površno. Pri listini 3 (str. 20) se med pričami pojavlja »Venrius« namesto Venerius de Toberca, pri listini 7 B (str. 32) nastopa notar »Dominicusa Suavisa«, namesto Dominicus Suavis, ki se pri listini 11 (str. 40) omenja med pričami, tokrat kot »Daominicus« namesto Dominicus. V povzetku vsebine pri listini 19 (str. 56) je diakon iz Bonanusa preimenovan v »Bonanusa«, cerkev sv. Apolinara v opombi k listini 34 (str. 88) je postala cerkev »sv. Apolnara«, notar »Aiaccardinus« pri listini 42 (str. 106) je napačno transliterirani Aicardinus. Ni jasno, zakaj je duhovnik (presbiter) pri vsebini listine 43 (str. 108) zapisan z veliko začetnico (Iohannes de Presbitero). Ime pravnega zastopnika Pirana je Iustus de Bona in ne »de Bono«, kot ga imenuje razlaga vsebine k listini 60 (str. 142), priča v isti listini je Pelonius de Qualica in ne »de Qualice«. V listini 62 (str. 146) so priče, ki jih omenja komentar Menesclaus de Adalgerio (ne »de Adalgeria«), Odoricus de Fumia (ne »de Fumie«), Inricus de Iermana (ne »de Jermane«), piranski pooblaščenec pa je – kot že rečeno – Iustus de Bona (ne »de Bono«). Podobno napačno so slovenjene oblike imen prič Henricusa »de Maura« (prav: de Mauro), Veneriusa »de Toperge« (prav: de Toperga) v povzetku vsebine k listini 64 (str. 150), v povzetku k listini 66 (str. 154) bi moralo pri priči Petrusu namesto »de Parmo« stati de Parma. Podobno neustrezne so oblike imen prič v komentarju k listini 68 (str. 158): namesto (pred ...) Henricusom »de Ernustom«, Albinusom »Sepo«, Veneriusom »de Carlom«, Dominicusom »de Galiotom«, Bernardusom »de Sibilio«, bi moralo pisati: ~ de Ernusto, ~ Sepa, ~ de Carlo, ~ de Galio, ~ de Sibilia. Pri povzetku listine 70 (str. 162) se omenjata Mauretus »de Tregesto« namesto de Tergesto in Almericus »Foglam« namesto Fogla.

Tudi zunanje značilnosti listin niso označene natančno. Pri listini 6 B (str. 28) manjka omemba notarskega znaka, pri listini 31 (str. 82) omemba odpadlih pečatov, sled odstranjenega pečata tudi ni navedena pri listini 32 (str. 84). Pri nekaterih listinah je v zvezi z ohranjenostjo omenjeno, da je listina prepognjena (listina 12, str. 42), pri drugih (listina 15, str. 48, listina 17, str. 52, listina 18, str. 54, listina 31, str. 82, listina 63, str. 149) pa ne.

Navedba objave tukajšnjih listine 1 (str. 16) in listine 68 (str. 159) v Kandlerjevem *Codice diplomatico Istriano* je neustrezna: obakrat je omenjen le zvezek (v prvem primeru št. 1, v drugem št. 2)

⁹ Mihelič, Piransko olje; Mihelič, Bog je najprej; Mihelič, Prevzetnost in pristranost.

¹⁰ De Franceschi, Chartularium Piranense I., št. 15 in 16, str. 13–14.

ponatisa tega dela, ne pa številka N. 153 (str. 291) oz. N. 207 (str. 384), pod katero sta listini v omenjenih zvezkih objavljeni. Pri listini 69 (str. 160), ki je dvojniki druge pravkar omenjene listine, je vnovič citirana neznana Kandlerjeva izdaja iz 1888, o kateri je bilo govora že zgoraj.

Moteče je, da se v opombah pod črto od strani do strani ponavljajo ista pojasnila k istim pojmom, osebam in posameznim krajem (le za primer: pojem *primicerius* je pojasnjen na str. 26, 34, 38, 40, 42, 44, 48, 58, 64, 70, 82, 96, 100, 102, 110, 112, 114, 118, 120, 124). Mnogo preprosteje bi bilo delu dodati seznam manj znanih pojmov, kraje in osebe pa tudi opremiti z zaznamki o novejši literaturi o njih. V opombah na str. 48, 50, 78, 80, 90, 140, 142, 146, 154, 156 se ponavljajo »inačice« imena koprškega škofa Aldigerija, ki je napačno izenačen s svojim naslednikom škofom Alderikom, kar je bilo pred nedavnim predmet razprave v osrednji slovenski zgodovinski reviji.¹¹ Za kraj Albucan najdemo v opombi (str. 16) le ugotovitev, da tega kraja ni več; dejansko gre za naselje blizu Stare vasi blizu Kort.¹² Omembe let papeževanja posameznih papežev so v komentarju odveč, saj je delu dodan seznam papežev (str. 169). Pri opombah na str. 132, 138 in 154 v razlagi denarnih enot ni navedeno razmerje groš – mali denar, tako da je lestvica nepopolna. Piranska urna olja ni držala 80,55 litra (str. 132, 138, 154) ampak 64,7 litra.¹³

Popis listine (večinoma le) na sodi (levi) strani je opremljen z reprodukcijo dokumenta na lihi (desni) strani. Lične ilustracije v uvodu in reprodukcije listin v osrednjem delu niso označene s podnapisi in seznami. Nekateri reprodukcije so kakovostne, druge manj, več je premajhnih, kopica je zamešanih. To skuša popraviti dodaten vstavljen list z navedbo *errata – corrige*, ki pa ne navaja vseh napačno razvrščenih posnetkov. Na str. 101 in 103 je npr. posnetek iste listine, ustrezne reprodukcije k (drugi) listini 40 (str. 102) uporabnik ne najde.

K tovrstnim publikacijam morejo biti seznami v veliko pomoč. Tokrat pa so morda prav seznami najšibkejša točka objave, saj že omenjenim nedoslednostim dodajajo še nove. Seznam kratic in okrajšav (str. 168) ima De Franceschijevo objavo piranskih listin (CP) najprej označeno (pravilno) kot »Chartularium«, v naslednji vrsti (CP I.) pa kot »Chartolarium« (Piranense /I. del/). Seznam notarjev pozna notarja po imenu »Aiacardinus«, kot omenjeno že zgoraj gre za napačno prebrano ime Aicardinus. V seznamu se pojavlja »Manfedus«, duhovnik in notar, namesto Manfredus. Seznam škofov in patriarhov je po abecednem zaporedju povsem »razsut«: brez kakršnekoli logične utemeljitve

si sledijo imena škofov: Voldoricus, Wernardus, Leonardus, Aldericus, Gebardus, Gherardus, Dominicus, Uguccio, Guernardus in Wolfgerus. Pri Wernardusu se omenja inačica imena »Guernardus«, ki jo v komentarjih zaman iščemo. V seznamu omenjeni koprski škof Guernardus pa ni koprski, ampak tržaški, kar logično izhaja iz komentarja k listini 57 (str. 136), kjer se ta škof omenja. V času njegovega škofovanja »koprška cerkev ni bila (!) škofijska, ampak je bila samo župnija, podrejena tržaški cerkvi (škofiji)«. Neustrezno je tudi abecedno zaporedje seznamov oseb, ki v krajevnih imen, ki zajemata osebe in toponime iz komentarjev vsebin. Pri seznamu osebnih imen izpostavimo kratek seznam oseb z začetnico F: sledijo si v zaporedju Fortunatus, Federicus, Florainus in Felix, in krajev z začetnico C: Castello, Castignolo, Clugia, Cremona, Celola, Cuculum, Castrum Veneris, Carniello, Castanei dolina, Campana dlina (!). – Dejstvo, da sestavljalec seznamov ni vedel, da je c *caudata* (ç) smotrno enačiti z našim z in ga umestiti na konec abecednega zaporedja, je pri teh spodrseljajih že minorno. V imenskem seznamu se vnovič pojavljajo neustrezne oblike – tokrat latinskih – imen: Albinus »Sepo« namesto Sepa, Almericus »Fogam«, ki ga komentar k referenčni listini 69 (str. 160) sploh ne omenja, medtem ko tisti k listini 70 (str. 162) pozna ime Almericus »Foglam«, ki smo ga zgoraj že označili kot neustreznega (pravilna oblika bi bila Almericus Fogla). Ob sklicu na listini 43 in 59 seznam omenja ime »Artuicus de Adelgerius«. Oblika »de Adelgerius« je že sama po sebi napačna, prav bi bilo: de Adelgerio. Še več: inačice imena »Artuicus de Adelgerio« v povzetkih vsebin omenjenih listin in v samih listinah ni. Ime priče na začetku druge vrste v besedilu listine 43 (str. 109) je *Artuichus filius Adelgerii*, kar je v povzetku vsebine (str. 108) ustrezno slovenjeno kot »Artuichus (!) sin Adelgeriusa«. Seznam bi to obliko moral povzeti kot Artuichus Adelgerii. Na začetku druge vrste v listini 59 (str. 141) nastopa ista oseba pod imenom *Artuicus de Adalgerio*, kar povzetek (str. 140) korektno povzema. Seznam inačice imen (Artuicus, Artuichus, Adalgerius, Adelgerius) zanemarljivo. V njem srečamo zatipkane ali napačne oblike imen: »Daominicus« Felix (namesto Dominicus), »Papone« de Ioane (namesto Papo). Imena evidentno istih oseb niso združena v skupno geslo: Petrus de Aço in Petrus de Acio sta isti osebi, identična sta Triestus umaški župan in Tergestus iz Umaga. »Venrius« de Toberca/Toperca je napačno transliteriran Venerius in istoveten z osebo Venerius de Toperga.

Kaj reči na koncu? Priporočiti bi bilo »popravni izpit«. Objavo je treba korenito popraviti in vnovič objaviti morda skupaj z naslednjim delom po temeljiti predhodni recenziji, ki je – kot je moč sklepati iz kolofona k objavi – tokrat kar izostala.

¹¹ Mihelič, Revizija kronologije.

¹² Mihelič, Načrt sistematizacije agrarne kolonizacije.

¹³ Mihelič, K osvetlitvi nekaterih votlih mer.

Luksuzna zunanost pa naj bo – kot je običaj pri znanstvenih objavah – podrejena kakovosti vsebine.

VIRI IN LITERATURA

- Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 : (Listine 1246–1255)* (Thesaurus memoriae. Fontes, 2). Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2002.
- Bonin, Zdenka (ur.): *Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper*. Koper : Pokrajinski arhiv, 2006.
- De Franceschi, Camillo: *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano I. (1062–1300). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 36. Parenzo, 1924.
- De Franceschi, Camillo: *Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali di Pirano II. (1301–1350). Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 43. Pola, 1931, str. 19–96; idem, ibidem, 44. Pola–Parenzo, 1932, str. 271–320; idem, ibidem, 45. Pola, 1933, str. 255–320; idem, ibidem, 46. Pola, 1934, str. 107–192; idem, ibidem, 47. Pola, 1935, str. 123–230; idem, ibidem, 50. Pola, 1938, str. 171–200.
- Kandler, Pietro: *Codice diplomatico Istriano I–V*. Trieste : Tipografia del Lloyd Austriaco 1862–1865; ponatis Trieste : Riva, 1986.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Četrta knjiga (1101–1200)*. Ljubljana : Leonova družba, 1915.
- Kos Milko: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Peta knjiga (1201–1246)*. Ljubljana : Leonova družba, 1928.
- Mihelič, Darja. K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana. *Kronika*, 37, 1989, št. 1–2, str. 22–26.
- Mihelič, Darja: Piransko olje in koprsko škofija : (začetek 13. stoletja). *Acta Histriae*, 9, 2001, št. 2, str. 311–320.
- Mihelič, Darja: Revizija kronologije cerkvenih dostojanstvenikov na Primorskem. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 1–2, str. 23–44.
- Mihelič, Darja: Bog je najprej samemu sebi brado ustvaril : spor med koprsko škofijo in Pirančani za dajatev od pridelka olja (začetek 13. stoletja). *Ad fontes : Otorepčev zbornik*. (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 97–125.
- Mihelič, Darja: Prevzetnost in pristranost v pravdi o cerkveno-posvetnih zadevah : (Piran, začetek 13. stoletja). *Sacerdotes, iudices, notarii — : posredniki medu društvenim skupinami : zbornik radova s mednarodnog znanstvenog skupa, [Poreč, 19. do 21. svibnja 2005] : mediators among social groups : conference papers from the international scientific conference* (ur. Neven Budak) (Zbornik radova, sv. 2). Poreč : Pučko otvoreno učilište : Zavičajni muzej Poreštine, 2007, str. 21–34.
- Mihelič, Darja: Načrt sistematične agrarne kolonizacije v srednjem veku (Piran, začetek 14. stoletja). *V zlatih črkah v zgodovini : razprave v spomin Olgi Janša-Zorn* (ur. Miha Preinfalk) (*Kronika*, 57). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009, str. 51–62.
- Preinfalk, Miha: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/2 : (Imensko kazalo)* (Thesaurus memoriae. Fontes, 5). Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2007.

Darja Mihelič

Popravek in dopolnitev

V članku *Cerkev sv. Marjete v Kočah. Oris njene stavbne zgodovine in opreme*, ki je bil objavljen v tematski številki revije *Kronika*, posvečeni rodbinama Kalister in Gorup, številka 58, 2010, želim popraviti eno napako (*lapsus calami*) in nekaj netočnosti:

1. Na strani 76 se mi je v 2. odstavku pomotoma zapisala letnica 1865 namesto pravilne 1665.

2. V zadnjem stavku zadnjega odstavka na strani 74 in v 1. odstavku na strani 76 se sklicujem na podatek iz knjige Janeza Höflerja *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem*, da cerkev sv. Marjete v Kočah v popisu iz leta 1665 še ni navedena in da je prvič omenjena šele v popisu iz leta 1684. Ko sem kasneje dobil na vpogled fotografije mikrofilma popisa iz leta 1665, pa sem ugotovil, da je ta cerkev že navedena v njem.* To dejstvo postavlja stavbno zgodovino cerkve v nekoliko drugačno luč, zato ustrezne dele vseh treh omenjenih odstavkov popravljam in nadomeščam z naslednjim besedilom:

»Po doslej znanih podatkih je bila prvič zapisana v popisu škofij, proštij, opatij itd. na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem, v Trstu, na Reki, v Bovcu in Čedadu /.../ leta 1665. Na podlagi navedenih dejstev lahko sklepamo, da so jo začeli zidati kmalu po letu 1654, ko so začeli voditi njen urbar, letnica 1658 z njenega slavoloka oznamuje leto dograditve njenega prezbiterija, dokončana pa je bila pred letom 1665.«

Spričo tega je v 2. odstavku na strani 76 odveč domneva, da so cerkev zidali kakšnih deset let, hkrati z opombo 9, v kateri so navedeni primerjalni podatki o trajanju gradnje nekaterih drugih cerkva.

Hvala uredništvu in bralcem za razumevanje.

Božidar Premrl

* *Popis škofij, proštij, opatij itd. na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Goriškem, v Trstu, na Reki, v Bovcu in Čedadu*, Štajerski deželni arhiv, Gradec, Handschriften Buergergasse, Kirchliche Angelegenheiten, III.a.4. (1665), list 399v.

Po razstavah

Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani, december–februar 2009/2010.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze je v tednu univerze leta 2009 pripravil zanimivo razstavo skupaj z razstavnim katalogom, ki nosita naslov Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919. Ta tema je tudi v vsebinskem pogledu najbolj primerno pospremila 90-letni jubilej naše Univerze. Na desetih razstavnih panojih obiskovalec lahko spremlja obdobje (17., 18. in 19. stoletje) pred ustanovitvijo Univerze, leto 1918, ko se je pripravljala ustanovitev, in leto 1919, ko je bila ustanovljena Univerza v Ljubljani. Prvi del razvoja visokega šolstva obravnava avtor dr. Jože Ciperle, ki se dotakne zgodovine protestantskega šolstva in nadalje študijsko preučuje jezuitsko višje šolstvo v Ljubljani, ki ni imelo pravice podeljevati akademskih nazivov ter tako predstavlja vmesno stopnjo med gimnazijo in pravo univerzo z dvema študijskima usmeritvama: filozofsko in teološko. Kronološko sledi cesarsko kraljevi licej, ki ima v nasprotju z ljubljanskim jezuitskim višjim (visokim) šolstvom tri študijske usmeritve: filozofsko, mediko-kirurško in teološko ter še vrsto neobveznih predmetov od poljedelstva, prek zgodovine in filozofije do modernih jezikov. Sredi 19. stoletja z ustanovitvijo študija na ljubljanski francoski univerzi, ko pričnejo delovati tako imenovane centralne šole s petimi študijskimi smermi (za zdravnike, kirurge, inženirje, arhitekte, pravnike in teologe), se lahko podeljujejo akademski nazivi, vendar razen teologije študija ni mogoče zaključiti, saj deluje francoska univerza le tri leta. Avstrijci leta 1814 vrnejo šolstvo v prejšnje stanje. Velika pričakovanja in zahteve po slovenski univerzi se pokažejo v revolucionarnem letu 1848, ko zahteva po njeni

ustanovitvi postane del slovenskega političnega programa, saj morajo Slovenci, željni študija vse do razpada monarhije študirati na Dunaju, v Gradcu in Pragi ter v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno tudi v Krakovu. Zato so v tem času prisotne zahteve kranjskega deželnega zbora po ustanovitvi univerze s filozofsko, pravno in teološko fakulteto. Slednjo so celo pripravljali poimenovati po cesarju Francu Jožefu, a slovenska prizadevanja kljub temu ostanejo neupoštevana do konca habsburške monarhije.

Ustanovitev Univerze v Ljubljani v letu 1919

Novejše obdobje, vezano na dogodke leta 1918 in 1919, pa predstavlja drugi del razstave. Leto 1919 za slovenske študente končno prinese težko pričakovano univerzo, ki pa se mora že kmalu spopadati z resnimi grožnjami po ukinitvi. V študijski razpravi avtorica Tatjana Dekleva razjasni okoliščine, v katerih se je rojevala nova slovenska univerza, in nakaže težave, ki so spremljale njeno ustanovitev. Izpostavi pomen Vseučiliške komisije in njenih predstavnikov ter s fotografijami prikaže prvih osemnajst profesorjev filozofske, pravne, tehnične medicinske in teološke fakultete in glavne predstavnike Vseučiliške komisije. Nerešeno ostaja vprašanje univerzitetne zakonodaje, saj je bila Univerza do leta 1930 urejena po srbskem zakonu iz leta 1905. Posebni zakon, ki bi urejal delovanje ljubljanske univerze, ni nikoli izšel, saj se je že marca 1920 začel pripravljati enoten univerzitetni zakon za vse univerze v državi, ki pa se je začel izvajati šele leta 1930. Poleg reševanja univerzitetne zakonodaje je Univerza ob pričetku morala najti primerne prostore za svoje delovanje. Ob ustanovitvi ni imela lastnih prostorov, zato ji je vlada namenila stavbo Deželnega dvorca, kjer sta se nastanili Filozofska in Pravna fakulteta ter univerzitetni uradi, tehnika pa je sprva gostovala v Obrtni šoli in v prostorih Realke. Za Teološko fakulteto je Univerza sklenila najemno pogodbo za Alojzijevešče, Medicinska fakulteta pa se je naselila v prosekuri Deželne bolnišnice. Nekaterim profesorjem je bilo potrebno poiskati prostore za bivanje, študentom pa priskrbeti primerno literaturo za študij. Podkomisija, ustanovljena pri Vseučiliški komisiji, je reševala vprašanje bodoče univerzitetne knjižnice. Fakultete so za potrebe študentov in profesorjev ustanovljale lastne knjižnice. Kljub vsem tem težavam pa se je v prvi semester študijskega leta 1919/20 vpisalo 694 študentov. Ob vpisu so morali predložiti dekanu fakultete zrelostno spričevalo oz. odhodno spričevalo, če je bil dijak že vpisan na drugi fakulteti. Ko so bili izpolnjeni vsi pogoji za vpis, je dekan potrdil sprejemni list in sledil je vpis v univerzitetno matriko. Tudi za vpis izrednih študentov je veljal isti vpisni postopek, le da niso imeli indeksa in so predavanja vpisovali v poseben obrazec. Po avtorjevih ugotovitvah se je največ študentov vpisalo na Filozofsko fakulteto. Glede narodnostne sestave so bili poleg Slovencev še 1 Srb, 23 Hrvatov, 1 Nemec, 1 Poljak, 1 Rus. Med njimi je bila tudi velika starostna razlika, saj jih je polovica prihajala neposredno iz srednjih šol, preostala polovica pa večidel s tujih univerz. Najmlajši so bili študenti medicine. Vsi ti študenti so bili del naše Univerze, katere prvi koraki so bili predstavljeni tako na razstavi, ki je bila lično oblikovana z izbranimi fotografijami jezuitskega kolegija, ljubljanskega liceja, matrikami, seznamami predavanj, spričevali, diplomami, fotografijami prvih profesorjev ljubljanske univerze in drugim arhivskim

gradivom, kot v katalogu, ki vsebuje še seznam razstavljenega gradiva in prevoda v angleški in nemški jezik. Pričujoča razstava je svoje mesto za postavitev našla v sejnih prostorih univerze, kjer je bila na ogledu od decembra 2009 do februarja 2010.

Tea Anžur

Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957. Razstava Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 29. 11. 2010 – 30. 11. 2011.

Slavnostim ob Tednu Univerze v Ljubljani se je Zgodovinski arhiv in muzej Univerze, tudi v letu 2010, pridružil s postavitvijo občasne razstave na hodniku pred Zbornično dvorano. Leto po slovesnem praznovanju devetdesete obletnice delovanja ljubljanske univerze je bila predmet zanimanja sodelavcev arhivsko muzejske službe na Univerzi ena od njenih matičnih fakultet – Tehniška fakulteta. Razstava je bila postavljena v obsegu, ki ga določajo trenutne tehnične možnosti. Od desetih razstavnih panojev sta dva posvečena obdobju pred ustanovitvijo Univerze, ostali pa razvoju Tehniške fakultete do leta 1957, ko je bila dokončno ukinjena. Razstavo spremlja obsežen razstavni katalog, ki ga je skupaj z razstavo oblikoval Rogač RMW, d.o.o. Ljubljana. V katalogu prispevkoma Naravoslovje in tehnika na univerzah oziroma visokih šolah od 16. do 20. stoletja ter Tehniška fakulteta ljubljanske univerze sledi seznam razstavljenega gradiva, osrednja prispevka pa sta objavljena tudi v nemškem in angleškem jeziku.

Začetek razstave vsebinsko poseže v konec 18. in začetek 19. stoletja, ko so na univerzah in novonastalih tehniških visokih šolah nastale nove študijske discipline iz naravoslovja in tehnike. V splošnem tehnika ni bila predmet visokošolskega študija, na višjih šolah pa so se poučevale predvsem uporabne znanosti in so bile usmerjene v izobraževanje državnih uradnikov za civilne in vojaške službe. Ob prelomu v 19. stoletje je bila vzor tehničnega visokega šolstva Politehnična šola v Parizu. V drugi polovici 19. stoletja je občudovanje žela nemška izobraževalna politika. V začetku 19. stoletja ustanovljena politehnična inštituta v Pragi in na Dunaju sta se razlikovala od francoskega modela tehničnih šol.

Avstrijska vlada jima je priznala visokošolski položaj, študijski načrt pa je vseboval tudi znanstveno izobraževanje kot nezamenljivo osnovo izobraževanju za inženirski poklic, poleg tega pa je bil poučitev tudi na poklicno usmerjenih predmetih. V začetku 20. stoletja so tehnične visoke šole v Evropi kljub odporu univerz dosegle njim enak ali vsaj primerljiv položaj, vključno s pravico podeljevanja doktoratov. Na slovenskih tleh prve poskuse višješolskega pouka naravoslovja in tehnike zasledimo na jezuitski gimnaziji v Ljubljani sredi 18. stoletja, ko so realije kot neobvezne predmete med drugimi predavali profesorji Wulfen, Gruber in Maffei. Bernhard Ferdinand Erberg je po ukazu cesarice Marije Terezije v Ljubljani uvedel sodobni eksperimentalni pouk matematičnih in fizikalnih predmetov z novimi napravami za poskuse. Christian Rigler, zadnji rektor v Ljubljani pred razpustitvijo jezuitskega reda, je napisal znameniti učbenik o vojaški arhitekturi. Na ljubljanskem liceju je v okviru filozofskega študija pod vodstvom Janeza Krstnika Kersnika potekal nedeljski neobvezni pouk začetnih pojmov geometrije, mehanike ter drugih fizikalnih in kemičnih pojmov, ki je prerasel v obrtno-industrijsko šolo. Na francoskih Centralnih šolah s statusom univerze sta bili tudi študijski smeri za inženirje in arhitekto. Od srede 19. stoletja se je kot nov tip srednje šole, ki daje prednost naravoslovnim in tehničnim predmetom, tudi v Ljubljani uveljavila realka.

Tehniška fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1957

Univerza v Ljubljani
Univerzitetni muzej

Študij tehnike na visokošolski ravni je bil v Ljubljani omogočen z ustanovitvijo univerze. Pobudo za čimprejšnjo ustanovitev tehniške visoke šole v Ljubljani je takoj po prevratu dalo Društvo inženirjev. Prvotno zamisel o samostojni tehniški šoli je kmalu nadomestila želja, naj bo, po zgledu ameriških univerz, ljubljanska tehnika ustanovljena na bodoči ljubljanski univerzi. Tehniška fakulteta je bila ustanovljena z Zakonom o Univerzi Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani 23. julija 1919 kot ena izmed njenih petih fakultet. Še pred ustanovitvijo so od maja do novembra potekala predavanja na visokoškolskem tehničnem tečaju, na katerem so študenti poslušali snov prvega letnika Tehniške fakultete; to so bila prva univerzitetna predavanja v Ljubljani. Dne 31. avgusta so bili imenovani matičarji posameznih fakultet, za Tehniško fakulteto dr. Rihard Zupančič, dr. Karel Hinterlechner, dr. Maks Samec in dr. Milan Vidmar, ki so prevzeli organizacijo fakultete in priprave za čimprejšnji začetek dela. Potrebno je bilo zagotoviti primerne prostore, nastaviti ustrezen profesorski kader, pripraviti študijske načrte in izpitne rede. Redna predavanja na vseh petih oddelkih in geodetskem tečaju Tehniške fakultete so se začela decembra 1919. V obdobju med obema vojnama se je Tehniška fakulteta nenehno soočala z grožnjami, da jo bo centralna oblast v Beogradu okrnila in celo ukinila. Razvoj fakultete je zavirala velika prostorska stiska, saj ob ustanovitvi ni imela svojega poslopja in je prvi dve leti gostovala v Obrtni šoli, predavanja pa so potekala tudi v Deželnem dvorcu in Realki. Že leta 1921 si je s podporo industrije in veliko požrtvovalnostjo samih profesorjev zgradila poslopje ob Aškerčevi cesti, ki mu je bil leta 1927 dodan prizidek. Istega leta je za svoje potrebe pridobila nedokončano poslopje Dečjega doma nasproti fakultetnega poslopja. Pred vojno so začeli graditi poslopja za kemijski, strojni in rudarski oddelek, ki so bila dokončana po vojni. Druga svetovna vojna je Tehniški fakulteti prizadejala veliko materialno škodo, saj so bili s strani okupatorskih vojsk nameroma uničeni njeni prostori in oprema. Z osvoboditvijo in željo novih oblasti po hitri industrializaciji in modernizaciji države ter s tem povezano potrebo po strokovnih kadrih je rasel tudi pomen Tehniške fakultete. V primerjavi s predvojnim časom se je število slušateljev potrojilo, število učiteljev se je v prvih povojnih letih skoraj podvojilo, fakulteta pa se je razširila z novimi študijskimi smermi. Hiter razvoj je prinesel tudi organizacijske spremembe. Leta 1949 je bila Tehniška fakulteta ločena od Univerze in organizirana kot Tehniška visoka šola s šestimi fakultetami, ki je štiri študijska leta delovala kot samostojen zavod z rektorjem na čelu. Leta 1954 je bila z zveznim splošnim zakonom o univerzah ljubljanska univerza

obnovljena v celoti. Vanjo je bila vključena tudi Tehniška visoka šola, in sicer kot Tehniška fakulteta s šestimi oddelki. Tehniška fakulteta je dokončno ugasnila leta 1957 s sprejetjem zakona, ki je ustanovil tri tehniške fakultete: Fakulteto za arhi-

tekturo, gradbeništvo in geodezijo, Fakulteto za elektrotehniko in strojništvo ter Fakulteto za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo.

Tatjana Dekleva

Jubilej

Franc Rozman – sedemdesetletnik

Danes se ne spominjam več natančno, kdaj sem se prvič srečal s Francem Rozmanom (prijateljsko: Frančkom), gotovo pa je, da sva se v jeseni nemirnega leta 1968 na Dunaju, kjer sva nekaj časa oba (jaz bolj kratko in Franček dlje) bivala kot štipendista, že prijateljsko družila in srečevala v kavarnah in gostilnah. Franček me je na Dunaju seznanil s krogom (tedaj prav tako še mladih) koroških in dunajskih Slovencev, kar je vsaj nekatere med nami povežalo v trajno, do danes trajajoče prijateljstvo, sam pa je name podobno kot z brezštevilnimi, zvečine zabavnimi zgodbami in zgodbicami, ki jih je znal pripovedovati ob vsaki uri dneva, napravil vtis s svojo načitanostjo. Včasih sem imel občutek, da mu ne le, kar zadeva javno in družabno življenje, temveč tudi knjižni trg, nič ne uide, in bere vse po vrsti: od tistega, kar odkrije na študijskih potepanjih po Nemčiji in Avstriji, prek tistega, kar izide doma in celo tistega, kar pišejo in pišemo njegovi kolegi (to pač med slovenskimi zgodovinarji ni tako samo po sebi umevno). Pri tem je bil in ostal pozoren in natančen bralec, ki si je, kar je prebral, presenetljivo dobro zapomnil, hkrati pa je imel (in še ima) ostro oko za lapsuse in napake. Slab mesec po izidu prve izdaje moje knjige *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* mi je izročil dve strani dolg seznam faktografskih netoč-

nosti in tipkopijskih napak, ki mu – hočeš, nočeš – nisem mogel ugovarjati. Preostalo mi je le, da sem vzel v roke rdeč svinčnik in za nov natis popravil, kar je bilo narobe.

Neizogibni sestavni del jubilejnega zapisa so stvarni (biografski in bibliografski) podatki. Franc Rozman se je rodil v znamenju dvojčkov, 30. maja 1941 na Bledu, kjer je stanoval še več kot desetletje po zaposlitvi in potem, ko je odslužil vojsko. Po končani osnovni šoli na Bledu je obiskoval gimnazijo na Jesenicah, leta 1960 pa se je vpisal na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, kjer je po petih letih študija (1965) diplomiral iz zgodovine in sociologije. Še istega leta se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer je bil sprva asistent, od leta 1978 znanstveni sodelavec, v letih 1983–1989 višji znanstveni sodelavec in po letu 1989 znanstveni svetnik. Njegovo delo na Inštitutu se je začelo z neprijaznim incidentom, ki ga je povzročil s svojo nepreračunljivo, včasih tudi malo naivno neposrednostjo. Z ironičnimi komentarji na račun jugoslovanske politike in predsednika Tita v času arabsko-izraelske vojne leta 1967 je namreč do takšne mere vznemiril starejšega, politično budnega kolega, da je ta poklical na pomoč inštitutski partijski aktiv. K sreči se je vse skupaj končalo le z opominom, Franc Rozman pa je na Inštitutu ostal sko-

raj tri desetletja – vse do leta 1994, ko je odšel na novo delovno mesto na Pedagoško fakulteto Univerze v Mariboru.

Rojeni v znamenju dvojčkov so po prepričanju poznavalcev astroloških znamenj zvečine družabni in sogovorniki zasipajo z najrazličnejšimi informacijami, da jim ti komaj sledijo, hkrati pa počnejo veliko stvari hkrati in so neke vrste »živeči multi-praktiki«. Če za jubilaranta lahko do določene meje drži prvo, vsaj za večino njegovega raziskovanja – ne drži drugo. Rozmanovo strokovno-znanstveno delo je bilo pač vse od začetka zelo sistematično. Ob prihodu na Inštitut se je posvetil raziskovanju delavskega in socialističnega gibanja in je leta 1972 s temo o Socialističnem gibanju na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu najprej magistriral, nato pa z razširitvijo tematike na dobo do leta 1914 pet let pozneje (1977) še doktoriral; disertacijo je pod naslovom Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne leta 1979 objavil v knjižni obliki in za knjigo dobil kar dve (tedaj prestižni) nagradi: Kajuhovo nagrado in nagrado Sklada Borisa Kidriča. Gradivo za magisterij in disertacijo je zbiral v Ljubljani, Mariboru, Gradcu in na Dunaju, leta 1977 pa je s štipendijo Inštituta za evropsko zgodovino v Mainzu osem mesecev študij-sko bival tudi v tem nemškem mestu.

Rozman je že v času priprav na magisterij in disertacijo objavil več razprav in člankov iz zgodovine južnoštajerskega, slovenskega in avstrijskega delavskega gibanja, nekaj objav pa je posvetil tudi drugim vprašanjem, npr. socialni strukturi naročnikov Novic v predmarčni dobi (1970). Medtem ko je v magisteriju in doktoratu obravnaval predvsem problematiko organizacijskega razvoja, nacionalnih konceptov in vsakdanjega političnega boja južnoštajerskih delavskih in socialnodemokratskih društev, se je v razpravah, ki jih je priobčil v znanstvenih revijah, obširneje posvetil tudi teoretskim in idejnim razhajanjem med slovenskimi delavskimi voditelji in ideologi. Med slednjimi so že v sedemdesetih letih pritegnili njegovo pozornost »zapiskarji«, hkrati pa je pisal še o odnosu socialne demokracije do kmečkega vprašanja ter o jugoslovanskih in avstroslovističnih predstavah voditeljev Jugoslovanske socialno demokratske stranke. Leta 1971 je izšel pri Cankarjevi založbi njegov prevod Socialne zgodovine evropskega delavskega gibanja Wolfganga Abendrotha – prvi povojni moderni in nedogmatski oris zgodovine evropskega socializma in delavske politike v slovenskem jeziku.

Po objavi disertacije je v osemdesetih letih nadaljeval z raziskovanjem delavskega gibanja na Slovenskem. Dvakrat je poskušal sicer temo razširiti oziroma zamenjati. Prvič, ko se je namenil posvetiti socialistom v jugoslovanski kraljevini in drugič, ko je predlagal raziskavo o političnem gibanju Nemcev

na Slovenskem v 19. stoletju, vendar za te zamisli v ideološko in politično še zapetem ozračju osemdesetih let ni dobil ustrezne strokovne in finančno-politične podpore. Leta 1981 je z nemško štipendijo ponovno odšel na trimesečni študij v Inštitut za evropsko zgodovino v Mainzu, v okviru raznih štipendijskih možnosti in izmenjav, med drugim izmenjave med Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja in Avstrijskim inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo, ki jo je sam spodbudil, pa je še naprej raziskoval tudi na Dunaju. Istočasno se je aktivno vključil v vse bolj živahno prijateljsko in strokovno sodelovanje, ki se je od konca sedemdesetih let razvilo med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mlajše in srednje generacije. Prepričan, da se mora slovensko zgodovinarstvo pri raziskovanju slovenske zgodovine tesneje povezati z avstrijskimi in srednjeevropskimi kolegi, je vse od srede osemdesetih let zavzeto sodeloval pri organizaciji kulturno-zgodovinskih simpozijev Modinci – Mengersdorf in skrbel za vsakoletno udeležbo slovenskih referentov, po slovenski osamosvojitvi pa je skupaj z ožjo skupino sodelavcev organiziral simpozija Modinci tudi v Sloveniji: v Rogaški slatini (1992) in na Ptuj (1998). Odločitev vodstva mariborske univerze, da Univerza v Mariboru slovenskega sodelovanja pri organiziranju simpozijev Modinci ne bo več podpirala, je bila zanj veliko razočaranje, njegovo večletno prizadevanje, da bi pri mariborskih univerzitetnih veljakah znova spodbudil zanimanje za čezmejno avstrijsko-madžarsko-hrvaško-slovensko sodelovanje zgodovinarjev, pa so bila na žalost brezuspešna. Rozman je bil od leta 1987 tudi vodja slovenskega dela (sprva jugoslovansko-avstrijske in po propadu Jugoslavije) slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev in je leta 1993 organiziral njeno (zaradi avstrijskega nezanimanja zadnje) srečanje na Bledu. Na mednarodnih konferencah zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu pa je bil nekaj časa (zlasti v sedemdesetih in osemdesetih letih) sploh reden gost in od leta 1988 član njihovega (strokovnega) sveta.

Vse do propada jugoslovanske države se je z referati udeleževal tudi znanstvenih sestankov v raznih delih Jugoslavije in si pridobil znanje in prijatelje med jugoslovanskimi kolegi. Hkrati je na posvetih doma opozarjal na moderne težnje v raziskovanju socialističnega in delavskega gibanja v zahodni Evropi, kjer so vse bolj intenzivno raziskovali ne le politično zgodovino, temveč tudi delavsko kulturo, način življenja, socialne in gospodarske razmere ter idejna razhajanja med socialističnimi/delavskimi skupinami in voditelji. V tej zvezi je ob člankih, ki so obravnavali tradicionalne narodno-politične teme iz zgodovine slovenske in jugoslovanske socialne demokracije, objavil razprave o počasnem sprejemanju marksizma med slovenskim delavstvom v 19. stoletju, o slovenskem anarhistu

Albinu Potisku, o nazorih Albina Prepeluha in o praznovanju 1. maja – to temo je skupaj z Mirkom Stiplovškom in Janezom Kosom leta 1986 med drugim obdelal v posebni publikaciji. Z Mirkom Stiplovškom je v prvi polovici osemdesetih let (1983) pripravil še kratek monografski oris rudarskih stavk na Slovenskem, pisal pa je tudi o nekaterih drugih vprašanjih (kot procesu proti Preporodovcem in Bleiweisovem gledanju na delavsko vprašanje).

Svoji temeljni raziskovalni tematiki – zgodovini delavskega in socialističnega gibanja je ostal zvest tudi v zadnjih dveh desetletjih, toda hkrati so ga, kot kaže njegova bibliografija, vse bolj privlačile tudi druge zgodovinske teme. Njegova strokovno najpomembnejša publikacija v devetdesetih letih je bila nedvomno kritična izdaja korespondence Albina Prepeluha, ki je leta 1991 izšla v zbirki Arhivskega društva Slovenije. V drugi polovici devetdesetih let je uredniško in avtorsko sodeloval še pri zasnovi in pripravi knjige z razglednicami Bleda (skupaj z Božom Benedikom in Leopoldom Kolmanom), dve leti pozneje pa je z Vasilijem Melikom in Božom Repetom pripravil knjižni prikaz praznovanj in spominskih dni na Slovenskem od sredine 19. stoletja dalje. V sodelovanju s Stanetom Grando se je leta 1999 preizkusil še v pisanju gimnazijskih učbenikov, več kot 60 gesel (če sem pravilno preštel) pa je prispeval v razne zvezke Enciklopedije Slovenije, ki jo je kot področni urednik za zgodovino od leta 1985 sourejal. V spisku njegovih znanstvenih objav iz devetdesetih let pa najdemo še razprave o odnosu slovenskega delavskega tiska do francoske revolucije, o Etbinu Kristanu, Francu Sernecu, Josipu Jaklinu, Dragotinu, Antonu Füsturu, Dragotinu Guštinčiču, Božidarju Borku, o prispevku Josipa Žontarja k zgodovini Jugovzhodne Evrope in o mariborskih Nemcih. Leta 1993 je še enkrat – tokrat za šest mesecev – odpotoval v Nemčijo, kjer je kot štipendist evropske ustanove Tempus študijsko bival v Bochumu.

V zadnjem desetletju, od svoje šestdesetletnice, je kljub občasnim, zanj značilnim, jezljivo malodušnim napovedim, da ne bo več pisal, ker se mu »nič več ne ljubi in tako ali tako nihče nič ne bere«, polje svojega strokovnega zanimanja še razširil: v dveh razpravah je opozoril na pomen Turnerjevih štipendij in predstavil Turnerjeve štipendiste, v več člankih je pisal o visokih avstrijskih častnikih in admiralih s slovenskega ozemlja (v Kroniki leta 2002 o podmaršalu Karlu von Tegethoffu), v posebni številki Kronike, posvečeni Olgi Janši Zorn, je osvetlil sodelovanje ljubljanskega stavca Miroslava Hubmajerja za protiturski vstaji okoli vasi Kresna v Pirinski Makedoniji in opozoril na doslej neznane podatke iz njegovega življenja, v Antonu Korošču posvečeni številki Časopisa za zgodovino in narodopisje (2006) pa je orisal Koroščevo urejanje Sloven-

skega gospodarja. Njegovi najpomembnejši strokovni objavi v zadnjem desetletju sta knjižni izdaji spominov avstrijskega diplomata kranjskega rodu Josefa Schwegla (knjigi, ki jo je leta 2007 izdala Ustanova za evropsko prihodnost, so dodana tudi nekatera Schweglova pisma), za katero je prevedel Schweglovo besedilo, ga uredil in pospremil s spremno besedo. Hkrati je v več razpravah, objavljenih doma in na tujem pisal o odnosu avstrijske in jugoslovanske (slovenske) socialne demokracije do nacionalnega vprašanja in kmetstva ter o spomenici Henrika Tume za stockholmsko konferenco leta 1917, med njegovimi novjšimi članki pa najdemo celo (v nemščini in slovenščini objavljeno) razpravo o slovensko-bolgarskih odnosih od slovenske osamosvojitve dalje. Skratka: Rozman je postal v svoji zreli strokovni in življenjski dobi tudi nekaj »multipraktika«, kar naj bi bilo pač v skladu z nebesnim znamenjem, v katerem je rojen.

Ceprav za najrazličnejše funkcije in zadolžitve v društvih in ustanovah (vsaj glasneje) ni kazal večjega navdušenja, si jih je z leti nabral lepo število in vse je opravljal zelo resno. Sodelavcem Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, ki so se prav v času njegovega urejevanja (leta 1987) preimenovali v Prispevke za novejšo zgodovino, je ostal v spominu kot vesten, odgovoren urednik, ki je natančno prebral vsak rokopis. Konec osemdesetih let je bil tudi član uredništva Jugoslovanskega zgodovinskega časopisa, od srede devetdesetih uredniškega odbora Zgodovinskega časopisa in od leta 1998 Časopisa za zgodovino in narodopisje ter (znova) Prispevkov za novejšo zgodovino. Kot urednik je prav tako sodeloval pri pripravi nekaterih drugih publikacij in knjig, med drugim Leksikona Cankarjeve založbe in Svetovne zgodovine istega založnika. Že v letih 1986–1988 je bil predsednik Zgodovinskega društva za Ljubljano, v letih 1994–1996 pa predsednik Zveze zgodovinskih društev za Slovenijo (kjer je po letu 2000 še dve leti obdržal podpredsedniško mesto).

Leta 1986 so Rozmana na Pedagoški fakulteti Mariboru povabili, naj prevzame mesto predavatelja zgodovine Slovencev in zgodovine južnoslovanskih narodov od srede 18. stoletja do konca prve svetovne vojne. Sam si je sicer želel predavati zgodovino socialnih in egalitarnih idej in socialističnih kot anarhističnih gibanj na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer je bil od leta 1988 predavatelj istega predmeta kot v Mariboru, toda na Oddelku za zgodovino v Ljubljani za reorganizacijo predmetnika po specialnih temah ni bilo posluha. Rozman, ki je leta 1989 postal redni profesor, se je tako pet let pozneje (1994) polno zaposlil na Pedagoški fakulteti mariborske univerze, kjer so ga doletele nove funkcije. Kar štiri leta (1995–1999) je bil dekan Pedagoške fakultete, v letih 1998–2000 je bil član Sveta za splošno izobraževanje in njegove komisije za učbenike, v letih 1998–2002 član Sveta

za visoko šolstvo in predsednik njegove komisije za humanistične in družboslovne znanosti, zadnja leta pa je bil tudi član znanstvenega sveta Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Rozman še naprej predava na Univerzi v Mariboru, hkrati pa se še naprej prevaža po Sloveniji, od začetka osemdesetih let ne le iz Ljubljane na Bled, temveč tudi iz Ljubljane v Maribor. Pri tem ostaja strasten kupec in bralec knjig, ki ob prebiranju do-

mače in tuje strokovne literature ves čas bere tudi leposlovje, kar je med zgodovinarji precejšna redkost. Ob koncu tega zapisa mu tako lahko le še enkrat zaželimo vse najboljše in še čim več druženja s prijatelji, s katerimi ga že leta trdno povezujeta prepričanje o neprecenljivem pomenu poznavanja zgodovine in ljubezen do Guttenbergove galaksije.

Peter Vodopivec

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Vzpon rodbine se je začel z Andrejem Mejačem starejšim (1831–1903), ki je bil v poročni knjigi leta 1864 označen kot krojač, v osmrtnici devetintrideset let kasneje pa že kot hišni posestnik in trgovec. Višek je rodbina dosegla v času njegovega drugorojenega sina, Andreja mlajšega (1866–1941), ki je prevzel trgovino z vinom, ki jo je zagnal že njegov oče. Andrej mlajši se je odlikoval tudi kot dolgoletni komendski župan, poslanec v kranjskem deželnem zboru, in sicer kot član Slovenske ljudske stranke, publicist ter domoznanski pisec. Mejačevi so svoje dobro premoženjsko stanje dolgovali tudi gostilni s prenočišči, v katero so zahajali tudi pomembne osebnosti prve polovice 20. stoletja, na primer vodilni politik Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec, ban dr. Marko Natlačen, rektor ljubljanske univerze dr. Marija Slavič itd. Mejačevo gostilno pa je leta 1938 obiskal tudi predsednik jugoslovanske vlade dr. Milan Stojadinović. Andrej mlajši in njegova žena Franja, rojena Jeras (1870–1943), sta imela pet otrok, in sicer Andreja Vitka (1894–1943), Milko (1895–1987), Francija (1898–1980), Vido (1908–1975) in Lojzeta (1911–1943).

Knjiga odlično prikazuje, kako usodno je bilo za rodbino Mejačevih dogajanje druge svetovne vojne. Njeni člani so se razdelili na dve v vojni nasprotni si strani. V času vojne sta preminila najstarejši in najmlajši sin. Leta 1944 je bila Mejačeva hiša požgana in izropana. Rod zakoncev Mejač se je ohranil le v potomstvu njunih dveh hčera, med katerega spada tudi avtor knjige kot drugorojeni sin Vide Mejač, poročene Marušič.

Branko Marušič: Mejačevi iz Komende. Slovenska družina v dogajanju miru in vojne. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009; zbirka Zgodovinskega časopisa, 37; 220 strani.

Leta 2009 je v Zbirki Zgodovinskega časopisa izšlo delo goriškega zgodovinarja prof. dr. Branka Marušiča, *Mejačevi iz Komende*. V njem je predstavil vzpon in zaton rodbine Mejač iz Komende, a podnaslov *Slovenska družina v dogajanju miru in vojne* razkriva, da delo presega zgodovino omenjene premožne gorenjske rodbine, saj lepo berljivo pripoved o usodi treh rodbinskih generacij umešča v širše, sočasno politično in družbeno dogajanje na Slovenskem.

Knjigo pa ne odlikuje le dejstvo, da v njej *odseva vrsta podob slovenskega družbenega življenja v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja tudi zaradi njih vključevanja v javno in politično življenje v času, ko je slovensko ozemlje sodilo še v Avstro-Ogrsko (do leta 1918), doživljalo jugoslovansko državo (1918–1941) in drugo svetovno vojno v posebnih okupacijskih in v razmerah oboroženega odpora zoper okupatorje (1941–1945)*, temveč tudi radoživa pripoved o družinskih pripetljajih, nesporazumi, a tudi o podpori in ljubezni, ki so zaznamovali čustvovanje in delovanje njenih članov. Znanstveno delo tako popesetri pripoved o očetovem nasprotovanju zaroči hčerke Vide s solkanskim zdravnikom, starševsko nedobrovanje načina življenja sinov, nesporazumi glede dedovanja itd. Vpogled v omenjeni svet dovoljuje predvsem uporaba bogate korespondence, ki so jo Mejačevi iz Komende pošiljali v Gorico oziroma v Solkan, kamor se je po poroki z zdravnikom dr. Francem Marušičem (1901–1965) leta 1931 preselila Vida.

Na koncu knjige, ki sta jo uredila Peter Štih in Bojan Balkovec, so tudi priloge (korespondenca), rodovnik Mejačevih, italijanski in slovenski povzetek ter imensko kazalo, ki ga je pripravil Matjaž Rebolj.

Neva Makuc

Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918. Ljubljana : Rektorat Univerze, 2009, 590 strani.

Ena od značilnosti delovanja Univerzitetnega arhiva in muzeja Univerze je tudi objavljanje in izdajanje publikacij, ki predstavljajo zgodovino visokošolskega študija in posegajo tudi v obdobje pred ustanovitvijo ljubljanske univerze. V knjižni program za leto 2009 se je tako uvrstila knjiga sociologa, zgodovinarja in bibliotekarja dr. Alojza Cindriča z naslovom *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*. Kot pove že sam naslov, je monografija prostorsko in regionalno omejena na nekdanjo deželo Kranjsko in predstavi njene študente, vpisane na dunajski univerzi v obdobju 1848–1918. Dunajska univerza je bila tedaj osrednja študijska ustanova, kjer je študirala večina Slovencev in skoraj vsi prvi profesorji ljubljanske univerze. Največ študentov je bilo na pravni, nato filozofski, medicinski in najmanj na teološki fakulteti, saj so ta študij imeli doma ali v bližnjih deželnih mestih.

Obsežna publikacija je avtorjevo življenjsko delo, nastalo kot rezultat dolgoletnega raziskovanja v dunajskem univerzitetnem arhivu in predstavlja tri

generacije kranjskih študentov, ki so študirale na Dunaju v prestolnici habsburške monarhije. Metodološko se knjiga deli v dva dela in na več poglavij. Prvi del predstavlja zasnove, metode, postopke dela ter arhivsko in statistično gradivo, opis dunajske univerze od ustanovitve leta 1365 do razpada avstro-ogrske monarhije, študente in študentke ter doktorande s Kranjske na dunajski univerzi. Temu sledijo tudi podrobna analiza, interpretacija in sinteza podatkov iz gradiva. Začetek knjige pospremita predgovor rektorice prof. dr. Andreje Kocijančič, ki poudari pomembnost zbranega gradiva o kranjskih študentih na Dunaju za slovenski prostor, in spremna beseda avtorja z obrazložitvijo nastanka in izida knjige, ki je njegova nekoliko spremenjena oblika doktorske disertacije, ki jo je zagovarjal na Filozofski fakulteti leta 2008. Knjiga s podrobno analizo daje odgovore na še neraziskana vprašanja o številu vpisanih študentov, družinskem statusnem izvoru, sorodstvenih razmerjih študentov, o študijskih smereh, ki so jih izbirali, o narodnostnem, socialnem, geografskem in jezikovnem poreklu, o šolninah, spričevalih, štipendijah ter bivanju v času študija. Ugotovljeni podatki pojasnjujejo strukturo študentske populacije s Kranjske od sredine 19. stoletja do propada avstro-ogrske monarhije. Matrike dunajske univerze tako kažejo za obdobje 1848 do 1918, da se je vpisalo okoli 1890 študentov s Kranjske, ki so bili povprečno stari 20,7 let. Število vpisanih študentov

Alojz Cindrič Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918

se je od študijskega leta 1850/51 do 1910/11 več kot potrojilo. Pred vstopom na univerzo se je večina študentov izobraževala na kranjskih gimnazijah, le slabih 10% je obiskovalo gimnazije izven Kranjske. Nekateri študenti so pred vpisom na dunajsko univerzo študirali tudi na drugih univerzah monarhije ali izven nje. Prihajali so tako iz mest, trgov kot tudi s podeželja in iz vseh tedanjih socialnih razredov. Da študij na Dunaju ni bil poceni, je mogoče sklepati tudi na podlagi analize poklicne strukture staršev, saj je bilo veliko študentov s Kranjskega iz bogatejšega sloja družin uradnikov, učiteljev in kmetov. Najmanj študentov pa je študiralo iz obrtniških in delavskih družin, kjer so bili starši ali skrbniki zaposleni v industriji. Siromašnejši so imeli štipendije, največ jih je dobilo Knaflevo štipendijo, ki jo je podeljeval akademski senat in je veljala za prestižno. Prebivali niso le v študentskih domovih, temveč tudi pri zasebnikih, v hotelih, različnih zavodih, nekaj pa jih je bilo prvo leto študija v vojašnicah zaradi služenja prostovoljne vojaške službe. Nekateri med njimi, teh je skoraj 30%, so pozneje pomembno posegli v slovenski znanstveni prostor in se s svojim delom zapisali v Slovenski biografski leksikon. Njihova izobrazba je, kot avtor nadalje ugotavlja, vplivala na poznejšo usmerjenost in izoblikovanje meščanske družbe na Kranjskem. S temi ugotovitvami se skupaj s poglavjem, ki primerja še kranjske študente z drugimi študenti dunajske in drugih univerz Monarhije, zaključuje prvi del knjige.

V nadaljevanju sledi drugi del, kjer so omenjeni študenti, sedaj prvič z imeni in priimki objavljeni v registru imatrikuliranih kranjskih študentov, ki je povzet iz univerzitetnih matrik, katalogov študentov, vpisnic in promocijskih matrik doktorjev, in predstavljajo dragocene podatke o vsakem posameznem študentu ter je pomemben vir za nadaljnje zgodovinske raziskave. Iz dokumentov je razvidno, da je 22% vpisanih študentov zaključilo študij z doktoratom, največ, kar polovico med njimi je bilo pravnikov.

Na slovenski knjižni trg tako prihaja delo, ki bralcu jasno in nazorno predstavi tudi drugi, doslej še neraziskani pogled na vloge, ki so jih imeli univerze in študenti v celotnem izobraževanju, razvoju in delovanju družbe v 19. in začetku 20. stoletja. Revolucionarno leto 1848 in dogajanja na Dunaju, povezana z nacionalnim vprašanjem narodov, živečih v monarhiji, v času, ko se je habsburška monarhija preoblikovala iz fevdalne v moderno kapitalistično družbo, niso pustila slovenske študente imune. Pojavile so se zahteve kranjskih študentov po ustanovitvi lastne univerze. Tu se je kazala narodna zavest in spoznanje, da so ti študenti, kasnejši izobraženci (skupaj s štajerskimi, koroškimi in primorskimi) imeli odločilen vpliv pri snovanju in uveljavitvi slovenske moderne narodne zavesti in stvarnosti ter pri oblikovanju enotnega slovenskega

jezika in kulture, saj je izobrazba študentov ključno vplivala in bila izraz napredne izobraženske strukture, ki je imela tudi odločilno vlogo pri oblikovanju meščanske družbe na Kranjskem.

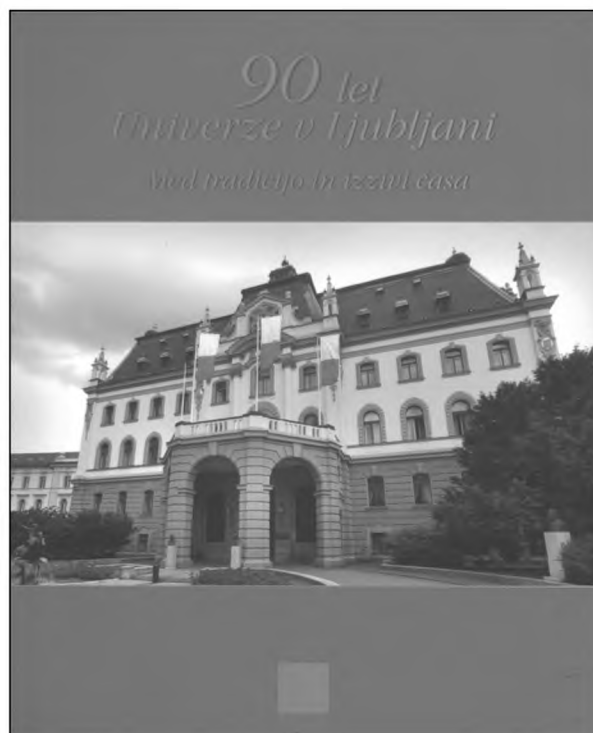
Knjigo je ob 90-letnici ustanovitve Univerze v Ljubljani izdala kot III. zvezek Knjižnica arhiva in muzeja ljubljanske univerze v nakladi 200 izvodov, uredil pa jo je vodja Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze dr. Jože Ciperle.

Tea Anžur

Zbornik 90 let Univerze v Ljubljani – Med tradicijo in izzivi časa. Ljubljana : Rektorat Univerze, 2009, 783 strani.

Rektorat univerze je v jubilejnem letu 2009 izdal obsežno publikacijo z naslovom *90 let Univerze v Ljubljani – Med tradicijo in izzivi časa*, ki obeležuje njeno devetdesetletno delo in nadaljuje tradicijo prejšnjih univerzitetnih zbornikov, ki pa so po vsebinskem obsegu in fotografijah veliko bolj skromni. V začetnem predgovoru rektorica prof. dr. Andreja Kocijančič prikaže položaj in pomen ter najnovejše dosežke ljubljanske univerze v zadnjem obdobju, med katere sodi tudi ustanovitev Kariernega centra za pomoč študentom. Uvodni del knjige s spremno besedo urednika in sodelavcev pa predstavi zgodovinski razvoj univerze ter čas po osamosvojitvi Slovenije.

V nadaljevanju je opisano delo strokovnih služb uprave Univerze, ki so od začetka devetdesetih let poskušale vedno bolj vpeti svojo dejavnost v mednarodno okolje. Sodelovanje ljubljanske Univerze s tujino skladno s priporočili Evropske unije je spodbujalo raziskovalno delo na fakultetah. Mnogi raziskovalci so se vključili v raziskovalne projekte Evropske unije in omogočena je bila izmenjava gostujočih učiteljev in tujih študentov ter sodelovanje v okviru evropskih programov in projektov. Sistem izobraževanja je zahteval temeljito prenovo študijskih programov, načinov poučevanja, ciljno in kakovostno ponudbo programov, nujno povezanost poučevanja in izobraževanja z raziskovanjem ter krepitvijo vezi z delovnim okoljem in širšo družbo. Na študijskem področju je tako v zadnjih letih sledilo uvajanje novih študijskih programov v skladu z načeli bolonjskega procesa, ki jih je omogočila nova razvojna usmeritev fakultet in so jih kot članice Univerze prve začele izvajati Fakulteta za upravo, Ekonomska fakulteta in Fakulteta za družbene vede. Novi študijski programi so se odpirali na vseh področjih znanosti in umetnosti: v humanistiki, družboslovju, umetnosti, medicini, naravoslovju, tehniki in tehnologiji.

V poglavju Univerza v Ljubljani včeraj in danes se tako predstavijo vse članice Univerze z dejavnostmi in dosežki, ki imajo skupne teme: organizacijski razvoj, kadrovski potencial, študijski programi, pedagoško in raziskovalno delo, mednarodna dejavnost, računalništvo in informatika, založniška in publicistična dejavnost, prostorske razmere. Opisani so oddelki, katedre, knjižnice in druge organizacijske enote članic, poleg tega pa tudi značilnosti posamezne fakultete in njeno zgodovinsko ozadje, iz česar je razvidna tudi celotna organizacijska struktura Univerze v preteklosti. Iz prispevkov avtorjev, ki so opisovali zgodovino posamezne fakultete, je razviden razvoj, ki je iz prvotnih petih fakultet (filozofska, pravna, medicinska, tehniška, teološka) prinesel ljubljanski univerzi 26 članic. Z izjemo tehniške fakultete, ki se je do konca šestdesetih letih razdelila na več samostojnih fakultet (Fakulteta za elektrotehniko in strojništvo, Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Fakulteta za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo), so nadaljevale svojo dolgoletno tradicijo prvotne štiri fakultete. Kot prva na novo ustanovljena se jim je pridružila Ekonomska fakulteta, ki se je ob ustanovitvi leta 1946 imenovala Gospodarska fakulteta. Biotehniška fakulteta in Naravoslovnotehniška fakulteta, ki sta združevali naravoslovje in tehnologijo, sta postali novi članici Univerze v šestdesetih letih. Kot deseta članica je bila leta 1970 v Univerzo sprejeta Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo in se je leta 1991 preimenovala v Fakulteto za družbene vede. Leta 1975 je z novim zakonom prišlo do združevanja desetih fakultet, ki

so se jim kot članice pridružile še Visoka šola za telesno kulturo, šest višjih šol (Višja pomorska in prometna šola Piran, Višja šola za socialne delavce, Višja šola za zdravstvene delavce, Višja tehniška varnostna šola, Višja upravna šola, Pedagoška akademija) skupaj s tremi umetniškimi akademijami. Višje šole so do konca devetdesetih let pridobile sprva status visokih šol in kasneje fakultet. Leta 2009 je Visoka zdravstvena šola kot najmlajša visoka šola postala fakulteta. Naravoslovnotehniška fakulteta, ki organizacijsko spada med novejšje fakultete, je nastala leta 1995 po razdružitvi Fakultete za naravoslovje in tehnologijo in ima danes pet oddelkov: za geologijo, za kemijsko izobraževanje in informatiko, za materiale in metalurgijo, za rudarstvo in za tekstilstvo. Nekatere študijske smeri so se v toku razvoja osamosvojile. Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo po odcepitvi arhitekturnega oddelka leta 1996 nosi ime Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, prav tako je nastala nova Fakulteta za arhitekturo. Samostojno pot so začrtale še Veterinarska fakulteta (1990) po odcepitvi veterinarskega oddelka Biotehniške fakultete, Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo (1994), v katero je bila leta 1995 vključena Višja tehniška varnostna šola kot Oddelek za tehniško varnost, ki izvaja visokošolski študijski program varstva pri delu in požarnega varstva, Fakulteta za farmacijo (1994), Fakulteta za matematiko in fiziko (1995), Fakulteta za računalništvo in informatiko (1996). Do leta 1960 je bila v sestavu Univerze Narodna in univerzitetna knjižnica, ki je bila formalno ustanovljena leta 1938, ko je Univerza prevzela Državno študijsko knjižnico. Z ljubljansko univerzo se je ponovno povezala leta 2003 skupaj s Centralno tehniško knjižnico, ki jo je za področja tehnike in nekaterih disciplin naravoslovja ustanovila Univerza v Ljubljani. Slednja je v zborniku opisana kot zadnja in predstavlja poleg 26 članic Univerze še drugo pridruženo članico skupaj z Narodno in univerzitetno knjižnico.

Monografijo zaključujejo imensko in krajevno kazalo, kazalo avtorjev ter seznam objavljenih fotografij in slik. V prilogi je naveden seznam rektorjev, prorektorjev, dekanov in častnih doktoratov po letu 1994. Publikacijo je vsebinsko zasnoval in uredil njen urednik dr. Jože Ciperle v sodelovanju z uredniškim odborom, oblikovalo jo je podjetje Rogač RMV, d.o.o. Ljubljana in natisnil Collegium Graphicum d.o.o. Ljubljana v nakladi 600 izvodov.

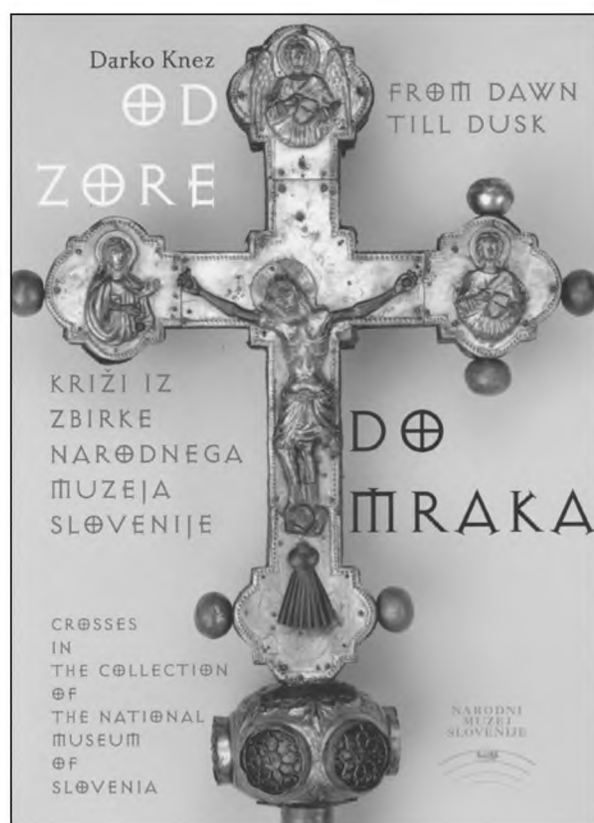
Tea Anžur

Darko Knez: Od zore do mraka. Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije / From Dawn till Dusk. Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia. Ljubljana : založba NMS, 2010, 208 strani.

Ob koncu leta 2010 je v zbirki Viri – Gradivo za materialno kulturo Slovencev, ki ga kot eno izmed svojih periodik izdaja Narodni muzej Slovenije (NMS), izšel osmi zvezek, v katerem avtor Darko Knez predstavlja zbirko križev, ki jih hranijo na Oddelku za zgodovino in uporabno umetnost v NMS. Darko Knez, zgodovinar, etnolog in kulturni antropolog je muzejski svetovalec v Narodnem muzeju Slovenije, kjer skrbi za zbirko devocionalij in glasbil, ter vodi Oddelke za zgodovino in uporabno umetnost. S preučevanjem devocionalij se ukvarja že dvajset let. Njegove raziskave segajo od antike do sedanjosti in so bile predstavljene na različnih razstavah ter v številnih monografijah in drugih publikacijah.

Križ, sicer geometrična figura, je eden od najstarejših človekovih simbolov in je uporabljen v mnogih religijah, najbolj pa je znan v krščanstvu. Pomen krščanskega križa je v Jezusovi smrti in ob-sodbi s križanjem in verovanjem v njegovo vstajenje od mrtvih. Križi so tudi pomemben vir za preučevanje ljudske pobožnosti in duhovnosti.

Vsi križi, ki so predstavljeni v tej knjigi, so del velike zbirke devocionalij Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije. Knjigo je avtor razdelil na dva dela. V prvem delu je študija o križih, v drugem, kataloškem delu knjige pa je predstavljen izbor zbirke križev. Avtor je, kadar je bilo mogoče, upošteval kronološko razvrstitev predmetov. Vsi križi so fotografirani. Za visokokakovostne slike muzealij je poskrbel muzejski fotografski mojster Tomaž Lauko. Oba dela knjige, natisnjene na zelo kvalitetnem papirju, spremlja sočasni angleški prevod prevajalke Tanje Kuret, za izjemno oblikovanje pa je odgovoren Borko Tepina.

Križi, ki jih avtor obravnava, so se nabrali v 190 letih delovanja Narodnega (nekdanj Deželnega) muzeja in danes predstavljajo zbirko, ki obsega več kot 400 kosov. Najbogatejša je »Greibenčeva zbirka«, ki je bila sicer razdeljena med Etnografski in Narodni muzej, vendar je v njej ostalo 153 križcev. Večina križev, ki so prišli v muzej po različnih poteh, je iz 19. in 20. stoletja. Pri starejših pa se pojavi problem njihovega datiranja, ki se lahko rešuje z datacijo najdb arheoloških izkopavanj in njihovimi bližnjimi analogijami ali pa s stilno analizo, ki pa je zelo vprašljiva.

Križ je bil v antiki naprava za kaznovanje upor-nikov in gusarjev, kar pa je bilo ukinjeno pod prvim krščanskim vladarjem Konstantinom I., ko se je križ uveljavil kot simbol krščanstva nasploh. Na tem mestu bi lahko dodali simbol krščanstva, ki so ga kristjani uporabljali pred križem in ga avtor iz meni neznanega razloga ne omenja. Zgodnji kristjani so namreč kot skrivni simbol uporabljali znamenje ribe oziroma Jezusove ribe, ki pride iz grške besede za ribo »Ichthys«. Beseda namreč vsebuje začetnice IHS, ki imajo sicer več pomenov, najbolj razširjen pa je »Iesus hominum salvator« – Jezus človeški odrešenik.

Rimski cesar Konstantin se je po svojem videnju v sanjah, ko je dobil od Kristusa sporočilo, da bo v tem znamenju zmagal, odločil, da bo zamenjal vojaško zastavo – prapor. Staro zastavo »vexillum« je zamenjal z novo »labarum«, ki je bila škrlatne barve, na kateri je bil Kristusov monogram »XP« – kristogram, sestavljen iz grških črk Χ-hi in Ρ-ro, ki je bil včasih uokvirjen z vencem. Simbol je bil v srednjem veku interpretiran kot PAX oziroma mir.

Križ je postal kultni predmet krščanstva že v 1. in 2. stoletju in se je skozi stoletja kot tak tudi najbolj uveljavil. V zgodnjem srednjem veku se na križih pojavljajo tudi figure, kot so jagne, Kristusova glava v medaljonu, Kristus na križu itd.

V nadaljevanju naletimo na obširen prikaz krajev in običajev, kjer so se pojavljali križi. V srednjem veku najdemo križe na cerkvah, kupolah, zvonikih, nagrobnih spomenikih in povsod tam, kjer je bilo treba opominjati na prisotnost Boga. Pojavijo se tudi v arhitekturi v tlorisih cerkva, v samostanih kot

križni hodniki – s streho pokriti, navadno obokanimi hodniki okrog pravokotnega dvorišča. Opisni in slikovni prikaz vseh vrst križev na dveh straneh omogoča hitro in natančno prepoznavnost posameznega simbola. Pri nekaterih vrstah križev je opisana tudi njihova specifična simbolika in namen uporabe, ki je v nekaterih obdobjih in v nekaterih krajih izstopala. Tako se na primer v vzhodni – pravoslavni cerkvi postopoma ustali križ z dvema oziroma tremi prečnimi gredmi. Čeprav obstaja še veliko drugih in novejših oblik križev, nam avtor predstavi dvajset najpomembnejših.

Napisi na križih se najpogosteje pojavljajo kot kratice in temu je namenjeno samostojno poglavje, kjer so na petih straneh razložene in prevedene najobičajnejše formule v latinščini, grščini ali v cirilici. Uveljavljeni napisi se pojavljajo na averih ali reverih križev, spodaj ali zgoraj in sporočajo molitve, pesmi sporočila, lamentacije in pohvale.

Križi obeski so se tako kot svetinje uporabljali kot ženski okras in nakit, obenem pa so bili tudi kot izraz religioznosti nošeni nad obleko. Drugače je bilo med kmečkim prebivalstvom, kjer so imeli obeski simboličen ali celo čarodejno varovalen pomen in so jih zato nosili pod obleko. Avtor v tekst spretno vpleta razlage specifične rabe različnih vrst križev, kot so karavaka, jeruzalemski, malteški, Sebastijanov in drugi križi – obeski. Nekateri se rabijo ob posebnih priložnostih – proti boleznim, zaščita proti naravnim nezgodam ... ali na posebnih krajih – romanja, grobovi. Nekateri imajo funkcijo amuleta in nekateri predstavljajo vraževerne obeske. Namesto dolgovoznega naštevanja so izbrani le posamezni pomembnejši križi in njihove zgodbe, ki so razložene v tekstu, manj pomembni pa ostanejo v številnih opombah.

Pri raritetah zbirke devocionalij ne moremo spregledati »breverla«, redkega primera iz zbirke NMS, ki izvira iz leta 1635. Ta zgibani list z zagovori, magičnimi izreki in svetimi podobami je shranjen v dekoriranem svilenem etuiju.

Posebne vrste križev, kot so karavaka križi, misijonski križi, ruski križi in križi relikviji, so detajlno predstavljene v samostojnih poglavjih. Vsaka vrsta križa ima svoje bolj ali manj legendarno poreklo, ki pa je ponekod (karavaka) preraslo v čaščenje kulta. Ker je nekaj križev iz zbirke NMS relikviji in ker je v zbirki nekaj potrdil o avtentičnosti relikvij, so relikvije in relikviji predstavljeni posebej. Relikviji je lahko stoječi križ ali pa obesek »enkulpion«/pectoral.

Novo vlogo je križ dobil s pojavom rožnih vencev, ki so v 19. stoletju postali najbolj množično proizvajana devocionalija – enostavna za revne, bogato okrašena za višje sloje. Posebej so obravnavani tudi procesijski križi, stoječi križi in razpela, ki so od 19. stoletja dalje postala običajni del notranje opreme kmečkih hiš in so predstavljala nekakšen

hišni oltarček. Ta, večinoma rezbarska dela, predstavljajo najbolj množično izdelovano devocionalijo v slovenskem prostoru.

Zadnje poglavje študije je posvečeno naravoslovnim analizam muzejskih predmetov s poudarkom na tako imenovanih nedestruktivnih metodah (RTG, XRF), ki omogočajo kvalitetno konzerviranje in restavriranje kovinskih arheoloških predmetov, ne da bi se ti poškodovali. Dodana je tabela XRF-analize devetih izbranih križev, kjer dobimo natančen vpogled v vsebnost določenih kovin posameznih križev.

Drugi del knjige predstavlja obširen, 130 stranski katalog, v katerem so križi razvrščeni kronološko od 10. stoletja do najnovejše dobe. Posamezna kataloška enota vsebuje standardne podatke o predmetu, ki jih spremlja visokokakovostna fotografija. Pri zanimivejših kosih je fotografirana tudi zadnja stran predmeta. Kataloški del je razdeljen na tri skupine: križi obeski, stoječi križi in ostali, ki ne sodijo v nobeno od prvih dveh skupin. Znotraj skupin so predmeti razdeljeni v druge podskupine glede na ikonografske, stilne in tipološke ter materialne podobnosti. Večina od predstavljenih križev je na ogled v stavbi Narodnega muzeja na Metelkovi.

Knjiga »Od zore do mraka« s svojo slikovitostjo, s kratkim, a jedrnatim besedilom predstavlja najbolj razširjen simbol zahodnega sveta tako strokovni kot tudi laični publiki. Poleg umetnostnozgodovinskega vidika nam avtor skozi opise najrazličnejših šeg in navad po slovenskih pokrajinah povezanih s križi približa tudi etnološki pogled na tematiko, ki nas skozi kratke zgodbe spontano vpelje v skoraj pozabljene zaklade dediščine naše ljudske kulture. Zato menim, da je omenjena knjiga dragocen prispevek za preučevanje materialne in ljudske kulture. Dobrodošla bo tudi kot pripomoček pri primerjavi gradiva na izkopavanjih.

Mitja Potočnik

Marko Planinc, Irena Ivančič Lebar: Hrastnik. Celje : Fit Media, 2010, 121 strani.

Občina Hrastnik je širši Sloveniji znana predvsem po svoji rudarski in industrijski preteklosti (ter nekaterim morda še po olimpijcu Petru Kauzerju). To niti ni presenetljivo, saj sta industrija in rudarjenje pustila pomemben pečat tako v občini Hrastnik kot tudi v drugih dveh zasavskih občinah (Zagorje ob Savi in Trbovlje). Pa vendar – lahko obiskovalec v Hrastniku res vidi zgolj ostanke nekdanjega pomembnega rudnika? Je celotno okolje degra-

dirano in drugega kot industrije ni videti? Ne, v Hrastniku lahko doživimo še marsikaj drugega, kar nam avtorja razkrivata v monografiji o Hrastniku, ki je izšla v drugi polovici leta 2010.

Monografijo avtorja pričneta z razlago imena Hrastnik, ki izhaja iz drevesa hrast, in opisom grba z upodobljenim hrastom na srebrnem oziroma belem ščitu. Občina Hrastnik ima nekaj več kot 10.000 prebivalcev in 58,58 km² površine. V občini je 10 krajevnih skupnosti in 19 naselij, ki imajo močno identiteto in so med seboj povezani. Sledijo opisi posameznih območij v občini Hrastnik, začeni z arheološkim najdiščem ob bencinskem servisu, Steklarno Hrastnik, brogarskim društvom in Rižnarjevo hišo iz leta 1790, kulturnim spomenikom državnega pomena. Da je občina Hrastnik še kako zelena, priča opis številnih naravnih spomenikov na podeželskih območjih občine. Zelo zanimivo je območje Šavne Peči, ki je znano po Antonu Sovretu, prevajalcu številnih znanih filozofskih del. Njemu v čast je od leta 2004 organiziran pohod po Sovretovi poti. V Hrastniku je mogoče tudi prenočiti – temu primerno so urejene planinske koče na Gorah, Kopitniku in Kalu, ki so že danes solidno obiskane, čeprav obstajajo še velike rezerve. Pomembno območje občine je tudi kraj Dol pri Hrastniku, ki je znan po neoromanski cerkvi sv. Jakoba, osrednjem občinskem pokopališču, center družabnega dogajanja predstavlja dvorana Dolanka, za lačne želodce je z bogato gastronomsko ponudbo

poskrbljeno v Zasavskem Gurmanu. Opisani sta naselji Čeče in Prapretno, industrijski del Hrastnika in steklarska kolonija, ki že na zunaj ne more skriti delavskega porekla. Žalostna zgodba Hrastnika je Vila de Seppi, edinstven industrijski gradič, ki do danes še ni našel ustrezne namembnosti in klavarno propada. Pomemben del dediščine Hrastnika tvorijo številni spomeniki, hrastniški muzej in Mlakarjeva hiša, ki je danes muzejski prikaz stanovanja rudarja in naprednega predvojnega aktivista Franca Mlakarja.

Po opisih posameznih območij in znamenitosti sledi zanimivo poglavje z naslovom »sivo postaja zeleno«. Hrastnik se namreč iz »črnege laboda spreminja v belega«, za kar so poskrbele tovarne s filtri na dimnikih, čistilnimi napravami in vlaganjem v trajnostni razvoj. Občina Hrastnik postaja prijazna za bivanje lokalnega prebivalstva in tudi za obiskovalce, kar dokazujejo tudi priznanja Turistične zveze Slovenije za najlepše urejena mesta, kjer se Hrastnik uvršča zelo visoko.

V monografiji zelo pomembno mesto zasedajo tri gospodarske panoge, ki so soustvarjale občino Hrastnik: steklarstvo, kemična industrija in rudarjenje. Slednje počasi ugaša, medtem ko steklarstvo in kemična industrija zaenkrat še kljubujeta času in spremembam, ki jih prinašata negotova gospodarska situacija in selitev proizvodnje v države tretjega sveta. V poglavju o hrastniškem gospodarstvu so omenjene dejavnosti opisane z vidika njihove organiziranosti, lastništva, težav po osamosvojitvi, prestrukturiranja in drugih vidikov gospodarske dejavnosti skozi leta. Steklarna Hrastnik, ki obstaja od leta 1860, je dober primer mednarodnega podjetja, saj kar 95 odstotkov proizvodnje izvaža na trge Evropske unije, na leto pa razvijejo okrog 130 novih proizvodov. Tovarna kemičnih izdelkov Hrastnik ima tako kot Steklarna Hrastnik več kot 150-letno tradicijo, pomembnejša naložba v zadnjih letih se je zgodila leta 2006. Takrat so na prostoru stare elektrolize zgradili sodobno tovarno prehrabnega kalcijevega klorida, s čimer so rešili nadaljevanje proizvodnje kloralkalne elektrolize v Hrastniku. Poleg naštetih treh velikanov, od katerih so rudniku šteta leta, se v Hrastniku ob podpori Regionalnega centra za razvoj razvija tudi malo podjetništvo z odpiranjem malih in srednjih podjetij v podjetniškem inkubatorju.

Za pestro dogajanje v občini Hrastnik poskrbijo številna društva, pevski zbori, med znanimi skupinami sta Veter in Zasavci, več kot stoletno tradicijo zborovskega petja nadaljujejo steklarski pevci, rudarska godba je že zdavnaj presegla občinske meje. Poskrbljeno je za kulturno dejavnost, od leta 2002 je v Hrastniku muzej, katerega posebnost tudi v slovenskem merilu predstavlja razstava šolstva z učilnico in muzejskimi eksponati. V Hrastniku je prenovljena knjižnica, pomembna je fotografska de-

javnost, saj je Foto klub Hrastnik med tremi najstarejšimi v Sloveniji. Med najpomembnejšimi umetniki Hrastnika so: filmski snemalec Simon Tanšek, koreograf Branko Potočan, dirigent Jani Šalamon, akademski slikar Simon Kajtna in mnogi drugi.

Šport je vedno veljal za zelo pomembno družbeno dejavnost v Hrastniku. Širom Slovenije je znan kajakaš Peter Kauzer, ki ga na velikih tekmovanjih vedno spremljajo zvesti navijači Brodarskega društva Hrastnik. Hrastnik ima razvito športno infrastrukturo, najpomembnejša športna pridobitev v zadnjih letih je bila v letu 1999 zgrajena športna dvorana Dolanka na Dolu pri Hrastniku. Poleg kajakašev so zelo uspešni kegljači, košarkarji in rokometarji. Zelo razvito je planinstvo, urejene so konjeniške poti pomembno vlogo imata tudi lovski družini Hrastnik in Dol, ki skrbita za številne živalske vrste.

V nadaljevanju monografije je opisana kratka zgodovina občine Hrastnik, ki uradno obstaja od leta 1934. Tudi ime naselja Hrastnik se je uveljavilo šele leta 1929. Pred tem se je uporabljalo ime Sv. Lenart za osrednji del hrastniške doline, ime Hrastnik pa se je prvotno nanašalo na vas na vzpetini nad sotočjem Bobna in Brnice, ki je spadala k občini Dol. Od takrat do danes so se v občini zaradi druge svetovne vojne, rudarjenja, krize po osamosvojitvi in drugih dogodkov razmere v občini občutno spremenile. Če pa se vrnemo še nekaj desetletij nazaj, izvemo, da so bili do razvoja premogovništva (do prve polovice 19. stoletja) prebivalci Hrastnika predvsem kmetje, kar se je s pojavom rudarjenja povsem spremenilo.

Pa se vrnimo še nekaj stoletij nazaj v čas, ko je reka Sava svojo strugo zarezala skozi Posavsko hribovje. Ob koncu rimske dobe je Sava izgubila svojo »moč«, saj so ladje izginile, promet po reki Savi je ponovno oživel šele v 18. stoletju zaradi oživitve trgovine in prometa med Zagrebom in Beogradom. Promet po reki Savi je bil najbolj živahen do izgradnje Južne železnice leta 1849, ki so se je razveselili lastniki hrastniškega rudnika zaradi veliko boljše povezave s svetom.

Premog in železnica sta bila glavna dejavnika postavitve steklarne in kemične tovarne. V monografiji je na kratko, a temeljito opisan razvoj steklarne in kemične tovarne, ki sta skozi zgodovino prestali številne preizkušnje, vendar še danes ponosno stojita in dajeta kruh številnim prebivalcem Hrastnika. Zaradi velikega števila delavcev so v Hrastniku nastale tako rudarske kot steklarske kolonije, ki so ohranjene še danes in pričajo o življenju v preteklosti. Hrastnik so skozi zgodovino zaznamovale tudi številne stavke, doseženi so bili številni presežki v športu, navkljub vsem spremembam pa je Hrastnik ostal tipična industrijska občina z značilnostmi in posebnostmi proletarskega kraja.

Monografija o Hrastniku je namenjena širši publiki, saj je poljudno napisana in bogata s slikovnim gradivom sedanjosti in preteklosti Hrastnika. Prav tako je lahko priročno darilo tujim poslovnim partnerjem in turistom, saj je prevedena tudi v angleški jezik. Avtorja sta v monografiji zajela tako sedanje stanje kot dogodke preteklosti.

Andrej Šumer

Izvestja Pomorskega muzeja Piran 2, 2010, Strenna del museo del mare di Pirano 2, 2010. Piran : Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 2010, 196 strani.

V zadnjih dneh leta 2010 je izšel že drugi letnik zbornika Izvestja Pomorskega muzeja Piran 2 – Strenna del Museo del mare di Pirano 2. Njegov izid sta, tako kot Izvestja 2009, finančno podprla Občina Piran in Ministrstvo za kulturo RS, za prelome in oblikovanje pa je spet poskrbel kar urednik Igor Presl. Drugi letnik je nekoliko obsežnejši od prvega, izšel pa je v enaki nakladi, to je 500 izvodov. Prispevkom je dodano tudi zanimivo in dobro dokumentirano slikovno gradivo.

Urednik v predgovoru opozori bralce, da so prispevki vseh avtorjev v Izvestjih 2010 tako ali drugače povezani s prikazom vsakdanjega življenja t. i. malega človeka, ki ga dosedanje zgodovinopisje ni dovolj upoštevalo. Ob tem poudari, da tovrstna predstavitev zahteva zbiranje, hranjenje in interpretiranje ne le arhivskih, temveč tudi ustnih virov, in to bodisi v obliki zgodb ter različnih pripovedi bodisi literarnih upodobitev vsakdana ljudi družbenega obrobja. Predgovoru sledi nekrolog tragično preminulemu zunanjemu sodelavcu muzeja, slikarju Dušanu Podgorniku, ki ga je napisala Bogdana Marinac. Uvodni del zaključí seznam, akademski naslov in poklic avtoric in avtorjev prispevkov, žal brez navedbe ustanove, kjer so zaposleni in tudi brez njihovih e-naslovov.

Razdelku Razprave je v drugem letniku Izvestij namenjeno bistveno manj prostora (str. 21–74) kot v prvem, zato pa je tokrat obsežnejši razdelek Zapisi in poročila (str. 99–188). Med njiju je dodan nov razdelek: Iz muzejskega dela (str. 77–96), ki so ga tokrat namenili predstavitvi pedagoškega dela v muzeju.

Prva v sklopu Razprave je raziskava Nadje Terčon (*O vrednotenju ustnih virov: Iz spominov piranskega ribiča Giuseppeja Bertoka*, str. 21–35), v kateri s primerjavo ustnih in pisnih virov ter referenčne literature analizira verodostojnost spomina enega od svojih informatorjev in ugotovi, da je ta v veliki meri zanesljiv. V naslednjem prispevku (*Nekaj paberkov o pregovorih in rekih na področju današnje Slovenske Istre: »Po molku ni kaj pisati«*, str. 36–63) je Špela Pahor objavila pregovore in reke v Istri, zlasti v Piranu in njegovem zaledju, ki jih je zbral že njen oče dr. Miroslav Pahor, ustanovitelj in dolgoletni ravnatelj piranskega pomorskega muzeja, dopolnila pa jih je še s svojimi, nekako mimogrede zbranimi pregovori ter z obsežnim spremnim besedilom. Tretji in zadnji prispevek v tem razdelku je raziskava Igorja Presla (*Družinske zmote in zarote: Prestopnikov vsakdan skozi vire sodne oblasti*, str. 64–75), v kateri poskuša ugotoviti, kakšne možnosti ima zgodovinar, da iz zapisnikov sodnih procesov iz 16. stoletja pridobi podatke o življenju tedanjih prestopnikov, rekonstruira potek kaznivega dejanja, odnose med storilci in žrtvami, njihove motive, strahove in okoliščine pričevanj na sodišču. Ker so bili dokumenti sodnih oblasti pisani s pozicije družbene moči, izjave obtožencev pa pogosto izsiljene, prikrojene ali napačno prevedene, ti dokumenti ne morejo biti dokaz preteklega ali sočasnega pravnega, političnega in podobnega dejanja, temveč so zgolj dokaz oz. priča procesa svojega nastanka. Zato naj bi zgodovinar zapletena razmerja med dokumentom in dogodkom, ki je sprožil dokumentacijo, lahko razbral in razumel le z rekonstrukcijo procesa dokumentiranja.

O pedagoški dejavnosti muzeja, s katero želijo učence osnovne in dijake srednje šole seznaniti ne le

z delom muzeja, marveč predvsem s pomenom ohranjanja različnih zgodovinskih virov in z njihovo interpretacijo, poročata učiteljici zgodovine Bojana Turk (*Pouk zgodovine v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran*, str. 79–83) in Sonja Bizjak (*Učna ura v Pomorskem muzeju »Sergej Mašera« Piran*, str. 84–96).

Razdelek Zapisi in poročila, ki je najobsežnejši del zbornika, je vsebinsko zelo raznolik. Bogdana Marinac v poročilu o svoji razstavi (*Razstava »Med valovi in oblaki: Med idejo in realizacijo«*, str. 99–111) poudari, da je bila v povprečju kar tretjina podmorničarjev in hidroletalcev Slovencev. Poleg vojaško-institucionalne in tehnične zgodovine pomorskega letalstva Kraljevine Jugoslavije je želela obiskovalcem razstave predočiti predvsem socialni in kulturni vidik tedanjega življenja hidroletalcev, in to skozi življenjske zgodbe častnikov in podčastnikov, od njihove zgodnje mladosti do smrti oz. do današnjega dne. Sledi krajši prispevek Nadje Terčon o sodelovanju piranskega pomorskega in tolminskega muzeja (*Razstava Ciril Kosmač in film Na svoji zemlji: Sodelovanje med kulturnimi in izobraževalnimi ustanovami*, str. 112–115). Razstavo, ki je posvečena 60. obletnici prvega slovenskega zvočnega igranega celovečernega filma in sovpada s 100-letnico rojstva in 30-letnico smrti pisatelja Cirila Kosmača, je pripravil Tolminski muzej. Pozneje so jo iz Tolmina prenesli še v Piran. Slavnostni govornik na otvoritvi razstave v Piranu je bil pesnik Marko Kravos iz Trsta in na naslednjih straneh so v celoti objavili besedilo njegovega govora (*Ciril Kosmač*, str. 116–119).

Primarna naloga vsakega muzeja je zbiranje, dokumentiranje, ohranjanje in predstavljanje kulturne dediščine svojega naroda, ki pa ne temelji samo na predmetih, temveč tudi na ljudeh, ki jo ustvarjajo. Zato se kustosi piranskega pomorskega muzeja pri svojem delu niso osredotočili le na zbiranje materialne dediščine, ampak tudi na zbiranje podatkov o življenju ljudi, ki so bili tako ali drugače povezani z morjem. V tem kontekstu si nato v tem razdelku sledijo trije prispevki. V prvem sta Bogdana Marinac in Igor Presl za objavo pripravila četrto poglavje iz spominov Vladislava Mlekuža, ki obsega čas od njegove svečane promocije za častnika Jugoslovanske vojne mornarice leta 1950 pa do upokojitve oz. odpustitve iz vojaške službe leta 1974 (Vladislav Mlekuž, *Moje službovanje v Jugoslovanski vojni mornarici*, str. 120–140). Savina Gorišek nato objavlja drugi del spominov na jadrnanje s pet metrov dolgo jadrnico po Jadranskem morju (*Kapitan in njegov Petek: Nadaljevanje potovanja z Mirkom Bogičem*, str. 141–153). O šolanju na strojni podoficirski šoli in o življenju v vojni mornarici med obema vojnama govorita v svojih spominih na očeta tudi Marija Pust in Ana Artnak (*Ivan Felser: 6. 12. 1907 – 5. 12. 1987*, str. 154–160).

Zadnji del zbornika zaključujeta nato še poročili o dveh pomembnejših akcijah muzeja. V prvem predstavi Snežana Karinja potek restavratorskih in konzervatorskih del na kamnitih predmetih, ki so bili postavljeni v parku ob muzeju (*Konzerviranje antičnih kamnitih predmetov iz Strunjana, gotskega vodnjaka iz 15. stoletja in fontane iz tridesetih let 20. stoletja*, str. 161–168). Vendar po opravljenih posegih, ki jih je prevzel in opravil muzej, občina kot lastnik oz. upravitelj parka ni poskrbela za primerno zaščito predmetov, ki so ostali izpostavljeni tako vremenskim kot različnim drugim mehanskim poškodbam. Sledi poročilo Nadje Terčon o okrogli mizi, ki jo je ob dnevu pomorstva 4. marca 2010 organiziral pomorski muzej v sodelovanju z Upravo RS za pomorstvo (*Za kanček morja: Pogovor o odnosu Slovencev do morja skozi preteklost*, str. 169–188). Namen srečanja, ki ga je organizirala in vodila Nadja Terčon iz piranskega pomorskega muzeja, je bil osvetliti odnos Slovenije in Slovencev do morja in pomorstva tako v preteklosti kot v sedanjosti, prav tako pa tudi odnos do ljudi, ki so z morjem profesionalno ali le ljubiteljsko povezani ter pokazati na razvoj slovenskega pomorstva po letu 1945. Uvodoma je na okrogli mizi direktorica pomorskega muzeja Martina Gambouz opozorila na muzeološko problematiko skrbi za pomorsko kulturno dediščino ter vlogo muzeja pri njenem ohranjanju, raziskovanju in prezentaciji, predstavnik Uprave RS za pomorstvo Davorin Fantulin pa je izpostavil velik pomen vseh pomorskih dejavnosti. Zgodovinski oris slovenskega pomorstva sta podala zgodovinarja Nadja Terčon in Jože Pirjevec. Kapitan Jože Utenkar je predstavil edinega slovenskega ladjarja – podjetje Splošna plovba Piran, o težavah pri izgradnji in razvoju pristanišča v Kopru, o gradnji železniških povezav z njim ter vlogi Luke Koper pa je spregovoril njen dolgoletni direktor Bruno Korelič. Življenja na ladjah in poklic pomorščaka je orisal Giorgio Ribarič, predsednik združenja poveljnikov in upraviteljev v pomorskem prometu RS. Milan Kučan pa je kot nekdanji politik in državnik podal svoj pogled na odnos države in politike do morja, pomorstva in obmorskega zaledja ter na s tem povezana nekatera aktualna vprašanja. Na okrogli mizi niso našli odgovorov na vsa vprašanja o slovenski pomorski identiteti in o pomenu morja kot strateškem interesu Slovenije. Pokazalo pa se je, da je razumevanje pomena morja pri ljudeh, ki živijo ob njem, še vedno drugačno kot pri ljudeh, ki živijo v notranjosti Slovenije.

Na zadnjih dveh listih zbornika je urednik pripravil še navodila avtorjem prispevkov vključno z obrazcem za registracijo prispevka, saj si v muzeju želijo za Izvestja pridobiti tudi strokovne prispevke zunanjih sodelavcev.

Ljudmila Bezlaj Krevel

Moj kraj Vinska Gora. Velenje : Pozoj, 2009; Moj kraj KS Topolšica. Velenje : Pozoj, 2010; Moj kraj Konovo, Selo in Šenbric. Velenje : Pozoj, 2010; Moj kraj Stara vas. Velenje : Pozoj, 2011 (zbral in uredil Peter Rebernik).

Serija trdo vezanih knjig s povprečnim obsegom 320 strani, ki so pričele izhajati leta 2009 in obravnavajo nekoč vasi, danes pa naselja mesta Velenje ali kraje v Šaleški dolini, je poljudna in fragmentarna predstavitev njihove preteklosti in sedanjosti. Vse štiri knjige, ki so doslej izšle, so izdelane po enakem vzorcu. Uvodni predstavitvi preteklosti krajev sledi zdaleč najbolj obsežen del, ki bi ga lahko označili kot neke vrste katalog hiš in njihovih prebivalcev, nato so predstavljena aktualna krajevna društva in ustanove. Na koncu je še brkljarija brez enotnega koncepta, kjer se najdejo različne reči. Od kuharskih receptov, anekdot, do raznovrstnih in neselektivno predstavljenih konjičkarjev, ljubiteljskih slikarjev, izdelovalcev gobelinov, modelarjev, zbiralcev starin ipd.

Preteklost posamičnih krajev je obravnavana bolj mimogrede in je večinoma povzetek predhodno objavljenih prispevkov. Izjema sta le prispevka dr. Jožeta Hudalesa z naslovom Topolšica skozi čas (Moj

Moj kraj Vinska Gora

kraj KS Toplošica) in Drobci iz zgodovine Stare vasi (Moj kraj Stara vas), v katerih so izpostavljeni manj znani podatki in dogodki oziroma zgodovinska dejstva, ki še niso bila objavljena. Od sicer prevladujoče poljudnosti, predvsem pa od ljubiteljske poljubnosti, se nekoliko odmakne tudi prispevek, v katerem sta med drugim predstavljeni kronologiji konovske rodbine Rihter-Skaza in Živžgec ter najstarejši kronološki podatki naselij današnje Krajevne skupnosti Konovo.

Zdaleč prevladujoči del vseh štirih del pa so fotografije enodružinskih hiš z najbolj osnovnimi podatki o njihovih lastnikih. Pravzaprav gre za neko vrsto s fotografijami opremljene evidence enodružinskih hiša in njihovih lastnikov. Na vsaki strani so namreč imena in priimki družinskih članov, ki živijo v posamezni hiši, njihov naslov, polovica strani pa obsega fotografija hiše. Besedilo na vsaki strani je skromno, praviloma obsega dva ali tri stavke, v najboljšem primeru krajši odstavek ali dva. Primer: »Leta 1984 je Franc Sever kupil gospodarsko poslopje, ki so ga preuredili v stanovanjski objekt. V objekt, ki je bil delno adaptiran, so se preselili leta 1990 iz Starega Velenja«. Temu stavku sledi fotografija hiše in to je na eni strani tudi vse (Moj kraj Vinska gora, str. 73). Kjer ne gre za novejšo hišo, bi pričakovali vsaj površni pogled na preteklost obravnavane stavbe, vendar je to opravljeno z lakonično izjavo v slogu »... hiša je stara več kot 200 let, a so jo pred kratkim obnovili« (Moj kraj Vinska Gora, str. 347). Ali pa s publicami v slogu »Korenine kmetije segajo daleč nazaj in le-ta gre iz roda v rod. Ohranja se staro in gradi novo« (Moj kraj KS Topološica, str. 38).

Opraviiti imamo s svojevrstnim katalogiziranjem kot dejavnostjo, ki neurejenosti in nepreglednosti sveta in družbe podeli smisel tako, da v kaos vnese nek red. In ta red v našem primeru čutno nazorno ilustrira specifično slovensko fantazmo, povezano s hišami in z njihovo gradnjo. Del te fantazme je ne le urejeni svet, kjer je vsaka stvar na svojem mestu, ampak tudi konstrukcija idiličnega, mestoma pastoralnega sveta, v katerem prebivajo v svojih domovanih nadvse srečni in zadovoljni ljudje. Hiše same, vključno s skrbno urejeno neposredno okolico, pa so ponekod videti, kot bi jih preslikali iz nekoliko kičastega reklamnega kataloga. Tako ni naključje, da eno od teh hiš v trenutkih poetskega navdiha urednik opremi z naslednjim verzom: »Kdor hoče živeti/in srečo imeti,/naj dela veselo/in poje vmes« (Moj kraj Vinska Gora, str. 256). Pri tem se vsiljuje asociacija na nekdanj priljubljene retuširane poročne fotografije, na katerih so si bili vsi pari nenavadno podobni, fotografije pa so običajno krasiše spalnice slovenskih domov. Tako kot smo na fotografijah zrli v fotografovem ateljeju nerodno skonstruirano lepoto, je zdaj priložnost v omenjenih knjigah videti idilično lepoto unificiranega življenja prebivalcev enodružinskih hiš.

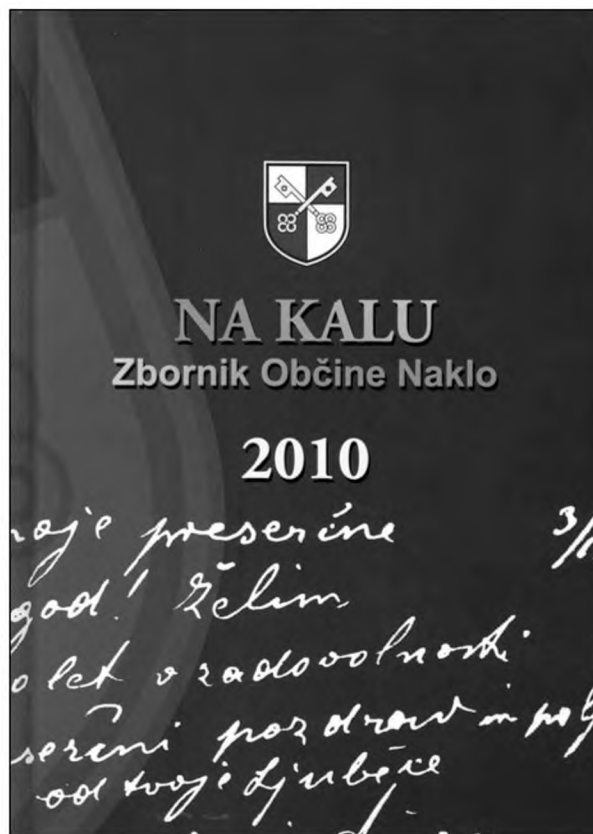
Zgledov za ambicioznejše in neprimerno bolj konsistentne mikrozgodovinske knjige hiš pri nas je dovolj. Omenimo le monografije Mete Matijević *Novomeške hiše in ljudje* (2007) ter Petre Leban Seljak in Alojza Demšarja *Knjiga hiš na Žirovskem* (2010) ali pa tridelno *Knjigo hiš v Škofji Loki* Franceta Štukla (1981, 1984 in 1996). Vendar pa velenjski založbi Pozoj ne moremo očitati, ker se predstavljenega projekta hiš iz Šaleške doline dela ni lotila s podobnimi ambicijami. Kvečjemu pohvalimo jo lahko za izvirnost, ki je žal le poslovne vrste. Našla je namreč tržno nišo lastnikov enodružinskih hiš nekega kraja, ki so pripravljeni plačati okoli 54 EUR za nakup knjige, v kateri so objavljene fotografije njihovih hiš.

Silvo Grmovšek

Na Kalu, Zbornik občine Naklo (ur. Stane Mihelič). Naklo : Občina, 2010, 543 strani.

Zbornik trinajstih naselij obsegajoče severozahodno od Kranja ležeče občine Naklo, ki je bila ustanovljena konec leta 1994, prinaša kar 51 daljših in krajših prispevkov. Napisalo jih je 38 avtorjev.

Zraven sta še uvodni besedi župana ter glavnega in odgovornega urednika ter na koncu povzetek in njegov angleški ter nemški prevod. Knjiga je bogato opremljena z razglednicami, fotografijami, preglednicami in komentarji.

Uvodnim besedam župana občine Ivana Janeza Štularja ter glavnega in odgovornega urednika Staneta Miheliča, sledi razprava Helene Rant z naslovom *Sprehod skozi preteklost krajev današnje Občine Naklo*. Arheološke naselitvene sledi segajo v mlajšo kameno dobo, še več pa se jih je ohranilo iz rimskih časov. Naselje Pivka oziroma Naklo leži ob pomembni tovarno-trgovski poti skozi Naklo v Zgornjesavsko dolino in preko Ljubelja na Koroško. Zanimivo je opozorilo na t. i. zakladne najdbe. To so v jame zakopana premoženja nekaterih staroselcev, ki so se iz strahu pred prodirajočimi Slovani zatekali na utrjene in težko dostopne višinske postojanke. Z naselitvijo Slovanov so postopno začele nastajati vasi, ki se v virih omenjajo od začetka 13. stoletja naprej. Avtorica opiše pahljačo fevdalnih gospodstev, ki so gospodovala nad obravnavanim območjem. Na kratko predstavi razvoj nakljanske župnije pa tudi turške vpade in s tem povezan protiturški tabor ob Marijini cerkvi v Podbrezjah ter opozori na upor podložnikov na gospodstvu Žige Zoisa na Brdu pri Kranju med letoma 1781 in 1783. Svoj pečat je zapustila francoska doba pa tudi rokovnjači, ki so se v 19. stoletju utrdili v gozdovih Udin boršta. Ugodna prometna lega je odločilno prispevala k razvoju konjereje, tovarništva in spremljajočih obrti (kovači, sedlarji, cestarji, gostilničarji), kar je z razvojem železniškega in cestnega prometa začelo hitro propadati. Značilne so bile tudi še druge obrti, zlasti čevljarji, v zimskem času pa preja volne in pletenje, iz česar je nastala celo predilnica. Zapis se končuje s težavami, ki sta jih prebivalcem povzročila prva in druga svetovna vojna.

Dokaj obsežen je zapis Draga Goričana o upravnopolitičnem razvoju Občine Naklo od njene ustanovitve leta 1994 do izida zbornika. Posredovani so rezultati prvih volitev župana 4. in 18. decembra 1994 ter občinskega sveta 4. decembra, pa tudi rezultati vseh naslednjih volitev. Zanimivo je, da je bil na vseh volitvah, do vključno teh, ki so potekale 22. oktobra 2006, za župana izvoljen Janez Štular. Z zapisniki sej občinskega sveta predstavi dejavnost občine skozi 15 let njenega delovanja. Opozori na sprejetje občinskega statuta in ostalih občinskih aktov. Izvemo, da je občinski svet oktobra 1996 sprejel odlok o občinskem grbu, zastavi in občinskem prazniku, pa tudi, da je s 1. januarjem 1997 županska funkcija postala profesionalna, postopno se je povečevalo število zaposlenih v občinski upravi.

Prispevek Franca Pavlina se na podlagi podatkov Agencije za kmetijske trge in razvoj podeželja za leto 2008 ukvarja s kmetijstvom. Značilne so govedorejske kmetije, ki so skoraj še enkrat večje od

slovenskega povprečja. Razprava je opremljena s številnimi statističnimi preglednicami. Janko Jeglič se ukvarja s sadjarstvom, ki ima največjo tradicijo v vasi Podbrezje, kjer je župnik Franc Pirc v tridesetih letih 19. stoletja začel z umnim sadjarstvom. Občina ima kar 54% površine poraščene z gozdovi, s katerimi se ukvarja zapis Danila Turka. Kratek zapis Janeza Pivka pa bralce seznani s čebelarstvo dejavnostjo, ki se odvija v okviru leta 1932 ustanovljenega čebelarskega društva.

Obsežnejši je zapis Daniele Žagar o obrtništvu. Na zgodovinski razvoj obrti je imela izjemno velik vpliv primerna prometna lega. Med najstarejšo obrt šteje brodnštvo čez reko Savo na Okroglem, ki se je razvilo po letu 1263, ko je Naklo z okolico prišlo pod Loško gospodstvo. To je bila najbližja prometna povezava z novimi zemljiškimi gospodi. Z brodom so se prevažali številni romarji, ki so se podajali na božjo pot na Svetega Jošta pri Kranju. Sicer pa so se zaradi tovarništva razvile kovaška, kolarska in gostilniška obrt. V Naklem je bila ena od razkladalnih postaj za blago, ki so ga tovorili na poti iz Trsta proti Celovcu in Dunaju. Zelo dobro so bili razviti čevljarstvo, predilstvo, pletilstvo in opekarstvo. Avtorica opozori na Mihaela Stareta, ki se je rodil v Strahinju in je zaradi podjetnosti v 19. stoletju postal poznan na Kranjskem in ostalih deželah cesarstva. Obrt med obema svetovnima vojnoma je zaradi industrializacije bližnjega Kranja in Tržiča ter revščine vse bolj životarila, obrtniki in kmetje so postajali delavci v tovarnah obeh mest. Značilni za prva leta po drugi svetovni vojni so zadrudne in državne obrtne delavnice ter politično nerazumevanje za zasebno obrt. Cenejša tovarniška proizvodnja je pripeljala do propada številnih obrti. Zadnja leta pa nov zagon ponuja nakljanska poslovno podjetniška cona.

Stane Mihelič je pripravil kratek, a zanimiv zapis o slavistu, prevajalcu in pesniku dr. Tonetu Pretnarju (1945–1992), sicer Tržičanu, ki je po materini strani izhajal iz Podbrezja.

Nekoliko obsežnejši je sklop prispevkov o osnovnem šolstvu. Vse osnovne šole so predstavljene od svojih ustanovitev pa do leta 1997, ko so jih izločili iz tedanje Osnovne šole France Prešeren Kranj in se je izoblikovala sedanja Osnovna šola Naklo, ki je na prelomu 20. v 21. stoletje prerasla v devetletno osnovno šolo. To sta sedanji podružnični osnovni šola Podbrezje (ustanovljena 1860) in Duplje (ustanovljena 1882) ter Osnovna šola Naklo (ustanovljena 1860). O podbreški in nakljanski osnovni šoli je prispevek napisal Stane Mihelič, o dupljski Mihaela Križaj. Tina Primožič je napisala članek o devetletni osnovni šoli Naklo, ki je bila ustanovljena v šolskem letu 1999/2000 in je zasedla leta 1997 zgrajeno novo osnovnošolsko poslopje. Vrtec, ki ga opisuje Gabrijela Masten, je začel delovati septembra 1975. V občini ima sedež tudi

Biotehniški center Naklo. Razvil se je iz mlekarskih tečajev na Vrhnikih, ki so se začeli leta 1907, preko leta 1926 ustanovljene Banovinske mlekarske šole Škofja Loka, ki se je po drugi svetovni vojni preselila v Kranj in se je preimenovala v Mlekarsko šolo in kasneje v Mlekarski center ter v Srednjo Mlekarsko in kmetijsko šolo oziroma Srednjo biotehniško šolo Kranj ter leta 2007 v Biotehniški center Naklo. Šola, ki je z leti pridobivala vedno več novih izobraževalnih programov, se je leta 2006 iz Kranja preselila na svoje posestvo v novo stavbo v Strahinju. Prispevek o Biotehniškem centru je napisal Marijan Pogačnik.

Sledijo kratki prispevki o župnijah Podbrezje, Naklo in Duplje. Napisali so jih župniki Janez Rihar, Janez Zupanc in Franc Grahek, ki je h pisanju pritegnil še Ivana Megliča. Smatramo jih lahko kot uvod k osrednjemu in obsežnemu članku Damijana Janežiča z naslovom *Kultura in naravna dediščina*. V uvodu ugotavlja, da je v občini obilo naravnih znamenitosti in nepremične kulturne dediščine. Relativno dobro je ohranjena sakralna kulturna dediščina, skoraj nemogoče pa je najti več stoletij stara gradišča. Sledijo opisi naravnih in kulturnih znamenitosti po naseljih občine. Ko opisuje gozdno, s kraškimi pojavi bogato območje Udin boršta, opozori na ljudsko izpeljanko prvotnega poimenovanja Vojvodin boršt (imenovan po avstrijskem nadvojvodu Karlu). Po naseljih so opisani sakralni (cerkve, kapelice, križi, kipi) in posvetni spomeniki (pokopališče, spominske plošče, spominska znamenja iz prve in druge svetovne vojne, železniška postaja, nekdanja predilnica, šolske zgradbe, gradišča, nekatere domačije in njihova gospodarska poslopja, kajže itd.). Opisane so osnovne značilnosti spomenikov. Med njimi velja opozoriti na leta 1895 zgrajeno vilo duhovnika, profesorja in pomembnega kulturnika Toma Zupana na Okroglem, na protiturski tabor s cerkvijo in kapelo Žalostne matere božje v Podtaboru pa tudi na graščino v Spodnjih Dupljah. Na koncu prispevka je navedena dokaj obsežna literatura in zlasti številni ustni viri, ki jih je za pripravo prispevka obiskal avtor. Predstavitev izjemno velikega števila naravnih znamenitosti in umetnostnozgodovinskih spomenikov lahko služi kot koristen vodnik na sprehodih skozi naselja nakljsanske občine.

Sledi sklop prispevkov o kulturnih društvih, pevskih zborih, glasbenih skupinah, likovnih kolonijah itd. Daga Perne je opisala več kot sto let staro Kulturno društvo Tabor Podbrezje. Med pestrim delovanjem društva velja omeniti Pirčeve dneve (poimenovani po duhovniku in misijonarju med Indijanci ter začelniku umnega sadjarstva Frančišku Pircu), na katerih predstavljajo pomembne Podbrežane. Taborski dnevi, ki so poimenovani po protiturskem taboru v vasi, so povezovalna nit vsakoletnih septembrskih kulturnih prireditev. Damijan Janežič in Marjan Babič sta opisala delovanje

Kulturnega društva Naklo, ki se je razvilo iz čitalnice in bralnega društva. Prikazano je tudi Kulturno društvo Dobrava. Dejavnost Folklorne skupine Društva upokojencev Duplje, ki se je začela po letu 1996, je predstavil Andrej Kosič. Opis zborovske dejavnosti v Dupljah sta prispevali Mateja Krsnik in Katja Rozman. Predstavili sta dva šolska pevska zbora, ženski pevski zbor Dupljanke, moški pevski zbor Triglav ter cerkvena mešani in otroški pevski zbor. Zdravka Klančnik je pripravila kratek zapis o moškem vokalnem kvintetu Vedrina. Obširnejši je zapis Draga Paplerja o v Sloveniji in po svetu znanem citrarju Mihi Dovžanu in vokalnem Kvintetu Gorenjci. Citrarska pot Mihe Dovžana, ki je doma iz vasi Žeje, se je začela po uspešnem nastopu v radijski oddaji Pokaži kaj znaš leta 1958. Skupaj z bratom sta leta 1959 ustanovila svoj ansambel (zaradi svoje instrumentalne zasedbe je bil precej drugačen od drugih narodnozabavnih skupin), h kateremu se je leta 1963 pridružil štiri glasni vokalni kvintet Gorenjci iz Naklega, nekoliko kasneje pa še pevka Ivanka Kraševac. Skozi izdaje gramofonskih plošč in nastope na festivalih ter domačih in tujih radijskih in televizijskih postajah ter glasbenih srečanjih je prikazana uspešna glasbena pot skupine, ki je posnela tudi nekaj filmske glasbe. Sklop prispevkov o kulturnem utripu občine zaključuje zapis Ivana Megliča o kulturno turističnem društvu Pod krivo jelko Duplje, ki se je razvil iz Kino kluba Duplje. S preimenovanjem kluba v Kulturno turistično društvo Pod krivo jelko leta 1997 se je društvo registriralo tudi za izvajanje turistične dejavnosti.

Sledita dva prispevka o turizmu. Krajšega sta napisali Gabrijela Jošt in Tanja Zorzut. Predstavi kratko zgodovino turizma, ki je dolga leta slonel na gostilništvu, povezanem s tovarništvom. Izvemo, da je bila v letih 1890–1897 v Pavlinovi gostilni v Podbrezjah kot letoviščarka slikarka Ivana Kobilica in da je bilo leta 1963 ustanovljeno Turistično društvo Naklo. Prispevek Draga Paplerja se ukvarja z nastankom modernega turizma. Pomembno mesto v razvoju sodobnega turizma ima dobro znana gostilna »pri Marinšku«, kjer v gostilni in v zadnjem času še v družinskem hotelu nudijo turistično oskrbo. Za olepšavo naselja pa skrbi leta 1963 ustanovljeno Turistično olepševalno društvo. Prva leta je receptor društva uradoval kar pred Marinškovo gostilno, a leta 1966 je začela poslovati turistična poslovalnica z recepcijo, informacijsko službo, menjalnico, prodajalno spominkov in bifejem. Avtor nas seznani s turističnimi zmogljivostmi in dejavnostjo, kar prikaže tudi s statističnimi preglednicami. Opozori pa tudi na negativni vpliv gorenjske avtoceste, ki se izogne naselju in industrijske skladiščne cone, ki se je razvila v občini.

Drago Papler je napisal tudi prispevek z naslovom *Od kod si, popotnik, ti doma, ki po vsebini*

spada v sklop prispevkov o kulturi, saj predstavi glasbenika, komponista, organista in pevovodjo Valentina Zelnika (1930–2005), ki je bil tudi eden od članov znamenitega nakljanskega vokalnega kvinteta Gorenjci. Za svoje glasbeno udejstvovanje je prejel številne nagrade in priznanja.

V nadaljevanju je Marija Jereb opisala prostovoljsko dejavnost v občini, ki je namenjena zlasti ljudem, ki živijo v domovih za ostarele (domske skupine, kot je skupina Trobentica v Domu za starejše občane Naklo) in tudi ostarelim ljudem v lokalnem okolju (zunajdomske skupine, kot je skupina Zarja Naklo). Predstavljeni sta še dejavnost Krajevne organizacije Rdečega križa Naklo, ki jo je opisala Stanka Malovrh, in Društva upokojujencev Naklo, katerega delovanje je predstavil Marjan Gračar.

Pred sklopom prispevkov o gospodarski dejavnosti je opisano še lovstvo (Vili Tomat: Lovska družina Udenboršt, Tomaž Pirih in Robert Markič: Lovska družina Dobrča in Janko Troha: Zveza lovskih družin Gorenjske), ribištvo (Janko Troha: Ribiška družina Tržič ima sedež v nakljanski občini), kinologija (Drago Goričan: Kinološko društvo Naklo) pa tudi nogomet (Rok Kašpar: Nogometni klub Naklo), druge telesnovzgojne dejavnosti (Pavel Debeljak: TVD Partizan Podbrezje) ter kulturna dediščina moto športa (Janez Legat: Predstavitev Moto društva Oldtimer Naklo).

Zadnjih nekaj več kot sto strani zbornika je posvečenih predstavitvi gospodarskih dejavnosti. Gradbeno podjetje Gradbinec iz Kranja ima enega od obratov v Naklem, zato je kratko predstavitev družbe pripravil Boris Božičnik. Prav tako ima enega od obratov, asfaltno bazo, tudi Cestno podjetje Kranj, ki jo je predstavil Miha Šinko. V Naklo se je v začetku osemdesetih let 20. stoletja iz Kranja preselila trgovska družba Merkur, ki jo je kot največjega trgovca v Jugovzhodni Evropi opisal Rok Istenič. V nadaljevanju Drago Papler v obliki kronološkega zaporedja dogodkov predstavlja občinske pridobitve od leta 1975 pa do ustanovitve občine in prvih občinskih volitev konec leta 1994. Ivan Meglič opisuje glavne investicije, ki so bile v občini izvedene po letu 1994. Prav predstavitvi komunalnih infrastrukturnih objektov, ki jih je s številnimi preglednicami pripravil Drago Papler, je namenjen zaključni del zbornika. Opisana je preskrba s pitno vodo, struktura vodovodnega omrežja, poraba vode, čiščenje odpadnih voda, pa tudi ravnanje z odpadki. V članku z naslovom Naklo–srce elektroenergetskih povezav za Gorenjsko je tudi z zgodovinskimi podatki predstavljena elektroenergetska infrastruktura, saj je Naklo pomembno vozlišče za oskrbo Gorenjske z električno energijo. V okviru prispevka je zanimiv zapis o elektromonterju Albinu Novšaku, smučarskem skakalcu in olimpijcu, ki je na Polici pri Naklem v tridesetih letih prejšnjega stoletja za

vzdrževanje poletne kondicije zgradil prvo slovensko umetno smučarsko skakalnico, na kateri je sneg nadomeščala slama. Na kratko Drago Papler predstavi še plinovodno in telefonsko infrastrukturo ter kabelski sistem TELE TV v občini. Za konec je objavljen še obsežen seznam občinskih zavodov, podjetij, obrtnikov in društev s pripisanim datumom vpisa v sodni register. Izdelala ga je Daniela Žagar.

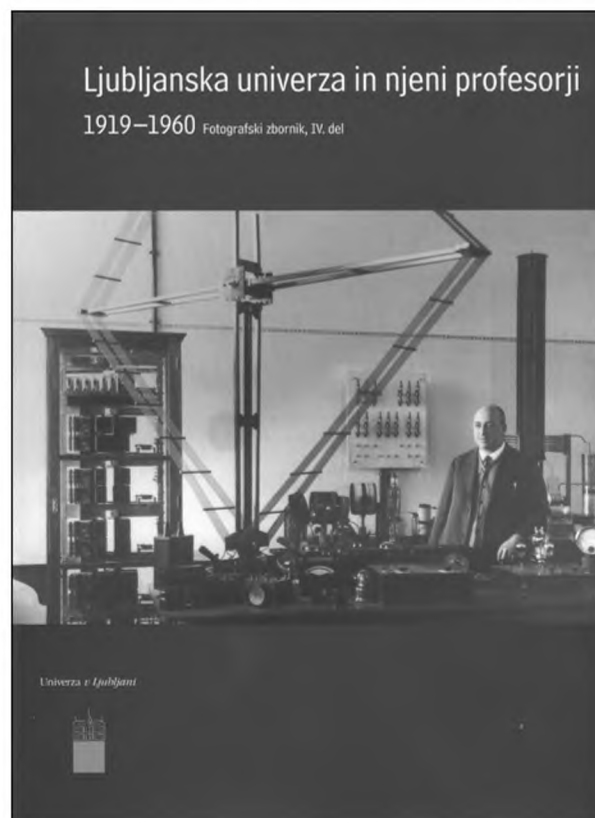
Zbornik Občine Naklo »Na Kalu« je obsežna knjiga, ki ponuja zanimivo branje in nudi obilo podatkov. Zato je potrebno avtorjem prispevkov, zlasti pa uredniškemu odboru izreči pohvalo in zahvalo.

Janez Kopač

Jože Ciperle (ur.): Zbornik » Ljubljanska univerza in njeni profesorji 1919–1960«. Fotografski zbornik IV. del. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Arhivsko muzejska služba, 2010, 278 strani.

V začetku decembra 2010 je bila v Zbornični dvorani ljubljanske univerze predstavitev fotografskega zbornika z naslovom Ljubljanska univerza in njeni profesorji. To je četrti zvezek v seriji foto-

grafskega zbornikov o življenju in delu na Univerzi, ki jih univerzitetna arhivsko muzejska služba izdaja od leta 1987. Zadnji, ki je izšel pred tremi leti, je obdelal življenje študentov od konca vojne do leta 1960, v najnovejšem pa je Tea Anžur, sodelavka univerzitetnega arhiva, zbrala in predstavila vse profesorje ljubljanske univerze od njene ustanovitve leta 1919 do leta 1960. Pri tem se je naslonila predvsem na bogato fotografsko gradivo, ki ga najdemo v predvojnih personalnih mapah univerzitetnih uslužbencev. Manjkajoče gradivo je morala poiskati drugje. Najprej se je obrnila na fakultete in druge ustanove v Sloveniji, ki bi lahko hranile iskane fotografije, v drugi fazi pa je fotografije iskala tudi v tujini. Uspela je zbrati večino fotografij profesorjev in kljub temu da jih nekaj ob intenzivnem prizadevanju ni bilo moč dobiti, prinaša zbornik doslej najobsežnejšo zbirko fotografij profesorjev, ki so delovali na ljubljanski univerzi.

Zbornik je zasnovan na organiziranosti Univerze in upošteva njene spremembe v letih od 1945 do 1960. Zamotana organizacijska struktura je pregledno predstavljena na ta način, da poglavja nosijo naziv, ki ga je posamezna fakulteta imela največ časa v obravnavanem obdobju, fakultete, ki so nastajale z reorganizacijami in živele le nekaj let, pa so predstavljene kot njihova podpoglavja. Na ta način so že iz kazala vidne vse spremembe, ki jih je doživljala Univerza do leta 1960. V vsakem poglavju in podpoglavju so uvodoma pojasnjeni zgodovinski razvoj posamezne fakultete, značilnosti kadrovske zasedbe in posamezne zanimivosti iz življenja od delkov, študijskih smeri in profesorjev. Predstavitvenim besedilom posameznih fakultet sledijo sezname profesorjev, urejeni kronološko po letih njihovega nastopa na ljubljanski univerzi. Zaradi številčnosti so predstavljeni le redni in izredni profesorji ter docenti. Seznamom sledijo portreti profesorjev z njihovimi podatki (ime in priimek z akademskim nazivom, predmet, ki ga je posameznik predaval, leto nastopa in vir, iz katerega je bila fotografija pridobljena). Podatki o profesorjih se naslanjajo na Seznime predavanj, v nejasnih primerih pa tudi na druge vire.

Fotografijam sledi obsežen pregled virov in literature, seznam virov slikovnega gradiva, kazalo osebnih imen, ter kazalo krajevnih in stvarnih imen ter pojmov.

Delo uredniškega odbora fotografskega zbornika je vodil urednik dr. Jože Ciperle, grafično oblikovanje je prevzel Zmago Rus, skeniranje fotografij je opravilo podjetje Delo Repro d.o.o., knjigo pa je v 300 izvodih je natisnil Collegium Graphicum d.o.o. iz Ljubljane.

Tatjana Dekleva

Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič:
Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte. Celovec – Ljubljana – Dunaj : Mohorjeva založba, 2010, 666 strani.

Znanstvena monografija *Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte* ni zgolj prevod slovenskega izvirnika o prizadevanju koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni, ki ga je Mohorjeva založba v Celovcu izdala v slovenščini leta 2006, ampak gre za obsežno dopolnitev in nadgraditev, ki odpira številna nova vprašanja sobivanja koroških Slovencev z deželno večino. Na knjižne police je prišla v zelo aktualnem trenutku obeležitve devetdesetletnice koroškega plebiscita in novega kroga pogajanj za rešitev vprašanja dvojezičnih napisov.

Avtorja knjige sta nedvomno garancija njene znanstvene kritičnosti. Red. prof. dr. Matjaž Klemenčič je predavatelj na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru in je mednarodno priznan strokovnjak za zgodovino slovenskega izseljenstva in

manjšin. Med drugim je avtor petih znanstvenih monografij, v študijskem letu 2008/9 pa je bil tudi gostujoči profesor na Colorado State University Pueblo v ZDA. Zaslužni prof. dr. Vladimir Klemenčič pa je mednarodno priznani geograf, ki v svojem bogatem ustvarjalnem opusu največ pozornosti posveča problemom obmejnih območij, vlogi in funkciji narodnih manjšin v čezmejnem povezovanju ter varovanju njihove identitete. Je dobitnik Srebrnega znaka Republike Slovenije in Tischlerjeve nagrade. Redko se zgodi, da je prevajalec monografije tudi eden njenih glavnih akterjev. Ob Petru Frasu je namreč knjigo prevedel tudi Karel Smolle, ki se že več desetletij aktivno ukvarja z vprašanjem zagotavljanja jezikovnih pravic koroških Slovencev. Leta 1986 je bil tako izvoljen v dunajski parlament, šele kot drugi Slovenec v zgodovini druge republike, za Paulom Bizjakom, ki je tam sedel od maja do novembra 1949. Po mandatu v letih 1986–1990 je postal Smolle državnozborski poslanec ponovno v letih 1998–1999.

Knjigo sestavlja 11 izjemno obsežnih poglavij, ki jih zaključuje sklepna beseda, polna poglobljenih tez, ki celotno vprašanje položaja koroških Slovencev postavlja v širši kontekst izpolnjevanja *Avstrijske državne pogodbe* iz leta 1955. Uvodno poglavje je seveda logično povezano s koroškim plebiscitom leta 1920 in njegovimi posledicami. Te najboljše ponazarja izjava deželnega upravitelja dr. Arthurja Lemischa, ko je 25. novembra 1920 zapretil: »Samo eno življenjsko dobo imamo časa, da te zapeljance prepeljemo nazaj h koroštvu; v času ene generacije je treba uresničevala z izredno hitrostjo. Leta 1923 je popis navedel 32.292 Slovencev, leta 1934 pa samo še 26.796. Že v začetni dobi nacionalističnega pritiska jih je emigriralo kar 1500, večinoma iz vrst učiteljskega in duhovniškega razumnštva. Avtorja natančno analizirata tako različne prijeme oblasti glede izvajanja ljudskih štetij kot tudi njihovo odzivanje na slovenske prošnje in zahteve.

Po Hitlerjevi priključitvi »vzhodne marke« v njegov »tisočletni rajh« je nacistična senca začela postopno zagrinjati tudi slovenske narodnjake na Koroškem. In to kljub temu, da je Kraljevina Jugoslavija v Hitlerjevih očeh sprva še veljala za državo, ki jo je dobro imeti na svoji strani. Kot opozarjata avtorja monografije, so se kmalu tudi prvi koroški narodnjaki znašli v koncentracijskih taboriščih: Valentin Hartmann, Rado Vutej, Franc Aichholzer. Deželnozborski poslanec Ivan Starc je moral zapustiti Koroško septembra 1938, marca 1939 pa je bil dr. Joško Tischler kot srednješolski profesor prestavljen na Predarlško. Kasneje je postala tudi Koroška območje partizanskih operacij, kar je nacistično maščevalnost še stopnjevalo. Vrhunec pomeni nedvomno skrajno barbarsko kaznovanje 29. aprila 1943, ko so bili obglavljeni člani družin Ora-

že, Olip in Županc. Po drugi strani pa je bil prav partizanski boj Slovencev pomemben pri odločanju o pripadnosti Koroške po letu 1945. Ali z drugimi besedami: ko so partizani ob koncu druge svetovne vojne ponosno zastražili vojvodski prestol, se niso zavedali, da so ga po sodbi velesil obranili za Avstrijo.

Če je mogoče skrajni politični pritisk na koroške Slovence med obema vojnama še nekako razlagati s splošno psihozo versajskega sistema, ki je tudi drugod usodno zarezal v samobitnost srednjeevropskih narodov, pa je avstrijska zgodba v luči spoštovanja demokratičnih standardov zahodnega sveta po drugi svetovni vojni že bolj odstopajoča. Kot opozarjata avtorja monografije, je tudi prvo ljudsko štetje leta 1951 ohranilo zloglasno »vindišarsko« kategorijo. Še oktobra 1970 se v nacionalističnem glasilu *Ruf der Heimat* sploh niso sramovali naslednjega zapisa: »Pod zgodovino Koroške še ni bila potegnjena črta. Potegnjena bo šele, ko eden od obeh narodov ne bo več obstajal.« A istega leta je Hanziju Ogrisu uspelo osvojiti na listi socialdemokratov deželnozborski mandat, kar je bil nedvomno izjemen uspeh slovenske deželne politike v drugi republiki. Leta 1975 pa je Enotna lista s 6.130 glasovi zgolj za nekaj sto glasov zgrešila mandat v deželnem zboru.

Janko Kulmesch je v *Novicah* 15. oktobra 2010 opozoril na velik pomen dejstva, da je monografija Klemenčičev prevedena sedaj tudi v nemščino: »Knjiga, ki naj nemško govorečim odpre sliko o koroških Slovencih.« Nova izdaja pa je koristna tudi za slovenske bralce, saj prinaša tudi nekaj zanimivih epizod iz časa osamosvajanja slovenske države, ko so prav koroški Slovenci nudili svojim rojakom veliko oporo. Že 19. oktobra 1990 je bil Karel Smolle imenovan za pooblaščenega predstavnika Republike Slovenije. Koroška je postala tudi zatočišče beguncev, do julija 1991 pa je bilo zbranih 1,25 milijona šilingov pomoči. Tudi s tega vidika je knjiga Matjaža in Vladimirja Klemenčiča dragocena zbirka pričevanj in dokumentov, ki nam odkriva tudi tisto, kar smo morda zmotno mislili, da že dovolj dobro poznamo.

Karel Smolle je v svojem nastopnem poslanskem govoru v parlamentu 17. decembra 1986 poudaril: »Avstrija je bila od nekdanje večjezične države. Danes v Avstriji živijo manjšine so spomin na nekoč pisano, mnogolično Avstrijo, zgodovina miroljubnih srečevanj in sovraštva, kulturne izmenjave in zavračanja.« Pričujoča knjiga bi lahko pripomogla, da gradimo predvsem na dobrih izkušnjah, ne da bi ob tem pozabili na slabe.

Andrej Rahten

Kronika Srbske pravoslavne parohije v Celju, napisana leta 1937 (Ilija Đ. Bulovan); za objavo pripravili Bojan Cvefhar, Jelica Reljić, Tatjana Dragičević. Celje : Zgodovinski arhiv, 184 strani; Beograd : Arhiv Srbije, 2010, 190 strani.

Objava »Kronike Srbske pravoslavne parohije v Celju« predstavlja izjemno zanimiv vir, vsebinsko bogat in nas ne seznaja samo z življenjem srbske pravoslavne cerkve v Celju, temveč daje veliko informacij o življenju in razmerah v Celju od leta 1921 do nemške okupacije leta 1941. Kroniko hrani Zgodovinski arhiv v Celju. Da je bila objava tega redkega zgodovinskega vira strokovno neoporečna in na visokem strokovnem nivoju, je prišlo do zelo uspešnega sodelovanja med Zgodovinskim arhivom Celje in Arhivom Srbije v Beogradu. Izbrana skupina je strokovno delo opravila zelo uspešno. Kronika je objavljena v slovenskem prevodu, v obratni smeri pa je tiskan original v srbskem jeziku in v cirilici.

Podatke o delovanju srbske pravoslavne parohije v Celju je zbral in zapisal tretji celjski paroh prota Ilija Bulovan. Kronika je začela nastajati leta 1937 in so jo vestno vodili vse do nemške okupacije leta 1941. Za obdobje med letoma 1918 in 1937 pa je paroh Bulovan pomembnejše dogodke rekonstruiral čim bolj verodostojno.

Objavi Kronike sta dodana dva prispevka. V prvem Predrag Purović razpravlja o Srbski pravoslavni cerkvi med prvo in drugo svetovno vojno. Z ustanovitvijo države SHS so se v novi državi znašli skoraj vsi deli nekdanje Peške patriarhije, ki je bila ukinjena leta 1766. Da bi izvedli združitev vseh delov peške patriarhije, so morali pridobiti kanonske odpuste za eparhije Dalmatinsko-Bokokotorske, za eparhije v Bosni in Hercegovini in eparhije v Južni stari Srbiji. Pogajanja za združitev so bila težavna in vzpostavitev patriarhije Srbske pravoslavne

cerkve je bila izvršena šele 12. septembra 1920. Za prvega patriarha je bil izvoljen beograjski arhiepiskop in metropolit Srbije Dimitrij Pavlović. Avtor nato v članku obravnava organiziranost SPC v času patriarha Varnava Rosića (1930–1937) ter njegovega naslednika Gavрила Dožića (1937–1950). Patriarha Gavрила so Nemci leta 1941 zaprli in nato odpeljali v zloglasno taborišče Dachau. Med drugo svetovno vojno je SPC doživela veliko preganjanja in trpljenja.

V drugem prispevku Bojan Himmelreich razpravlja o pravoslavju v Sloveniji pred drugo svetovno vojno ter v tem okviru še posebej o delovanju celjske pravoslavne cerkvene občine. Delovanje pravoslavne parohije v Celju povzema pisec predvsem po podatkih v kroniki. Sprašuje se tudi, kdaj so se Slovenci srečali s pravoslavjem. Zdi se, da so pravoslavni popi prišli prvič v slovenske dežele v času celjskih grofov. Celjski knez Ulrik II. se je leta 1434 poročil s Kantakuzino-Katarino, hčerko srbskega despota Đurđa Brankovića. Na celjski dvor je prišla s spremstvom, ki so ga poleg dvorjank sestavljali tudi pravoslavni duhovniki, ker je ostala še naprej v pravoslavni veri. Na celjskem dvoru so pravoslavni duhovniki opravljali pravoslavno liturgijo. Drugi večji val prebivalcev pravoslavne vere z Balkana, imenovali so se uskoki, so prišli v slovenske dežele v času turških vpadov v 15. in 16. stoletju. Večina teh uskokov se je asimilirala, le na območju v okolici Metlike in Vinice se je do danes ohranila majhna oaza Srbov pravoslavne vere v nekaterih vaseh na podnožju planine Bukovje v okljuku reke Kolpe.

Tretji celjski paroh Ilija Bulovan, postavljen je bil za vojaškega duhovnika v Celju oktobra 1935, je rekonstruiral kroniko dveh predhodnikov Rafaila Perića in Manojla Čudića, ki sta delovala v težkih razmerah, saj nista imela za delovanje primerne prostora za bogoslužje. Za obrede so v vojašnici kralja Petra I. večjo sobo preuredili v kapelo. Že leta 1922 je bil ustanovljen odbor, ki naj bi ustvaril pogoje za pridobitev primerne zemljišča za gradnjo pravoslavne cerkve. Za uspešno delovanje cerkvenega upravnega odbora je bilo potrebno dobiti dovoljenje za opravljanje funkcij v odborih pravoslavne občine. Šlo je predvsem za vojaške osebe, častnike, ki naj bi s svojo avtoriteto in družabnimi zvezami prispevali, da bi delo pri pripravi gradnje cerkve uspešno napredovalo. V rekonstruiranem delu kronike je paroh Bulovan pozornost posvetil predvsem organiziranju upravnega odbora cerkvene občine ter pripravam na gradnjo cerkve. Leta 1929 je celjski mestni magistrat odtupil zemljišče na Vrazovem trgu, kar je omogočilo izdelavo gradbenega načrta za cerkev. Izdelavo načrta je prevzel znani beograjski arhitekt Momir Korunović. S tem se je lahko začelo zbiranje prispevkov za gradnjo. Kroniki je dodan obsežen spisek oseb, ki so prispevale za gradnjo cerkve. Tako posamezniki (od

200 dinarjev navzgor) kot institucije so zbrali 83.488 dinarjev. Mnogi so pred gradnjo ali v času gradnje cerkve prispevali s svojim brezplačnim delom in gradbenim materialom.

Sledi podroben opis gradnje cerkve od položitve in posvetitve temeljnega kamna 1. septembra 1929. Pri tem dogodku je sodeloval zbor Celjskega pevskega društva pod vodstvom zborovodje Petra Šegule. Cerkev sv. Save v Celju so začeli graditi 1. julija 1930, gradnja pa je bila končana aprila 1932. V kroniki je podan zelo podroben opis cerkve, tako njena zunanost kot notranost z opremo vred. Cerkev je bila zidana v historičnem slogu, je verodostojna odslikava srbsko-bizantinskega sloga, ki ima za osnovo grški križ, z eno glavno in dvema stranskima kupolama. Posvetitev cerkve je opravil srbski patriarh Varnava ob asistenci episkopov na binkošti 19. junija 1932. V kroniki je podroben opis slovesnosti. Iz Celje je patriarh Varnava odšel v Ljubljano, kjer je posvetil temeljni kamen za gradnjo pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda. Pravoslavna cerkvena občina si je tudi prizadevala, da bi obiskovalcem pravoslavne vere v zdraviliščih na svojem območju za duhovne potrebe uredila kapelice. Uspelo ji je v Rogaški Slatini in Topolšici, ne pa v Laškem in na Dobrni.

Potrebno je omeniti, da je bilo 10. septembra 1934 ustanovljeno »Bratstvo pravoslavnih Slovencev«, katerega cilj je bil poleg drugega razširitev pravoslavja in jugoslovanske nacionalne zavesti med Slovenci. Bratstvo se je leta 1937 preimenovalo v »Pravoslavno bratstvo sv. Cirila in Metoda v Sloveniji«, ki se je razširilo še v Maribor in Ljubljano. Za Slovence pravoslavce je značilno, kot pripominja kronist, da težko sprejmejo pravoslavne običaje in da malokdo obiskuje cerkev. Vtis je, kot da bi se bali izvrševati verske dolžnosti ter se s tem preveč izpostavljati. Nekateri, ki so prestopili v pravoslavje, so to naredili iz osebnih razlogov (npr. ločitev zakonske zveze, namestitve) in ostajajo globoko v duši katoličani. Zanimiva je pripomba kronista: klerikalni krogi ne gledajo z veseljem na širitev in krepitev pravoslavja v Sloveniji. Zato se trudijo nagajati pri prehodih v pravoslavje. Delodajalci skušajo pravoslavce umakniti s pomembnejših delovnih mest. Odraž tega je, kot zapiše kronist, da je Kraljeva banska uprava, ki je v klerikalnih rokah, z okrožnico z dne 29. novembra 1937 prepovedala rimskokatoliškim učencem, da sodelujejo ali so prisotni na cerkveni svetosavski proslavi. Zelo povedni so nekateri statistični podatki o številu pravoslavnih v Celju ter delež Slovencev od leta 1922 do 1936. Konec leta 1936 je bilo v Celju 140 domov pravoslavnih z 250 dušami, od tega 37 domov Slovencev s 87 dušami (69 odraslih moških in žensk ter 18 otrok). Od leta 1922 do 1926 je vstopilo v pravoslavje 13 Slovencev, izstopil ni nobeden, od 1927 do 1931 je vstopilo 57, izstopili so trije, od 1932 do

1936 pa je vstopilo 214 Slovencev, izstopilo pa 19. V te statistične podatke pa ni všteti 1000 vojakov v Celju, ki so bili pravoslavne vere. Vendar, zapiše kronist, je bilo leta 1939 v celjski garniziji zelo malo pravoslavnih vojakov, le okoli 150. Večinoma so bili rimokatoliki iz Hrvaške in Dalmaciji ter muslimani iz južne Srbije in Bosne.

Leta 1935 je bil ustanovljen cerkveni pevski zbor, ki ga je sestavljalo 14 pevcev, večinoma Slovencev. Prvi zborovodja je bil ing. Boško Marjanović. Še isto leto pa je to dolžnost prevzel Ciril Pregelj, učitelj na meščanski šoli. Bil je Slovenec, ki je prestopil v pravoslavno vero. Ker je leta 1937 Ciril Pregelj zahteval za sodelovanje pri bogoslužju določeno plačilo in ker cerkvena občina tega ni zmogla, je zbor konec leta prenehal delovati. Poslej so pri bogoslužju s petjem sodelovali posamezniki ali pa bogoslovci, ki so služili vojaški rok v Celju. Šele leta 1940 je bil ponovno ustanovljen cerkveni pevski zbor, ki ga je vodil železniški prometnik Aleksej Kononenko. Zbor je štel 20 pevcev, vendar je že avgusta prenehal delovati zaradi nesporazuma z zborovodjem.

Zelo veliko prostora v kroniki posveti pisec načrtovanemu konkordatu med Jugoslavijo in Vatikanom, ki je bil parafriran v Rimu 25. julija 1935. Leta 1937 naj bi ga potrdila skupščina. Proti sprejemu konkordata je odločno nastopil 14. januarja 1937 z govorom v beograjski saborni cerkvi srbski patriarh Varnava. Kmalu nato je težko zbolel (ljudje naj bi bili prepričani, da je bil zastrupljen s hrano). Kljub odporu je bil konkordat izglasovan v skupščini 10. julija 1937. Nekaj ur po izglasovanju je patriarh Varnava umrl. Kronist opisuje težke čase za pravoslavje v Jugoslaviji po teh dogodkih. V celoti je objavljen poziv »Pravoslavnega narodnega odbora«. Dosegli so odložitev obravnave v senatu. Tudi leta 1938 najdemo v kroniki izražen strah, da bi konkordat kljub vsemu potrdil senat. Zato je skupščina pravoslavne duhovščine Jugoslavije sprejela spomenico, naslovljeno na »Sveti arhierjski zbor« (v celoti objavljena). Arhierjski zbor je na izrednem zasedanju sprejel pomembno odločitev glede konkordata 26. januarja 1938 in posebno deklaracijo naslovil na kraljevsko vlado (objavljena v celoti). Potrditev konkordata je bila umaknjena z dnevnega reda senata, kar je pripomoglo, da je bil izbran novi patriarh. Za patriarha je bil izbran 21. februarja 1938 črnogorsko-primorski metropolit Gavriilo Dožić.

Veliko nezadovoljstva je leta 1940 pri pravoslavnih vernikih sprožila akcija banske oblasti Dravske banovine, ki je začela preključevati zakonske zveze, ki so bile sklenjene v pravoslavni cerkvi po ločitvi, če je eden od zakoncev bil prej poročen po rimskokatoliškem obredu in je nato prestopil v pravoslavje. Ta postopek je banska uprava reševala po splošnem državljskem zakonu bivše Avstrije. Da bi preprečili takšne poniževalne postopke, so predstavniki

pravoslavnih cerkvenih občin v Sloveniji izdali obsežno spomenico, ki so jo predali ministru za pravosodje in patriarhu Gavrilu. Spomenica, ki je priložena, lahko služi kot slika razmer v Sloveniji v odnosu do pravoslavja. Duh ekumenizma takrat še ni bil prisoten v slovenski družbi.

Kronist Bulovan posveti v kroniki veliko pozornost dogodkom v celjski parohiji in njenemu delovanju. Celjska srbska pravoslavna cerkvena občina, ki je bila ena od treh v Sloveniji (poleg ljubljanske in mariborske), je obsegala okraje Celje, Laško, Krško, Brežice, Šmarje pri Jelšah, Konjice, Gornji Grad, Slovenj Gradec (le desni breg Drave) in Prevalje. Paroh toži, da je bilo njegovo pastoralno delo zelo oteženo, posebno pri opravljanju verouka. Podrobno so opisane proslave: svetosavska beseda, Vidovdan, cerkvena slava sv. Save v Celju, cerkvena slava v Rogaški Slatini, praznovanje dneva zedinjenja 1. decembra. Navedeni so poimensko vsi, ki so organizirali posamezne proslave, in stroški zanje. Dodani so spiski članov cerkvenega sveta. Zelo pomembno vlogo je igral Todor Lazarevič, industrialec in direktor cinkarne, ki je pravoslavno skupnost tudi finančno podpiral. Navedene so procesije: na dan Gospodovega razglasenja (opravljen tudi blagoslov vseh domov), na dan sv. Save, na Vrbico (katoliška cvetna nedelja), na veliko soboto (nošenje oltarnega prta okoli cerkve), na Veliko noč in na dan cerkvene slave. Kronist opozarja, da je obisk cerkve tekom leta zelo slab, posebno pozimi, ker je cerkev neogrevana. Izjemo naj bi predstavljali vojaki in dijaki. Navaja tudi število spovedanih in obhajanih. Zelo podrobno so opisani obiski visokih cerkvenih dostojanstvenikov ter obiski tujih delegacij (2. avgusta 1937 je prišlo na obisk 160 pravoslavnih Čehov, 17. maja 1938 bolgarsko pevsko društvo iz Plovdiva, 12. junija 1938 Srbsko pevsko društvo iz Zagreba itd.). Zaradi poslabšanja socialnih razmer v Sloveniji v času gospodarske krize je celjska cerkvena občina organizirala zimsko pomoč. V kroniki so podrobno navedeni spiski oseb, ki jim je bila nudena denarna ali materialna pomoč. Zanimivi so spiski imen pravoslavnih duhovnikov, predvsem članov episkopata, ki so bili v posameznih letih na zdravljenju v Rogaški Slatini. Kronist zelo vestno beleži vremenske razmere v Celju od 1933 dalje ter jih opremlja s konkretnimi podatki. Ti podatki lahko služijo klimatološkim raziskavam v preteklosti pri nas.

Politični dogodki po letu 1939 so prav tako našli svoje mesto v kroniki. Omenjen je sporazum s Hrvači in oblikovanje Hrvaške banovine 13. avgusta 1939 s pripombo: težko bo ta sporazum koristil enotnosti Jugoslavije. Še posebej pa so opisani dogodki, vezani na začetek druge svetovne vojne in njen potek vse do leta 1941. Svoje mesto najdejo tudi dogodki v Jugoslaviji po pristopu k trojnemu paktu in reakcija, ki je temu sledila. Dne 27. marca

1941 je bil izveden državni udar, kar je kronist s posebno poslanico izrazil vdanost kralju Petru II.

Kroniko je 1. aprila 1941 zaključil protojerej Ilija Đ. Bulovan, ker je odšel na vojaško dolžnost v Novi Sad. Parohija je ostala brez svojega duhovnika. Cerkev sv. Save je bila trn v peti nemškemu okupatorju in jo je tako kot tisto v Mariboru ukazal porušiti. Bila je zelo trdno zidana in so jo zato morali razstreliti. Prizanesli so edino ikonam, ki jih hrani Pokrajinski muzej Celje.

Knjigi je dodano bogato slikovno gradivo, 50 črno-belih fotografij. Večino je naredil znani celjski fotograf Josip Pelikan. Objavljen je faksimile ene strani rokopisa. Slovenska verzija obsega slovar manj znanih besed, ki pojasnjujejo nekatere besede s cerkvenega pravoslavnega področja. Izdelani so imensko, krajevno in stvarno kazalo.

Naj na koncu opozorim, da obstaja tudi »Letopis SPCO u Ljubljani«. Njen avtor je ljubljanski paroh protojerej Matković. Zbrani so podatki od 1921, ko je bila ustanovljena Ljubljanska parohija, do leta 1941. Deloma sem jo uporabil v dveh študijah (*Preko ovir. Pravoslavna cerkev v Ljubljani*, Mohorjevo koledar 2009, 2008, str. 148–152; *Gradnja pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani*, Kronika 57. V zlatih črkah v zgodovini, 2009, str. 513–520). Prav bi bilo, da bi tudi ta letopis dobil strokovno obdelavo in bil dostopen javnosti ter tako dopolnil sliko o pojavu pravoslavja med Slovenci med obema vojnama.

Ignacij Voje

Damir Globočnik: Pavliha 1870. Levstikov satirični list. Ljubljana : Slovenska matica, 2010, 238 strani.

Pričujoče delo izpod peresa dr. Damirja Globočnika nas vsekakor spomni na dnevno »obračunavanje« karikature z aktualno politiko v sodobni publicistiki. Toda karikatura je bila tozadevno tudi izvrsten »pripomoček« meščanske družbe 19. stoletja. Sprva se je politična karikatura pojavila v 18. stoletju v Angliji in Franciji, v 19. stoletju pa se razširila tudi na ostalo Evropo. V medije je vnesla nov publicistični pristop in »poskrbela« za neverbalno kritiko v politični in siceršnji javni sferi.

Za njeno razumevanje pa je vsekakor potrebno širše znanje. In tega avtor knjige zagotovo ima. Temeljiti študij političnega življenja na Slovenskem in v Avstriji je dodatno »začnil« s pojavom karikature na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja, ko so z ustavno dobo pričeli izhajati tudi humoristični časopisi. Preko karikature in satirične ilustracije se je

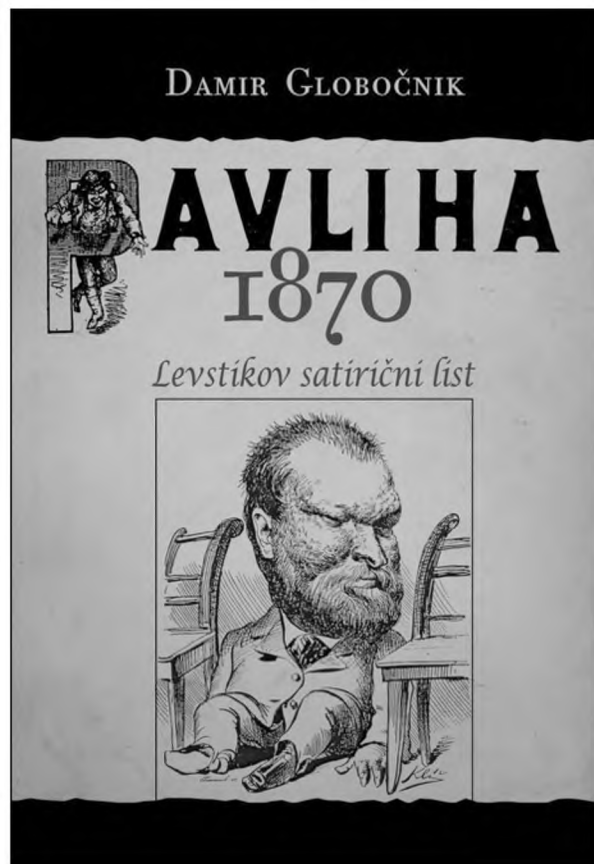
sicer lotil analize slovenskega političnega prostora že v številnih poprejšnjih delih, zato njegova naj-novejša znanstvena monografija s tematiko nikakor ne preseneča. V njej obravnava enega najpomembnejših satiričnih listov na Slovenskem, Pavliho, ki ga je od aprila do julija 1870 na Dunaju izdajal pesnik, pisatelj, jezikoslovec, urednik in politični publicist Fran Levstik.

Levstikov Pavliha se je pojavil v času, ko je slovenska politika že nastopala organizirano, ko je strnila svoje vrste in pokazala svojo prisotnost, na drugi strani pa je bil priča prvim slovenskim »raz-pokam« v političnem življenju. Avtor je knjigo raz-delil v več smiselnih poglavij, ki si sledijo krono-loško in bralcu ponujajo odličen vpogled v slovensko (sicer enotno) politiko, ki se je na začetku 70-ih let spopadala z usodnim nasprotjem. Na eni strani s staroslovensko mlačnostjo, na drugi strani pa z radikalnim političnim pristopom mladoslovencev (po češkem vzoru). Svetovnonazorska delitev, ki je vseskozi tlela v ozadju slovenske politike, sicer še ni povzročila »ločitve duhov«, nasprotja pa so se vse-eno vse bolj poglobljala. Prav to pa je pokopalo list, ki si je s svojimi (skromnimi) sedmimi števkami kljub temu »izboril« vidno mesto v slovenski žur-nalistiki.

Avtor, ki je knjigo klasično opremil z znan-stvenim aparatom in več kot 800 opombami, na

podlagi časopisja, korespondence, zgodovinskih, literarnozgodovinskih in kulturnozgodovinskih študij postavlja v širši družbeni, politični in kulturni kontekst dogodke, povezane z izhajanjem Levstiko-vega satiričnega lista. Obravnava politične razmere, v katerih je izhajal Pavliha, vzroke za prenehanje izhajanja, odnos sodobnikov do Pavlihe, okoliščine mladoslovenske politike, njihova stališča do narodne sloge, radikalnega političnega delovanja in kritično-sti do duhovščine ter vzroke za Levstikovo ravnanje. V začetku knjige Globočnik niza razmere, v katerih se je znašel Levstik konec 60-ih let. Bralca seznani z njegovimi gmotnimi težavami, ki so izhajale pred-vsem iz njegove načelne držbe. Zaradi nesoglasij s »prvaki« se je konec desetletja tako znašel brez stal-nega zaslužka, zato je sprejel vabilo Josipa Stritarja, ki ga je v začetku leta 1870 povabil na Dunaj, da bi mu pomagal urejati Zvon. Osrednji del knjige je avtor zasnoval kot podrobno rekonstrukcijo okoli-ščin, v katerih se je pojavil in izhajal Pavliha. Avtor je jasno prikazal Levstikovo razmišljanje in ravnanje slovenske intelektualne elite, hkrati pa odstrl silnice in protislovja tiste dobe. Na podlagi različnih virov mu je uspelo ustvariti nazorno pripoved o sati-ričnem listu, ki kaže na tegobe in napake slovenske politike tistega časa. V zaključku dela je avtor podrobno analiziral karikature, ki jih je risal eden najpomembnejših čeških karikaturistov 19. stoletja Karel Klíč, od 1869 do 1871 glavni risar in urednik vodilnega dunajskega humorističnega časopisa Der Floh, prvega avstro-ogrskega satiričnega lista, ki je bil urejen po francoskem in angleškem vzoru. Klíč je za naslovnice Pavlihe narisal celostranske karika-ture, ki so zasenčile karikature v satiričnih listih Brencelj in Juri s pušo. Karikature spadajo v kari-katurni tip »glavonožcev« (vse karikirance zaznamu-jejo velike glave, posajene na proporcionalno pre-majhna in šibka telesa). Gre za tedaj dokaj nov tip karikaturnega deformiranja človeške postave, ki ga je Klíč povzel po francoskih zgledih. Klíč je kari-kature risal po fotografijah, ki jih je Levstiku iz Ljubljane pošiljal časniki Albin Arko. Pri vsebinski zasnovi karikatur se je najbrž dosledno ravnal po Levstikovih napotkih, kajti slovenskih razmer ni podrobneje poznal.

Aktualno politično dogajanje satiričnemu listu, ki si ga je Levstik zamislil kot neodvisno glasilo načelne in radikalne politike (prva številka je izšla 30. marca in sicer naletela na dober sprejem), ni bilo naklonjeno. Poleg avstrijskih državnikov in doma-čih »odpadnikov« si je Levstik v Pavlihi privoščil tudi staroslovence, med katerimi pa ni vzbudil pre-tirane jeze. Mladoslovensci Valentin Zarnik, Josip Jurčič in Josip Vošnjak so Levstiku sicer svetovali, naj v Pavlihi pusti prvake pri miru in naj bo nevtralen glede klerikalnih zadev. Po političnem razcepu v slovenskih vrstah so si mladoslovensci po izstopu slovenskih poslancev iz dunajskega parla-

menta marca 1870 začeli prizadevati za spravo s staroslovenci. Levstik pa se s tem ni strinjal, zato je začel pisati kritično tudi o mladoslovincih in o slogi, ki je bila sklenjena za čas volitev (kljub opozorilom, naj tega ne počne). Njegova trma je bila zanj usodna. Mladoslovenci, ki so ga sicer podpirali, so mu počasi pričeli obračati hrbet, dokončen prelom pa se je zgodil v šesti številki, ko si je Levstik privoščil grob napad na prijatelja Zarnika, ki je zaradi želje po ohranitvi deželnozborskega mandata pred volitvami v Trebnjem požrl svoje politično prepričanje in pokleknil pred prvaki. V komentarju karikature na naslovnici, na kateri Zarnik sedi na tleh med staro in mladoslovenskim stolom, je Levstik pisal, da je zaradi barantanja za poslanski stolček opustil načelni in radikalni pristop. Zarnik je bil ogorčen. Časopis Slovenski narod je javno obsodil Pavliho, naročniki pa so začeli vračati list in odpovedovati naročnino. Levstik je poleg podpore mladoslovencev izgubil tudi podporo dunajskih študentov. Med Levstikovimi prijatelji je ostal zagovornik Pavlihe samo Jurčič. Zadnja, sedma številka Pavlihe je izšla s primanjkljajem. V njej je Levstik znova grajal Zarnika, ki da bi moral vztrajati pri prvotnem programu in samostojni kandidaturi. Na naslovnici je imela aktualno Klíčevo karikaturu najhujšega zunanjega sovražnika monarhije, pruskega ministrskega predsednika Bismarcka, s katero je najbrž želel dokazati, da tudi največjim političnim osebnostim ne more biti prizaneseno, če delajo napake.

Konec Pavlihe je usodno vplival na Levstikovo časopisno in javno delovanje ter na njegovo življenjsko pot. Po letu 1870 Levstik skorajda ni več deloval kot časnikar in politični publicist. Posvetil se je literaturi in jezikoslovju. Avgusta 1872 se je zaposlil kot skriptor v ljubljanski licejski knjižnici. Sicer je bil načelen mož, poln idealov, za realno politiko pa ni imel nobenega občutka. In prav to ga je stalo nadaljnjega aktivnega udejstvovanja v slovenskem političnem prostoru, saj se je po tej »avanturi« popolnoma umaknil iz politike.

Globočnikovo celotno delo, ki se loteva slovenske politike preko satire na nov način, vsekakor prinaša nove poglede na politično življenje avstrijske ustavne dobe. Z njegovim študijem pridobivajo satirični listi na Slovenskem še dodatni moment pri preučevanju politične taktike slovenske strani, ki se je vseskozi ločevala glede na svetovni nazor, kljub temu da je zaradi svoje šibkosti vse do začetka 90-ih let morala ostajati enotna. Pavliho, ki nikakor ni večerno branje, pač pa mikroanaliza Levstikove politične drže in politike nasploh, bodo vsekakor morali upoštevati raziskovalci druge polovice 19. stoletja, ne bi bilo pa nič narobe, če bi jo med svoje police (ob obveznih izvodih javnih knjižnic) uvrstila še marsikatera domača knjižnica.

Filip Čuček

Dve kolesi in par nog, publikacija TMS 48 (ur. Boris Brovinsky). Bistra pri Vrhniki* : Tehniški muzej Slovenije, 2010, 108 strani.

Izdajo knjige, ki je izšla v nakladi 500 izvodov, je omogočilo Ministrstvo za kulturo RS. Čeprav je direktor Tehniškega muzeja v kratkem predgovoru označil publikacijo kot katalog k razstavi, je ne moremo prištevati h klasičnim tovrstnim katalogom s preglednim seznamom in predstavitevjo razstavljenih predmetov ter z bolj ali manj obsežno uvodno študijo oziroma spremnim besedilom. Ker so v njej prispevki več avtorjev, bi jo že zaradi tega prej lahko poimenovali zbornik. Avtor istoimenske, študijsko izredno dobro pripravljene razstave, Boris Brovinsky, je na njej predstavil predvsem princip delovanja in tehnični vidik razvoja kolesa kot prevoznega sredstva ter razvoj slovenske industrije koles. Publikacija pa je, tudi s prispevki zunanjih sodelavcev, dopolnil še z obravnavo številnih drugih tem, ki so povezane z uveljavitvijo, vlogo in razvojem enoslednega vozila na nožni pogon in so zanimiv prispevek k podobi vsakdanjega življenja v času od srede 19. pa vse do konca prvega desetletja 21. stoletja, zato je branje privlačno tudi za povprečnega bralca. Prav tako so tehnična izhodišča razvoja kolesa podana tako, da jih lahko razumejo tudi tehnično manj podkovani bralci.

Boris Brovinsky se v uvodu v svojem prvem prispevku (S kolesi iz zbirke Tehniškega muzeja Slovenije skozi čas, str. 7–30) najprej ustavi ob vprašanju, kdo je prvi izumil kolo in navede kot za zdaj nesporno dokazljivi primer prve praktične uporabe tega vozila Dreisov izum enoslednega dvokolesnika, t. i. tekalnega stroja, ki ga je ta patentiral že leta 1817. Slovencem so njegov izum predstavili leta 1864 v Bleiweisovih novicah pod imenom samovoz. Pomemben mejnik v razvoju kolesa je bila vgradnja pedal na kolo v 60. letih 19. stoletja. Vozilo, ki so ga imenovali velociped, naj bi se najpozneje po mladi leta 1869 pojavilo tudi v Ljubljani. Napredek v metalurgiji in jeklarstvu ter tehnologiji obdelave kovin v drugi polovici 19. stoletja so omogočili nove tehnične rešitve pri izdelavi koles, kot so: lahka kovinska konstrukcija, cevni okviri, kroglični ležaji, kolesa z jeklenimi naperami in platišči ter obroči iz polne gume. Da bi kolo opravilo čim daljšo pot že pri enem obratu pedala, so močno povečali premer prednjega kolesa, vendar na takem kolesu kolesar z

* V kolofonu kraj izida knjige ni naveden, v katalognem zapisu o publikaciji pa je naveden kraj izida: Bistra pri Vrhniki. Najverjetneje je kraj izida Ljubljana, kjer je sedež uprave Tehniškega muzeja Slovenije, ki je izdal in založil publikacijo, v Bistri pri Vrhniki pa ima le največ oddelkov muzeja svoje razstavne prostore, depoje ipd.

nogami ni mogel doseči tal in je bila vožnja z njimi vse prej kot varna. Zato so izdelovalci koles še pred koncem stoletja poslali na trg t. i. nizko varnostno kolo. Ves čas so tudi izboljševali konstrukcijo kolesa in okvirja ter neudobne trde gume zamenjali s pnevmatikami. Na prehodu 19. v 20. stoletje kolo ni bilo več samo športni rekvizit, velikoserijska proizvodnja koles je omogočila tudi njegovo uporabo kot cenenega prevoznega sredstva. Brovinsky se posveti nekoliko še začetkom kolesarskega športa, proizvodnji koles, namenjenih ženskam, izdelovanju koles za dva – tandemov ter nato nekoliko podrobneje razvoju različnih tipov koles v zadnjih 100 letih, ko so postala vedno bolj prilagojena svojemu namenu oziroma uporabnosti. Zadnji del svojega prispevka nameni še prikazu razvoja sestavnih delov kolesa, vključno s potrebno opremo za kolo v prometu, kot so zvonci, svetilke, torbica z orodjem ipd.

Že leta 2003 so se v muzeju lotili obsežnega projekta restavracije in konserviranja zbirke koles iz 19. stoletja. Dušan Oblak v naslednjem prispevku (Konserviranje in restavriranje visokega kolesa, str. 31–37) opiše potek restavratorskih in konservatorskih del na visokem kolesu iz srede druge polovice 19. stoletja, ki jih je opravil v okviru praktičnega dela strokovnega izpita za konservatorskega tehnika.

Vlogo in pomen kolesarstva v javnem življenju do prve svetovne vojne podaja Borut Batagelj (Z biciklom na levo!, str. 39–50), ki v svojem sestavku

poudari, da je kolo konec 19. stoletja tudi na Slovenskem v pojavnosti prehitelo druge letne športe in hkrati ponudilo meščanom nov vzorec izletništva, zabave in potovanj, postalo pa je celo simbol ženske emancipacije. Kljub vedno večji razširjenosti je kolo pred prvo svetovno vojno predstavljalo statusni simbol, saj so bile cene koles zelo visoke. Gonilna sila razvoja kolesarstva v javnem življenju so bila kolesarska društva, od katerih jih je bilo največ registriranih v Mariboru, ki sta mu sledila Ljubljana in Celje, zelo številna pa so bila še društva na Primorskem. Pomemben del kolesarstva so moškim članom društev predstavljala kolesarska tekmovanja, vendar tekmovalci niso tekmovali samo za čast in so zmagovalci tekmovanj prejemali že od vsega začetka tudi darila, pozneje pa so tekmovali predvsem za denar. Ker so bili člani posameznih kolesarskih klubov angažirani predstavniki nacionalnih ideologij, so seveda tudi tekmovanja odražala nacionalno usmeritev svojih prirediteljev. Kolo pa se ni uveljavilo le kot športni rekvizit, temveč tudi kot prevozno sredstvo v mestnem in primestnem prometu, zato so oblasti skušale kolesarski promet urediti s kolesarskimi redi, s katerimi so predpisale še obvezno opremo koles.

Tomaž Pavlin v svojem sestavku osvetli razvoj kolesarstva kot športne panoge v času prve in druge Jugoslavije (Kolesarstvo kot šport, str. 51–64), Milan Knez pa razvoj kolesarskega športa po osamosvojitvi Slovenije (Želje so postale stvarnost, str. 65–70). Prvi v svoj prispevek vključuje tudi ponovno organizacijo kolesarstva po prvi svetovni vojni med primorskimi Slovenci, ki so šport in s tem tudi kolesarstvo izkoristili za zbiranje slovenske mladine, dokler ni leta 1927 fašistična Italija ukinila vse slovenske športne klube ter društva. Oba avtorja najprej obdelata organizacijo športnega kolesarstva, nato pa preideta na opise kolesarskih tekmovanj ter na dosežene rezultate posameznih slovenskih kolesarjev tako na umetnih dirkališčih kot na cestnih in gorskih trasah, in to na lokalni, državni in mednarodni ravni. Jugoslovanska državna kolesarska reprezentanca je mednarodne nastope odprla leta 1924 na pariških olimpijskih igrah, na katerih je bil najbolje uvrščen jugoslovanski kolesar Slovenec, ki je pristal na 35. mestu med 107 kolesarji iz 25 držav. Poleg tekmovalnega se je vse bolj širilo izletniško in rekreativno kolesarstvo. V zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja pa sta pridobivala vse večjo veljavo gorsko kolesarstvo ter proizvodnja specializiranih gorskih koles in leta 1990 so v Sloveniji ustanovili prvi gorsko-kolesarski klub. Po osamosvojitvi Slovenije se je slovenska kolesarska zveza ločila od kolesarske zveze Jugoslavije in bila že v začetku leta 1992 sprejeta v članstvo mednarodne kolesarske zveze. Zelo kmalu je organizirala prvo mednarodno etapno kolesarsko dirko po Sloveniji, ki je postala tradicionalna in so jo leta 2010 izpeljali že petnajstič.

Zadnja dva prispevka Boris Brovinsky posveti pregledu proizvodnje koles na Slovenskem (Kratek zgodovinski pregled proizvodnje koles na Slovenskem, str. 71–86) in zgodovini tovarne Rog (Rog – največji slovenski izdelovalec koles vseh časov, str. 87–105). V prvem sestavku avtor navede prve trgovce koles na slovenskem ozemlju, ki so imeli poleg trgovine pogosto odprte tudi mehanične delavnice oziroma popravilnice koles, nato pa poda kratek pregled proizvodnje koles, in to od njenih začetkov pa vse do današnjih dni. Med začetniki industrije koles v avstro-ogrski monarhiji je bil tudi slovenski rojak Janez Puh, ki je leta 1889 začel izdelovati kolesa v lastni delavnici v Gradcu, nato pa je dokaj naglo postal prepoznaven in uspešen podjetnik najprej koles, nato pa tudi motornih vozil. Le nekaj let za Puhom je njegov svak Franz Neger v svoji mehanični in galvanski delavnici v Mariboru pričel poleg šivalnih strojev izdelovati tudi kolesa, njegova delavnica je kmalu prerasla v tovarno. V začetku 20. stoletja je začel v delavnici v Gorici Franc Batjel izdelovati kolesa različnih vrst in tipov, tudi Batjelova delavnica je kmalu prerasla v tovarno, ki jo je po koncu prve svetovne vojne preselil v Ljubljano. Med kolesi, ki so bila naprodaj do druge svetovne vojne, so bila njegova kolesa cenovno najbolj ugodna. Pred in tudi po drugi svetovni vojni je izdeloval pod lastno blagovno znamko Valy moška, ženska in dirkalna kolesa Ivan Valant, ki je po letu 1954 prevzel vodenje oddelka za izdelavo dirkalnih, poldirikalnih in izvenserijskih koles in prototipov v tovarni Rog. Kolesa oz. okvirje za dirkalna kolesa je izdeloval še po upokojitvi. Po osamosvojitvi Slovenije je nekaj zasebnikov poskusilo izdelovati okvirje za specialna kolesa, vendar so večinoma kmalu opustili proizvodnjo, saj niso mogli konkurirati proizvajalcem iz vzhodne Azije. V Italiji in na Daljnem vzhodu izdelujejo okvirje za kolesa, ki so jih zasnovali v Sloveniji, tudi za danes vodilno slovensko blagovno znamko koles Cult. Za širjenje kolesarstva je bila seveda odločilna tudi cena koles. Avtor zato podaja pregled cen posameznih znamk koles vse do druge svetovne vojne in jih primerja s povprečno plačo uradnika, nameščenca ter kvalificiranega in nekvalificiranega delavca.

V drugem sestavku Brovinsky obdela vzpon in padec največjega in najpomembnejšega slovenskega izdelovalca koles po drugi svetovni vojni. Tovarno Rog so ustanovili leta 1949 in je v začetku šestdesetih let 20. stoletja postala največji proizvajalec koles v Jugoslaviji in to ostala vse do osamosvojitve Slovenije. Izdelovali so mestna, turna in športna kolesa, moška in ženska, od srede šestdesetih let zložljiva kolesa z majhnimi kolesi, t. i. ponije, v osemdesetih letih pa še otroška ter športno dirkalna kolesa, ki so se jim konec osemdesetih let pridružila tudi gorska kolesa. Po obsegu proizvodnje je bila druga polovica osemdesetih let za tovarno najuspeš-

nejša. Leta 2002 je dobila tovarna novega lastnika, in sicer družbo Skimar, v katere lasti je bil že Elan. Odtlej so pod blagovno znamko Rog izdelovali kolesa nižjega in srednjega cenovnega razreda, pod blagovno znamko Elan pa športna kolesa (gorska, cross in trekking) višjega cenovnega razreda. Kljub temu da so se Elanova kolesa uveljavila tudi izven meja Slovenije in kljub ambicioznim načrtom za prihodnost, je zamenjava vodstva Skimarja kot največjega lastnika Elana leta 2005 privedla naslednje leto podjetje v stečaj.

Vsi prispevki so na strokovno visoki ravni in avtorji jih zaključijo s seznamom pri delu uporabljene literature in bolj ali manj ohlapno izdelanim seznamom virov. Žal pa pogrešamo nekoliko natančnejše informacije, od kod so podatki, ki so navedeni v posameznih tekstih, saj so prispevki brez opomb, niti ni tega mogoče razbrati iz samega besedila. Članki niso zaradi tega nič bolj poljudni, vsekakor pa ta pomanjkljivost jemlje kredibilnost njihovim avtorjem. Pri tem pa velja navesti, da so zelo natančno dokumentirane vse objavljene fotografije.

Člankom sledi seznam koles in okvirjev, ki jih hrani muzej v svojih depojih (Druga kolesa in okvirji iz zbirk Tehniškega muzeja Slovenije, ki niso razstavljena ali posebej izpostavljena v tem katalogu, str. 106). Ni pa v publikaciji objavljen seznam oziroma katalog razstavljenih koles in drugih kolesarskih predmetov ter demonstracijskih pomagala. Vse razstavljene eksponate lahko najdemo med različnimi drugimi fotografijami v publikaciji. Od ostalih fotografij jih ločimo po logotipu slovenskega (TMS) oziroma berlinskega tehniškega muzeja (Deutsches Technikmuseum), s katerim so označene. Čisto na koncu (str. 107) je objavljena še zahvala donatorjem eksponatov ter vsem, ki so kakorkoli pomagali osvetliti zgodovino domače proizvodnje koles. Prav gotovo bo vsakemu muzealcu zaigralo srce ob velikem številu donatorjev.

Brez dvoma ni 48. publikacija Tehniškega muzeja zanimiva le za ljubitelje zgodovine tehnike, za ljubitelje kolesa kot prometnega sredstva ali za ljubitelje športnega kolesarstva. Ker prispevki v njej osvetljujejo tudi proizvodnjo koles ter njihovo vključitev v mestni in podeželski vsakdan oziroma v javno življenje, bodo po njej z veseljem posegli vsi, ki jih zanimajo podobe iz življenja od srede 19., na Slovenskem zlasti od preloma 19. v 20. stoletje, pa vse do danes.

Ljudmila Bezljaj Krevcl

Vesna Humar: V pesti je moč, v žilah krepost, v mislih domovina: (o prvačkem sokolu). Prvačina : Krajevna skupnost, 2010, 31. strani.

»V pesti je moč, v žilah krepost, v mislih domovina« je izviren naslov dela avtorice Vesne Humar, v katerem predstavlja sokolsko društvo iz Prvačine, ki je bilo v času svojega delovanja eno najbolj uspešnih tovrstnih društev na Goriškem in poznano tudi preko meja današnjega slovenskega ozemlja. Prvački sokol je za domačine vasi Prvačina pomenil sanje in ponos. Če samo pomislimo, kako nepopisno je bilo slavlje ob odprtju Sokolskega doma v Prvačini 9. julija 1911, ko je na strehi stavbe kip sokol razprl svoja krila, potem lahko upravičeno rečemo, da je bil cilj gibanja, ki se je v tem času močno razmahnilo v veliki Avstro-Ogrski, dosežen. Kot pravi avtorica, je bila to ena od poti, ki je vodila h kulturni utrditvi in politični samozavesti.

Zasnova dela je dokaj obsežna, saj se avtorica prispevka dotakne širšega zgodovinskega, družbenega in kulturnega dogajanja. Tema je razdeljena v več razdelkov, ki so vsebinsko povezani in bralcu omogočajo globlji pogled v razvoj sokolstva v Prvačini. Pričujoči prispevek je nastal ob stoletnici ustanovitve sokolskega društva v Prvačini in je poskus dokazovanja teze o zgodnji ustanovitvi sokolskega društva in se naslanja na zapise prof. Stanislava Sluge. Ta je potem, ko je leta 1962 uzrl fotografijo sokola, menil, da gre za edini najstarejši sokolski posnetek na Goriškem. Svojo tezo je utemeljil z dejstvom, da sokoli na fotografiji nosijo klobuke s peresi in ne običajnih sokolskih čepic, kakršne bi nosili, če bi fotografija nastala pozneje. Kot opozarja sama avtorica, kljub trdnim dokazom Sluge stojijo nasproti enako trdni protidokazi. S pravo letnico

ustanovitve sokolskega društva se je v svoji zgodovinski monografiji »Zgodbe Prvačkovcev« ukvarjal prav tako tamkajšnji domačin Peter Zorn, ki se sklicuje na poročilo, objavljeno v časopisu Soča leta 1886. Zaključuje, da bi v primeru, če bi v Prvačini obstajalo sokolsko društvo pred letom 1886, poročilo to omenjalo, vendar takšne omembe tam ni. Avtorica v nadaljevanju poskuša na podlagi virov najti resnično letnico ustanovitve sokolskega društva. Pri tem se sklicuje na nekrolog Vinka Gregoriča, ki je bil v tistem času eden od ključnih mož vaškega družabnega in kulturnega življenja. V nekrologu, ki ga je v spomin Gregoriču, zaslužnemu za ustanovitev društva, objavil časopis Soča, se kot leto ustanovitve prvaškega sokola omenja 1889. To tezo podkrepi s sklicem na monografijo Zgodovina slovenskega slovstva avtorja Karla Glaserja, kjer piše, da se je sokol v Prvačini ustanovil leta 1889. S tem v zvezi nam avtorica podaja zanimiv pogled, da je ne glede na dilemo o letnici ustanovitve ideja o društvu živela v mislih že mnogo pred dejansko ustanovitvijo društva.

Zanimiv je tudi pogled avtorice o vprašanju, ki najbolj buri domišljijo o tem, kdo so bili prvački sokoli, kakšne navade so imeli, kako so se oblačili in kakšni so bili njihovi cilji. Avtorica opozarja, da lahko del teh odgovorov da le domišljija, vendar pa nam nekaj zgodovinskih okoliščin lahko le pomaga pri ustvarjanju slike o tem, kakšno je bilo življenje na vasi. Ključno vprašanje, ki si ga avtorica v prispevku postavi, je, v kakšno vas Prvačino je prišel sokol. Poznavanje podobe vasi v tistem času je z zgodovinskega stališča zagotovo ena od ključnih komponent, ki pomaga razumeti, zakaj se je v majhni vasi, kakršna je bila Prvačina, sploh razvila ideja o sokolstvu. V splošnem je Prvačina v tem obdobju veljala za napredno vas. Imela je svojo šolo, čitalnico, pevski zbor, godbo na pihala, dramski krožek, vinarsko in sadjarsko društvo. Ob prelomu stoletja je vas zaznamovala še ena okoliščina, ki danes predstavlja fenomen – to je *aleksandrinstvo*.

Skozi nadaljevanje prispevka spoznamo podobo članov sokolskega društva. Avtorica se pri opisu podobe sokolov sklicuje na fotografijo iz leta 1921, ki jo je posnel takratni načelnik društva Albert Černe. Obлека sokolov se je razlikovala. Povprečen sokol je nosil platnen sivkasto rjav suknjič s stoječim ovratnikom, rjave hlače, običajne čevlje, rdečo srajco, pod katero so nosili tudi belo srajco, da se je lahko videl del belega ovratnika, in klobuk. Telo vadni del sokola je imel za svojo obleko belo majico brez rokavov z rdeče obrobljenim izrezom in modre telovadne hlače. Razlikovala se je tudi obleka žensk. Te so nosile mornarska krila, črne nogavice in bele bluže. Ta podoba nam potrjuje dejstvo, da je bilo društvo zelo organizirano, saj, kot pravi avtorica, nimamo nobenega drugega podatka o tem, kako pogosto so potekale priprave na nastop, ki bi nam

***V pesti je moč,
v žilah krepost,
v mislih domovina***

(O prvačkem sokolu)

Krajevna skupnost Prvačina

pomagal nekoliko razsvetliti način delovanja in organizacijo samega sokola v Prvačini.

V zadnjem delu prispevka se avtorica dotakne še ključnega trenutka, ki je za sokole iz Prvačine pomenil uresničitev dolgih sanj. To je bila ustanovitev sokolskega doma, katerega stavba še danes predstavlja simbol kulturnega življenja na vasi. Temeljni kamen je bil postavljen novembra leta 1910. Z gradnjo doma pa nam avtorica podaja še en ključni podatek o tem, kako so Prvačkovci složno zbirali denar za zgraditev svojih sanj. Te so se uresničile na nedeljo 9. julija 1910, ko je bila slavnostna otvoritev Sokolskega doma. Vendar te sanje niso trajale dolgo. Prišla je prva svetovna vojna, ki je pomenila večletno zamrtje delovanja društva. Ponovno prireditve so sokoli priredili leta 1921, vendar tistega čara, kot ga je nosil sokol pred vojno, ni bilo mogoče čutiti. Poleg tega je bil v vojni vihuri uničen veliki betonski sokol, ki je stal na pročelju stavbe in je predstavljal simbol sokolstva.

Vendar prvaški sokolski duh v vasi ni zamrl. Avtorica svoje delo zaključi z mislijo, da se sokolska tradicija v vasi nadaljuje tudi v 21. stoletju. Gojijo jo mladi odbojkarji in drugi športniki. Sokolski dom pa v kraju ostaja osrednje žarišče in križišče družabnega življenja, ki se ne predaja lenobnosti, ampak s trdno voljo nadaljuje tisto idejo, ki v Prvačkovcih živi že več kot sto let. Na ta način nam delo prinaša nove in sveže interpretacije razvoja sokolstva v Prvačini.

Ksenja Sulič

Zbornik soboškega muzeja 15 (ur. Branko Kerman). Murska Sobota : Pokrajinski muzej, 2010, 295 strani.

Zbornik soboškega muzeja 15 je posvečen arheologinji Ireni Šavel, dolgoletni sodelavki in nekdanji direktorici Pokrajinskega muzeja Murska Sobota. Čeprav upokojena od leta 2009, je še vedno aktivna in prisotna v muzeju ter pripravlja strokovne članke za serijo knjig o arheoloških najdiščih v Pomurju. Ni dvoma, da je njeno dolgoletno vztrajno delo močno obogatilo in javnosti približalo arheološko dediščino pokrajine ob Muri ter privedlo do tega, da sodi dandanes ta pokrajina med arheološko bolj raziskane predele Slovenije. To potrjujejo tudi številne nagrade in priznanja, med drugim leta 2007 Valvasorjeva nagrada za življenjsko delo in 2009 nagrada za življenjsko delo na področju arheologije.

Pričujoči zbornik tako prinaša uvodno besedo o arheologinji Ireni Šavel, njeno bibliografijo in 19

znanstvenih prispevkov, predvsem s področja arheologije ter v manjši meri s področja umetnostne zgodovine in etnologije. Avtorji prispevkov so poleg sodelavcev soboškega muzeja mnogi najuglednejši slovenski arheologi in njihovi kolegi iz tujine, ki so s Šavlovo v zadnjih desetletjih sodelovali. Bogato vsebino zbornika popestri številno slikovno gradivo, ki bralcu omogoča tudi vizualno predstavo arheoloških najdišč in najdb.

Ireno Šavel kot vneto raziskovalko arheološke preteklosti Pomurja, pa tudi kot dejavno in predano muzealko in nekdanjo direktorico oz. ravnateljico soboškega Pokrajinskega muzeja predstavi urednik zbornika Branko Kerman. Do njenega prihoda je bilo namreč Prekmurje na arheološkem zemljevidu Slovenije velika neznanka in bela lisa. Izvedla je številne raziskave arheoloških ostalin, od prazgodovine do srednjega veka, njena velika ljubezen pa je po Kermanovih besedah raziskava sledov bronzaste dobe. Z odkritjem naselbine Oloris pri Dolnjem Lakošu je namreč v veliki meri prispevala, da je bilo obdobje bronzaste dobe obravnavano v širšem srednjeevropskem kontekstu. Vrhunec njene arheološke kariere pa predstavljajo arheološka izkopavanja obsežnih najdišč pri gradnji avtocestnega odseka v Prekmurju v obdobju med letoma 1997 in 2007.

Celotno bibliografijo Irene Šavel v obdobju 1974 do 2010 je pripravil Franc Kuzmič. Njene dragocene objave tako na enem mestu podajajo vsa odkritja in nastale rezultate arheoloških najdb najstarejše preteklosti Prekmurja in tudi Pomurja, ki se jim je Šavlova vsa leta temeljito in strokovno posvečala.

Razmišljanja o zgodnjeneolitskih najdbah iz vhodne Štajerske vodijo Georga Tiefengraberja do vprašanja *Starčevo oder Linearbandkeramik?* Nove najdbe neolitske keramike na območju vzhodne Štajerske namreč dopolnjujejo dosedanje poznavanje kamenodobne poselitve tega območja kot tudi celotnega prostora predalpske Štajerske. Odkrita keramika se sicer lahko pripiše krogu kulture linearnotrakaste keramike iz Fehringa, vendar sta tu še dva odlomka z območja srednjeveškega gradu Alt-Gleichenberg. Vzporednice za slednja se najdejo z raziskanih najdišč v zahodnem Podonavju, ki se pripisujejo krogu kulture z linearnotrakastim okrasom kot tudi starčevske kulture. Po mnenju avtorja prispevka je vendarle verjetnejša sorodnost s starčevsko kulturo, v vsakem primeru pa nove najdbe dokazujejo že vsaj 500 let starejši začetek procesa neolitizacije vzhodne Štajerske, kot je bilo znano do sedaj.

Branko Kerman v svojem prispevku predstavi glineno figurico, ki je bila najdena na arheološkem najdišču Kalimovnjek, jugozahodno od Turnišča. Na tej prazgodovinski naselbini, ki je bila raziskana leta 2006 v sklopu gradnje avtocestnega odseka AC Beltinci–Lendava, so bile v glavnem odkrite naselbinske ostaline s konca mlajše kamene in bakrene dobe. Posebno pozornost pa je vzbudila glinena ženska figurica v velikosti 6,2 cm, najdena v spodnjem delu orne sivorjave plasti glinenega peska. Posebnost te figurice, kot ugotavlja Kerman, je poleg okrasa poudarjena steatopigija, kar uvršča figurico v krog kulture keramike z brazdastim vrezom, in njena navpična razpolovljenost. Prav ta razpolovljenost ali kak drug prelom oz. zlom pri figuricah pa kaže na poseben simbolni pomen v okviru komunikativne in verovanske sfere posameznih družbenih skupnosti. Ni izvzeta niti magija v okviru posebnih religioznih obredov, zato se sklepa, da se tudi skozi figurico s Kalimovnjeka kažejo posebne religiozne in magične predstave tamkajšnjih prebivalcev.

Boris Kavur ugotavlja, da so najdbe iz mlajše kamene in bakrene dobe na vzhodu Slovenije v veliki meri spremenile in dopolnile dosedanje vedenje o tistem času. Ker je bila pri tem pozornost v glavnem na času začetka oz. prvega pojava kultur, se avtor prispevka *Polomljena kolesa in pozabljene živali* bolj nagiba k razjasnitvi konca posameznih kulturnih pojavov. Čeprav za to še vedno nimamo koherentnega korpusa trditev, ki bi pojasnil proces konca lasinjske kulture oz. horizonta keramike z brazdastim vrezom, se lahko to pomanjkanje vsaj delno pojasni s podatki iz širšega prostora o začetkih

badenske kulture. K temu je v okviru arheoloških izkopavanj leta 2005 na trasi lendavske obvoznice pripomoglo tudi najdišče Ivankovci z dvema najdbama – odlomek ostenja posode s horizontalno predrtim držajem v obliki živalske glavice in odlomek predrtga kolesa.

Mitja Guštin in Monika Zorko v prispevku *Bratonci v Prekmurju na obrobju kulture Somogyvár-Vinkovci* opozarjata na pomen te arheološke lokacije in predstavljata del površinskih najdb iz Bratoncev v času in prostoru. Četudi je arheološko gradivo brez konteksta, sta avtorja prispevka izbrano gradivo iz Bratoncev na osnovi primerjav, oblike posod, vrste in načina izvedbe okrasa uvrstila v kulturni horizont Somogyvár-Vinkovci. Umestitev sloni na primerjalnem gradivu s sorodnih najdišč, opredeljenih v ta horizont, ki se uvršča v zgodnjo bronasto dobo oz. na prehod eneolitika v bronasto dobo in je bil razširjen po vsej Panonski nižini. Kombinacija najdb, ki jo sestavljajo odlomki loncev in skled, pa naj bi bila sicer značilna za zahodni rob razprostranjenosti kulturnega horizonta Somogyvár-Vinkovci.

Namen prispevka *Začetki bronaste dobe v Prekmurju*, ki ga je pripravil Samo Sankovič, je predstaviti celotno obdobje poselitve v zgodnji bronasti dobi. K temu so močno prispevala zaščitna izkopavanja na pomurski avtocesti, saj dotlej poselitev iz tega obdobja na tem prostoru še ni bila znana. Naselbinski ostanki iz najstarejšega obdobja bronaste dobe, vidni v glavnem kot v kulturno sterilne naplavinke plasti vkopane večje in manjše jame, so bili najdeni na osmih multiperiodnih najdiščih. Po ugotovitvah kaže največ lončenine sorodnosti z dvema kulturnima fenomenoma, starejšo kulturo Somogyvár-Vinkovci s samega začetka bronaste dobe in mlajšo kulturo Kisapostag oz. po mnenju nekaterih avtorjev horizontom pramenaste (t.i. litenske) keramike.

Matija Črešnar skuša na podlagi novih izkopavanj in arheoloških najdb določiti kulturno skupino Kisapostag v vzhodni Sloveniji. Nova izkopavanja v tem delu Slovenije namreč mejo poselitve kulturne skupine Kisapostag pomikajo globoko na območje današnje Slovenije. Ugotavlja, da lahko to kulturo tudi v Sloveniji, kot je že poznano na Madžarskem, ločimo na dve oz. tri stopnje. Prvi dve se lahko enačita s hrvaško protolicensko stopnjo, medtem ko se pri tretji že pojavljajo prvi znaki okraševanja v maniri pramenaste keramike. Najznačilnejši element kulturne skupine Kisapostag so lijakasti ali blago usločeni izvihani vratovi posod, ki so okrašeni z vodoravnimi linijami odtisov navite vrvice. Za izdelavo pramenastega okrasa pa se uporabljajo pramen enojnih ali dvojnih vrvic rotiranih okoli svoje osi oz. vitih vrvic (Litze). Njena najzgodnejša stopnja se datira med koncem 22. stoletja pr. n. št. in poznim 20. stoletjem pr. n. št., druga stopnja pa je najverjetneje s konca 20. in 19. stoletja pr. n. št.

Marina Šimek v prispevku »Kamena strela« u srednjovekovnoj utvrdbi? govori o nenavadnem oz. posebnem odkritju med izkopavanji v letu 2006 na dvorišču utrdbе Paka, južno od Varaždina. Med srednjeveškimi najdbami je bil namreč tudi prazgodovinski artefakt, mala kamnita sekira, ki se lahko tipološko opredeli kot tip F1 – dletasta sekirica oglate oblike. Prvotno nahajališče kamnite sekire bi morda lahko bilo Čanjevo, ki je po zračni liniji 2,5 km južno od Pake in kjer so že bili najdeni predmeti iz bakrene in bronzaste dobe. Prav tako ni povsem znan njen namen, ali je služila le kot pomagalo pri določenih nalogah ali morda celo kot talisman, ki varuje njenega lastnika pred strelami in nesrečami vseh vrst. O nadnaravni moči »kamenih strel«, kot so tovrstni prazgodovinski predmet poimenovali tamkajšnji kmetje, je namreč znanih precej zgodb. »Kamene strele« naj bi varovale hiše, ljudi in domače živali pred udari strel, imele zdravilno moč, s svojo nadnaravno močjo pravzaprav delovale na vseh področjih življenja in omogočale celo, da postanemo nevidni.

Biba Teržan podaja *Diskusijski prispevek o srednji bronasti dobi v Prekmurju*, s katerim opozarja na odprtje posebnega okna v svet bronzaste dobe, za kar je v največji meri zaslužna Irena Šavel. Med njena pomembnejša odkritja vsekakor sodi arheološko najdišče Oloris pri Dolnjem Lakošu, kjer so bili izsledki tako obetavni, da so izkopavanja prerasla v načrtne sistematične raziskave. Te so bile izvedene v sodelovanju soboškega muzeja in Inštituta za arheologijo ZRC SAZU pod vodstvom Irene Šavel in Janeza Dularja, nato pa strokovno obdelane in objavljene. Monografija o naselbini na Olorisu tako predstavlja referenčno delo za vse nadaljnje študije o bronasti dobi za širše območje vzhodnoalpskega, panonskega in zahodnobalkanskega sveta. Teržanova v skladu s tem odpira diskusijo o kronološkem mestu nastanka, obstoja in konca oloriške naselbine, kar ni pomembno le za Oloris, ampak tudi za razumevanje srednje in pozne bronzaste dobe v širšem prostoru. Za boljše razumevanje poda nekaj splošnih smernic v tipološkem razvoju bronzastodobne keramike in kronološko pomembnih značilnosti.

S prispevkom *Livarski kalup v Ormožu* se je Janez Dular lotil opisa večstranskega kalupa, ki je bil odkrit leta 1978 na območju izkopavališča ob Skolibrovi ulici v severovzhodnem koncu mesta Ormož. Predmet, ki priča o nekdanji metalurški dejavnosti tega mesta, je bil najden v treh kosih in ni v celoti ohranjen, saj ga manjka več kot polovica. Po Dularjevih besedah je bil kalup narejen iz peščenjaka zelo fine strukture, namenjen pa za ulivanje štirih predmetov (igle, sulice in dveh vrst sekir), katerih negativni so vrezani na treh straneh. Podroben opis kalupa vodi v sklep, da gre za fragment klasičnega dvodelnega kalupa, ki je bil najbolj razširjen med metalurgi bronzaste dobe in je bil v rabi v 9. in 8. stoletju pr. n. št.

László Horváth predstavi zanimive izsledke zaščitnih izkopavanj na obrobju Nagyrécse v Zalski županiji, in sicer poleg odkritih 14 keltskih napol vkopanih hiš in manjše jame tudi to, da so se keltski otroci prav tako igrali z ropotuljicami. Keramična ropotuljica v obliki jajca je bila odkrita v eni od hiš, nakar je bilo na podlagi rentgenskih in posnetkov s CT ugotovljeno, da je v njeni notranjosti 7 keramičnih kroglic. Gre seveda za izjemno najdbo, saj je poleg te na Madžarskem znana le ropotuljica v obliki zvezde iz Bucsuja v Železni županiji. Domneva se, da je najdena ropotuljica bila otroška igračka, ki hkrati vsebuje tudi simboliko jajca kot simbola plodnosti oziroma življenja.

Latenske peči iz »turnirskega prostora« na ptujskem gradu predstavi Marjana Tomanič Jevremov. Območje grajskega griča na Ptujju je bilo skoraj nepretrgano poseljeno od prve polovice 5. tisočletja pr. n. št. do 12. stol. n. št., arheologi pa so večino najdb odkrili na prostoru zahodnega predgradja gradu. Na nižjem delu grajskega griča se razteza tudi raven plato, poznan pod imenom »turnirski prostor«, ki je z vseh strani obdan z obzidjem. Pri zaščitnih izkopavanjih leta 1987 in 1988 je bilo tukaj ob južni strani grajske žitnice odkritih tudi nekaj keramičnih najdb in tri peči iz zgodnje železne dobe. Avtorica na podlagi opisa peči ugotavlja, da so bile vse tri zgrajene na podoben način, po obliki pa sodijo v krog enostavnih kupolnih peči, ki so jih uporabljali predvsem za peko kruha, pripravljanje hrane ter sušenje in praženje žitaric.

Bojan Djurić se je lotil opisa stel, s poudarkom na *Nagrobni steli P(ublija) Aelija Viatorja (uel 3783) iz Murske Sobote*. Ena najpopularnejših oblik nagrobnih stel so marmorne enoetažne arhitektonske stele, ki so prostorsko omejene na mesta Poetovio, Flavia Solva, Savaria in njihovo okolico. Večina je bila izdelana iz marmorja iz kamnoloma Gummern pri Beljaku na avstrijskem Koroškem. Prav tako stela iz Murske Sobote, ki je danes vzdana v severno steno tamkajšnje katoliške cerkve. Stela P(ublija) Aelija Viatorja sodi v serijo manjših stel z visokim ploščatim arhitravom, katerega motiv je bršljanova vitica, ki izhaja iz središčne akantove čaše. Nastala naj bi v eni od delavnic Flavie Solve, najverjetnejša pot za prihod te stele v današnje Prekmurje pa je reka Mura. Datira se v hadrijanski ali zgodnjeantoninski čas.

Ivan Žižek v prispevku *Čaše iz Petovione* predstavi artefakte keramičnih čaš iz Pokrajinskega muzeja Ptuj, ki so posebne po svoji tipološki značilnosti in jih ni zaslediti v kontekstu drugih antičnih najdišč Panonije. V Petovionu so sicer od keramične produkcije v glavnem izdelovali grobo keramiko za vsakdanjo uporabo, pokrove, krožnike in plitke ter globoke skledе. Med boljšim namiznim posodjem pa se najdejo izdelki imitacije terra sigillate in razne čaše. Ker se prispevek osredotoča le na izdelke, ki so

zanesljivo ptujski, spoznamo podrobneje čaše gubanke, konične čaše, kroglasto skodelo, kroglaste čaše in apliko keramične čaše, ki je v zasebni lasti. Po svoji zunanosti izstopa predvsem slednja s tremi golimi moškimi oz. mladeniški postavami, ki klečijo pred oltarjem. Morda povezava z mitričnim verovanjem, kot predvideva Žižek?

Arheološko najdišče Pod Kotom – cesta in provincialna poselitve v Prekmurju nam na podlagi arheoloških zaščitnih izkopavanj v letu 2001 približa Ivan Tušek. Odkrite so bile kulturne jame z ostanki ognjišč, kurišč in žganine ter najdeni le redki odlomki prazgodovinske keramike. Veliko več je bilo odlomkov rimske in poznorimske keramike, predvsem izdelki iz lončenine, izdelani na lončarskem kolesu. Ker pa so bile kulturne plasti in najdbe večkrat poškodovane, poleg poglobljene strojne obdelave kmetijskih površin in drugih vplivov tudi z zgodnje-slovansko poselitvijo, se v kulturnih jamah, ki sodijo zvečine v rimski čas, zasledijo tudi odlomki zgodnje-slovanske keramike. Ne glede na takšne in drugačne posege se lahko vendarle arheološko najdišče Pod Kotom – cesta po keramičnih najdbah umesti v čas poznobakrene in zgodnjebronaste dobe, rimsko in poznorimsko dobo ter čas zgodnje naselitve naših prednikov.

Dašenka Cipot predstavi prvo fazo slovanske poselitve na Popavi I pri Lipovcih. Naselbina je obstajala že v prazgodovini (bakrena doba), znova pa bila poseljena v času zgodnjega srednjega veka. Znamuje jo zanimiva, preprosta keramika, ki priča o prihodu Slovanov v prekmurske kraje kot tudi o prvi naselitvi oz. stiku s širšim srednjeevropskim prostorom, iz katerega so se naseljevali. Na podlagi izbranih jam, ki predstavljata prvo fazo poselitve (6., 7. stol.), avtorica ugotavlja, da je bil najprej poseljen južni del najdišča in šele pozneje severni. Prav tako poda tipologijo keramike in hkratno primerjavo z drugimi najdišči. Odkritje naselbine Popava I z dobro ohranjenim in zanimivim arheološkim inventarjem tako predstavlja pomembno dopolnitev pri poznavanju Slovanov, njihovega življenja, dela in prostora naselitve.

Historični vrtovi in parki so pomemben člen v oblikovanju kulturne krajine in prav arheologija lahko s tehničnimi postopki in interdisciplinarnimi pristopi prispeva k osnovnim izhodiščem za izvedbo rekonstrukcije vrtno zasnove in njegove celovite predstavitve. Na to, t. i. vrtno arheologijo, v *Prvih korakih* opozarja Mira Strmčnik Gulič in ugotavlja, da je ta pri nas v primerjavi z evropskim okoljem in ZDA šele v začetni fazi obravnave. Čeprav so arheološki podatki, pridobljeni z izkopavanji, ključni za posamezne informacije o nekdanjih vrtnih zasnovah in strukturah, pa je za dokončno rekonstrukcijo in ureditev historičnih vrtov prav tako nujen skupinski pristop (krajinski arhitekti, umetnostni zgodovinarji, arheologi, zgodovinarji, itn.).

Zakaj muzeji so in kakšen je njihov način komuniciranja z javnostjo, na podlagi treh modelov razumevanja in delovanja muzejev pojasnjuje Metka Fujs v prispevku *Muzej: pogledi na preteklost – odgovori za sedanjost*. Tri osnovne modele muzejev ali njihov način delovanja je na mednarodni konferenci Heritage na Švedskem leta 2010 razporedil Mark O'Neal, direktor Muzejev in galerij Glasgowa. V teh treh modelih – elitni muzej, muzej blaginje in socialno pravični muzej, se gotovo lahko najde vsak od obstoječih muzejev, ki deluje kot poklicna ustanova. Na teh postavkah avtorica prispevka umesti Pokrajinski muzej Murska Sobota s poudarkom na rekonstrukciji v izhodiščno postavljene muzejske modele ter prikaže miselno in delovno razvojno pot muzeja, katere pomemben del je bila Irena Šavel.

V prispevku Janeza Balažica spoznamo dve dragoceni kolorirani dagerotipiji, ki ju hrani Pokrajinski muzej Murska Sobota. Prva portretna podoba prikazuje Sidonijo Machleid (1829–1886), mater državno upokojene učiteljice Róze Eberl v Murski Soboti, njen nastanek pa se lahko pripiše kakovostnemu srednjeevropskemu dagerotipistu. Na drugi dagerotipiji, ki je najverjetneje nastala v maniri ali kar v ateljeju Wilhelma Horna, se prepozna Alois Eberl (1822–1887), mož Sidonije Machleid, cesarsko kraljevski dacar in poznoromantični ljubiteljski slikar. Obe kolorirani dagerotipiji, ki sta najverjetneje nastali okoli leta 1850, imata izjemno kulturnozgodovinsko in dokumentarno vrednost ter predstavljata pomembno dopolnitev k zgodnji zgodovini srednjeevropske fotografije.

Zadnji prispevek *Vse je bilo gor na prtičkih*, ki ga je zapisala Jelka Pšajd, se sicer odmika od arheologije, toda ne od Irene Šavel. Ta je v etnološko zbirko Pokrajinskega muzeja Murska Sobota v letu 2008 darovala 12 kosov ročno kvačkanih prtičkov, ki so delo dveh Sobočank. Vsi izdelki so kvačkani iz bele oziroma drap bombažne prejice, izdelani v obdobju šestdesetih ali sedemdesetih let 20. stoletja. V kvačkanju oziroma heklanju so namreč mnoge ženske našle sprostitev, priložnost za druženje in nenazadnje hrano za svojo dušo. Kot ugotavlja Pšajdova, pričajo darovani kvačkani izdelki dveh Sobočank med drugim tudi o stanovanjski kulturi soboškega mestnega okolja ter »ženske kulture.«

Tokratna številka soboškega zbornika ima dva skupna imenovalca, to sta Irena Šavel in arheologija. Podana so številna arheološka najdišča in posamezni predmeti, ki so v glavnem ovrednoteni z arheološkega vidika in tudi strokovno obdelani. In prav ta najdišča pričajo o daljnih oz. morda celo prvih poselitvah v severovzhodnem delu Slovenije in tudi čez mejo. Ker je navsezadnje za vrsto arheoloških najdišč v Pomurju zaslužna prav Irena Šavel, je ta zbornik posvečen njej in si kot tak zasluži oznako spominski zbornik. Veliko najdišč je bilo odkritih, izkopani številni predmeti, nemalokrat poškodo-

vani, okrnjeni in skorajda neprepoznavni, a kot je razvidno iz prispevkov, s seboj prinašajo pomembno sporočilo iz preteklosti.

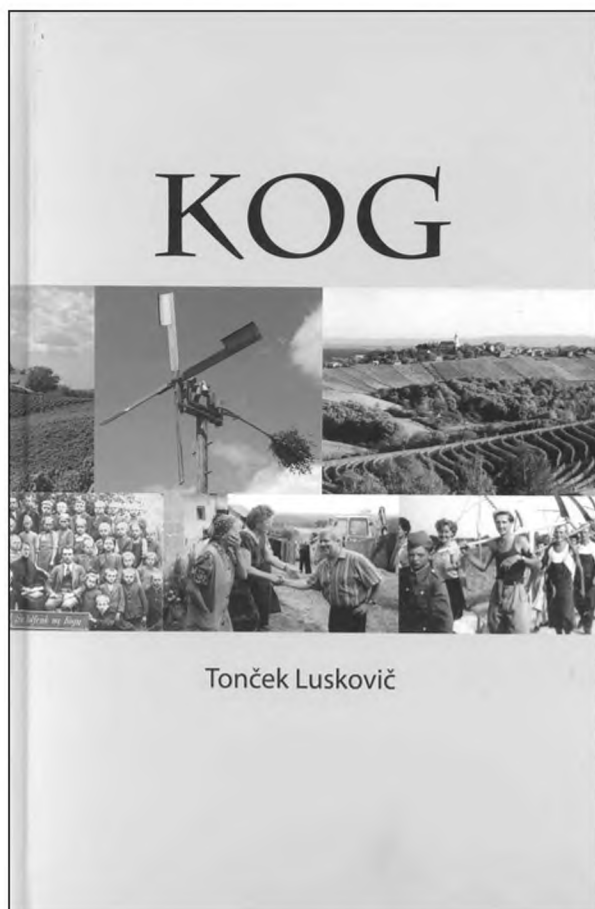
Klaudija Sedar

Tonček Luskovič: Kog – krajepis in zgodovinis. Velenje : Pozoj, 2009, 543 strani.

Kog, slikovit hrib sredi vinorodnih ormoških goric s cerkvijo Svetega Bolfenka na vrhu, veliko Slovencev pozna po izvrstnih vinih, uspešnih vinogradnikih in vinarjih ter veselih in gostoljubnih ljudeh, še več ljudi pa je zanj slišalo poleti 1991, ko je jugoslovanska armada tod v nemočnem besu uničevala imetje in terorizirala ljudi. Podoba ožgane tanka v obcestnem jarku je postala ena izmed antoloških fotografij vojne za Slovenijo.

Morda s svojo povezanostjo in navezanostjo na te kraje nisem tipičen Slovenec, ki bi Kog identificiral zgolj s prej omenjenimi determinantami, sem pa zagotovo še bolj pozoren in radoveden bralec Luskovičevega velikega dela.

Knjig, kakršna je pričujoča, je vedno manj. Pre-radi namreč pravimo, da so vse »velike« zgodovine, ki popisujejo snov »od paleolita do Tita«, že napisane ali celo preživete, zatekamo se v tesne, strogo omejene vrtičke, v katerih se počutimo varne in suverene, ko pišemo o vedno manjših segmentih nam domače in dobro poznane tematike, kar je včasih le potuha za to, da se izognemo mukotrpnemu študiju novih virov in potrpežljivemu pridobivanju in poglobljanju novih znanj. Del »zaslug« za to parcelacijo ima tudi odnos do tistih, ki si tu in tam vendarle upajo na odprto morje novih spoznanj in »velikih zgodb«, a jih kdo (pre)hitro ošteje s prepisovalci in kompilatorji. Na srečo negativnim stereotipom o velikih (vseobsežnih) zgodovinah Luskovič ni nasedel in tako smo leta 2009 po večdesetletnem pisanju in zorenju rokopisa dočakali veliko knjigo o Kogu.

Kog, ki ga je v svoji knjigi opisal Tonček Luskovič, je na srečo ravno dovolj majhen (velik), da še prenese obvladljivo in pregledno napisano zgodovino, ne da bi bilo treba avtorju sklepati prehude kompromise o tem, kaj podrobno zapisati, kaj le omeniti in čemu se zaradi prostora odreči. Skladno s podnaslovom je avtor v knjigi najprej obdelal krajepisni del – toponime, hidronime, geografsko umestitev Koga in cestno omrežje, čemur (nekoliko prehitro) sledi opis značajske lastnosti in govora Kogovčanov, saj to družbenogeografsko (ter psihološko in dialektološko) poglavje spet prekine bolj naravnogeografski oris klimatskih razmer, naftnih ležišč in geološke slike. Krajepisni del se zaključuje z demografijo in prikazom etnografskih značilnosti – tudi tipične arhitekture, opisom vaških in ljudskih grbov ter zapisom opravi in običajev (tistih, povezanih s trto in vinom in drugih).

Zgodovinisni del je v začetku kronološki, pozneje problemsko-tematski, knjiga pa se zaključuje z galerijo pomembnejših Kogovčanov – nekakšnim biografskim leksikonom. Avtor pregledno in nazorno vodi bralca od prve naselitve tega ozemlja, preko prve pisne omembe Koga in predstavitve (objave) nekaterih tipičnih arhivskih dokumentov srednjeveške in zgodnjenovoveške zgodovine v obsežno poglavje o zgodovini Koga v 19. in 20. stoletju. To poglavje je precej natančnejše in bolj problemsko zastavljeno. Precej podrobno so obdelani viničarstvo in iz njega izhajajoče posestne značilnosti, katerih analizo je avtor podaljšal vse do leta 2000. Politični pregled temelji na predstavitvi upravne razdelitve v 19. in 20. stoletju ter obširnem zapisu o volitvah leta 1864. Poglavje o političnih razmerah v stari Jugoslaviji nas uvede v naslednji večji sklop – opis dogajanja med 2. svetovno vojno. Avtor je domiselno kombiniral vire in literaturo – tudi tu pa je uspel zbuditi bralčevo zanimanje in radovednost z objavo dokumentov. Zanimivi so tako opis splošnih razmer v kraju (vsakdanje življenje), kakor tudi ana-

liza osvobodilnega gibanja in kronologija najhujših preizkušenj Kogovčanov v zadnjih dneh vojne. S poglavjem o poveljni zgodovini Koga – o gospodarskih, socialnih in političnih razmerah v novi Jugoslaviji se zaključi strogo kronološki del knjige.

V problemskem delu so najprej predstavljene hranilnice in zadrage, ki so krepile gospodarsko moč Kogovčanov od začetka 20. stoletja dalje, po vojni pa so dobile nov smisel in kontekst. Problemski del prekinjata dve tipični kroniki – prva pokriva pomembnejše dogodke do 2. svetovne vojne in druga dogodke po njej (do leta 2008).

Poglavje o kulturnozgodovinskih spomenikih, pomnikih in obeležjih se smiselno nadaljuje v izčrpen pregled zgodovine cerkve Sv. Bolfenka in cerkveno kroniko z biografskim dodatkom (podatki o duhovnikih, rojenih v župniji, kogovskih župnikih in ključarjih).

Obsežen pregled šolstva na Kogu in pregledno členjen zapis o kulturnih ustanovah in društvih zaključujeta problemski del knjige.

V zadnjem – biografskem delu knjige je avtor s krajšimi zapisi o znanih in slavnih rojaki z različnih področij delovanja postavil dober temelj kogovskemu biografskemu leksikonu, ki ga je seveda smiselno nadaljevati – v knjižni ali elektronski obliki.

Kog je skrbno napisana knjiga. Vestno citiranje bralca usmerja na obsežen korpus virov (pisnih, ustnih) in literature, ki je naveden na koncu knjige. Zlasti uporaba pričevanj in objava dnevniških zapisov je v primeru pisanja takšne krajevine zgodovine dragocenost, vredna omembe in pohvale. Z vsakim letom je namreč med nami manj ljudi, ki so bili sopotniki prelomnih dogodkov viharne 20. stoletja in akterji že skoraj pozabljenega prleškega vsakdana, ki sta ga modernizacija in razvoj skoraj do nespoznavnosti spremenila. Avtor je v posameznih poglavjih objavil tudi številne pisne vire (v transkripciji in prevodu) ter jih tako približal najširšemu krogu bralcev. Tonček Luskovič je svojemu Kogu in Kogovčanom s to knjigo postavil lep spomenik – naj jim bo popotnica za raziskovanje njihove preteklosti, avtorju pa spodbuda za nadaljevanje njegovega dela.

Aleksander Žižek

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Karel Rustja: Belokranjska železniška proga. Knjižna zbirka Belokranjskega muzejskega društva 12. Metlika : Belokranjsko muzejsko društvo Metlika, Belokranjski muzej Metlika, 2009, 207 strani.

Slaba prometna povezanost je bila eden od vzrokov za zelo počasno gospodarsko napredovanje Bele krajine. Njeni prebivalci so se tega zelo dobro zavedali, zato so si prizadevali za cestne povezave, ki so bile odločujoče za gospodarski razvoj pred sredino 19. stoletja. Vendar pa njihova prizadevanja niso prinesla večjih rezultatov. Ko se je v drugi polovici 19. stoletja začela izgradnja železniških prog in se je vse bolj uveljavljal železniški promet čez slovensko ozemlje, se je v Beli krajini ponovila zgodba, ki so jo njeni prebivalci poznali že iz časa, ko so si prizadevali za boljše cestne povezave s kranjskim prostorom. Smola, ki jo je imela Bela krajina zaradi obmejne lege, se je pokazala že ob poskusih cestnih povezav, še bolj izrazito pa ob pogajanjih in pripravah na gradnjo železniške proge. Pogajanja so morala skozi dve fazi, najprej sta se morali med seboj sporazumeti avstrijski in ogrski del države, nato pa je sledilo še pogajanje med Ogrsko in Hrvaško. Ta pogajanja so povzročala veliko težav in zamud pri cestnih in železniških projektih. V drugi polovici 19. stoletja so si Belokranjci prizadevali za izboljšanje cestne povezave in za železniško povezavo Ljubljana, Novo mesto, Črnomelj, Metlika, Karlovac. Prizadevanja za železniško povezavo so se začela že v letu 1864 in se nato vlekla do začetka 20. stoletja, ko so 18. marca 1912 v Novem mestu slovesno zasadili prvo lopato pri gradnji belokranjske železnice. Po novi progi pa je vlak zapeljal 25. maja 1914, dva meseca pred začetkom 1. svetovne vojne.

Priprave za gradnjo te proge so se vleklye nenormalno dolgo. Vzrokov za to pa je bilo več: že omenjena obmejna lega Bele krajine, ki je zelo zapletala dogovarjanje o poteku proge, dokaj težaven teren, lokalni prepiri o tem, kje naj bi proga potekala itd. Kot pravi avtor, »priprave na gradnjo proge so bile dolgotrajne, med tem časom se je marsikaj spremenilo, le cesar je ves čas ostal isti«. V tem času so se spremenila ministrstva, pod katere je spadala železnica, v pripravljalni fazi belokranjske železnice so železnice v avstrijski polovici monarhije spadale pod ministrstvo za javna dela, leta 1896 pa je bilo ustanovljeno ministrstvo za železnice, ki je bilo pristojno za proge v državni lasti, nadzorovalo pa je tudi privatne proge. V tem času se je v monarhiji spremenil merski sistem, ob pripravah na gradnjo železnice je bila uveljavljena merska enota seženj (1,89 m), leta 1873 pa so sprejeli metrski sistem. In končno, v tem času je bila sprejeta tudi denarna reforma, goldinarje je leta 1892 zamenjala krona.

KAREL RUSTJA

Belokranjska železniška proga

Ker so se prizadevanja za izgradnjo belokranjske železniške proge vlekla tako zelo dolgo, je avtor v opis lepo umestil tudi pregled takratnega širšega zgodovinskega dogajanja, ki je posredno ali neposredno vplivalo na enkrat uspešnejše pa znova neuspešno prizadevanje za doseganje zadanega načrta, in tako opisal vsakokratne družbene, gospodarske in kulturne razmere. Obmejna lega je pri vseh teh igrakah in spletkah igrala odločilno vlogo.

Precejšnjo spremembo so prinesli prva svetovna vojna, čas med obema vojnama, tri leta italijanske okupacije in obdobje po drugi svetovni vojni. Po prvi svetovni vojni so se razmere spremenile. Slovenija je izgubila izhod na morje pri Trstu in ga je morala začeti iskati drugje. Pričakovali so, da se bo sedaj povečal pomen belokranjske proge, ki bi lahko postala povezovalna železniška proga proti morju, saj bi bila najkrajša smer Ljubljana, Novo mesto, Metlika, Karlovac, Sušak (Reka). Zaradi različnih vzrokov se to ni zgodilo.

Po prvi svetovni vojni sta se tako Slovenija kot Hrvaška znašli pred velikim pomanjkanjem šolanih železničarjev, saj so se tujci Nemci, Madžari in Čehi zlepa ali zgrda umaknili domov, naše šolane železničarje pa je osrednja oblast razporedila v druge predele kraljevine. V Sloveniji je tako nastalo izrazito pomanjkanje šolanega kadra, ki so ga le s težavo dopolnjevali. Druga značilnost je bilo pomanjkanje vagonov, ki so bili raztreseni po precejšnjem delu

srednje Evrope. Pokazalo pa se je tudi to, da je belokranjska proga preslabo zgrajena in ne prenese večjih hitrosti vlakov. Progo so sicer popravljali in utrjevali, vendar je to šlo dokaj počasi in druga svetovna vojna je delo prekinila. Po kapitulaciji jugoslovanske vojske in razdelitvi Slovenije med tri okupatorje so dolenske železnice in belokranjska proga prišli pod italijansko oblast. Belokranjska proga je v treh letih italijanske okupacije postala zelo pomembna, saj se je navezovala na progo Trst, Ljubljana in šla preko Metlike do Karlovca. Obremenitev proge se je zelo povečala, Italijani so jo utrjevali, izpopolnjevali in dograjevali. Ob tem so se pokazale vse pomanjkljivosti gradnje iz začetka stoletja. Zaradi povečanega pomena in vloge je postala ta proga zelo pogosta tarča partizanskih akcij kljub utrdbam in bunkerjem, ki naj bi jo varovali. Partizanske akcije so bile usmerjene v rušenje mostov, viaduktov, miniranje tunelov in uničevanje tračnic. Rušenje proge se je nadaljevalo tudi po kapitulaciji Italije in nemškem prevzemu tega ozemlja, čeprav belokranjska proga za nemško vojsko in državo ni bila tako pomembna kot prej za Italijo. V letu 1944 so progo začela obstreljevati še zavezniška letala.

Po končani vojni je bila na vrsti obnova, ki ni potekala brez zapletov. Takoj po končani vojni v slovenskem prostoru ni bilo za obnovo te proge na razpolago ne dovolj denarja, ne materiala in tudi ne strokovnjakov. Progo so sicer nekako uredili in usposobili za delovanje, vendar pa začasne lesene konstrukcije niso dovoljevale večjih hitrosti in obremenitev vlakov in so se zelo hitro kvarile. Šele po letu 1948 so začeli na progi graditi trajnejše objekte. Vendar pa je bila proga slabo obnovljena, na razpolago je bilo premalo sredstev za vzdrževanje, zato je hitro propadala in v 60. letih so že razpravljali o tem, da jo bodo ukinili. Ko sta se izboljšala cestni promet in cestne povezave, sta tako tovorni kot potniški promet na belokranjski progi, kot na marsikateri drugi, občutno upadla.

Avtor je v monografiji, ki je posvečena zgodam in nezgodam belokranjske železnice, predstavil vsakokratne družbene, gospodarske in kulturne razmere in seveda vpliv železnice nanje in na njihovo spreminjanje. Delo po eni strani vsebuje dovolj tehničnih podatkov, da si bralec lažje predstavlja probleme, ki jih je bilo treba razvozlati, na drugi strani pa spregovori o življenjskem utripu Bele krajine, kar bralca še bolj pritegne. Na začetku vsakega poglavja so pojasnjeni strokovni izrazi, pa naj bodo to železničarski ali pa pojasnila o spreminjanju merskega in denarnega sistema. Tak pristop bo pritegnil tudi tistega bralca, ki mu je taka tematika sicer tuja. Branje popestrijo zanimivi dokumenti, to so dopisi lokalnih veljakov in navadnih prebivalcev, v katerih si ti prizadevajo za to, da bi tekla proga čim bliže njihovem kraju ali pa jim je bila na poti,

ker naj bi potekala prav preko njihovega vinograda ali pa ogrozila njihov vodnjak. Ob opisu proge in težav, ki so spremljale njeno gradnjo, je opisana tudi gradnja železniških dovoznih cest, železniških postaj in postajališč, predorov, nadvozov, podvozov, nivojskih potnih in cestnih prehodov, oskrba z vodo, signalnovarnostne in telekomunikacijske naprave, skratka vse, kar je bilo in je potrebno za varno delovanje železnice. Opisovanje vseh teh priprav je zastavljeno tako, da so predstavljene tudi njihove tehnične izboljšave, ki so nastale zaradi razvoja tehnike in tehnologije in zato, ker so bile med drugo svetovno vojno uničene in pokvarjene. Ljudem, ki so gradili progo in železničarjem je posvečeno posebno poglavje, med tekstom pa avtor spregovori o uporabnikih belokranjske železnice in njihovih težavah. Šele vse to skupaj podaja pravo predstavo o potrebnosti neke prometne povezave v določenem prostoru.

Poleg belokranjske proge prinaša knjiga tudi podatke o neuresničeni zamisli železniške povezave Črnomelj–Vrbovsko. Ta povezava je postala aktualna po prvi svetovni vojni, ko je bil slovenski prostor odrezan od povezave proti Trstu. Omenjena je tudi usoda nadaljevanja belokranjske proge Bujnjarci–Karlovac od njene otvoritve do konca druge svetovne vojne.

Za gospodarstvo Bele krajine so bile pomembne gozdne proge. Lastniki gozdov in lastniki žag so si obetali boljše čase od otvoritve belokranjske železnice, saj so prej dovažali les na žage s konjsko vprego. Njihova pričakovanja je prekinila prva svetovna vojna, po vojni so na območju Bele krajine nastale tri ozkotirne gozdne železnice, in sicer povezava Rožni Dol–Raduha (kjer je bila žaga), Črnomelj–Adlešiči in Črnomelj–Golobinjek. Pri gradnji teh prog ni šlo brez težav in dogovarjanj. Tabele, ki dopolnjujejo tekst, so dodane na koncu knjige.

Delo je koncipirano tako, da ga lahko prebiramo od začetka do konca ali pa se osredotočimo le na posamezna poglavja, ki nas zanimajo. Sploh pa avtor ni začetnik na tem področju, saj je problematiko železnice dovolj poljudno, a zelo strokovno predstavil že v seriji *Tiri in čas*, in sicer v knjižicah: *Proga predorov*, kjer je predstavil železniško povezavo Jesenice–Gorica–Trst, o razvoju železniškega omrežja je spregovoril v knjižici *Dolenske proge*, kjer je med drugimi v posebnem poglavju predstavljena tudi belokranjska železnica, o povezavi Dunaj–Trst pa je pisal v knjižici *150 let proge Celje–Ljubljana*. V zbirki *Ilirske teme* pa je izšlo njegovo delo *130 let železniške proge Pivka–Reka*.

Eva Holz

Petra Leben Seljak in Alojz Demšar: Knjiga hiš na Žirovskem. Naselja, hiše in njihovi lastniki na ozemlju predjožefinske župnije Žiri pred letom 1900 (Zbirka Knjižnica Žirovskega občasnika; zv. 14). Žiri : Pegaz International, 2010, 478 strani.

Knjiga velikega formata s skoraj poltisoč stranmi, v barvnem tisku in z več kot 200 barvnimi in črnobelimi slikami je impresivna že na pogled, kdor pa se po njej nameni samo informativno polistati, se pri odmeri časa gotovo ušteje, saj je zlepa ne bo dal iz rok. Zdi se, kot bi bila narejena tako premišljeno, s toliko občutka za skladnost in pravo mero vsega, kot so se kmečki domovi, ki jih knjiga opisuje, v stoletjih posejali med žirovska polja, senožeti, rovti in gozdove.

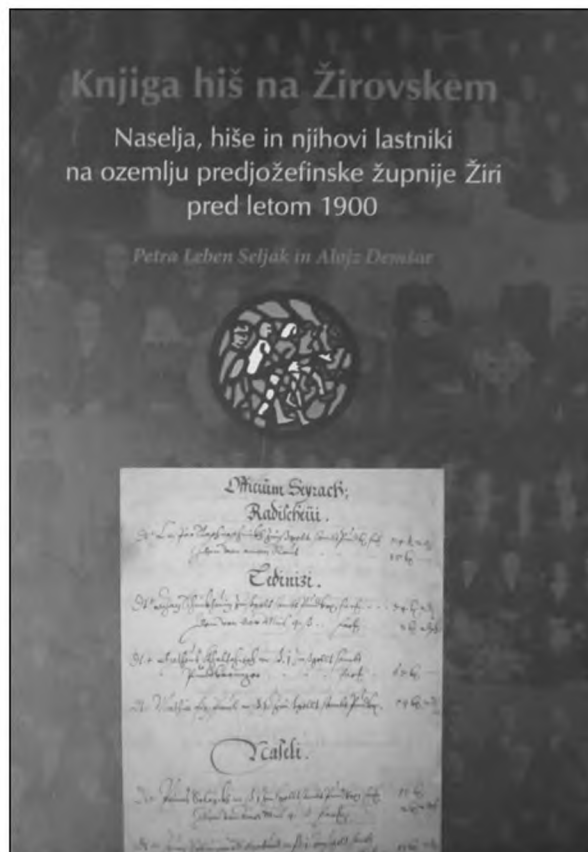
Avtorja, doktorja znanosti, od katerih ni nobeden zgodovinar, oba pa vrhunska domoznanca, bralce v uvodu na prikupen način preselita za dobrih petsto let v preteklost. Po poteh komisije, ki je leta 1510 objezdila loško gospodstvo, prepotujeta Žirovsko v obsegu, kot ga obravnava monografija. Z imenom Žirovsko označujeta ozemlje predjožefinske župnije Žiri, ki je pokrivala današnje župnije Žiri, Vrh, Zavratec in Ledine oziroma žirovski in hlevnovrški urad (škofje)loškega gospodstva freisinških škofov. Knjiga metodološko preudarjeno uvede bralstvo v zgoščen zgodovinski pregled upravnega razvoja Žirovskega in v daljšo predstavitev uporabljenih virov, pri čemer imata avtorja pred seboj tako zahtevnejšo kot široko publiko. Viri so predstavljeni na strokoven in hkrati dovolj poljuden način, kot kažipot in priročnik za nadaljnje delo in za tistega, ki bi hotel preteklost posameznih hiš »empirično rekonstruirati«. Pri tem so nadvse uporabne reprodukcije virov, ki lahko večnim kritikom med drugim rabijo v poduk in opomin, da tovrstno delo ni preprosto nabiranje in nizanje podatkov, dostopnih in razloženih na enem mestu, v urejeni podatkovni bazi in kajpak kar v slovenskem jeziku. Nazorno so predstavljeni urbarji loškega gospodstva – za Žirovsko sežejo v pozno 13. stoletje –, vsi štirje temeljni katastri od terezijanskega do reambulančnega, jožefinski vojaški zemljevid, zemljiška knjiga, cerkveni viri od raznih urbarialnih popisov do statusev animarum, slednjič popisi prebivalstva.

V poglavju Cilji razprave avtorja takole jedrnato zaobjameta bistvo monografije, skromno imenovane razprava: »Naša razprava opisuje nastanek, vse ugotovljive posestnike ter umestitev v prostor sleherne žirovske domačije do konca 19. stoletja.« S pridom sta se zgledovala po podobnih delih za štiri slovenska mesta in po Orožnovi Zgodovini Trbovelj, Hrastnika in Dola, ki je bila pred dobrega pol stoletja pionirsko delo za širše ozemlje. Vsako teh

del je v metodološkem in prezentacijskem smislu po svoje pomenilo nov korak, žirovska knjiga hiš pa ponuja še dodaten presežek, zlasti ker bralca uvaja v metodologijo dela: vzpostavljanje povezav med viri in podroben opis rekonstruiranja s primeri. Pri prezentaciji sta se pisca srečevala predvsem s problemom, kako zapisovati imena krajev, osebna imena, priimke in hišna imena. Zelo posrečena je rešitev, da ostajajo imena lastnikov in hišna imena enaka kot v virih (posodobljena so le pri dveh objavljenih urbarjih), samo v samem besedilu so zapisana v sodobni obliki. Delo je s tem pridobilo dodatno vrednost kot vir za različne imenoslovne in tudi širše jezikoslovne raziskave.

Raziskavo o vseh kmečkih domačijah zaokroženega ozemlja do prehoda v 20. stoletje je olajševalo dejstvo, da je bilo Žirovsko skoraj v celoti vključeno v eno samo zemljiško gospodstvo, freisinško gospodstvo Škofja Loka, in da so prav zanj na razpolago dragoceni srednjeveški urbarski viri, kot jih ne premore nobeno drugo gospodstvo na Slovenskem. Ledino, ki jo je že pred desetletji preoral Pavle Blaznik, tudi z objavami urbarjev, je bilo treba zdaj prebrati in posejati, toda vložena trud in znanje sta nazadnje rodila stoteri sad.

V osrednjem delu knjige je po naseljih obravnavanih blizu tisoč hiš, ki so jih zajeli viri med letoma 1291 in 1900. Več kot 120 domov seže še v srednji vek in so izpričani na začetku 16. stoletja.

Kazalo priimkov, v katerem je vsak priimek naveden s hišnimi številkami domov, na katerih je kdaj gospodaril, ima več kot 500 enot. Za tem monumentalnim delom se skriva nič koliko mikroraziskav. Ponazorjena je kolonizacija, obravnavani so vsi mlini, za več deset županov je ugotovljeno, iz katerega kraja so izhajali, cela vrsta je namigov in sklepanj o mogočem izvoru rodov in imen, o sorodstvenih povezavah in usodah. Še več, ljudje z natanko ugotovljenimi biografskimi podatki živijo na starih fotografijah, njihova imena v reproduciranih izsekih iz virov, monografijo zaljšajo fotografije hiš nekoč in danes, domovi se prijazno nasmihejo z map franciscejskega katastra in na letalskih posnetkih skoraj dvesto let pozneje.

Pravzaprav je ob tako poglobljenem pristopu in izjemnem delu težko verjeti, da avtorja nista poklicna zgodovinarja in da sta delo opravila v tako kratkem času. Vsak strokovnjak na svojem področju, fizična antropologinja – zasebna raziskovalka in univerzitetni profesor kemije, sta v monografijo vtkala znanstvene izkušnje, premišljenost zrelih let in afiniteto do krajev, iz katerih izvirata in kjer sta preživela večino svojega življenja. Njuna knjiga hiš je med tovrstnimi monografijami na Slovenskem po vsebinski in tehnični plati tako dovršena, da bo lahko še dolgo zgled, ki ga bo po kvaliteti in kvantiteti težko doseči. Da je Knjiga hiš na Žirovskem presegla svoj namen, najbolje priča podatek, da je samo nekaj mesecev po izidu ni več mogoče kupiti in čaka na skorajšnji ponatis.

Boris Golec

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronicke (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronicke (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporočeno se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronicke

Anja Dular: **ŽIVETI OD KNJIG. ZGODOVINA KNJIGOTR[TV]A NA KRANJSKEM DO ZAČETKA 19. STOLETJA**. Knjižnica Kronike, zv. 7. Ljubljana 2002. 255 strani. ISBN 961-90803-5-1 (6,00 EUR)

Knjige so že od nekdaj nepogrešljive spremljevalke človeka, saj so v zgodovini odigrale pomembno vlogo pri širjenju znanja in duha. Z vsebino knjig se intenzivno ukvarja literarna zgodovina, manj pa so raziskana vprašanja, kakšne so bile možnosti za izdajo in nabavo knjig na naših tleh pred stoletji, kako so se knjige širile in kakšna literatura se je v določenem obdobju pojavljala na nekem območju. Avtorica se zato kot odlična poznavalka zgodovine knjig in knjigotrštva v svojem delu na zanimiv način loti prav teh vprašanj. Osvetli nam zgodovino knjigotrštva od antike do 19. stoletja ter nam tako predstavi prav to doslej slabše poznano področje kulturne dejavnosti.

Alenka Kačičnik Gabrič: **O KMEČKIH DOLGOVIH NEKOLIKO DRUGAČE: PROBLEM SERVITUTNIH PRAVIC NA POSESTVU SNEŽNIK**. Knjižnica Kronike, zv. 8. Ljubljana 2004. 205 strani. ISBN 961-90803-8-6 (6,00 EUR)

Problem servitutnih oz. služnostnih pravic je bil v slovenskem zgodovinopisju do sedaj relativno neraziskan. Pravica kmetov oz. podložniki do izkoriščanja graščinskih gozdov ali neobdelanega zemljišča je vodila v nenehne spore med njimi in zemljiškim gospodstvom. Avtorica je omenjeni problem raziskala na primeru posestva Snežnik in pokazala, kako so bili pri regulaciji servitutnih pravic v 18. in v prvi polovici 19. stoletja neuspešni takratni snežniški gospodje, grofje Lichtenbergi, in kako so se po letu 1853 tega lotili novi gospodarji, knezi Schönburg-Waldenburgi. Avtorica prinaša tudi vrsto novih spoznanj glede odnosov med podložniki in zemljiškimi gospodi, od katerih so marsikatera v nasprotju z do sedaj uveljavljenim mnenjem v zgodovinopisju.

Tanja Žigon: **NEMŠKI ČASNIK ZA SLOVENSKE INTERESE – TRIGLAV (1865–1870)** Knjižnica Kronike, zv. 9. Ljubljana 2004. 343 strani. ISBN 961-90803-9-4 (8,00 EUR)

Leta 1865 je začel v Ljubljani izhajati politični časopis Triglav, katerega temeljno vodilo je bilo, da na Kranjskem živčim Nemcem predstavi slovenske interese, spregovori o preteklosti, kulturi in umetnosti ter na tak način zagotovi sožitje med Nemci in Slovenci. Časnik izhajal v nemškem jeziku, kar je sprožalo ostre polemike med slovenskimi intelektualci. Finančna stiska in pomanjkanje sodelavcev sta posledično prinesla ukinitve časnika že leta 1870. Avtorica na zanimiv način predstavi dogodke in polemike, ki so spremljali izhajanje *Triglava*, posebno pozornost pa posveti uredniški politiki, urednikom lista ter njegovemu programu in vsebini. Knjigo poleg znanja in ustvarjalnosti odlikuje tudi nazoren, sočen in slikovit jezik.

Pavle Čelik: **OROŽNIŠTVO NA KRANJSKEM (1850–1918)**, Knjižnica Kronike, zv. 10. Ljubljana 2005. 462 strani, ISBN 961-91431-3-2 (10,00 EUR)

Knjiga Pavleta Čelika na zanimiv in privlačen način predstavi zgodovino orožništva na Kranjskem od njegovih začetkov do ukinitve oz. preoblikovanja v varnostne organe Kraljevine SHS. Z izjemno natančnostjo in pronicljivostjo razgrne duha takratnega časa, ki je narekoval ustanovitev varnostnih organov; posveti se nalogam orožnikov (ki v bistvu niso dosti drugačne od nalog današnjih policistov); predstavi teoretična načela orožništva in jih prestavi v prakso, pri tem pa se ne omeji zgolj na deželo Kranjsko, temveč zajame širši slovenski prostor oz. prostor celotne habsburške monarhije kot nekdanje skupne države. Ta pristop je zlasti aktualen tudi v današnjem času, ko Srednja Evropa v mnogih pogledih znova kaže tendence združevanja. Posebej zanimivi so Čelikovi prikazi spopadanja orožnikov z naraščajočimi nacionalnimi problemi in njihove izkušnje s tehničnimi novostmi, kot so avto, kolo ali pisalni stroj. Knjiga Pavleta Čelika nas seznaja z zgodovino organa, brez katerega ne more obstajati nobena država.

Angelika Hribar: **RODBINSKA KRONIKA DRAGOTINA HRIBARJA IN EVGENIJE ŠUMI**, Knjižnica Kronike, zv. 11. Ljubljana 2008. 316 strani, ISBN 978-961-91431-8-6 (20 EUR)

11. knjiga iz zbirke Knjižnica Kronike je tokrat izšla v sodelovanju s Celjsko Mohorjevo družbo. Knjiga Angelike Hribar predstavlja družino Dragotina Hribarja, podjetnika, gospodarstvenika, zavzetega narodnjaka in navdušenega privrženca tehničnih novosti ter njegove žene Evgenije Šumi, ki je po materi podedovala znano tovarno kanditov in slaščičarskih izdelkov Šumi v Ljubljani. Avtorica na lepo berljiv in prepričljivo dokumentiran način poda oris zgodovine dveh družin, ki sta se s poroko medsebojno zvezali in postali v Ljubljani ustanoviteljici dveh pionirskih in vse do danes znamenitih ljubljanskih podjetij: tovarn Pletenina in Šumi. V skoraj stoletje dolgem časovnem razponu, od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne, se bralec seznani z gospodarskim vzponom družine, poleg tega pa tudi z notranjimi odnosi med družinskimi člani, med zaposlenimi in lastniki, odnosom lastnikov do dela in upravljanja ter njihovimi ambicijami in načrti. Knjigo, ki je bogato opremljena s slikovnim gradivom, dopolnjuje tudi študija dr. Eve Holz o meščanstvu na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja in v času med obema vojnama.

Tanja Žigon: **ZGODOVINSKI SPOMIN KRANJSKE. ŽIVLJENJE IN DELO PETRA PAVLA PL. RADICSA (1836–1912)**, Knjižnica Kronike, zv. 12. Ljubljana 2009. 469 strani, ISBN 978-961-6777-03-2 (20 EUR)

Kot 12. zvezek v zbirki Knjižnica Kronike je izšlo delo dr. Tanje Žigon z naslovom »Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)«. Čeprav Radicsevo življenje tudi do sedaj ni bilo popolna neznanka, je Tanja Žigon prva, ki se je sistematično lotila življenja in dela tega znamenitega in žal nekoliko pozabljenega kranjskega polihistorja iz druge polovice 19. stoletja, pisca znamenitih monografij o Janezu Vajkardu Valvasorju in Herbardu Turjaškem. Prikaže nam njegovo razburkano in nekoliko samosvojo mladost, neusahljivo publicistično in raziskovalno energijo ter razpetost med dvema kulturama – nemško in slovensko – ki je tudi sicer močno obremenjevala južne habsburške dežele v tistem času. Poleg Radicsa je avtorica posebej osvetlila tudi delo njegove žene Hedwig Kaltenbrunner, ki je sicer vseskozi ostajala v moževi senci, čeprav je bila tudi sama aktivna publicistka in kulturna delavka. A ne samo to, med drugim je v Ljubljani ustanovila *javno izposojevalno knjižnico* in organizirala javno kuhinjo. Hedwig Radics-Kaltenbrunner je tako še enkrat potrdila staro resnico, da za vsakim uspešnim moškim stoji uspešna ženska. Tanja Žigon je svojo monografijo napisala v berljivem in razumljivem slogu, ki bralca pritegne, in jo obogatila s fotografijami, katerih večji del še ni bil objavljen.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej

☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številk _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 20,00 EUR

za upokojence: 15,00 EUR

za študente: 10,00 EUR

za ustanove: 26,00 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige (naročniki *Kronike* imajo 50% popust):

☐ Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. **Cena: 6,00 EUR**

☐ Alenka Kačičnik Gabrič: *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače. Problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. **Cena: 6,00 EUR**

☐ Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870)*. **Cena: 8,00 EUR**

☐ Pavle Čelik: *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918)*. **Cena: 10,00 EUR**

☐ Angelika Hribar: *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. **Cena: 20,00 EUR***

☐ Tanja Žigon: *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. **Cena: 20,00 EUR**

☐ *V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*. Izredna številka *Kronike* 57, 2009. **Cena: 25,00 EUR**

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

* Popust ne velja